

ՀԱՅՈՑ ՄՏԱԻՈՐ ՇԱՐԺՈՂՈՒԹԻՒՆԸ ԵՐԴ ԴԱՐՈՒՄ

Ա.

Հին աշխարհը իւր ընթացքը կատարելով մահուան զուռն էր հասել. զառամեալ մարդկութեան առաջ երկու ճանապարհ կար — վերածնութիւն կամ մահ, որովհետեւ նորա կեանքի բովանդակութիւնը սպառուել ու մաշուել էր բոլորովին: Սակայն աշխարհի մի մոռացուած անկիւնում վաղուց արդէն հնչել էր աստուածային ձայնը որ ստրկութեան լծի տակ հեծեծող մարդկութեանը հրաւիրում էր ընդունել աւետարանական քաղցր լուծը և փոքրոգի բեռը: Եւ ահա հասաւ ժամանակը. աղգերը ճանաչեցին այն հովուի ձայնը որ իւր անձը զնում էր ոչխարների փրկութեան համար, և աշխարհը խաչի զբոշակի հովանաւորութեան ներքոյ մտաւ:

Հայաստան աշխարհը, կարելի է ասել, առաջինն եղաւ ուր այս աստուածային հրաւերը արձագանգ գտաւ՝ նոյն իսկ Մարդ-Աստուծոյ կենդանութեան ու բերանացի քարոզութիւնների ժամանակ. բայց երեք երկար դարեր հարկաւոր եղան որ նոր կրօնը կատարելապէս յաղթանակէր և հեթանոսութեան փլատակների վրայ բարձրացնէր խաչի նշանը, որ անկենդան դից մեհեաններն ու բազինները կատարելապէս տեղի տային կենդանի Աստուծոյ տաճարի ու սեղանի առաջ:

Հայ կեանքի այս նշանաւոր երևոյթներից առաջինի ինչպէս և երկրորդի մեկնութիւնը որոնելու է զխաւորապէս այն զրուութեան մէջ ուր գտնվում էր մեր երկիրը այս ընդարձակ ժամանակամիջոցում: Հռոմէական կառավարութեան հասարակապետութիւնից միապետութեան փոխուելու ժամանակները Հայաստանը քաղաքականապէս մի ամբողջ մարմին չէր կազմում, այլ բաժանուած էր երկու առանձին թագաւորութիւնների. հիւսիսայինը, Արտաշատ մայրաքաղաքով, որ տարածվում էր Կուր գետից մինչև Մասեաց ու Կորդուաց լեռները, և հարաւայինը, Մծբին և Եղեսիա մայրաքաղաքներով, որ

ձգվում էր յիշեալ լեռներից մինչև Ասորեստան: Առաջինի վրայ փոփոխակի ներգործում էին երբեմն պարթևաց և երբեմն հռոմայեցոց պետութիւնները. իսկ երկրորդը Ասորոց երկրի, Պաղեստինի և ուրիշ փոքրիկ թագաւորութիւնների նման՝ հպատակ ու հարկատու էր հռոմայեցոց և կախումն ունէր ուղղակի Ասորիքում նստող հռոմէական կուսակալից: Բայց մի և նոյն ժամանակ այս երկու թագաւորութիւնները այնքան ազատութիւն էին վայելում որ կարող էին իրանց մասնաւոր թշնամիների դէմ պատերազմիլ առանց կայսեր միջամտութեան: Կառավարութեան այս եղանակը կայսրների քաղաքականութեան հետեանք էր, որ հարկատու ազգերի մէջ ատելութիւն ու թշնամութիւն սերմանելով՝ մէկ կողմից տկարացնում էին նոցա, միւս կողմից աւելի իրաւունք էին ստանում խառնուելու նոցա ներքին գործերի մէջ: Արտաշատեան թագաւորութեան պատմութիւնը ամէն մի քայլափոխում երևան է հանում այս կորստական քաղաքականութեան հետեանքները: Նոյն քաղաքականութիւնը գործ են դնում հռոմայեցիք Միջագետքի հայ թագաւորների վերաբերմամբ, որոնց իրանց ազգակից պարթևներից հեռու պահելու համար՝ բաւական չհամարեցան Ասորոց երկրում առանձին վերակացու կամ կուսակալ կարգիւով, այլ և անդադար աշխատում էին յարուցանել նոցա դէմ Նրուսաղէմի փոքրիկ թագաւորութիւնը, ինչպէս որ վերին Հայաստանում նոյն նպատակին ծառայում էին մարաց ու վրայ թագաւորութիւնները:

Սորանից բղիւում են այն անվերջ հակառակութիւնները և զեսպանական բանագնացութիւնները որ Ուռհայաստանի հայ թագաւորները Արշամից սկսած ունեցան Պաղեստինի հռոմէական կուսակալների հետ: Ահա այս բանագնացութիւններից մէկի անախտելի հետեւանքն եղաւ Արշամեան Արգարի ծանօթանալը Փրկչի վարդապետութիւններին ու դարձ գալը: Մենք զիտաւորութիւն չունինք մի առ մի յիշիլ այս պատմութեան բոլոր մանրամասնութիւնները որ յայտնի են մեզ, հայ մարդու. կ'ասենք միայն որ, ինչպէս Նդեսացոց քրիստոնէութիւն ընդունելը, այսպէս և Արգարի Փրկչին իւր արքունիք (որտեղ իրելը ¹⁾) հետեանք են այն քաղաքական յարաբերութիւններին՝ որոնց վրայ վերելը ակնարկութիւն արինք:

¹⁾ Արեւմտեան զիտնականները երկար ժամանակ Արգարի թղթակցութիւնը Փրկչի հետ առասպել էին համարում, մինչև որ Ղերուբնա Նդե-

Թէև այսպէս Արգարն եղաւ անդրանիկ քրիստոնեայ թագաւորը, այնպէս որ շատերը նորան են վերաբերում Փրկչի այն նշանաւոր խօսքը թէ՛ «նրանի որոց ոչ իցէ տեսեալ՝ և հաւատասցեն»։ Թէև հայ թագաւորը առաքելութեան պաշտօն էլ է յանձն առնում՝ իւր վրայ, յորդորելով պարսից և ասորեստանցոց թագաւորներին և մինչև իւր տիրոջ՝ Տիբերիոս կայսեր քրիստոնէութիւնն ընդունելու, որից բացասական պատասխան ստանալով՝ համարձակում է գրել նորան թէ՛ «դործ սինգղ'տոսիդ այպանելի է» որովհետև կայսրը իւր բացասութեան պատճառ բերում էր ծերակուտի անհամաձայնութիւնը։ Թէև, կրկնում ենք, աստուածային խօսքերը Արգարի վրայ ազդեցին իբրև մի երկնային սերմն որ պարարտ հողի վրայ է ընկնում, և որից արագ արագ աճեցաւ ճշմարիտ հաւատի բոյսը, այնու ամենայնիւ քրիստոնէութիւնը չպիտի կարողանար նոյնպիսի արագութեամբ տարածուիլ ու խոր արմատ դնել Հայոց մէջ, և սորա պատճառը յայտնի է։ Նոր կրօնական յեղափոխութիւնը կատարուելէր բուն Հայաստանի սահմաններից դուրս։ Նա այնքան թոյլ ու անզօր գտնուեցաւ որ Համարձակեցաւ Եդեսիայի պատերից դուրս բորձրացնել իւր դրօշակը, ուր մնաց որ իւր ազդեցութիւնը կարողանար տարածել ամբողջ Հայաստանի վրայ։ Սորանով բացատրվում է այն հեշտութիւնը որով Արգարի անմիջական յաջորդները՝ Անանէ և Սանատրուկ նորածիլ քրիստոնէութիւնը իւր օրօրոցի մէջ խեղդեցին և հեթանոսութիւնը վերահաս տատեցին։ Վերջինը մինչև անգամ հայ նախարարների սիրտը շահելու և նոցա ձեռնադրութեամբ եդեսեան թագը յափշտակելու ցանկութեամբ ոգևորուած՝ թաղէոս առաքեալին և իւր հարազատ դստեր՝ Սանդուխտ կոյսին նահատակեց։ Նոյն վախճանն ունեցաւ երկրորդ առաքեալը՝ Բարդուղիմէոս արեւելեան Հայաստանում։

Բայց և այնպէս քրիստոնէութեան գաղափարը բոլորովին չմեռաւ Ուռհայաստանում։ Ընդհակառակն, Եդեսիան մի տեսակ կենտրոն դարձաւ, որտեղից քրիստոնէական լուսոյ շառաւիղները, թէև աղօտ կերպով, սփռվում էին շրջակայ երկրները։ Հայաստանում նոր կրօնի հետևողները, հեթանոսութեան վրէժ խնդրութիւնից ազատուելու համար, լեռներումն ու անապատներումը ապաստան էին գտնում։

սացի ժամանակակից պատմագրի գրութեան երևան եկաւ, և միանգամ էլ ապացուցուեցաւ Ս. Խորենացու ճշմարտասիրութիւնը։

նում, ինչպէս որ Հռոմում քրիստոնեաները ստորերկրեայ տեղերումն էին ապաւինում: Բայց Բրդ դարու սկզբից արդէն նոքա սկսվում են երևիլ ժողովրդի մէջ և մինչև անգամ թագաւորական արքունիքն են սարդում: Արտաշէս Բրդի օրով, Սուքիասեանք համարձակում են քրիստոնէութիւնը քարոզել իրանց ազգական Սաթինիկ թագուհուն, որ եթէ աշխարայ չհրաժարուեցաւ կռապաշտութիւնից, պատճառն այն էր որ նա, թովմա Արծրունու ասելովը, սպասում էր թագաւորի դարձ գալուն, որ նոյնպէս ենթարկուել էր Ոսկեանց ազդեցութեանը: Զուր արշակունի թագաւորները, կայսրների օրինակին հետևելով, աշխատեցան սրի զօրութեամբ ջնջել քրիստոնէութիւնը. մարտիրոսների թիւը օր աւուր աւելանում էր, այնպէս որ Գրդ դարու վերջերը քրիստոնէութիւնը արդէն սպառնում էր հիթանոսութեանը, և խոսքով խիստ հալածանքները կամ Տրդատի հանած հրովարտակները անզօր էին արդէն խարխալեալ շինութիւնը կանգուն պահելու: Թագէտսի և Բարդուղիմէոսի ցանած սերմերը հայ մարտիրոսների արիւնով ոռոգուելով՝ աճեցան և մի ժրջան մշակի էին սպասում գեղեցիկ պտուղների տալու համար: Այդ ժրջան մշակն եղաւ Անակ Պարթևի որին Գրիգոր Լուսաւորիչը:

Բ.

Որքան խոր թափանցենք ազգերի անցեալ կեանքի մէջ, նկատում ենք որ ոչ մի նշանաւոր յեղափոխութիւն, կարծես, չէ կատարվում սովորական բնական ճանապարհով, այլ ամենայն իրողութիւն զարդարվում է հրաշալիքներով, և որքան յեղափոխութիւնը մեծ է՝ այնքան աւելի դժուար է իսկութիւնը կեղծիքներից զտել ու մաքրել: Նոյնը երևում է և հայոց քրիստոնէութեան պատմութեան մէջ այնպէս ինչպէս որ աւանդվում է նա թագաւորական պատմադրի գրքում: Արդարև, Ագաթանգեղոսի զիբքը լին է այնպիսի հրաշալի մանրամասնութիւններով որոնք խիստ քննադատի աչքին կարող են կասկածելի երևիլ. բանաբնութիւնը կարող է գուցէ մինչև սր աստիճան ցոյց տալ թէ հայ պատմագիրը իւր պատմութիւնը հիւսել է Գանիէի մարգարէութեան գրքի վրայ. այսպէս՝ Հռիփսիմէ կոյսի կռիւր Տրդատի հետ յիշեցնում է Շուշանի պատերազմը լիտի ծերերի հետ. հայոց թագաւորի խոյակերպ լինելը և անտառներում թափառելը յիշեցնում է Բաբելացոց թագաւորի անասնանալը և ան-

տառներում բնակիլը. սուրբ Գրիգորի մահապարտների վերապ ճշգուհիլը, տարիներով այնտեղ անվնաս մնալը, բարի կնոջ հրեշտակի ազդամբ ամէն օր վերապի մէջ հաց ձգելը, վերջապէս Լուսաւորչի փառքով վերապից դուրս գալը, այս բոլորը յիշեցնում է մեզ Դանիէլի առիւծների զուբը ձգուիլը, Ամբակումի՝ հրեշտակի օգնութեամբ մարգարէին կերակուր բերելը, մարգարէի անարատ մնալը և գրից յաղթող դուրս գալը: Սակայն որքան և անհաւանելի երևին կրիտիկոսին յիշեալ պատմութեան երկրորդական պարագաները, նա չէ կարող չընդունել նոյն պատմութեան էական կէտերը, այսինքն թէ հայերը չորրորդ դարու առաջին տարիներում ընդունել են քրիստոնէութիւնը Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութեամբ և Տրդատ թագաւորի ձեռնտուութեամբ. և այս կողմից տոհմային պատմութեանը վկայ է կանգնում և արտաքին պատմագրութիւնը. մասնաւորապէս Սողոմէնոսն ու Եւսեբիոսը, որոնցից առաջինը ակնարկում է թէ հայոց դարձը հետևանք է մի ստտուածանշան հրաշքի որ կատարուել է նոյն իսկ թագաւորի արքունիքում:

Ոչ որ չէ կարող ուրանալ Պարթևների նշանակութիւնը հայոց պատմութեան համար: Հայաստան ոտք կոխելու օրից մինչև պատմական ասպարէզից այնպատանալը, նոքա շատ ականաւոր մարդիկ տուին մեզ որոնք իրանց գործունէութեամբ հռչակեցին իրանց անունը և հայ ազգի երախտադիտութեան արժանի եղան: Պարթևներն եղան առաջին քաղաքական և ընկերական կարգեր հաստատողները մեր մէջ այն ժամանակ՝ երբ մեր հայրենիքը, սելեկիան իշխանութեան շնորհով, խառնափնթոր և վայրենի վիճակի մէջ էր ընկել. նոքա մոցրին մեր մէջ քրիստոնէութիւնը և քրիստոնէական լուսաւորութիւնը. նոքա աշխատանքով հայերը թողին իրանց արևելեան փակ կեանքը և աչքերը դարձրին արևմտեան քաղաքակրթութեան վրայ. վաղարշակների, Տրդատների, Վառմապուհների անունները մէկ կողմից, Գրիգորների, Երեսկաների, Սահակների անունները միւս կողմից, անջնջելի տառերով դրոշմուած պիտի մնան միշտ հայ պատմութեան էջերի մէջ:

Քիչ երկիր կայ ուր քրիստոնէութիւնը այնպիսի հեշտութեամբ տարածուած և ընդհանրացած լինի ինչպէս հայաստանում, և սորա պատճառը ոչ այնքան հայ ազգի հեթանոսութիւնից բաժանուելու պատրաստականութիւնը պիտի համարուի, որքան այն նշանաւոր հանգամանքը որ բոլոր արքունի տունը գործակից ուժգ-

նական գտնուեցաւ սուրբ Գրիգորին իւր ձեռնարկութեան մէջ. ուր որ առաքեալի համոզիչ խօսքը չէր ներգործում, այնտեղ գործ էր զրկում թագաւորի «մեծասաստ հրամանը», որ չէր կարող առանց ազդեցութեան մնալ ժողովրդի վրայ: Սակայն և այնպէս չպէտք է կարծել թէ այս մեծ գործը գլուխ եկաւ առանց ընդդիմութեան հայ ազգի կողմից. այդ ամէնից լաւ ապացուցանում է Տարօնի աւրինահեղ պատերազմը, որ տեղի ունեցաւ սուրբ Գրիգորի Կեսաւրիայից եպիսկոպոսացած վերադառնալու ժամանակ և ուր քիչ մնաց որ Լուսաւորիչը, դեռ իւր առաքելութեան գործը հաղիւսկած, քրմերի կատաղութեան զոհ գնար: Աւելի մեծ պիտի լինէր ժողովրդի ծածուկ, բարոյական դիմադրութիւնը, որի մասին պատմութիւնը թէև որոշ ակնարկութիւններ չէ անում, բայց առողջ դատողութիւնը ստիպում է մեզ կարծել թէ այնպիսի մեծ ձեռնարկութիւն որպիսի է մի ամբողջ ազգի դարեւոր կրօնական համոզմունքները փոխել, չէր կարող առանց մեծամեծ խւճընդոտների գլուխ գալ: Քրիստոնէութիւնը իւր հետ բերում էր այնպիսի հասկացողութիւններ որոնք հայ ժողովրդի համար օտար և նորա հասկացողութիւններին հակառակ էին: Նրկար դարերի ընթացքում հայը կազմել էր իւր կրօնական համոզմունքները, որոնց հետ պինտ կապուած էր նորա կեանքի ամէն մի քայլը և որոնցից անհնարին էր նորան անպայման բաժանուիլ և նորերն ընդունիլ. կրօնը հագուստ չէ որ երբ կամենաս՝ կարողանաս փոխել կամ ինչ ձև ուզենաս՝ կարողանաս տալ նորան. նա մի թանկագին սեպհականութիւն է որ անկարելի է ամբողջ ժողովրդի սրտից հանել, ինչպէս, շատ գեղեցիկ ասում է մի մատենագիր, անհնար է զոյնը մարմնից բաժանել: Ճշմարիտ է, երկու հազար և աւելի տարիների ընթացքում արտաքին ու ներքին աշխարհակալները ու գաղթականները զանազան կրօնական կարծիքներ և մինչև ամբողջ վարդապետութիւններ մտցրին հայոց մէջ. բայց նախ՝ այդ կարծիքները այնքան օտար ու հակառակ չէին միմեանց - բոլորն էլ հիմնվում էին բնութեան տարրերի և ոյժերի երկրպագութեան վրայ. երկրորդ, ժամանակը կարող էր և պէտք է խառնէր ու ձուլէր նոցա միմեանց հետ: Մէկը միայն այս եկամուտ վարդապետութիւններից, մովսիսական կրօնը, իւր սկզբունքներով բոլորովին հակառակ լինելով տիրապետող կրօնական կարծիքներին, չկարողացաւ արմատ դնել հայ երկրում, և նորա հետևողները, եբրայական մեծ գաղթականութիւնը, այնպիսի խիստ

Հալածանքների ենթարկուեցաւ մինչև նորա ներկայացուցիչները ստիպուեցան իրանց զաւանուծիւնը թողնել և երկրի կրօնն ընդունիլ: Քրիստոնէութիւնը, իւր աստուածային յայտնութեամբ, իւր վսեմ՝ զաղափարներով, այն ժամանակ է գալիս՝ երբ ազգը ընկղմած էր նիւթապաշտութեան մէջ և հիծեծում էր ասիական բռնակալութեան տակ. կարո՞ղ էր մի այսպիսի ժողովուրդ ըմբռնել աւետարանական մարդասիրութեան և հաւասարութեան սկզբունքները: Խօսք չկայ, ժողովուրդը Տրդատի բռնաւորական խօսքերից ստիպուած՝ խռոն բազմութեամբ զիւնց եփրատ, կենարար ջրովը մկրտուեցաւ, երեսին խաչ հանել սկսեց. էլ ազգային աստուածների անունները բերանը չէր առնում, բայց միթէ կարո՞ղ էր նա նոյն հեշտութեամբ ջնջել նոցա յիշատակը իւր մտքից ու սրտից, երբ փոքր ինչ առաջ նոյն թագաւորի բերանից լսել էր թէ ղիուծիւն պարտութիւն յարեոյն Արամազդայ, խնամակալութիւն յԱնահիտ տիկնոջէ և քաջութիւն հասցէ ձեռք ի քաջն Վահագնէ ամենայն Հայոց աշխարհի»¹⁾: Մովսէս Խորենացին, Տրդատի այս բռնի ընթացքը մատնանիշ անելով, խօսք չէ գտնում գովասանելու հայոց թագաւորին. նա մասամբ բարձր է համարում նորան Գրիգորից, իբրեւ «աւելի շնորհալի» անձն, ուստի և չէ դանդաղում կոչել նորան «նախաշաւիղ ճանապարհ և լուսաւորութեանց մերոց հայր երկրորդ»²⁾:

Բոլորովին ուրիշ ընթացք բռնեց Լուսաւորիչը իւր գործունէութեան մէջ: Լաւ հասկանալով իւր բարձր կոչման նշանակութիւնը, զգալով իւր ձեռնարկութեան դժուարութիւնները, նա ստիպուեցաւ մի քանի զիջողութիւններ անել հեթանոսութեանը, որ միայն իւր գլխաւոր նպատակին հասնի: Նա տեսնում էր որ գործունի մի ամբողջ ժողովրդի ներքին համոզմունքների հետ, նա պէտք է քնքոյշ ու փափուկ ձեռք ունենար. նորա զէնքը պիտի լինէր քաղցր խօսքն ու համոզմունքը և ոչ խստութիւնն ու բռնութիւնը. բռնութիւնն ու հալածանքը կարող էին կրքերը սրծարծել, աւելի խստացնել ժողովրդին և բոլորովին հակառակ հետեանքների հասցնել, ինչպէս որ նմանօրինակ դէպքերում դժբաղդաբար մի քանի

¹⁾ Տես Ագաթանգեղոսի մէջ Տրդատի հրովարտակը. Թղթահամար ԾԱ.

²⁾ Մովսէս Խորենացի, Գիրք Գ. Գլ. Գ.

անգամ ցոյց տուին սուրբ Գրիգորի նորագոյն յաջորդները կաթողիկոսութեան ու բողոքականութեան մեծ կռիւների ժամանակ: Արդ ի՞նչ արաւ Լուսաւորիչը: Խոր վերապից դուրս գալուց և թագաւորին դարձ բերելուց յետոյ, նորա առաջին բանն եղաւ մեհեաններն ու բազմիկները քանդել և մի և նոյն տեղերում եկեղեցիներ շինել. այսպէս կործանուեցան Անահտի մեհեանները Արտաշատում և Երիզայում, Արամազդինը՝ Անիում, Բարշափնայինը՝ Թորդան գաւառում, Նանէական մեհեանը՝ Թիլ աւանում, Միհրականը՝ Բագառիճ գիւղում և այլն. տեղ տեղ գուցէ մեհեանները ուղղակի եկեղեցիների փոխարկուեցան՝ խաչի նշանը կանգնեցնելով նոցա վրայ: Հասկանալի է որ ժողովուրդը առանց խրտնելու պիտի զիմէր այն աղօթատները որ մինչև այն ժամանակ էլ սովոր էր ընդունել իբրև սրբազան տեղեր: Այս նորանով աւելի հեշտ էր որ Լուսաւորիչը իմաստուն խորհրդով մտածեց քրիստոնէական մեծ տօները հեթանոսական նշանաւոր տօնի օրերը նշանակել. այսպէս, Անահտի զիցուհու տօնի օրը սահմանեց՝ Քրիստոսի այլակերպութեան տօնի օրը. Մաթան քրմապետի աշխարհաժողով տօնի օրը, որի բազմից եկեղեցու էր փոխուել, նշանակեց տօնել Յովհ. Մկրտչի և Աթանազիոսի նշխարների տօնը, և այլն: Եթէ այս ընթացքը, որ անհրաժեշտ էր, մի փնտաւար հետեանք ունեցաւ նոր կրօնի համար՝ այն եղաւ որ հեթանոսական գաղափարները, քրիստոնէական դադափարների հետ խառնուելով, նոր զօրութիւն ստացան և երկար ժամանակ ապրեցան մնացին ժողովրդի մէջ: Որինակները պակաս չեն: Փոքր ինչ առաջ յիշեցինք «ոսկիսմայր» Անահտի մեծ նշանակութիւնը հեթանոս Հայաստանի համար. հայերը մեծ շքեղութեամբ էին կատարում այս զիցուհու տօնը, ամառ ժամանակ, և թռչուններից մասնաւորապէս աղաւնիներ էին նուիրում նորան, իսկ ծաղիկներից վարդը, որով պսակում էին նորա արձանը, քաղաքի հրապարակները և տների ճակատները. այս պատճառով նոյն հանդէսի օրը կոչվում էր վարդավառ: Քրիստոնէութեան ժամանակ, Անահտի տօնը, ինչպէս ասացինք, փոխուեցաւ Քրիստոսի այլակերպութեան տօնին. բայց «վարդավառ» անունը և աղաւնի թռցնելու սովորութիւնը մինչև այսօր մնաց հայ ժողովրդի մէջ: Մի ուրիշ նշանաւոր աստուածութիւն Միհրն էր, որի տօնը նոյնպէս փառաւոր կերպով էր կատարվում իւրաքանչիւր տարի, գարնան սկզբին, փայտակոյտ վառելով հրապարակի մէջ և երկնքի օգնութիւնը կարգաւով. մի կան-

Թեղ այդ փայտակոյտի վրայ կախ արած՝ վառ պահվում էր ամբողջ տարին ըստ մեհանների մէջ: Այս հին սովորութեան հետքերը նոյնպէս մնացին մինչև այսօր Հայաստանի գիւղերում, ուր ճեղքներն առաջին նախատօնակին փայտակոյտ են պատրաստում դիւրավառ նիւթերից և սովորական աղօթքներից յետոյ հրապարակում վառում են: Փայտակոյտը պրօւելուց յետոյ, ամէն մարդ առնում տանում է տուն մի կտոր խանձող կամ փոքր ինչ մոխիր և ամեն նայն երկիւղածութեամբ պահում: Այս կերպով Աւետարանի լոյսը տարածուելու ժամանակ՝ հարկ եղաւ որ քրիստոնէութիւնը պատեարազմի հեթանոսութեան դէմ, և այս կռուի մէջ շատ անգամ առաջինը յաղթում էր երկրորդին, բայց շատ դէպքերում հեթանոսական տարրը անպարտելի էր մնում: Ուշադրութեան արժանին այն է որ որքան մի գաղափար տարածուած ու ընդհանրացած է եղել, այնքան աւելի նորա ազդեցութիւնը հաստատուն ու զօրաւոր կերպով արտայայտուել է կեանքի զանազան կողմերի վրայ: Այսպէս, հեթանոսական կրօնի միւս տարրերի հետ արեւապաշտութիւնն էլ տեղի տուեց քրիստոնէութեան առաջ. բայց ոչ միայն արևի պաշտողները — «Արևորդիքը» այնուհետև դարևոր ժամանակներ հաստատ մնացին իրանց կրօնական կարծիքների մէջ, այլև քրիստոնէական գրականութիւնը և լեզուն ենթարկուեցան նոյն ազդեցութեանը. մեր հոգևոր տաղերի և աղօթքների մէջ արեւակը շատ անգամ յիշատակվում է իբրև բարի Աստուծոյ և աշխարհի Փրկչի նշանակ. իսկ մեր ամէնօրեայ կեանքի մէջ սովորական բան է մեր սիրելիների արևովը երգուիլ և դէպի արևելք դարձած աղօթք մատուցանել:

Մի ուրիշ նշանաւոր կէտ Լուսաւորչի գործունէութեան մէջ այն է՝ որ այս ականաւոր մարդը իւր առաքելութեան միջոցին պէտք եղած օգնականները չէ ունեցել: Ի՞նչ պիտի լինէին Հայաստանի պէս երկրի համար այն մի քանի յոյն և ասորի վարդապետները որ սուրբ Գրիգորը հետը բերել կամ բերել էր տուել Վեսարիայից և Ասորոց երկրից: Դիցուք թէ այս եկամուտ ուսուցիչները արհամարհական աչքով նայած չլինէին հայ ժողովրդի վրայ, որ այսպիսի դէպքերում շատ բնական է, մանաւանդ մեծամիտ յոյների կողմից. դիցուք թէ ժողովուրդը սիրալիւ ընդունելութիւն ցոյց տուած լինի այդ ուսուցիչներին և յօժարակամ պատրաստականութիւն նոցա քարոզութիւնները լսելու. դիցուք վերջապէս թէ Աւետարանի բարձր մտքերը մատչելի

լինէին նորահաւատ քրիստոնեաներին, բայց ի՞նչպէս կարող էին հասկանալի լինել այն անձանց ասածները որոնք օտար լեզուով էին խօսում ժողովրդի բոլոր դասերի հետ, գիւղականներից սկսած մինչև վերին ազնուականները, որոնք, մի պատմագրի ասելովը, «և ոչ մի ինչ, և ոչ մի բան, և ոչ կէս բանի, և ոչ դոյզն յիշատակ ինչ, և ոչ նշմարանս ինչ զոր լսէին», և ոչ կարէին ինչ ունել ի մտի»¹⁾: Այս պատճառով ամենեւին զարմանալի չէ որ մի քանի գաւառներ անխախտ մնացած լինին իրանց առաջուան կրօնական կարծիքների մէջ կամ քրիստոնէութիւնը ընդունելուց յետոյ, Տրդատից և Լուսաւորչից յետոյ, դարձեալ հեթանոսութիւնը ձեռք առած լինին. պատմութիւնը որոշ յիշում է Գողթան և Տարօնոյ գաւառները, Ծովաց նահանգը և Գարգմանն ու Տաշիրը, ուր հարկ եղաւ որ սուրբ Գրիգորի հետևողները քրիստոնէութիւնը նորից քարոզեն կամ մոլորեալներին կրկին դարձ բերեն:

Սակայն այս բոլոր դժուարութիւնները ոչինչ էին համեմատելով այն խոչընդոտների հետ որ պիտի դնէին Հայաստանի Լուսաւորչի առաջ առաջուան կրօնի պաշտօնեաները: Պատմութիւնից յայտնի է այն մեծ նշանակութիւնը որ քրմութիւնն ունէր առհասարակ հեթանոս ազգերի կեանքի մէջ: Սկզբում սովորաբար ազգերի քաղաքական իշխանների մէջ կենտրոնանում էր և հոգևոր իշխանութիւնը. առաջին իշխանապետները ժողովրդի համար մի և նոյն ժամանակ և քրմապետներ են: Ժամանակ անցնելուց յետոյ, թէև կրօնական իշխանութիւնը քաղաքականից բաժանվում է, բայց քրմութիւնը պահպանում է իւր ազդեցութիւնը ժողովրդի վրայ, և այս ազդեցութիւնը քանի գնում աւելի ու աւելի զօրութիւն է ստանում: Մար-Աբասի մէկ երկու ակնարկութիւններից երևում է որ և մեզանում առաջին նահապետները միանգամայն քրմապետներ են եղել: Սօսեաց սրբազան անտառը, որի տերէների հանդարտ կամ սաստիկ խշխշոցին նայելով զանազան գուշակութիւններ էին անում, Արմենակից էր տնկած. Արայեսն Արայի որդին՝ հանձարեղ Անուշաւանը սօսեաց անտառի պաշտամանը նուիրուեցաւ և այս պատճառով կոչուեցաւ «սօսանուէր»: Վերջապէս վահագնի սերունդը, իրանց հօր աստուածների կարգը դասուելուց յետոյ, ստացան քրմապետութեան պաշտօնը որ յետոյ վաղարշակէլ հաստատեց: Այս

¹⁾ Փաւստոս Բիւզանդացի, Դպրութիւն Գ. ԳԼ. ԺԳ.

պէսով քրմապետութիւնը, որ կապուած էր սկզբում երկրի քաղաքական իշխանի պարտաւորութիւնների հետ, մնաց միշտ արքունական տան մէջ, և այս ոչ միայն Հայկազանց, այլ մասամբ նաև Արշակունեաց ժամանակ. վկայ են այս մասին երուազ՝ երուանդ Արշակունու եղբայրը և Մաթան՝ Արտաշէս Բրդի որդին: Բացի սորանից մեր պատմութիւնից երևում է որ Հեթանոս Արշակունեաց ժամանակ քրմերը, միև կալուածատէր նախարարների նման, ունէին իրանց առանձին զօրքերը — «զօրք քրմաց» և առանձին կալուածները — «երկիր քրմաց». միայն հնդկական տստուածութիւնների մեհեանները և նոցա պաշտօնեաները ունէին Տարօն գաւառում վեց ընդարձակ գիւղեր տասներկու հազար բնակիչներով և մօտ ութ հազար մարդ զօրքով: Թէ ինչ մեծ հարստութեան տէր էին քրմերը առհասարակ, երևում է այն հանգամանքից որ Արտաշէս Բ երուազ քրմապետի գանձերը, իբրև արքայաւայել ընծայ, հրամայում է Սմբատ Բագրատունուն տանել պարսից Դարեհ թագաւորին: Հասկանալի է ուրեմն որ քրմերը իրանց ձեռքից եկած բոլոր միջոցները պիտի գործ դնէին զիմադրելու նոր կրօնական յեղափոխութեանը, որ զրկում էր նոցա ժողովրդի վրայ ունեցած բարոյական ազդեցութիւնից և դարերով դիզած նիւթական հարստութիւնից: Նոքա ոչ միայն լուսաւորչի կեանքի դէմ դարան գործեցին, այլ զանազան գաղանի մեքենայութիւններով փորձեցին նոյն խել թագաւորի դէմ զրգռել նախարարներին և պալատական իշխաններին, որոնցից մէկը Հայր—իշխանը (պալատական ներքինապետը) յայտնի թշնամանում էր Տրդատին նորահաստատ եկեղեցուն կալուածներ շնորհելուն համար. «Զիմորդ, ասէ, զայսպիսի տեղիս կանանցահանգերձ մարդկան (այսինքն քրիստոնեայ հոգևորականութեանը) տուեալ է, և ոչ արանց»¹⁾: Քրմերի մատը խառն պիտի լինէր անշուշտ Տրդատ թագաւորի մահուան մէջ, եղևնագործութիւն՝ որի երկրորդ օրինակը չէ պատահել մեր հին կեանքի մէջ, որովհետև, հայ ազգի կարծիքով, թագաւորի անձը սրբազան էր և անմերձենալի:

Սուրբ Գրիգորը քրմերի և իշխանների մեքենայագործութիւնների առաջն առնելու համար ոչինչ բուռն միջոցների չէ դիմում.

¹⁾ Փ. Բիւզ. Դպր. Դ. Գլ. ԺԴ.

նորա գործ դրած միակ զէնքը իւր սովորական հեղուծիւնն է ու քաղցր խօսքը, որով միայն կամենում է ներգործել մտքերի ու սրտերի վրայ, համոզուած լինելով թէ «շնորհալից մտաց և հաւատացելոց սակաւ բանք խրատուց բաւական են յուղղութիւն, իսկ անհաւատիցն և անշնորհից և յուղից բանք խրատուց ոչինչ օգուտ գործեն» ¹⁾։ Միւս կողմից քրմերին զինաթափ անելու և նոցա սիրտը շահելու մտքով՝ Ղուսաւորիչը շատերին քահանայ ձեռնադրեց, ոմանց մինչև եպիսկոպոսական աստիճանը բարձրացրեց, հաստատուն եկամուտներով՝ պտուղների նուէրներով և տասանորդներով ապահովեցնելով նոցա նիւթական ապրուստը. իսկ քրիստոնէութեան ապագան աչքի առաջ ունենալով՝ իմաստուն հայրապետը հեռատես խորհրդով մտածեց քրիստոնէական զպրօցներ հիմնել, որոնց մէջ կրթում էր առաւելապէս քրմերի որդոց։ Նոյն մտքով սահմանեց նա երկրի մէջ վանքեր ունենալ կուսակրօն հոգեւորականութեան համար, որոնց վրայ առանձին պարտք դրեց հիւրասիրել պանդխտներին և տառապեալներին։ Միով բանիւ խոհական հայրապետի գործունէութեան ամէն մի քայլափոխում երևում է այն սկզբունքը որ այնքան իմաստութեամբ գծագրել է հոգեւոր առաջնորդների համար. «որ վերակացուն է՝ զգաստ լիցի առ մերձաւորան և նախատես առ հեռաւորան» ²⁾։

Գ.

Քրիստոնէութեան սկիզբը եղաւ և լուսաւորութեան սկզբնաւորութիւնը հայոց համար, առաջին զպրօցները Ղուսաւորչի աշխատութեամբ հաստատուեցան մեր մէջ։ Մովսէս Խորենացին իբրեւ մի հանրաժանօթ ճշմարտութեան վրայ է խօսում մեր հայկազուն իշխանների ու թագաւորների «անիմաստասէր բնաւորութեան» վրայ, որոնք ոչ միայն ժողովրդական կրթութեան վրայ ոչինչ հոգ չտարան, այլ և իրանց անձի լաւութեան համար չմտածեցին՝ աշխատելով զոնէ գրի անցնել տալ իրանց ժամանակի անցքերը, որպէս զի ապագայ սերնդները կարողանան տեղեկանալ իրանց պատմութեանը։ Այս ճշմարտութիւնը կատարելապէս հաստատվում է այն ողորմելի դրութեամբ

¹⁾ Թաճախապատում, հատ. Գ։

²⁾ Նոյն, հատ. ԻԳ։

որի մէջ գտնուում են Արշակունիքի հայերին մեր երկիրը ոտք կոխելու ժամանակ. «Ոչ կարգք ինչ լեալ աստ յայտնի», գանգատելով ասում է Վաղարշակ եղբորը գրած նամակի մէջ, և ոչ մեհենից պաշտամունք, և ոչ զլիսաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է և ոչ վերջինն, և ոչ այլ ինչ օրինաւոր. այլ խառն ի խուռն ամենայն և վալրենի¹⁾: Չպէտք է մոռանալ որ հայ ազգը այս օղբալի վեճակի մէջէր գտնվում երկու հազար տարուց աւելի կեանք վարելուց յետոյ:

Բայց և արշակունի թագաւորները շատ քիչ բան արին Հայաստանի քաղաքակրթութեան համար: Վաղարշակի հաստատած կարգերը որքան էլ պակասութիւններից ազատ և հայ ժողովրդի հոգուն յարմար չլինէին, այնու ամենայնիւ նոցանից պիտի առաջանար ազգի ապագայ քաղաքակրթութիւնը, եթէ ժամանակ ունենային արմատ դնել ժողովրդի մէջ և հետզհետէ զարգանալ: Սակայն Վաղարշակի յաջորդները շուտով շեղուեցան նորա ծանապարհից և, իբրև ասիական թագաւորներ, կարծեցին թէ իրանց գահը միայն զէնքի զօրութեան վրայ կարող է հաստատուն մնալ: Այս նպատակով նոքա ազգի բոլոր կարողութիւնները գործ զրին մի նիւթական, կոպիտ զօրութիւն կազմելու, որ հաստատ հիմունք չունենալով՝ շուտով պիտի քայքայուէր ու խորտակուէր: Ճշմարիտ է, Արտաշէս Ա և Տիգրան Բ գրեթէ մէկ դար շարունակ Ասիայի բազմա իրանց ձեռին բռնելով Հայաստանի պատմութեան վրայ մեծ լոյս տարածեցին. բայց այդպէս շրջուցիչ ու ժամանակաւոր եղաւ, նման այն զիսաւոր աստղին որ մի բոպէ երկնքի երեսին փայլում է և շուտով անյայտանում՝ ոչինչ հետք չթողնելով իւր ետեւից: Արտաշէս և Տիգրան իրանց բոլոր ուշքով տքըր դարձնելով զինուորութեան վրայ, բարձի թողն արին ազգի մտաւոր զարգացումը և կամեցան հայերից մի աշխարհակալ ազգ կազմել, որ թէ վաղ էր և թէ հայ բնաւորութեան հակառակ բան էր: Պատմութեան էջերը ցոյց են տալիս որ նիւթական զօրութիւնը միայն այն ժամանակ տեղական և օգտակար է լինում մի ազգի համար, երբ նա բղիւղում է նոյն ազգի ինքնաձանաչութիւնից և քաղաքակրթութիւնից: Ուր թողնենք որ յիշեալ թագաւորները հայոց հոգու հակառակ վարուեցան. հայը

¹⁾ Խոր. Գեղք Ա. Գ. Բ.

միւս ասիական ազգերի հակառակ՝ աշխարհակալութեան ձգտումներ չէ ունեցել և միայն այն ժամանակ ղէնքը ձեռին քաջութեամբ կռուելէ թշնամիների դէմ երբ խնդիրը իւր անկախութեան վրայ է եղել: Իսկ այն փառաւոր, լայց անպատակ արշաւանքները ուրիշ ոչինչ օգուտ չեն ունեցել բայց եթէ ջղակտուր են արել ազգի կենսական զօրութիւնները և կապել կաշկանդել են նորա հոգին, որ անտարակոյս ընդունակ էր փառաւոր արդիւնքներ ցոյց տալու:

Այս այսպէս լինելով, զարմանք չէ ամենին որ Արշակունեաց գալուց յետոյ երկու հարիւր տարուց աւելի էր անցել, և Հայաստանը տակաւին վայրենի պետութեան պատկեր էր ներկայացնում: Վաղարշակից յետոյ, խստութեամբ խօսելով, պատմութիւնը միայն Արտաշէս Իրդին կարող է ցոյց տալ որ իւր քառասնամեայ թագաւորութիւնը գործ դրեց երկրի բարօրութեան համար: Մինչև այն ժամանակ ընդարձակ դաշտեր անմշակ ու ամալի էին մնացել. չկային հաղորդակցութեան ճանապարհներ ցամաքի վրայ. արուեստները երեսխայական զրութեան մէջ էին. մինչև անգամ անծանօթ էր շաբաթների, ամիսների և տարիների սովորական բաժանումը. հայերը, ասում է Մ. Խորենացին, «ի մեծամեծ արուեստից և ի գիտութեանց ունայնացեալք էին, որպէս հինից և ասպատակաց պարապեալք. և այսպիսի գիտութեանց կամ անփոյթ արարեալք և կամ ոչ հասեալք»: Եւ փոքր ինչ յետոյ աւելացնում է. «Այս ամենայն յօրինի յաւուրս Արտաշէսի ¹⁾: Այս պատճառով հասկանալի է որ հայ ազգը երախտագէտ սրտով երկար ժամանակ պիտի պահպանէր իւր սիրելի թագաւորի յիշատակը և նորա գործերը անթիւ երգերի ու զրոյցների նիւթ շինէր, մինչդեռ աշխարհակալ թագաւորների անունները վաղուց մոռացութեան էր տուել:

Դժուար է հասկանալ թէ ինչպէս է լինում որ Հայաստան աշխարհը ուշ է ննթարկվում դասական ազգերի քաղաքութեանը, մինչ մէկ կողմից հայերը, փոքր Ասիայի յոյների միջնորդութեամբ, վաղուց արդէն հաղորդակցութիւն պիտի ունենային հելլենական մտքի հետ, և միւս կողմից, Ասորոց երկրի միջնորդութեամբ, նաև հռոմէական քաղաքակրթութեան հետ: Ով որ տրամադրուած է կարծելու թէ այս բղխում է հեթանոս Արշակունեաց արեւմտեան լու-

¹⁾ Խոր. Գեղք Բ. Գլ. ԾԹ.

սաւորութեան դէմ ունեցած թշնամութիւնից, չարաչար կը սխալուի: Արդէն պատմութիւնից երևում է Արշակունեաց չափազանց սէրը յունաց լեզուի, սովորութիւնների և քաղաքակրթութեան վրայ. նոցա դրամների արձանագրութիւնները մեծ մասամբ յունարէն են, իրանք էլ ուրիշ տիտղոսների մէջ հեղեղեալ (philhellène) անունն են կրում: Տիգրան Բրդի պալատը զարդարում էին շքեղ թատրոններ, որոնց մէջ յոյն դերասանները ներկայացնում էին իրանց անմահ բանաստեղծների ողբերգութիւնները: Պլուտարքոսը վկայում է թէ Տիգրանի որդին Արտաւազդը և պարթեաց Որոտէս թագաւորը մեծ մտերմութիւն ունէին միմեանց հետ. երկու թագաւորները խնջոյքներ էին տալիս միմեանց, որոնց մէջ սովորաբար յունարէն ոտանաւորներ էին կարդում, որովհետեւ Որոտէսը յոյն լեզուի ու գրականութեան տեղեակ էր, իսկ Արտաւազդը նոյն լեզուով զանազան ողբերգութիւններ ճառեր ու պատմութիւններ էր շարադրել: Երբ Կրասոսի զուլսը բերուեցաւ Տիգրանի արքունիքը, Արտաւազդ և Որոտէս այդ առիթով մի ողբերգութիւն գրեցին և ներկայացնել տուին յունարէն լեզուով: Սակայն այս հելլենասիրութիւնը մնաց միայն արքունի պալատում, ուր յունական սովորութիւնների հետ խառն տիրապետում էին արեւելեան փարթամ սովորութիւնները և մասնաւորապէս բազմակնութիւնը իւր վատ հետեանքներով, որ ինչպէս երևում է, Արշակունիք առաջին անգամ մոցրին Հայաստան, իսկ նոցանից տարածուեցաւ նախարարական տների մէջ: Յունական լեզուն ու սովորութիւնները ճիշտ նոյն դերն էին խաղում հայոց արքունիքում ինչ դեր որ խաղացին երկար ժամանակ և դեռ ևս շարունակում են խաղալ Ֆրանսիական լեզուն ու սովորութիւնները եւրոպական արքունիքներում. հայ թագաւորները և արքայորդիքը, իրանց ազատ ու զբօսանքի ժամերում, պարապում էին յոյն լեզուով ու գրականութեամբ, ինչպէս որ անցեալ դարում Ֆրիդրիխս Բ և Կատարինէ Բ Ֆրանսերէն լեզուով գրուածներ էին շարագրում և նոյն ժամանակի եւրոպայի պառգամախօսի՝ Վոլտէրի հետ Ֆրանսիական լեզուով թղթակցութիւններ անում: Կարելի է մինչև անգամ ասել թէ հայոց արքունիքում յունական սովորութիւնները անգոր էին մրցելու ասիական վարքութեան հետ որ Արշակունեաց մարմնից ու արիւնից անբաժան էին: Սորանով մեկնում է այն նշանաւոր հանգամանքը որ հայ թագաւորները սիրում էին միշտ խնամութիւն անել պարսից, վրաց և կովկասեան ազգերի հետ, և եթէ վերջերը,

մանաւանդ քրիստոնէական շրջանում, բիւզանդական իշխանուհի-
ների հետ ամուսնանում էին, այդ ականաց և միայն քաղաքականու-
թիւնից ստիպուած էին անում. այս պատճառով նոյն իշխանու-
հիւների վրայ նայում էին իբրեւ հարձերի վրայ, և միշտ հնար էին
գտնում, թոյնով կամ ուրիշ ծածուկ միջոցներով, ազատուիլ նո-
ցանից: Արշակունեաց դասական ազգերի հետ ունեցած յարաբերու-
թիւնների հետեւանքը մեր երկրի համար գուցէ միայն այն եղաւ որ
այդ յարաբերութիւնների շնորհով արեւմտեան գեղարուեստական
ճաշակը մուտ գտաւ հայոց մէջ. Արտաշէսի Յունաստանից բերած
արձանները և Տրդատ (Ա) Վերին Հայաստանի թագաւորի Արտաշատի
շէնութեան համար Հռոմից բերած արուեստագէտները առանց ազ-
դեցութեան չէին կարող մնալ ապագայ հայ արձանագործութեան,
ճարտարապետութեան և քանդակագործութեան վրայ:

Այսպէս ուրեմն հեթանոս Արշակունիք, որոնք Հայաստանը
զարդարեցին գեղեցիկ յիշատակարաններով, փառաւոր քաղաքնե-
րով, հոյակապ պալատներով ու տաճարներով և մինչև արուես-
տական անտառներով իրանց որսական զուարճութիւնների համար,
համարեա ոչինչ ուշադրութիւն չդարձրին ազգի մտաւոր զարգացման
վրայ: Միակ կրթութեան տեղերը մարդարաններն էին. բայց մարդարան-
ները, ինչպէս Պարսկաստանում այսպէս և Հայաստանում, սահմա-
նուած էին ոչ թէ մտաւոր, այլ լոկ մարմնաւոր կրթութեան հա-
մար. նոցա նպատակը քաղաքացիք պատրաստել չէր, այլ միայն զե-
նուորականներ, երկրի ու թագի պաշտպաններ: Այնու ամենայնիւ
չպէտք է կարծել թէ գրագիտութիւնը բոլորովին անծանօթ էր մեր
պատմութեան այս շրջանում: Յայտնի է որ հեթանոս Հայաստանը,
ուրիշ ասիական ազգերի նման ունէր իւր քաղաքական և կրօնական
դիւանները, որոնցից առաջինների մէջ, բացի երկրի վարչական թրդ-
թերից և օտար պետութիւնների հետ ունեցած դաշնադրութիւն-
ներից, գրվում ու պահվում էր հայ թագաւորների պատմութիւնը,
իսկ մեհենական դիւանների մէջ — գլխաւորապէս երկրի ղեցաբանա-
կան պատմութիւնը ¹⁾: Բայց այս գրութիւնները բաց էին միայն ու-

¹⁾ Այս վերջինները չորրորդ դարու սկզբում մեհենանների հետ միա-
սին կործանուեցան. բայց ինչպէս թագաւորական մատենաններից՝ այսպէս
և մեհենական գրքերից ոմանք անվնաս հասել էին մինչև հինգերորդ, գու-
ցէ և յաջորդ դարերը: Այս բանը երևում է Մ. Խորենացու վկայութիւնից,

Հայոց մէջ: Ինքն իսկ այդպիսի կեանքի կենդանի օրինակ տալով ուրիշներին, շատ անգամ քաջվում էր անմարդաբնակ լեռները, որտեղից երբեմն երբեմն երևելով՝ պահպանում էր իւր բարոյական ազդեցութիւնը ժողովրդի վրայ:

Դ.

Անցան Տրդատ և Լուսաւորիչ, եկան նոցա որդիքն ու թուները. մէկ կողմից դազանութիւնը, անգթութիւնն ու ապականութիւնը, և միւս կողմից հեզութիւնը, ողորմածութիւնը և աշխարհաշինութիւնը երես առ երես պատահում են միմեանց: Բոլոր Տրդատի յաջորդները, բացի յաւիտենական յիշատակի արժանի Վառաշապուհից, ոչ նորա քաջութիւնն ունէին և ոչ նորա միւս բարեմասնութիւնները, որ զգալի էր մանաւանդ այն ժամանակ՝ երբ երկու զօրաւոր պետութիւններ՝ սասանեան թագաւորութիւնը և բիւզանդական կայսրութիւնը կատաղի պատերազմէին մղում միմեանց դէմ մեր երկիրը զրաւելու համար: Այս ընդհանրական վտանգի ժամանակ զեղի ու անառակ կեանքից թուլացած, անբարոյականութեան վերջին ծայրը հասած թագաւորները ոչ պատերազմներին էին մասնակից լինում և ոչ ներքին կառավարութեան վրայ խնամք տանում. այլ կանանոցների մէջ փակուելով՝ ներքինիների ձեռքին խաղալի էին դարձել: Միւս կողմից իշխանները, Արշակունեաց այս ընդհանրական անկումից օգուտ քաղելով, բնական է որ գլուխները բարձրացնէին և ձգտէին իրանց յանցաւոր նպատակներին հասնելու. հպատակութեան պարտաւորութիւններից ազատ համարելով իրանց, նոքա երբեմն միմեանց դէմ են պատերազմում, երբեմն էլ միմեանց հետ միաբանում՝ թագաւորի դէմ մրցելու համար, որի պատուէրները այլ ևս ոչինչ զօրութիւն չունէին: Եւ ոչ այսքան միայն. այլ յաճախ պատահում էր որ նախարարները թագաւորից անկախ, Հայաստանի թշնամիների հետ բանագնացութիւնների մէջ էին մտնում և զանազան խոստմունքներ ստանում նոցանից: Խարխալեալ զահի միակ նեցուկները, նորահաստատ Եկեղեցու միակ պաշտպանները քրիստոնէութեան պաշտօնեաներն էին որոնց անթիւ ծառայութիւնները չկարողացան զնահատել քրիստոնէայ Արշակունիք՝ նոցա մեծամեծ բարերարութիւններին անասելի ապերախտութեամբ, սրով և թոյնով պատասխանելով:

Պատմութիւնը բազմաթիւ իրողութիւններ է առաջ բերում այս ցաւալի դրութիւնը հաստատելու համար: Դեռ Տրդատ կենդանի էր որ Ղուսաւորչի կրտսեր որդին ու առաջին յաջորդը՝ Արխատակէսը իւր քրիստոնէական նախաձեռնութեան համար նախարարների կատաղութեանը զոհ եղաւ, հայրապետութեան եօթներորդ տարին սպանուելով Արքեղայոս իշխանի ձեռքով (339): Տրդատի ցաւալի մահից յետոյ (341), անիշխանութիւնը իւր զարհուրելի հետեանքներով տիրում է Հայոց աշխարհին. մէկ կողմից Սանատրուկ իշխանը փայտակարանում թագ է դնում գլխին և օտարների օգնութեամբ երազում է ամբողջ երկրի թագաւորութիւնը ձեռք բերել. միւս կողմից Բակուր Աղձնեաց բզեշխը ապստամբում է թագաւորութիւնից և նոյն մտքով պարսից օգնութեանն է դիմում: Ղուսաւորչի անդրանիկ որդին վրթանէսը փրկում է Հայաստանը. մի քանի հաւատարիմ իշխանների միաբան գործակցութեամբ նա ապակնում է Բիւզանդիայի կայսեր օգնութեանը, որ թագաւորեցնում է Հայոց վրայ Խոսրով Բրդին: Այս բարերարութեան փոխարէն վրթանէսը, թէ և իւր կեանքի դէմ լարուած որոգայթներից անվնաս մնաց, բայց իւր որդու՝ Գրիգորիս Աղուանից կաթողիկոսինա հատակութիւնը տեսնելու դժբաղդութիւնն ունեցաւ (342): Խոսրովի յաջորդ Տիրան Բ նոյն հայրապետի միջնորդութեամբ թագաւոր է նստում. երախտապարտ Տիրանը Յուսիկին Աստուծոյ տաճարի մէջ բրածեծ է անում և ծերունի Գանիէլին նահատակում: Արշակ Բրդի օրով Ներսէս Մեծը երկու անգամ փրկում է Հայաստանը վերահաս վտանգից, վաղենտիանոս և վաղէս կայսրների բարկութիւնը զեջեցնելով. վերջինը, Արշակի խոստմունքներին հաւատ չընծայելով, նորա Պապ որդուն իւր մօտ պատանդ է պահում, իսկ Ներսէսին աքսորում է մի անմարդաբնակ և անջրդի կղզի: Հայրենասէր հայրապետի սիրտը ոչ այնքան այս դժուարատար պանդխտութիւնից խոցուեցաւ որքան Արշակի ապերախտութիւնից, որ Ներսէսի բացակայութիւնը յարմար առիթ համարելով՝ կաթողիկոսին տուած երգումը ստեց, նախարարների հետ կապած ուխտը քանդելով և իւր խրատատու Խադ եպիսկոպոսին քարկոծել տալով: Վերջապէս Պապը ապերախտութեան ամենամեծ օրինակը ցոյց տուաւ: Ներսէս Մեծի միջնորդութեամբ և բիւզանդական զօրքերի օգնութեամբ Հայաստանի դահը ձեռք բերելուց յետոյ, այս հրէշը, չկարողանալով տանել այն յանդիմանութիւններին որով հայրապետը

լզուշացնում էր նորան հօր ընթացքը բռնելուց, արքայական սեփականի վրայ անձամբ մահուան դեղը խմեցրեց իւր բարերարին և Հայաստանը ղրկեց իւր մեծագործ հայրապ' տից (383):

Այսպէս անցաւ ամբողջ չորրորդ դարը: Եկեղեցու արթուն հովիւները, Թագաւորների և իշխանների կրքերին զոհ լինելով, մարտիրոսութեան պսակն էին ընդունում. միւս կողմից ազդը իւր հոգեւոր հայրերից և երկիրը իւր ճշմարիտ պաշտպաններից զրկուելով՝ անխնամ ու անօգնական էին մնում: Այս մեծ պատերազմից ցաւալի վախճանն այն եղաւ որ հայ ազգը, Արշակունիքի Թագաւորների անմասնութեամբ և նախարարների երկպառակութեամբ, զրկուեցաւ իւր ամենաթանգ սեպհականութիւնից, քաղաքական կեանքից. մի միաթարութիւն միայն մնաց նորան — քրիստոնէութիւնը, որ այնուհետեւ միակ հաստատուն խարխիւ եղաւ հայոց համար իրանց ինքնուրոյնութիւնը պահպանելու և Տիգրանի ու Բիւզանդիոնի լարած որոգայթները խորտակելու:

Չորրորդ դարուց բաժանուելուց առաջ՝ չենք կարող գոնեա մի հարեանցի յիշատակութիւն չանել Ներսէս Մեծի զարմանալի գործունէութեան վրայ, որի նմանը երբեք չէ տեսել Հայաստանը, ոչ այս մեծագործ հայրապետից առաջ և ոչ նորանից յետոյ: Թողնենք այն մեծամեծ ծառայութիւնները որ նա հատուցել է դահին և որոնց վոխարէն միայն ապերախտութիւն է տեսել, Ներսէսի նշանակութիւնը երեւում է զլիաւորապէս այն հաստատութիւնների մէջ որոնք նպաստեցին աւետարանական քաղաքակրթութեան սկզբունքները արմատացնելու մեր երկրում և որոնց համար ազդը երախտագէտ սրտով մեծ անունը տուաւ նորան: Փաւստոս Բիւզանդացին և Մ. Խորենացին վկայում են թէ այս ականաւոր մարդը զարգարել է Հայաստանը ամէն տեսակ բարեգործական հաստատութիւններով. նորահիմնած վանքերի թիւը միայն, Մեսրոպ երէցի վկայութեամբ, երկու հազարից աւելի է եղել: Մենաստաններ ունենալու սովորութիւնը, ինչպէս արդէն յիշեցինք, առաջին անգամ Գ. Լուսաւորիչն է մտցրել, որի կարծիքով ամուսնութիւնը թէև բարի ու սուրբ է, բայց կուսութիւնը նախապատիւ է: Նա որոշ կանոններ էր սահմանել միայնակեացների համար՝ ոչ միայն ծով ու պաս պահել և աշխարհի փրկութեան համար աղօթք անել, այսինքն առ հասարակ ծոյլ ու անգործ կեանք վարել, այլ և դարման տանել «ծերոցն, հիւանդացն, տկարացն, ճանապարհորդացն, վաստակաւորացն

և որ ի ֆինասուցն կարգի են¹⁾։ Բացի սորանից հայ քրիստոնէութեան հիմնադիրը պատուիրում է միայնակեացներին չխորշիլ հողագործական և անասնապահական աշխատութիւններից, զի իցէ աննուազ ում պիտոյ իցէ ի նոցա աշխատութեանցն պտղաբերութիւնն։ Նա պահանջում է մինչև անգամ որ վանականները իրանք հոգան իրանց բոլոր նիւթական պիտոյքները ոչ միայն անունդի՝ այլ և հագուստի կողմից։ Լուսաւորչի յաջորդները, քաղաքական փութորիկների և դահի ու իշխանների ցոյց տուած ընդիմութիւնների պատճառով, չկարողացան քրիստոնէական հաստատութիւնները քաղմացնել մեր մէջ. նոքա ստիպուած զտնուեցան լոկ խօսքով, բերանացի քարոզութիւններով բաւականանալ։ Ներսէս Մեծը, իւր անվէհեր բնաւորութեամբ, իւր անընկճելի արիութեամբ յաղթեց այդ բոլոր խոչընդոտներին և այնպիսի տազնապալից ժամանակներում այնպիսի զարմանալի գործունէութիւն ցոյց տուեց որ պատմութիւնը միայն հիացմամբ և ակնածութեամբ կարող է յիշել։

Հայրապետական աթոռը բարձրանալուց յետոյ (374—383, Ներսէսի առաջին գործը լինում է Աշտիշատում մի մեծ ժողով գումարել հոգեւորականներից և աշխարհականներից, և ժողովականների հաւանութեամբ այլ և այլ կանոններ սահմանեց ժողովրդի մէջ մտած անկարգութիւնները ջնջելու համար։ Լաւ հասկանալով որ խօսքը չէ կարող այնքան ազդեցութիւն ունենալ ժողովրդի վրայ որքան գործը, նա մտածեց քրիստոնէութիւնը գործով արդիւնաւոր անել։ Թէ և մինչև այն ժամանակ եկեղեցու հովիւները, ուրիշ քրիստոնէական առաքինութիւնների հետ, ողորմածասիրութիւնն էլ քարոզել էին, բայց հեթանոսական անդթութիւնը, ինչպէս որ ասում է Խորենացին, տակաւին մնացել էր հայոց մէջ. որովհետեւ բորոտները օրէնքով պիղծ համարուելով հալածվում էին անապատ ու անմարդաբնակ տեղերը. նմանապէս անդամալոյծները մնում էին անխնամ և անծանօթ հիւրերն ու օտարականները անտուն. այս պատճառով մուրացկանութիւնը տարածուած էր երկրի բոլոր անկիւններում։ Սուրբ Ներսէսը սոցա ամենի համար բնակութեան տեղեր շինել տուաւ Հայաստանի զանազան կողմերը, աղքատների համար աղքատանոցներ, ցաւադարների համար հիւանդանոցներ, ծերերի ու աշ-

¹⁾ Յաճախապ. ճառ. ԻԳ.

խատելու անկարող անձանց համար անկեղանոցներ, որբերի և այրիների համար որբանոցներ, պանդուխտների և անցաւոր հիւրերի համար հիւրանոցներ և պանդոկներ, այս ամէն հիմնարկութիւնների համար առանձին եկամուտներ կապելով քաղաքներից ու գեղերից՝ «յարդեանց անդաստանաց, և ի կթից արօտականաց և ի գեղմանց», և Բիւզանդիայում տեսած բարեկարգութիւնները հաստատելով նոցա մէջ. որով և կարճ միջոցում Հայաստանը այնպէս կերպարանափոխ արաւ որ Խորենացու ասածին նայելով՝ «էր այնուհետեւ տեսանել զաշխարհս մեր ոչ որպէս բարբարոսս այլանդակեալս, այլ որպէս զքաղաքացիս համեստացեալս» ¹⁾:

Այս մի քանի խօսքերը բաւական են, կարծեմ, հասկանալու Ներսէս Մեծի բարձր նշանակութիւնը հայոց պատմութեան համար: Ի՞նչպէս չզարմանաս երբ տեսնում ես մի հոգեւորական անձ որ իւր աշխարհաշէն գործերով կարող է համեմատուիլ ամենամեծ թագաւորների հետ, և այն այնպիսի ժամանակ երբ Հայաստանի զահակները զեղխութեան մէջ էին ընկղմած, երբ Խոսրով Բ զքօսանքից ու որսորդութիւնից աւելի ոչինչ չէր ճանաչում, երբ Տիրանը հակուած էր քրիստոնէութիւնը հեթանոսութեան փոխելու, երբ Արշակ Բ զինարրութիւնների մէջ պարծենում էր Աբիլլէսի հաւասար լինել, երբ Պապը անասելի անառակութեան մէջ էր թաղուած... Փ. Բիւզանդացի ականատես պատմագիրը մինչև այն աստիճան ոգևորւում է Ներսէսի քսանամեայ գործունէութիւնից որ հիացած բացագանչում է. «Ոչ երբեք ուրեք եղև նման նմա այլ ոք ի Հայաստան երկրին» ²⁾: Եւ արդարեւ, եթէ մեր պատմիչների խօսքերի մէջ չափազանցութիւն չկայ, եթէ վերոյիշեալ բոլոր հաստատութիւնները Հայաստանի ամէն անկիւններում հիմնարկուեցան, նոցա հսկողութիւնը առանձին վերակացուների յանձնուեցաւ, նոցա ապագան որոշ եկամուտներով ապահովեցաւ, կարելի էր կարծել թէ Դրդ դարու վերջին, այն վայրենի ու բարբարոս երկիրը, երկրաւոր դրախտի փոխուեցաւ. բայց իրողութիւնները դժբաղդաբար հակառակն են ցոյց տալիս: Ներսէսի մահից յետոյ, անարժան Պապը, անմիտ վրէժխնդրութեամբ ոգևորուած, կործանել տուեց բոլոր որ-

¹⁾ Խոր. Գեղք. Գ. Դ. Ի.

²⁾ Փ, Բիւզ. Դպր. Դ. Գ. Դ.

բանոցներն ու հիւանդանոցները, վերակացուներին ցրուեց, եկամուտները սրբունիք գրաւեց ¹⁾։ Մուրացկանութիւնը, որ օրէնքով և առանձին հաստատութիւններով վերացելէր երկրից, թագաւորի հրամանով դարձեալ սկսաւ գործ դրուիլ իբրեւ մի բարերարական շնորհ. և որ աւելի զարմանալի և մինչև անգամ անհաւատալի է, «թէ առնէր որ հանգիստ աղքատացն, մեծ պատիժս կրէր ի թագաւորէն»։ Եթէ մի լաւ գործ կար այս բոլոր աշխարհաւերութեան մէջ, այն է որ կուսաստանները քանդուեցան և կոյսերին հրամայուեցաւ ամուսնանալ ։

Ե.

Եթէ այսքան երկար կանգնեցանք Դրդ դարու վրայ, պատճառն այն է որ մեր նպատակն է եղել ցոյց տալ մէկ կողմից թէ ինչ դրութեան մէջ գտաւ քրիստոնէութիւնը հայոց, և միւս կողմից թէ ինչ հանգամանքների մէջ ծնաւ Երդ դարու հայոց մտաւոր շարժողութիւնը։ Ինչպէս որ մի պատմական անձի բուն նշանակութիւնը որոշելու համար հարկ է ներկայացնել այն ժամանակը և այն շրջանը որի մէջ յիշեալ անձը ապրում էր, կշռել այն արգելքները որոնց դէմ մրցել է նա և որոնց մեծութեամբ չափովում է նորա իսկական մեծութիւնը. այսպէս մանաւանդ մի ընդհանրական շարժողութեան վրայ որոշ զաղափար կազմելու համար՝ պէտք է մի առ մի ներկայացնել նախընթաց իրողութիւնները որոնք պատրաստել են այդ շարժողութիւնը և այս կամ այն ուղղութիւնն են տուել նորան։

Տեսանք թէ ի՞նչ բարոյական խեղճութեան մէջ գտաւ քրիստոնէութիւնը հեթանոս հայերին որոնք, չնայելով իրանց երկարատե ու սերտ յարաբերութիւններին յոյն և լատին ազգերի հետ, չիմացան օրինաւոր կերպով օգուտ քաղել արեւմտեան քաղաքակրթութիւնից։ Տեսանք դարձեալ թէ լուսաւորութեան առաջին նշոյլները Աւետարանի շնորհով սփռուեցան հայոց մէջ, և սորա ակներեւ ապացոյցն է Լուսաւորիչ մականունը որ ազգը տուել է այն ականաւոր անձին որ առաջին անգամ ձեռնարկեց հեթանոսութեան խաւարի մէջ թարթափող հայ միտքը դարեւոր կապանք

¹⁾ Փ. Բիւզ. Դ. Կ. Ե. Կ. ԼԱ.

ներից ազատել և քրիստոնէութեան լուսով լուսաւորել: Լուսաւորչի արժանաւոր յաջորդները նորա դժած ճանապարհով գնացին. ստիպուած լինելով անդադար մաքառելու թագաւորների քմահաճոյ վարմունքի և կամայականութեան դէմ, ինչպէս նաև առաջուան կրօնական իշխանութեան և նախարարութիւնների դէմ, որոնք թե ու թիկունք էին գտնում Տիգրանի արքունիքի մէջ, նոքա պիտի բաւականանային սուրբ Գրիգորի հաստատած կարգերը պահպանելով, առանց իրանց գործունէութեան շրջանը շատ ընդարձակելու: Ժողովուրդը այնպիսի ողորմելի դրութեան մէջ էր որ նորա համակրութեան վրայ կատարելապէս վստահիլ չէր կարելի. նա այնքան զարգացած չէր որ կարողանար հին և նոր կրօնների մէջ եղած ահագին տարբերութիւնները ըմբռնել: Ներսէս Մեծի արմատական վերանորոգութիւնները և քաղաքակրթական հաստատութիւնները, չնայելով որ ժողովներով հաստատուած և նիւթականապէս ապահոված էին, այնու ամենայնիւ այնքան կարճատե կեանք ունեցան որ ժողովուրդը ժամանակ չունեցաւ շօշափելի կերպով տեսնել քրիստոնէական հիմնարկութիւնների բարերար ազդեցութիւնը և արժանապէս գնահատել այս մեծ հայրապետի դործերը: Նոր կրօնի ներկայացուցիչները մի ուրիշ մեծ արգելքի հանդիպեցան իրանց փշաւից ասպարէզի մէջ. երկրի քաղաքական վիճակը այնքան խախտու ու անհաստատ էր որ նոցա ձեռք ու ոտքը անդադար կապվում էր և հետևապէս նոցա գործունէութիւնը չէր կարող խոստացած պտուղները առաջացնել: Ամէն անգամ որ թագաւորի մահուամբ երկրի գահը ազատ էր մնում, Հայաստանի քաղաքական կեանքին վտանգ էր սպառնում, ինչպէս որ իւրաքանչիւր նոր թագաւորի գահակալութեամբ նոյն վտանգը սպառնում էր նորահաստատ քրիստոնէութեանը, և այս ամօթալի դործողութիւնների մէջ ներքին թշնամիները օգնութեան ձեռք էին կարկառում արտաքին թշնամիներին: Այս վտանգների առաջն առնելու դիտաւորութեամբ՝ Եկեղեցու ներկայացուցիչները որոշեցին մի մեծ ու վճռական քայլ անել. քրիստոնէական կրթութիւնը տարածելով հայ ազգի մէջ բաւական և նորան հեթանոս արևելքից, որի հետ զարեւոր ժամանակներից կապուած էր մտաւորապէս և քաղաքականապէս, և հաստատուն ու անխորհալս դաշինք կապել կրօնակից արևմուտքի հետ. Վերօնական յեղափոխութիւնը մտաւ մեր մէջ արևմուտքից, մտածեցին նոքա, և հէնց այդ պատճառով պարսիկները մեր դիմերիմ

Թշնամիները դարձան. տեղափոխենք մեր երկիրը և յունական քաղաքակրթութիւնը, և այն ժամանակ երկու համամիտ ազգերի միաբան զօրութեան առաջ Տիգրանի բոլոր չար զիտաւորութիւնները կը խորտակուին: Յայտնի է թէ որպիսի եռանդով և վստահութեամբ երդ դարու շարժողութեան ակոյանները գործ դրին իրանց ծրագիրը, չկասկածելով ամենեւին որ օր գալու էր երբ Հայաստանը չարաչար պիտի խաբուէր այս արդարացի ակնկալութիւնների մէջ:

Նոր շարժողութեան գլուխն անցան դարու երկու լուսափայլ աստղերը, Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը: Ներսէս Մեծի օրդին էր Սահակ, որ իւր պատանեկութեան տարիները հօր հետ անց կացրեց Բիւզանդիայում, ուր հելլենական լեզուի ու գրականութեան մէջ վարժուեցաւ: Հայաստան գալուց յետոյ ամուսնացաւ, բայց կինը վախճանելով՝ աշխարհից հրաժարուեցաւ և երկար ժամանակ ճգնաւորական կեանք վարեց: Սահակ Պարթևի ազդեցութիւնը Հայաստանի վրայ սկսում է զխաւորապէս այն ժամանակից երբ Խոսրով Գ ընդհանուր հաւանութեամբ Ասպուրակէսի տեղ հայրապետական գահէ բարձրացնում նորան (390—440): Սահակ Մեծը այնպէս պինդ կապուած է իւր ժամանակի պատմութեան հետ որ նորա կեանքի մանրամասն պատմութիւնը անելու համար՝ հարկ է յիսուն տարուան Հայաստանի քաղաքական պատմութիւնը գրել, որ իհարկէ մեր յօդուածի նպատակից դուրս է: Ներսէս Մեծից յետոյ Թերևս չկայ մի հոգեւորական անձ որ Սահակի նման կշիռ ունեցած լինի ազգային պատմութեան մէջ: Կարելի է համարձակ ասել թէ այս երկու հայրապետները, իրանց սերտ մասնակցութեամբ քաղաքական գործերի մէջ, մի անքակտելի կապակցութեան հիմը դրին երկրի աշխարհային ու հոգեւոր իշխանութիւնների մէջ որ քանի զնաց զօրացաւ ու հաստատուեցաւ: Այս է պատճառը որ քաղաքական կեանքի անկումից յետոյ կաթողիկոսները կենտրոնացրին իրանց մէջ հայ ազգի գերագոյն իշխանութիւնը. ազգը սովորեցաւ նայել Եկեղեցու գլխի վրայ ոչ միայն իբրեւ այնպիսի անձի վրայ որին պատկանում է լոկ եկեղեցական բարձր իրաւասութիւնը, այլ իբրեւ իւր ընդհանրական վեհապետի վրայ: Եջմիածինը դարձաւ մի բարոյական կենտրոն ցիրուցան եղած հայութեան համար: Այս մի և նոյն պատճառով Եկեղեցին, հայ ժողովրդի հասկացողութեամբ, ազգային սեպհականութիւն է և կաթողիկոսը ընդհանուր ազգից ընտրուելով՝ լոկ այդ սեպհականութեան հաւատարիմ

պահպանն է և ոչ նորա բացարձակ տէրը. նա չէ կարող ինքնապաշտօն և առանց ազգի հաճութեան որեւէ փոփոխութիւն մտցնել եկեղեցու հիմնական օրէնքների մէջ: Այսպիսի հակառակ ընթացք բռնող կաթողիկոսները ազգութեան դաւաճան համարուեցան միշտ, և նոցա սուած որոշումները երբէք ընդունելութիւն չգտան, ինչպէս որ յաճախակի օրինակներով հաստատուած է պատմութիւնը:

Եթէ Սահակ Պարթևի պատմական նշանակութիւնը մեծ է քաղաքական ասպարիզում ցոյց տուած գործունէութեամբ, նորա քաղաքակրթական նշանակութիւնը անհամեմատ բարձր է հայ մտքին մատուցած մեծամեծ ծառայութիւններով, գործունէութիւն որ առաջինի պէս անպտուղ չանցաւ, այլ զօրաւոր կերպով նպաստեց կրթութեան և դպրութեան հիմք դնելու Հայաստանում, որի պտուղները վայելում ենք և մենք: Այս կողմից Սահակի յիշատակը ազգի մէջ անջինջ պահելու ու նորա մեծ անունը ժառանգելու մասամբ պատճառ եղաւ իւր ընկերակից Մեսրոպ Մաշտոցը (361—341): Տարօն դաւառի Հացիկ գիւղիցն էր Մեսրոպ, վարդան անունով հայ մարդու որդի. նորա ծննդավայրը և հօր անունը աչքի առաջ ունենալով, ոմանք ենթադրում են թէ հայ նշանագրերի ստեղծողը Մամիկոնեան տոհմից էր: Փոքր հասակում Ներսէս Մեծի մօտ աշակերտութիւն անելով, Մեսրոպը ուսումնասիրեց յոյն, ասորի և պարսիկ լեզուները, և յետոյ հայրապետի ատենադպիրը դարձաւ: Ներսէսի մահից յետոյ, Առաւան հաղարապետի յորդորանքով, քարտուղարութեան պաշտօնով մտաւ Արշակ Գրդի պալատը. բայց խոսքով Գրդի ժամանակ նա հեռանում է պալատից, հրաժարվում է աշխարհից և շրջապատելով իրան մի քանի աշակերտներով՝ մինչև վաճառակալութեան հիմնադրութեան հիմնադրութեան ճգնաւորական կեանքէ վարում: 397-ն է այն նշանաւոր թուականը որով սկսում է Մեսրոպի գործունէութիւնը: Միայնակեցական կեանքի ժամանակ կրթուելով և ուրիշներին կրթելով քրիստոնէական ուսման մէջ, Մեսրոպը ասպարէզ եկաւ և իւր ծառայութիւնը առաջարկեց Սահակ Պարթևին, որին փոքր հասակից պիտի ճանաչած լինէր, իբրեւ դասընկեր Ներսէսի գալոցում, և որից այնուհետեւ մինչև մահը անբաժան մնաց, քառասուն տարուց աւելի անխանջ տքնութեամբ աշխատելով նորա հետ հայ ազգի վերածնութեան համար:

Մեծ բաղդ էր Հայաստանի համար որ այս երկու ականաւոր

մարդկանց գործունեությունն առաջին և ամենակարևոր շրջանում թագաւորում էր Վաւաշապուհի¹⁾ նման խոհեմ և իմաստուն իշխանը (392—414), որ ամէն բանում օգնական ու գործակից գտնուեցաւ նոցա: Տրդատից յետոյ, այս առաջին անգամն է որ հայոց թագաւորը համամիտ ու համագործ է գտնւում երկրի հայրապետին և կղերական դասին. առաջին անգամն է, հարիւր տարուան ընթացքում, որ քաղաքական իշխանութիւնը օգնականութեան ձեռք է մեկնում հոգեւոր իշխանութեանը՝ հեթանոսութեան մնացորդները ջնջելու և տառերի գիւտի հոգաբարձութեամբ ազգային դպրութիւնը առաջացնելու: Ափսոս միայն որ այս հայ Պերիկլէսը, առաջին հայ Մեկկեսսը ժամանակ չունեցաւ իւր անչափահաս ժառանգի ու որդու կրթութիւնը գլուխ տանել, որով գուցէ Արշակունեաց թագաւորութեան անկման առաջը կարողանար առնել, հետեւապէս և նորածին մտաւոր շարժողութեան ապագայն ապահովել:

Մերոպի գործունեությունը սկսում է ամենահասարակ և այն ժամանակների համար շատ սովորական ճանապարհով: Սահակի հաւանութեամբ յանձն է առնում նա իւր աշակերտների հետ զնալ Աւետարանը քարոզելու այն տեղերը ուր հեթանոսութիւնը յամուռութեամբ մրցում էր զեռ ևս քրիստոնեությունն զէմ: Գիւղէ գիւղ և քաղաքէ քաղաք շրջելով, ասորի Աստուածաշունչը ձեռքն, նոյն ժամանակի սովորութեամբ կարդում ու մեկնում էր ժողովրդին: Այս բանում Մերոպը, ինչպէս որ գրում է Խորենացին, «ոչ փոքր կրէր վտանգս, քանզի ինքն էր ընթերցող և թարգմանիչ»²⁾: Այն Մերոպը, այս քաջ ասորաբանը և քաջ հայկաբանը, իւր առաքելութեան պաշտօնի մէջ նեղութիւն էր կրում, կարելի է երեւակայել թէ ի՞նչ պիտի լինէր նորա աշակերտների և առ հասարակ նոյն ժամանակի դպրոցական կրթութիւնն ստացող անձանց դրութիւնը, որոնք, Փարպեցու ասածին նայելով, «բազում թոշակօք և հեռա-

¹⁾ Ըստ Եղիշէի՝ Ստահրաշապուհ: Ուշագրութեան արժանի է որ վերջին արշակունի թագաւորները, անշուշտ Տիգրանի արքունիքին հաճոյանալու մտքով, բուն հայ կամ պարթև անունները թողած՝ պարսկական անուններ են ընդունում. այսպէս են Խոսրով, Վաւաշապուհ կամ Ստահրաշապուհ և Արտաշիւր (որ դրականութեան մէջ յայտնի է սովորաբար Արտաշէս անունամբ):

²⁾ Խոր. Դիւբ Գ, ԳԼ ԽԵ:

գնաց ճանապարհօք և բազմաժանախայ դեղերմամբ մաշէին զաւուրս իւրեանց ի դպրոցս ասորի գիտութեան. քանզի, աւելացնում է նա, պաշտօնք եկեղեցւոյ, ևս և կարդացմունք գրոց ասորի (աւելացնելու է նաև՝ յոյն) ուսմամբ վարէին ի վանորայս և յեկեղեցիս հայաստան ժողովրդոցս, յորմէ ոչինչ էին կարող լսել և օգտել ժողովուրդքն այսպիսի մեծի աշխարհի՝ յանլըութենէ լեզուին ասորւոյ՝¹⁾ Ահա այս հանգամանքը Սուրբ գիրքը հայերէն թարգմանելու, հետևապէս և հայ լեզուի տառերը գտնելու գեղեցիկ միտքը ծնեցրեց Մեսրոպի մէջ:

Հին պատմութիւնը և նոր ժամանակների գիտնականների հետազօտութիւնները ցոյց են տալիս որ ասիական ազգերը, որոնց թուում և հայերը, շատ վաղ ժամանակներից արդէն մի տեսակ գրեր էին գործածում, որոնք գիտութեան մէջ ծանօթ են սեպագէտ կամ բւեռագիր անունով: Հայաստանի նկատմամբ ամենահին պատմական վկայութիւնը բւեռագրի գործածութիւնը մինչև Արա Գեղեցիկի ժամանակն է հասցնում, երբ Ասորեստանի մեծագործ թագուհին Վանի բերդը և ուրիշ յիշատակարանները բազմաթիւ արծանագրութիւններով զարդարեց. «Զամենայն երեսս քարին իբրև զըրչաւ զմմ հարթեալ, բազում գիրս ի նմա գրեաց (ճամիրամ). որոյ հայեցուածն միայն զամենայն ոք ի զարմանս ածէ: Եւ ոչ միայն այս, այլ և ի բազում տեղիս յաշխարհին Հայոց արձանս հաստատեալ, նովին գրով յիշատակ ինչ հրամայէ գրել. և ի բազում տեղիս սահմանս նովին գրով հաստատէր»²⁾: Սորանից երևում է որ բւեռագրի գործածութիւնը առաջին անգամ ասորեստանցիք մտցրին Հայաստան: Սակայն ժամանակ անցնելուց յետոյ, այսինքն Քրիստոսից մօտ եօթը դար առաջ, Սօրդման գերմանացի հնագէտի կարծիքով, մի հայ հանձար նինուէա-բաբելական բւեռագրերի բարդ դրութիւնը հայ լեզուի հանգամանքներին յարմարեցրել և նորա բազմաթիւ մասունքները դուրս թողնելով՝ ստեղծել է առանձին տեսակ հայկական դրութիւն, որի մէջ նինուէա-բաբելական 6—700 նշանագրերը 120—130ի, այսինքն համարեա հինգերորդ մասի է վերածել: Այս նշանագրելով դրոշմել են իրանց գործերը

¹⁾ Ղ. Փարպ, եր. 26.

²⁾ Խոր. Գիլք Ա. Գլ. ԺԶ.

մի շարք հայ թագաւորների, որոնց արձանագրութիւնները նորեւրումն այնքան սրամտութեամբ փորձեց կարգաւ յիշեալ գերմանացի զիտնականը:

Յայտնի չէ թէ որքան ժամանակ տւեց սեպանա զրերի գործածութիւնը Հայաստանում: Այս միայն տեսնում ենք որ ինչպէս ուրիշ ազգերի մէջ՝ այսպէս էլ մեզանում նոքա գործածութիւնից ընկնում են, տեղե տալով սովորական տառերի կիրառութեանը. հաւաքալին Ասիայում մանում են փիւնիկիցոյ տառերի գործածութիւնը, որոնցից հետզհետէ կազմվում են քաղղէացոց, ասորոց, յոււնաց և արաբացոց տառերը. իսկ հիւսիսային Ասիայի երկրներում, որոնց թուումն է Հայաստանը, մանում է զէնդ կամ հին պարսկական զրերի գործածութիւնը: Այս վերջինների հետ մեզանում շուտով միացան ասորական և յունական տառերը, որոնց գործածութիւնը ցոյց է տալիս մասամբ յիշեալ ազգութիւնների մտաւոր ազդեցութիւնը մեր երկրի վրայ. մեր առաջին ժամանակագիրը, Մար-Աբաս Աստինան ազգով ասորի էր և իւր պատմութիւնը գրեց ասորի և յոյն լեզուներով. նոյնպէս և նորա յաջորդները մինչև քրիստոնէութեան Դրդ դարը: Աւետարանը քարոզուեցաւ մեզանում ասորի և յոյն լեզուներով, և առաջին քրիստոնեայ մատենագրները նոյն լեզուներով կամ գոնեա նոյն տառերով գրեցին իրանց աշխատութիւնները. և եթէ այնուհետև պարսկական տառերը մնացին միայն արքայական գիւանների մէջ, ասորական և յունական լեզուների գործածութիւնը շարունակուեցաւ դպրոցական կրթութեան և կեդեցական ժամասացութեան մէջ մինչև երդ դարու սկզբները:

Ահհարին է ենթադրել թէ գրի գործածութիւնը Ասիայում մտնելուց յետոյ, հայերը փորձած չլինին իրանց սեպական տառերը ունենալ: Կայ մէկ երկու վկայութիւն որով հաստատվում է թէ ինչպէս որ նախնական դարերում հայերը իրանց լեզուի համար յատուկ բեւեռագրեր ստեղծեցին, այսպէս էլ վերջերը աշխատեցան հայ լեզուի սեպական այբուբենը կազմել: Այսպէս, մեր մատենագրներից Վարդան Բարձրբերդցին պատմում է թէ լևոն թագաւորի ժամանակ Կիլիկիայում գտնուեցաւ մի դրամ, որի վրայ մեր հեթանոս թագաւորների անունը դրոշմուած էր հայերէն տառերով. իսկ օտարական մատենագրներից Փիլոստրատոս պատմագիրը, որ կարակալը կայսեր օրով ծաղկեցաւ, վկայում է թէ Պամփիլիայում մի յովազ էր գտնուել, պարանոցին ոսկի մանեակ, որի վրայ հայկա-

կան տառերով զրոշմունս էին այս բառերը. Արշակ թագաւոր աստուածոյն Նիւսեայ: Սակայն այս տառերը իրանց թերութեան պատճառով, «զի ոչ էին բաւական ողջ ածել զսիւղոքայս և զկապս հայերէն լեզուին», ինչպէս որ ասում է Կորիւնը, մոռացութեան էին տրուել և միայն այն ճամանակ լոյս ընկան՝ երբ Մեսրոպ Մաշտոցը հայերէն լեզուի այբուբենը հնարելու գեղեցիկ միտքը յղացաւ:

Աւելորդ եմ համարում մի առ մի յիշել մեսրոպեան տարրի գիւտի մանրամասնութիւնները, այնքն թէ ինչպէս գումարուեցաւ Վաղարշապատի մեծ ժողովը (402), ուր Վառմապուհ թագաւորը յայտնում է թէ Դանիէլ անունով ասորի եպիսկոպոսի մօտ հայերէն լեզուի տառեր են գտնվում. ինչպէս Մեսրոպը աշակերտներ հաւաքելով անխոնջ աշխատութեամբ երկու տարի անընդհատ տընում է այդ տառերը հայերեն լեզուի հնչմանը ծառայեցնել. ինչպէս ունայն ջանքերից յետոյ յանձն է առնում նա նոյն նպատակով անձամբ գնալ Միջագետք Դանիէլի մօտ, այնտեղից էլ հետո՛ գհետէ Եդեսիա Պղատոս անունով խելացի ու ճարտար դիւանադպրի մօտ, Փիւնիկէ՛ Եպիփանիոսի մօտ, Սամոսատ՝ Հռոփանոսի մօտ, որ էր «հրաշալի արուեստիւ հելլէն գրչութեամբ».—այս բոլոր հանգամանքները յայտնի են ամենայն հայ գրագէտի: Իւր բոլոր ականջալուծիւնների մէջ խաբուելով, Մեսրոպը ամենեւին չվհատեցաւ, այլ ինքն իւր մէջ կենտրոնանալով գիշեր ցերեկ խորհում էր իւր գիւտի վրայ, մինչև որ վերջապէս հասաւ իւր բաղձանքին, պատմագրի գեղեցիկ խօսքերի համեմատ՝ «երևութացեալ հոգւոյն աչաց թաթ ձևւին աջոյ՝ գրելով ի վերայ վիմի... 406:

Եթէ այս գիւտի պատմութեան մէջ մի կէտ տակաւին անորոշ է մնացած, այն է թէ արդեօք քանի էին հին հայկական նշանագրերը և մինչև որ աստիճան ստեղծողի անուն պէտք է տալ Մեսրոպին իւր անունը կրող տառերի համար. որովհետև այս անհակառակելի է որ Մեսրոպը բոլոր այբուբենը չէ հնարել, ալ միայն այն տառերը որոնք պակասում էին հին նշանագրերի մէջ, և սորանով, իհարկէ, նորա արժանաւորութիւնը չէ նուազում: Մեսրոպի գլխաւոր դժուարութիւնը պիտի երևար այն բանում որ երևում էր առ հասարակ իւրաքանչիւր ազգի տառերի կազմութեան մէջ —բացատրել լեզուի սեպհական հնչիւնները: Գիտութիւնը, զանազան ազգերի տառերի դասաւորութեան, ձևի և մինչև հնչիւնների մէջ նմանութիւններ առնելով, իրաւամբ համարում է թէ լեզուների մեծ մասի տառերը

մի սկզբնական այբուբենի վրայ են ձևացած: Արդէն յայտնի է որ Կազմոսի ֆունաստան բերած գրերը թուով տասնվեց էին. յոյները ժամանակ անցնելով հնարեցին այն տառերը որոնք իրանց լեզուի սեպհական հնչիւններն են արտայայտում: Մի և նոյն յունական այբուբենն է որ հռոմայեցիք և հռոմայեցոց միջնորդութեամբ ընդունել են բոլոր ռոմանական և գերմանական ազգերը, ամէնն էլ իրանց լեզուի սեպհական տառերը աւելացնելով, իւր աւելորդները դուրս ձգելով: Մ. Խորենացու տուած վկայութեամբ Գանիէլեան կամ աւելի ուղիղ հին հայկական նշանագրերն էլ չքստ ձեռք օրինակի յունականին էին¹⁾: Որո՞նք են ուրեմն հայկական լեզուի սեպհական տառերը որ այս հին նշանագրերի մէջ պակասում էին և որ Մեսրոպը լրացրեց: Մեր մատենագրները ոչ միայն անկատար ու անորոշ տեղեկութիւններ են տալիս այս խնդրի վրայ, այլ և իրանց խօսքերում միշտ չեն միաբանում: Կորիւնը, որից իրաւունք ունէինք այս մասին աւելի մանրամասն և ճիշտ տեղեկութիւններ սպասել՝ իբրև Մեսրոպի վարքը գրող ականատես մատենագրից, իւր վարդապետի փառաւոր գիւտովը յափշտակուած մոռանում է մանրամասն հանգամանքները մէջ բերել. նոյնը անում են միւս ժամանակակիցները: Իսկ յետագայ դարերի մատենագրներից վարդան Բարձրբերդցին աւելի ճշմարտութեան մօտ է երևում, երբ ասում է թէ Գանիէլեան նշանագրերը՝ քսան երկու հատ էին, և թէ մնացած տասնչորս տառերը Մեսրոպն է հնարել. որոնցից եթէ հանենք եօթը ձայնաւորները, որ Խորենացին ուղղակի իւր վարդապետին է տալիս, մնում են եօթը բաղաձայն տառերը որ որոնելու է հայ լեզուի յատուկ հնչիւններ արտայայտող գրերի մէջ²⁾:

1) Այս խօսքերը հակառակում են Խորենացու մի ուրիշ վկայութեանը որ հայ այբուբենի եօթը ձայնաւորների գիւտը Մեսրոպին է տալիս. եթէ հին հայկական տառերը ձայնաւորներից զուրկ էին, ուրեմն չէին կարող յունական այբուբենից կազմուած լինել:

2) Վարդանի վկայութիւնը հաւանականութիւն է ստանում եթէ յիշենք մի քանի հին ձեռագրերի մէջ գտնուած այլաբանական համառօտ գրութիւնը, ուր հեղինակը (ձեռագրին նայելով Գաւիթ Անյաղթն է) տառին թուել է տալիս իւր զանազան յատկութիւնները: Այս յատկութիւնների մէջ տառը այս էլ է առաջ բերում թէ սկզբումը երկու անգամ տառներկու տարեկան էր, իսկ այժմ երեք անգամ տառներկու: Ահաւասիկ այն համառօտ հատուածը, որ, եթէ չենք սխալվում, առաջին անգամ Պ. Մ. է մինք

Անհնարին է նկարագրել այն ընդհանրական ոգևորութիւնը որ պատճառեց նորագիւտ տառերի համբաւը Հայաստանի ամէն կողմերը այն ժամանակ՝ երբ «ամենայն անձն յորդորեալ փափագէր յուսումն հայերէն գիտութեան. որպէս ի խաւարէ յասորի տանջանայն գեր- ծեալ ի լոյս խնդային»...: Երբ Մեսրոպը, երկարատեւ պանդխտութիւնից յետոյ, իւր ցանկալի գիւտը հետն առած հայրենիք էր վերադառնում, դեռ վաղարշապատ մայրաքաղաքը չհասած՝ թաղաւորը և Սահակ կաթողիկոսը, նախարարների և ժողովրդեան բազմութեամբ, զիմաւորեցին այս նոր եզրասին և մեծ պատուով ընդունեցին նորան ազգին մատուցած մեծ ծառայութեան համար: Եւ արդարեւ, «հայկական տառերի գիւտը, ինչպէս գեղեցիկ ասում է Նէյման գերմանացին, քաղաքական և կրօնական մեծ նշանակութիւն է ունեցել և մինչև այսօր էլ ունի ամբողջ հայ ազգի համար: Եթէ հայերը բոլոր այն փոթորիկների միջում, որ երդ դարուց սկսած զղրղեցին Ասիան և մանաւանդ Հայաստանը, կարողացան իրանց իբրև մի անկախ քրիստոնեայ ազգ պահել, պատճառը զլիաւորապէս ազգային լեզուի տառերի գիտին տալու է, որով կարելի եղաւ սեպհական զրականութիւն ունենալ և մի անկախ հոգևոր կազմութիւն պահպանել»¹⁾:

Հայ տառերի գիւտը Մեսրոպի միակ գործը չեղաւ այս տեսակի մէջ: Իւր հայրենիքին այս փառաւոր ծառայութիւնը հաստուցանելուց յետոյ, այս անխոնջ մշակը, որ որքան հայրենասէր՝ նոյնքան և մարդասէր էր, վրաց լեզուի համար էլ առանձին տառեր ստեղծեց (410), որ մինչև այսօր էլ յայտնի են խուցուրի անու-

առաջ բերեց իւր խորենացու պատմութեան ուղուերէն թարգմանութեան մէջ, եր. 369.

Չեռք ամենակալին ստեղծին զիս և բարձրեալն ի բարձանց ի բարձունս ընծայեաց զիս: Չափ հասակի իմոյ երկիցս երկոտասան, այժմ եմ երիցս երկոտասան: Ամա յարեալս և խօսիմ յարեմուտս. ի հիւսիսոյ և ի հարաւոյ բարբառիմ. յանշուշտ ձայն ածեմ և ի մեռեալս բարբառիմ: Անուն իմ բաղկանայ երեք տառիւք, երրեալն ի միակէն, միակն ի հնգեկէն և հնգեալն ի հինգ հազարացն: Ծնունդ իմ ի ջրոյ է և մահ իմ ի նմանէ: Ի հողոյ դարհուրիմ, և ի վէմս նստեալ արհամարհեմ զնոսա: Եթէ կարես ճաշակեա, եթէ չկարես ի զատ կաց: (Դավթի փիլիսոփայի իմաստութիւն:)

¹⁾ Carl Friedrich Neumann, Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur, Leipzig, 1836.

նով, և քրիստոնէական դպրոցներ հիմնեց նոյն երկրում: Ժամանակ անցնելուց յետոյ, աղուանից լեզուի համար նոյնպէս տառեր հնարեց, որոնց վրայ, ինչպէս նաև ամբողջ աղուանից ազգի ու գրականութեան վրայ այսօր շատ մոլթ տեղեկութիւններ ունինք ¹⁾: Ինչպէս և իցէ, այստեղ արդէն երևում է Հայաստանի նշանակութիւնը պատմութեան մէջ. քրիստոնէական լուսաւորութիւնը Հայոց միջնորդութեամբ և աշխատանքով մուտ է գտնում հիւսիսային ազգերի մէջ: Եթէ Հայաստանը աւելի վաղ, հեթանոսութեան դարերում, իւր դռները բաց արած լինէր արեւմտեան քաղաքակրթութեան առաջ, անտարակոյս նորա ազդեցութիւնը աւելի զօրաւոր կը լինէր յիշեալ ազգութիւնների վրայ, հանգամանք որից մեր հայրենիքը կարող էր փորձութեան ժամերին մեծ օգուտ քաղել:

2.

Մերօրայեան տառերի գիւտը մի նոր դարագլուխ է կազմում Հայ ազգի տարեգրութիւնների մէջ. նորանից է սկիզբն առնում այն զարմանալի շարժողութիւնը որ իւր լոյսը տարածում է ոչ միայն երդ, այլ և յաջորդ դարերի վրայ, և որ իւր մեծութեամբը արժանի էր աւելի բաղդաւոր ժամանակների: Տառերի գիւտի առաջին և անմիջական հետեանքն եղաւ նոր դպրոցների հիմնարկութիւնը, որ Մեսրոպը Սահակ Պարթևի յորդորանքով և Վռամշապուհի ձեռնտուութեամբ բաց արեց Հայաստանի զանազան գաւառներում (408): Սուրբ Սահակը ամէն բանի մէջ ճարտար ուղեցոյց էր Մեսրոպի համար. Մեսրոպը Սահակի գծած ճանապարհովը ընթանալով նորա գեղեցիկ խորհուրդները գործով կենդանացնում էր: Արդարութիւնը պահանջում է յիշել այստեղ և Վռամշապուհի անունը, որ ինչպէս տառերի գիւտի մէջ գործակից էր գտնուել Մեսրոպին, հին հայկական այբուբենի գոյութիւնը երևան հանելով, այսպէս էլ այժմ կրթութեան խնդրի մէջ իւր արքունական գանձը ոյժն ու ազդեցութիւնը չինայեց երկրի յառաջադիմութեան համար: Ինչ որ Ներսէս Մեծը ձգտում էր անել Գրդ դարում իւր բա-

¹⁾ Էօթէն Բօրէն հաւատացնում է թէ Էջմիածնի գրատան մէջ աղուանից այբուբենի մի շատ հին ձեռագիր է՝ գտել: E. Boré, Cor. T. II, p. 49.

ընդործական հաստատութիւններով, որ դժբաղդաբար երկար կեանք չունեցան, նոյնը այս երեք վեհ հոգիքը մտածեցին գլուխ բերել այժմ ուսումնական հաստատութիւններով, համոզուած լինելով որ մտաւոր կրթութիւնն է այն հիմնաքարը որի վրայ միայն կարող է հաստատուն կերպով բարձրանալ ազգի ապագայ երջանկութեան ու բարօրութեան շինութիւնը:

Մեծ տարբերութիւն կայ այս և Ղուսաւորչի կամ առ հասարակ Գրդ դարում հաստատուած դպրոցների մէջ: Այս վերջինները ոչ միայն մի որոշ շրջանի համար էին — քրմերի որդոց կրթութեան համար, այլ նաև, ժամանակի պահանջմունքներին նայելով, շատ սահմանափակ նպատակ ունէին — պատրաստել աւետարանական քարոզիչներ և եկեղեցական պաշտօնեաներ: Այդպէս չէին երգ դարու դպրոցները: Սղբա ընդհանուր կրթութեան տաճարներ էին, ազգային ուսումնարաններ բառի բուն նշանակութեամբ, և այս բնաւորութիւնը տալիս էր նոցա ժամանակը և մեսրոպեան հրաշալի գիտը. ժամանակը, որովհետև մի դարու ընթացքում քրիստոնէութիւնն արդէն բաւական հաստատուել էր և այլ ևս վտանգ չէր սպառնում նորան հեթանոսութեան կողմից. հայկական տառերի գիտը, որովհետև դորանով կրթութիւնը ազատվում էր օտար լեզուների «մեծաջան և անօգուտ» ուսումնասիրութիւնից և ազգային լեզուի շրջանի մէջ էր մտնում: Վերջին հանգամանքը մանաւանդ չէր կարող առանց ազդեցութեան մնալ ազգի արամադրութեան վրայ. հայ ժողովրդի թարմ ոյժերը, մի ժամանակակցի ասելով, «ի կողմանց կողմանց և ի գաւառաց հայաստան աշխարհի յորդեալք և դրդեալք հասանէին ի բացեալ աղբիւրն գիտութեան»: Այս կողմից նշանաւոր է մանաւանդ Տարօն գաւառը իւր շրջականերով, որ, որքան մեզ յայտնի է, ամէն տեղերից աւելի ուշիմ և ընդունակ պատանիներն է տուել. և նախ ինքը Մեսրոպ Մաշտոցը տարօնացի էր. նոյն գաւառի ծնունդ են նոյնպէս հայ գրականութեան պարծանք Մովսէս Խորենացին և նորա կրտսեր եղբայր Մամբրէ վերածանողը, իսկ առաջին հայ փիլիսոփան՝ Դաւիթ Անյաղթը Տարօնի մերձակայ Հարք գաւառիցն էր:

Սակայն Սահակ և Մեսրոպ մի մեծ խոչընդոտի պատահեցան իրանց ազգաշահ գործի մէջ, որ հէնց սկզբում ընդհատեց նոցա գործունէութիւնը, և այս խոչընդոտը նորանով աւելի ցաւ պատճառեց նոցա սրտին որ Բիւզանդիոնի կողմից էր գալիս: Արշակ Գրգի

Թագաւորութեան ժամանակ, սասանեան և բիւզանդական արքունիքների մէջ կայացած համաձայնութեամբ, Հայաստանը երկու մասն էր բաժանուել, որոնցից արևելեան ամենամեծ մասը պարսից ազդեցութեան ներքայ էր գտնվում, իսկ արևմտեան մասը կայսրութեան նահանգ էր կազմում (486), թէև հայ թագաւորները մի տեսակ տեսչութիւն ունէին նոյն բաժնի նախարարների վրայ: Սահակը, մտածելով քաղաքականապէս բաժանուած երկրի մէջ մտաւոր և բարոյական միութիւն ձգել, ուղարկում է Մեսրոպին արևմտեան գաւառներում հայերէն տառերը ուսուցանելու և հայ զրպարոցներ հիմնելու. բայց տեղացի յոյն վերակացուններից և մի քանի հայ նախարարներից լաւ ընդունելութիւն չգտնելով, Մեսրոպը ստիպուեցաւ յետ դառնալ: Նոյնը կրկնվում է և մի քանի տարուց յետոյ, երբ Սահակ ու Մեսրոպ, քաղաքական հանգամանքներից ստիպուած, Բարձր Հայքի կողմերն են ապաւինում (420): Այդ ժամանակներն արդէն Հայաստանի այս մասը քաղաքականապէս բոլորովին Բիւզանդիայից կախում ունէր, իսկ հոգեպէս Կեսարիայի մետրապօլից: Ինչ քաղաքական ընթացք բռնել էր պարսից Կուռը Կրդ դարում յունաց ազդեցութիւնը Հայաստանից ջնջելու համար, երբ Մերուժան Արծրունու ձեռքով բոլոր յունական գրքերը այրել տուեց, նոյն քաղաքականութեան հետևում են այժմ յոյները, արգելելով իրանց բաժնի հայերին Մեսրոպի բերած դպրութիւնն ընդունելու, որ մի գուցէ ազգային կրթութիւնը սեպհականելով իրանցից խորթանան: Հարկ եղաւ Մեսրոպին դեսպանութեամբ Բիւզանդիա գնալ և Սահակին աղաչական թուղթ գրել Թէոդոս կայսեր, դառնապէս գանգատելով յոյն վերակացուններից, որ «այնչափ ատեցեալ զմեզ, մինչև զնշանագիրս անգամ ոչ ընկալան», — որպէս զի հայ վարդապետները իրաւունք ստանային հայ ժողովրդի մտաւոր և բարոյական պիտոյքը հոգալու:

Մեսրոպի հիմա՞ծ բազմութիւ դպրոցների մէջ անունով յիշվում են միայն վաղարշապատի, փայտակարանի, Գողթան, Սիւնեաց և Շաղաղոմբի ուսումնարանները: Սոցա մէջ ժամանակով և նշանակութեամբ առաջին տեղը բռնում է մայրաքաղաքի դպրոցը, որ մի տեսակ մայր ուսումնարան կամ ուսուցչանոց էր միւս դպրոցների համար: Այստեղ կրթուեցան մեծ մասամբ Սահակի և Մեսրոպի այն աշակերտները որոնք հայ լեզուի տառերը ստեղծուած ժամանակ բաւական հասակ ունէին, և կարող էին իրանց վարդապետ-

ներին օգնական ու գործակից լինել թէ ուսումնասիրութեան և թէ թարգմանութիւնների մէջ: Այսպէս են՝ Յովսէփ Վայոց Զորից և Ղևոնդ երէց Վանանդեցի, կրօնական պատերազմի երկու մեծ ախոյանները, Եղնիկ Կողբացի, Կորիւն Աբանչեւ, Յովսէփ Պաղնացի, Յովհան Եկեղեցացի և ուրիշները, որոնք ընդհանուր անուամբ կոչվում են առաջին աշակերտք կամ թարգմանիչք: Վաղարշապատի դպրոցից դուրս եկած աշակերտները Սահակի ու Մեսրոպի առաջնորդութեամբ ցրուեցան Հայաստանի զանազան կողմերը, ժողովեցին բազմաթիւ «ուշեղ և քաջասուն, փափկաձայն և երկարոգի» մանուկներ, և նորաբաց դպրոցներում մատակարարեցին նոցա սկզբնական կրթութիւնը: Այս կարգի աշակերտներիցն են Մ. Խորենացին, Մամբրէն, Դ. Անյաղթը, Գիւտը, Յովհան Մանդակունին, Եղեշէն, Ղ. Փարպեցին և ուրիշ շատերը, որոնք ծանօթ են մեզ կրտսեր թարգմանիչք անունով: Տարակոյս չկայ որ ազգային տառերի գիւտից մինչև Արշակունեաց թագաւորութեան անկումը, այս քսանհինգ տարուան ընթացքում, Հայաստանի ուսումնարանները բազմաթիւ ուսանողներ հասցրած պիտի լինին. ըայց նոցանից շատերի անունն անգամ հասած չէ մեզ, ինչպէս որ նոյն դարու գրաւոր արդիւնքների մի նշանաւոր մասը որ մատենագրների գործ լինելը մինչև այսօր անծանօթ է մեզ:

Թէև հնութիւնը ոչինչ տեղեկութիւններ չէ թողել մեզ այս դպրոցների ներքին կազմութեան և ուսման ծրագրի վրայ, այնուամենայնիւ, աչքի առաջ ունենալով նոյն դպրոցների հիմնուելու ժամանակը, հիմնադիրների կոչումը և այն հանգամանքները որոնց միջում ծնունդ են առնում այդ ուսումնարանները, դժուար չէ հասկանալ և ընդունել որ նոքա ընդհանրապէս կրօնական-աստուածաբանական բնաւորութիւն ունէին: Առհասարակ հստակ կրթութեան գլխաւոր աղբիւրներն էին սուրբ Գիրքը, եկեղեցական պաշտաման գրքերը և սուրբ Հայրերի մի քանի գրուածները, որոնք ամենամեծ ջերմեռանդութեամբ ուսումնասիրվում և որոճվում էին: Հոգեւորական դասը իւր կրթութեամբ և բարոյական արժանաւորութիւններով ազգի յառաջադէմ մասը կազմելով, ազգային լուսաւորութեան ձեռնտու եղաւ: Ամէն բանից աւելի քրիստոնէութիւնը տարածելու ու արմատացնելու և մեր հայրենիքի հոգեւոր պիտոյքները բաւականացնելու հոգ տանելով, բնական է որ նոքա ժողովրդի մոռաւոր շարժողութեանը «կրօնական» ուղղութիւն տային, և այս

ուղղութիւնը քանի զնաց զօրացաւ ու արմատացաւ մեզանում,
թէեւ վերջերը, տգիտութեան դարերում, հետզհետէ խանգարուե-
ցաւ ու անմիտ կերպարանք ստացաւ:

Տարակոյս չկայ որ այս կրօնական ուղղութիւնը գրականակու-
թեան վրայ էլ պիտի տարածէր իւր ամենազօր իշխանութիւնը:
Ազգերի պատմութեան հետազօտութիւնից տեսնում ենք որ այնտեղ
ուր ժողովրդական սկզբնական կեանքն ու լուսաւորութիւնը աստի-
ճանաբար և բնական ճանապարհով է զարգանում, բանաւոր գրա-
կանութիւնը, որ այս կեանքի ամենաճիշտ պատկերն է, գրաւոր
գրականութեան հիմն է կազմում. այս վերջինը բղխում է առաջի-
նից իբրև իւր բնական արմատից: Այս ասածիս օրինակ կարող են
լինել յունաց նախնի սրբազան երգերը, որ յետոյ ողբերգական բա-
նաստեղծութեան հարուստ աղբիւր եղան: Բայց եթէ որեւիցէ ար-
տաքին հանգամանքներ գալիս ու այս բնական ընթացքը խանգա-
րում են, այն ժամանակ բանաւոր ու գրաւոր գրականութիւնները
միմեանցից բաժանվում, առանձին ճանապարհով են առաջ գնում՝
առանց միմեանց վրայ փոփոխակի ազդեցութիւն ունենալու: Այս
բաղդին պատահեցաւ և հայոց գրականութիւնը, և սորա պատ-
ճառը Հայաստանի լուսաւորութեան պատմական հանգամանքների մէջ
է երևում: Հայաստանի քրիստոնէութիւն ընդունելով սկսաւ հոգևոր
կամ սրբազան գրականութիւնը, որի մէկ հատիկ նպատակն էր քրիս-
տոնեական սկզբունքները տարածել ու արմատացնել ժողովրդի մէջ:
Հայաստանի առաջին գրագէտները հոգևորական անձինք լինելով,
իրանց բոլոր ուշադրութիւնը պիտի դարձնէին, ինչպէս բնական է,
նորահաստատ կրօնի պահանջած կարօտութիւնները լցնելու: Նոքա
իրանց գրուածներով, որոնք ուղղակի կրօնական բնաւորութիւն
ունէին, աշխատում էին լուսաւորութեան առաջին սկզբունքները
տարածել ժողովրդի մէջ: Այս կերպով մեր գրականութիւնը կրօ-
նական ուղղութիւն ստանալով, չէր կարող ժողովրդական բանա-
ստեղծութեան հետ միաւորուիլ, որ հեթանոսական կրօնի վրայ
հիմնուած և նորա գաղափարներով զարգացած էր: Ազգային բա-
նաստեղծութեան իղէալները արհամարուելով ու հալածուելով, հե-
թանոսութեան ուրիշ մնացորդների հետ հետզհետէ մոռացութեան
տրուեցան: Հայ հանճարի ստեղծական բոլոր զօրութիւնը կենտրո-
նացաւ կրօնական շրջանի մէջ, և արդարև արտադրեց ամենազե-
ղեցիկ արդիւնքներ, վսեմ տաղեր, հոգեբուխ մաղթանքներ, որոնց

Հիմը դրին նոյն իսկ Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը, և որոնցով իրաւամբ պարծենում է եկեղեցին ու գրականութիւնը: Բայց այդ բանաստեղծական արդիւնքները, որքան և չքնադ լինին ձեռի ու բացատրութեան կողմից, համարեա միշտ մի և նոյն անփոփոխ իդէալները պարունակելով, եթէ բաւականութիւն էին տալիս ազգի կրօնական զգացմունքներին, անշուշտ շատ չէին կարող ազդել նորա մտաւոր զարգացման վրայ. որովհետեւ միայն իդէալների կամ, ինչպէս մեզանում ասում են, նախազաղափարների փոփոխութիւնից կարելի է յառաջադիմութիւն սպասել, և այն բանաստեղծութիւնը կամ ընդհանուր առմամբ այն գրականութիւնը որի իդէալները միշտ մի և նոյնն են, ինքն էլ մնում է միշտ մի և նոյն անշարժ դրութեան մէջ:

Զպէտք է կարծել թէ այս մի բացառիկ, լոկ հայ գրականութեան վիճակուած դրութիւն լինի: Արեւմտեան ազգերի մէջ էլ քրիստոնէութեան սկզբնական ժամանակներում հոգևորական դասը, որին բացառապէս յանձնուած էր ազգային կրթութիւնը, նոյնպէս զինաւորուեցաւ հին գեղարուեստների ու գիտութիւնների դէմ, այսինքն առհասարակ հին քաղաքակրթութեան դէմ. ուստի և ճարտարապետութեան ու արձանագործութեան մնացորդները կործանուեցան, գրատուններն այրուեցան, բանաստեղծական ու փիլիսոփայական արդիւնքները բանադրանքի ենթարկուեցան, այնպէս ինչպէս որ մեզանում Գ. Լուսաւորիչը քանդեց մեհեանները, կրակի տուեց մեհենական զրքերը, կամ ինչպէս որ նորա տնմիջական յաջորդները հալածեցին ազգային բանաստեղծութիւնը՝ վիպասանական երգերն ու զրոյցները: Նրկար ժամանակ հարկաւոր չեղաւ հասկանալու համար թէ ուր կարող էր տանել մարդկութեանը այսպիսի ծայրահեղ ուղղութիւնը, թէ որքան անհիմն էր նոր լուսաւորութիւնը որ բոլորովին հերքում ու մերժում էր հինը: Նւ ահա նոյն եկեղեցու ներկայացուցիչները շուտով սկսան պաշտպան հանդիսանալ գեղարուեստներին, և ամենամեծ արուեստագէտներ առաջ բերին: Միւս կողմից եւրոպական մաքի ներկայացուցիչները իրանց աչքերը դարձրին հնութեան վրայ. փիլիսոփայական, բանաստեղծական, պատմական, աշխարհագրական գրութիւնները ուշի ուշով քննելով և ուսումնասիրելով, նոքա ազգերի մտաւոր շտեմարանները հեազհետէ հարստացրին ու ճոխացրին, և այդպէսով նպաստեցին իւրաքանչիւրի համար առանձին գրականութիւն առաջացնելու, որ

քանի գնաց՝ աւելի սերտ կապերով միացաւ ժողովրդական կեանքի հետ և ազգայնութեան կերպարանք ստացաւ:

Նոյնը լինելու էր անշուշտ և մեզանում: Արդէն Սահակի և Մեսրոպի կրթած սերունդը, արեւմտեան լուսաւորութիւնից ամբարած հարուստ պաշարովը, ինչպէս որ շուտով պիտի տեսնենք, առաջին և ամենածանր քայլն արեց. նա մտքեց մեր մէջ գիտութեան ու գեղարուեստների ճաշակը: Բայց դժբաղդաբար երկարատեւ ձախողը հանգամանքները թոյլ չտուին որ այդ քաղաքակրթութիւնը հաստատուն արմատ գնէր մեր երկրում, մեր մարմնի ու արեան հետ խառնուէր, և այդպէսով առաջացնէր մի սեպհական կրթութիւն, բուն ազգային գրականութիւն:

Ե.

Դպրոցների հաստատութեան հետ զուգընթաց մի ուրիշ գործունէութիւն սկսեցին Սահակ և Մեսրոպ, որի վրայ անկարելի է լռութեամբ անցնիլ, վասն զի նորա մէջ է երևում իսկապէս երդ դարու նշանակութիւնը: Տառերի գիւտից անմիջապէս յետոյ, այս անխոնջ մշակները սկսեցին մէկ կողմից ամենամեծ եռանդով ազգային կրթութեան հոգ տանիլ, և միւս կողմից անընկճելի արիութեամբ անձնատուր լինել զանազան գրաւոր աշխատութիւնների, գլխաւորապէս եկեղեցական և մասամբ արաբքին գրքերի թարգմանութեանը յոյն և ասորի լեզուներից, սկիզբ դնելով այն գրական կանոն շարժողութեանը որ այնպիսի մեծ եռանդով շարունակեցին նոցա աշակերտները, և որի նմանը այնուհետեւ երբէք տեսնելու չէր Հայաստանը: Մի ուրիշ անգլ ասացինք թէ Րիտտէր աշխարհագիրը երդ դարու հայոց մտաւոր շարժողութիւնը համեմատում է Միջին դարերի (Ժերդ դարուց սկսած) արեւմտեան Եւրոպայի մէջ գեղարուեստների ծաղկած ժամանակի հետ. այստեղ կամենում ենք գերմանացի գիտնականի բուն խօսքերը բերել, որոնք կատարելապէս հաստատում են մեր փոքր ինչ առաջ ասածները նոյն նիւթի վրայ. «Մի զարմանալի նմանութիւն ունի Միջին դարերի Եւրոպան Հայաստանի գրականութեան այն շրջանի հետ որի մէջ թարգմանական ձգտումը տիրապետող բնուորութիւնն ունէր, և երբ ինքնուրոյն գրութեան չերեւեցան՝ ինչպէս սկզբում յոյն գրականութեան մէջ. այս բանի համար ազգը բաւական պատրաստուած չէր: Մինչև անգամ

այդպիսի թարգմանչական ժամանակ մէկ էլ չեղաւ, ինչպէս նոր եւրոպական ազգերի մէջ, որովհետեւ դորա համար մեծամեծ արգելքներ առաջ եկան. մէկ կողմից կրօնական կարծիքների տարբերութիւնները, որտեղից բղնեցան աստուածաբանական վէճեր, միւս կողմից ազգային ազատ զարգացման պակասութիւնը, քաղաքական ազատութեան շարունակ կորուստը պատերազմով և նուաձմամբ արտաքին թշնամիներից, այնպէս ազդեցին հայոց գրականութեան վրայ որ նա պիտի մեռնէր և ազգային մնալ չէր կարող ¹⁾։ Բայց թողնենք այս տխուր խորհրդածութիւնները, որոնք հայ կեանքի անցեալին տեղեակ անձին լաւ յայտնի են, և դառնանք մեր խօսքին։

Թարգմանչաց գրականական գործունէութեան առաջին և ամենանշանաւոր պտուղն եղաւ սուրբ Գրքերի թարգմանութիւնը։ Ի՛նչ սրտաշարժ տեսարան պիտի ներկայացնէր այն բոլէն երբ Հայաստանի թագաւորը, իշխանները, հոգեւորական դասը և ժողովուրդի հասկացող մասը բազմութեամբ դիմեցին Սահակ Պարթևին, խնդրելով նորան որ յանձն առնէ Աստուածաշունչ զիրքը հայերէն թարգմանել, «Դու որ այս մեծ աշխարհի ժողովուրդին առաջնորդում ես, ասում էին նոքա, պէտք է որ քո հայրերից մնացած և Աստուծանից քեզ համար պահուած պակասութիւնը լրացնես, վասն զի ամբողջ Հայաստանի մէջ չկայ մէկը, բացի քեզանից, որ կարողանայ այդպիսի մեծ գործի ձեռնամուխ լինել»։ Երկար վիճաբանութիւնների խնդիր է եղած մեզանում թէ Աստուածաշնչի որ մասը Սահակն է թարգմանել և որը Մեսրոպ, թէ որ աշակերտները օգնական են եղել նոցա այս մեծ գործի մէջ, և թէ արդեօք սուրբ Գիրքը ամբողջապէս թէ միայն մասամբ է թարգմանուել երդ դարում։ Բայց խնդիրը այնքան մոլթ չէ որ անհնարին լինի պարզաբանել նորան. գոնեա նորա էական կէտերը պարզին այն անձի համար որ ուշի ուշով կարդացել է ժամանակակից պատմիչների նոյն նիւթի վրայ գրածները։ Սոցա խօսքերից երևում է ընդհանրապէս թէ մեծամեծ արգելքներ կային այսպիսի մի մեծ աշխատութիւն գլուխ տանելու համար։ Զոյիշելով գլխաւոր դժուարութիւնը որին յաղթելու չափ կարողութիւն ունէր անշուշտ Սահակ Պարթևի նման քաջ հայազէտն ու հելլենագէտը ժամանակակիցների վկայու-

¹⁾ Erdkunde, Band VII, s. 558.

Թեանը նայելով, մի ուրիշ արգելք կար, որով գործը առ ժամանակ պիտի յետաձգուէր, այն է մի հաւատարիմ Աստուածաշնչե պակասութիւնը: Մերութանի չարագործութեան յիշատակը, որ պարսից քաղաքականութեան գործիք դառնալով Հայաստանում գտնուած բոլոր յունական գրքերն այրելէր, դեռ ամէնի մտքումն էր. միւս կողմից ասորի Աստուածաշնչեների ճշտութեանը այնքան հաւատ չէին ընծայում Սահակ ու Մեսրոպ որ յանձն առնէին նոցանիցանել իրանց Թարգմանութիւնը, մանաւանդ որ, ինչպէս հերից մէկը վկայում է, «շաղկաղի այլատարազ գայ լեզուն ասորի ի մերս հայկազանցն ազգ և լեզուն»: Սահակ կամենում էր Եօթանասնից ստած ամենահին Թարգմանութիւնը ձեռք բերել: Այս առաջին յունական Թարգմանութիւնը, որ եօթանասուն երկու ռաբունիների ձեռքով կատարուեցաւ Պողոսէոս Եղեայրասէրի օրով Աղէքսանդրիայում, իւր ճշտութեան պատճառով շատ յարգի էր հին ժամանակ, և բացի ասորական Թարգմանութիւնից միւս բոլոր Թարգմանութիւնները նորա վերայից եղան, ինչպէս հայկականը, արաբականը, եթովպականը, գոթականն ու լատինականը, այն որ Հերոնիմոսից առաջ արեւմտեան եկեղեցին գործ էր ընում: Իսկ ասորի Թարգմանութիւնը, որ փեշիտո է կոչվում, յունականից յետոյ Թարգմանուեցաւ Եղղակի եբրայական բնագրից. և ահա այս Թարգմանութիւնն էր որ հայերը ձեռքի տակ ունէին: Սահակ Պարթևը, Ժողովրդի պիտոյքը աչքի առաջ ունենալով, մինչև Եօթանասնից Թարգմանութեան օրինակը գտնելը, ժամանակ չկորցնելու համար, ձեռք զարկեց ասորերէնից Թարգմանել սուրբ Գրքի այն տեղերը միայն որ նոյն ժամանակ մեր եկեղեցական պաշտամունքի մէջ գործ էին ածվում (411): Այսպէս պէտք է հասկանալ Կորիւնի այն խօսքերը, որով ասում է թէ՝ «Երանելւոյն Սահակայ զեկեղեցական գրոց գումարութիւնն կանխաւ յունական բարբառոյն ի հայերէն գարձուցեալ». միայն այստեղ պատմիչը սխալվում է յունական ասելով, որովհետև հինգերորդ դարու միւս մատենագրները, որոնցից և Մովսէս Խորենացին, յայտնի ասում են թէ Մեսրոպ Աղուանից երկրից վերադառնալիս՝ «գտանէ զՄեծն Սահակ Թարգմանութեան պարագեալ յասորւոյն, յոչ լինելոյ յունին»: Երկար ժամանակ պիտի անցնէր մինչև որ հայրապետը կարողանար իւր ցանկացած Եօթանասնից օրինակը ձեռք բերել: Այս «ստոյգ, անսխալ և հաւատարիմ» օրինակի վրայից կրկին աչքի անցկացրեց

նա առաջուան թարգմանածը, սրբագրեց և մնացած մասը թարգմանեց Մեսրոպի և իւր անդրանիկ աշակերտների՝ զլիսաւորապէս եզնիկի օժանդակութեամբ (436):

Մինչև այժմ ասածներիցս երևում է որ Սահակ Պարթևն է սուրբ Գրքի առաջին և զլիսաւոր թարգմանիչը, թէպէտ և Ղ. փառհեցին այս փառքը բոլորովին նորան է ընծայում: Կորինը ընդհակառակն իւր սիրելի վարդապետին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին է յատկացնում այս պատիւը, Յովհան Եկեղեցացուն և Յովսէփ Պաղնացուն օգնական տալով նորան: Իսկ Մ. Խորենացու խօսքերից երևում է որ այս մեծ գործը Սահակի ու Մեսրոպի միաբան աշխատութեամբ և նոցա երիցագոյն աշակերտների գործակցութեամբ զլուխ եկաւ, կարծիք որ այսօրուան օրը իբրև ստոյգ ընդունուած է: Իսկ թէ սուրբ Գրքի որ մասը Սահակ թարգմանից և որը Մեսրոպ, որոշ յայտնի չէ: Կորինի մի հարևանցի յիշատակութիւնը ստիպում է մեզ կարծել թէ նոր Կտակարանի թարգմանութիւնը Մեսրոպի աշխատութեան պտուղ լինի, որովհետև փայտակարանի բնակիչների մէջ հեթանոսական սովորութիւնների մնացորդներ տեսնելով, ասում է նա, Մաշտոցը ձեռք զարկեց «զաւետարանական արուեստն ի թարգմանել, ի գրել և յուսուցանել»: Եթէ այս այսպէս է, ուրեմն Հին Կտակարանի թարգմանութիւնը ամբողջ Սահակ Պարթևինն է, բացի Առաւիաց գրքից, որ Խորենացու վիայութեանը նայելով առաջին անգամ Մաշտոցն է թարգմանել, իբրև ամենից հարկաւոր գիրքը սկզբնական կրթութեան համար: Իսկ այն կարծիքը որով արդի բանասէրներից ոմանք Աստուածաշնչի այս կամ այն վրքի թարգմանութիւնը Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներից մէկին կամ միւսին են ընծայում, լոկ իբրև կարծիք պիտի մնայ մինչև որ հնութեան յիշատակարանները այս մասին մի որոշ բան չասեն մեզ:

Ինչպէս էլ լինի և ով որ էլ մասնակից է եղել սուրբ Գրքի թարգմանութեանը, այս անտարակոյս է որ այս մեծ գործը ամբողջապէս կատարուեցաւ Երբ ղարում, զլիսաւորապէս Սահակի ու Մեսրոպի ձեռքով, որ և այս պատճառով առանձնապէս սուրբ թարգմանիչք անուանուեցան հներից: Այս վերջին կարծիքին հակառակ դուրս եկան ոչ միայն օտար ազգի բանասէրներ, այլ և մեր ազգայիններից մի քանիսը, որոք մէկ կողմից յետին ժամանակների պատմագրերի խօսքերին ծուռ մեկնութիւն տալով և միւս կողմից Աստուածաշնչի ոճի աննմանութիւնը աչքի առաջն ունենա-

լով, կարծեցին թէ Հին և Նոր Կտակարանի բոլոր գրքերը չեն թարգմանուել Երկ դարում, այլ իբր թէ վերջերը Գրիգոր Վկայա-
սէրը և ուրիշները առաջին թարգմանիչների սկսածը աւարտել են:
Բայց այս կարծիքի անտեղութիւնն իմանալու համար՝ հարկաւոր է
զիտենալ որ մեր Հին մատենագրների սուրբ Գիրք ասածը մի ան-
որոշ բան է և միշտ Աստուածաշնչի համար չէ, այլ շատ անգամ
նորա մեկնութիւնների, սրբերի վկայութիւնների և մինչև անգամ
հոգևոր ճառերի համար է, ապա թէ ոչ, հարկ կը լինէր կարծել
թէ մեր նախնիքներից շատը Աստուածաշունչ գրքի թարգմանու-
թեամբն են պարապել, որ անընդունելի բան է: Իսկ ո՞՞ր տարբե-
րութիւնը, որ սուրբ Գրքի այլևայլ մասների մէջ երևում է, այդ
թարգմանիչների կատարելութեան և ոչ պակասութեան հետեանք
պէտք է համարել, որով նոքա գիտացել են այնպիսի գերազանց կեր-
պով բնագիրը հայերէն փոխել, որ պատմական գրքերի մէջ ու-
րիշ ո՞՞ր են զործ զրեւ, մարգարէութիւնների մէջ ուրիշ ո՞՞ր և ա-
ռակների մէջ դարձեալ ուրիշ:

Եւ չեմ կամենում խօսել այստեղ սուրբ Գրքի հայկական
թարգմանութեան հանրածանօթ արժանաւորութիւնների վրայ, ոչ
էլ մէջ բերել եւրոպական հայագէտների այն խօսքերը որով յի-
շեալ թարգմանութիւնը համարվում է «թագուհի ամենայն թարգ-
մանութիւնների»: Մեզ համար Երկ դարու այս յիշատակարանը
ուրիշ կողմից առանձին ուշադրութեան արժանի է. այն որ այս մեծ
գործի մէջ հայերէն լեզուն իւր մշակութեան ամենարարձր
կէտին հասնելով՝ հաստատվում, իւր վերջնական կերպարանքն է
զգենում: Այս բանիս համար, թէև երկրորդարար, բայց ոչ
սակաւ նպաստեցին նոյն դարու ուրիշ թարգմանչական և ինք-
նագիր արդիւնքները, որպիսի են՝ Եւսեբիոսի Ժամանակագրութեան
և Նիկիեցական պատմութեան, Կիրեղ Աղէքսանդրացու Ընծայու-
թեան, Յովհան Ոսկեբերանի և Բարսեղ Կեսարացու ճառերի թարգ-
մանութիւնները և Նզնիկի ու Նղիշէի ինքնագիր գրուածները: Չար-
մանալի է երևում առաջի բերան թէ ինչպէս է լինում որ հայկա-
կան լեզուն այդպիսի արագութեամբ, երկու դարու ընթացքում,
մշակուելով և իւր կատարելութեան վերին աստիճանին հասնելով
այնուհետեւ մեծ մեծ քայլերով դէպի անկումն է զիմում, և միայն
արհեստական միջոցներով հազիւ կարողանում են պահպանել նո-
րան մինչև ԺԲրդ դարու վերջերը. մինչդեռ նկատում ենք որ ուրիշ,

ազգերի մէջ գրականական լեզուն երկար դարերի պէտք ունի՝ մինչև որ հետզհետէ կազմվում և իւր վերջնական կերպարանքն է ընդունում: Այս կարևոր խնդիրը մի փոքրիկ բացատրութեան կարօտ է:

Մենք ոչինչ տեղեկութիւն չունինք նախնական հայ լեզուի հանգամանքների վրայ: Ամենահին ազգային յիշատակարանը որ մեր ձեռքը հասած է՝ վահագնի հրաշալի ծննդեան վրայ երգուած հատուկատորն է, որի նիւթը վերաբերում է երգ դարուն Քրիստոսից առաջ. բայց դորանով չենք կարող մի գաղափար կազմել. հայ լեզուի վրայ, որովհետև մեզ յայտնի չէ իսկապէս թէ Գողթան վիպասանները երբ են երգել այս ազգային դիւցազնի քաջագործութիւնները: Այս գոնէ հաստատ գիտենք որ հին Հայաստանի մէջ շատ վաղ ժամանակներից արդէն, իբրև հետևանք երկրի աշխարհագրական կազմութեան, որ մեծամեծ լեռների շղթաներով և ձորերով ընդհատուած էր, ժողովուրդը զանազան տոհմերի բաժանուեցաւ: Ազգի այս անջատման բնական հետևութիւնն եղաւ հայ լեզուի միութեան խորտակումը և բազմաթիւ գաւառական բարբառների ձևակերպութիւնը, աւելի կամ պակաս տարբերութիւնով միմեանցից, ինչպէս որ տարբերվում են միմեանց արդի հայ գաւառական բարբառները, որոնք ոչ այլ ինչ են՝ եթէ ոչ հին գաւառալեզուների նորագոյն սերունդները: Հեթանոսութեան վերջին դարերում այս գաւառալեզուներից մէկը, Արարատեան նահանգինը, որ, ինչպէս յայտնի է, քաղաքական ու մտաւոր կեանքի կենտրոնն է եղած միշտ, իշխեց միւս բարբառների վրայ: Այս արքունի կամ ոստանիկ բարբառը, գործ դրուելով իբրև խօսուն լեզու թագաւորական պալատում և նախարարների տներում, և իբրև զրաւոր լեզու քաղաքական ու կրօնական դիւաններում, հետզհետէ կուկուեցաւ ու մշակուեցաւ: Դրդ դարու սկզբում, այսինքն երբ հայերը քրիստոնէութիւնն ընդունեցին, այդ լեզուն արդէն բաւական կանոնաւորուած էր և զանազան մտքեր արտայայտելու ընդունակ վկայ են ասածիս¹⁴ Ագաթանգեղոսի ու Փաւստոսի պատմագրութիւնները, Լուսաւորչի ու Զգօնի կրօնական ճառերը: Եթէ մինչև անգամ ընդունենք, ինչպէս ոմանք կամենում են, թէ նոյն դարու մատենագիրներից ոմանք յոյն և ասորի լեզուներով են գրել իրանց աշխատութիւնները և թէ նոցա բնագրերը երգ դարու սկզբում, տառերի զիւտից¹⁵ անմիջապէս յետոյ, հայերէն են թարգմանուել, այնու ամենայնիւ պարզ է որ այդ գրուածները, նոյն իսկ լեզուի

կողմից, Դրդ դարու արդիւնքներ պիտի համարուին, այսինքն այնպիսի ժամանակի՝ երբ հայերէնը մեծ մասամբ ասորական լեզուի աղ-դեցութեան ներքոյ էր գտնվում: Ազաթանգեղոսի և մանաւանդ փաւստոսի լեզուի մէջ երևում է ընդհանրապէս ասիական շատախօսութիւնը, մի տեսակ մթութիւն և անորոշութիւն որից աղատվում են երդ դարու Յունաստանում կրթութեամբ մատենագրները, և որ մնում է գուցէ միայն թարգմանչաց աշակերտների ոմանց մէջ, որոնց օրինակը կարող է լինել Կորիւնը: ²Տառերի գիւտից յետոյ, հայերէն լեզուն իւր պատմութեան նոր շրջանի մէջ է մտնում: Այստեղ, սուրբ Գրքի և ուրիշ նշանաւոր թարգմանութիւնների մէջ, թարգմանիչների կիրթ ճաշակի և ընդարձակ հմտութեան շնորհով, հայ լեզուն իւր կատարելութեան ամենաբարձր կէտին է հասնում. նա կոկվում է, հարստանում է, դառնում է պարզ և որոշ, ձոխ միանգամայն և ամփոփ. բայց մի և նոյն ժամանակ, հելլէնական լեզուի ազդեցութեան ներքոյ մտնելով, մեծ մասամբ իւր ազգայնութեան պատկերը կորցնում է: Այլապէս չէր էլ կարող լինել: Հայոց գրականութիւնը ազատ կերպով և ազգային ներքին կեանքից չճնշելով, այլ օտարից պատրաստ բերուելով, բնական է որ այդ եկամուտ գրականութիւնը բացատրող լեզուն ևս օտար ազդեցութեան տակ կազմուէր ու զարգանար: Եւ արդարեւ, հայոց հին լեզուի քերականութիւնը եւր հիմնական կանոնների մէջ մեծ նմանութիւն ունի յունական քերականութեան հետ. բացի մի քանի սեպհական յատկութիւններից, որ հայկական խօսուոն լեզուից գրաւորի մէջ են անցել, առհասարակ այս երկու լեզուների քերականական շէնքը նոյն է, և եթէ հետամուտ լինինք յունական գրութեան հայկական թարգմանութիւններին, անշուշտ կը միաբանինք ասելու արեւմտեան գիտնականների հետ թէ այս երկրորդները յունական բնագրերի ճիշտ ու հաւատարիմ զաղափարներն են: Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներից ոմանք այնպէս հեռու գնացին իրանց հետևողութեան մէջ, որ սկսեցին մինչև յունական բառերը նիւթապէս հայերէն թարգմանել, այնպէս որ բառերը կամ աւելի լաւ ասենք հնչիւնները հայերէն՝ իսկ նոցա կազմութիւնը բոլորովին յունարէն էր: Այս հերիք չէ. քանի գնաց՝ նոքա սկսեցին այնպիսի հելլենաբանութիւններ մտցնել հայ լեզուի մէջ, որ այս վերջինին բոլորովին հակառակ են: Այսպէս են՝ երկուորական թիւը անունների

ու բայերի մէջ, իդական սեռը գերանունների մէջ, զանազան յունական ժամանակներ բայերի մէջ, և այլն:

Այսպէս ուրեմն մեզ ծանօթ հին հայերէն լեզուն ազգային ու կենդանի լեզու չէ եղած ոչ երգ և ոչ նախորդ դարերում, այլ մի արուեստական բարբառ արքունիքի և ղիւանատների մէջ գործածական: Այս լեզուով գրուեցան առաջին հայ հեղինակների աշխատութիւնները. այս լեզուն է որ Սահակի ու Մեսրոպի գրչի տակ, զլիաւորապէս սուրբ Գրքի թարգմանութեան մէջ, իւր վերջնական կերպարանքն է զգենում: Նմանօրինակ ղէպք պատահեցաւ նոր դարերում գերմանական ազգի մէջ. Լութերը, որ նոյն ազգի գրաւոր լեզուի հիմնադիրն եղաւ, նախընտիր համարեց Սաքսօնիայի գիււանական լեզուն, որ գործ էին ածում գերմանիայի թագաւորներն ու իշխանները: Ուրեմն, բոլորովին սխալ է այն կարծիքը որով ոմանք մինչև այժմ պնդում են իբր թէ արդի հայ բարբառները մեզ ծանօթ գրաբար լեզուի աղաւաղած ու խանգարուած մնացորդներն են, և կամ իբր թէ երգ դարու հայերը խօսում են եղել այն լեզուով որով թարգմանուել է Աստուածաշունչը կամ Եզնիկն ու Եղեշէն հեղինակէն իրանց գրուածները: Տարակոյս չկայ որ հին հայերը մեզանից շատ լաւ էին հասկանում այդ լեզուն, որովհետև, որքան ևիցէ, մի մերձաւորութիւն կար նորա և արարատեան կամ ուրիշ գաւառալեզուների մէջ, բայց խօսելով երբէք չեն խօսել նոյն լեզուով:

Ը.

Նախընթաց հատուածներից մէկի մէջ ցոյց տուինք որ հեթանոսութեան դարերում դասական (յոյն և մասամբ հռոմէական) ազգերի ազդեցութիւնը իշխում էր զլիաւորապէս արքունիքի և գուցէ նաև նախարարական տների վրայ, և թէ ազգի վրայ ընդհանրապէս շատ սակաւ են երևում այդ ազդեցութեան հետեանքները: Այդպէս չէր քրիստոնէական դարերում: Քրիստոնէութեան երկրորդ և երրորդ դարերում արդէն երևում է նոյն ազգերի բարոյական ազդեցութիւնը ուղղակի հայ ժողովրդի վրայ. Արտաշէս Բրդի ժամանակ ներգործող Ոսկեանք հռոմայեցիք էին. Հռոմից էին եկած նոյնպէս Հռիփսիմեանք: Աւելի զօրաւոր կերպով արտայայտուեցաւ յունական ազդեցութիւնը, որի ղէմ վաղ ժամանակներից սկսաւ մրցիլ ասորական ազդեցութիւնը, և թէպէտ այս պատերազմի մէջ Եդեսիան երկար ժամանակ գերեշխանութիւն ունեցաւ, բայց

դժուար չէր նկատել որ յաղթութիւնը վերջիվերջոյ Կեսարիայի և Բիւլանդիոնի կողմը պիտի մնար:

Ինչպէս արդէն տեսանք, Եղեսիան քրիստոնէական լուսով լուսաւորուող առաջին քաղաքներից մէկն եղաւ: Արդէն Աբգարի ժամանակ և նորա խնամքով, ինչպէս ասում է Վարդան պատմիչը, Աստուածաշունչը ասորի լեզուով թարգմանուեցաւ, և Եղիսիայում կազմուեցաւ մի քրիստոնէական դպրոց, որից շատ նշանաւոր անձինք զուրա եկան, որպիսի են Բարդաճան Եղիսացին, Ղերուբնան և ուրիշները: Ոչ սակաւ նպաստեց Եղեսիայի նշանակութեանը այն հռչակաւոր դիւանը որ իմաստուն Աբգարը հիմնեց, այնտեղ փոխադրելով իւր գահի հետ Մծբինի դիւանական մատեանները և Պոնտոսի Սինոպ քաղաքի մեհենական գրքերը: Այս դիւանը մինչև Քրիստոսի երէ դարը մի սրբավայր էր համարուած բոլոր ազգերի գիտնականների համար, որոնք ամէն կողմից դիմում էին Եղեսիա իրանց ուսումնական հետազոտութիւնների համար: Այնտեղ գնաց Յուլիոս Ափրիկանոս երևելի ժամանակադիրը «զաղափարել որ ինչի քարտէզս այնր դիւանին յաղագս թագաւորացն առաջին ժամանակաց և գործոց նոցա». այնտեղ գնաց Եւսիբիոս Կեսարացին իւր Եկեղեցական պատմութեան համար տեղեկութիւններ հաւաքելու. այնտեղ ուղարկուեցան Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներից Եզնիկն ու Յովսէփ Պաղնացին հարկաւոր գրքերը հայերէն թարգմանելու: Վերջապէս այնտեղ հանդիպեցաւ և մեր պատմութեան հայր Մ. Խորենացին իւր ուսումնական ճանապարհորդութեան ժամանակ, «Թեթեալի ընդ խորս դիւանին նաւեալ», որտեղից անշուշտ ոչ սակաւ նիւթեր պիտի ժողովէր իւր ապագայ աշխատութեան համար:

Այսպէսով Եղեսիան քրիստոնէական և արտաքին գիտութեան կենտրոն լինելով բնական է որ նա անմիջապէս ազդէր Հայաստանի վրայ, որի թագաւորները մի դարու չափ իշխեցին Ուռհայաստանի վրայ: Երբ քրիստոնէութիւնն եկաւ մեզանում, Գ. Լուսաւորիչը, որ յունական կրթութիւն էր ստացել, պիտի ստիպուէր, զուցէ և աւամայ, ասորական տարրից օգուտ քաղել իւր բարձր նպատակի համար: Մենք տեսնում ենք որ յոյն հոգեւորականների հետ նա շատ ասորի վարդապետներ է բերում իւր համար իբրև օգնականներ. ասորերէն լեզուն դառնում է ընդհանուր ուսումնական և եկեղեցական լեզու, մինչ յունարէնը երևում է միայն Հայաստանի արևմտեան գաւառներում: Հայաստանի նախնականոյց վանքերում Ասորոց երկ-

րից եկած կրօնաւորները բնակեցան և ասորի եպիսկոպոսները այն վանքերը կառավարեցին: Այսպէս է, օրինակի համար, սուրբ Կարապետի վանքը, որ իւր ասորի աշակերտներից մէկի՝ Զենոբ Գլակի ձեռքով շինել տուեց Լուսաւորիչը Տարօն գաւառում, և նորան վանահայր կարգեց: Զենոբի յաջորդները մինչև Զրդ դարի վերջը ամէն էլ ասորի էին. այս երեք դարու ընթացքում նստող վանահայրերը սովորութիւն էին արել իրանց ժամանակի պատմութիւնը ժամանակագրական կարգով գրի անցնել, աշխատութիւն որ մեր գրականութեան մէջ յայտնի է «Պատմութիւն Ասորոց» անունով: Թէև Երդ դարու սկզբին հայերէն լեզուն տիրապետող բնաւորութիւն է ստանում հայ դպրոցներում և եկեղեցիներում, այնուամենայնիւ Գլակայ վանքի միաբանները շարունակում են այնուհետև էլ ասորի լեզուն գործ դնել եկեղեցական ժամերգութեան մէջ, մինչև որ 600ին Թողիկ վանահայրը քշում է այնտեղից ասորիներին և հայ կարգերը հաստատում: Հայաստանի բոլոր հարաւային արևմտեան կողմերը, Տիգրիսի ու Եփրատի միջում, Ամիդ կամ Տիգրանակերտ իւր շրջակայ տեղերովը և բոլոր Ծովաց գաւառը, ասորիներից կախում ունէին թէ կրօնականապէս և թէ գրականականապէս: Բոլոր այն կողմերի եպիսկոպոսները ասորի էին, Անտիոքի պատրիարքի իշխանութեան ներքոյ, որոնք ամէն բանի մէջ ասորի լեզուն էին գործածում:

Տիգրանի արքունիքը, քաղաքական նպատակներից շարժուած, իւր կողմից նպաստեց այս ազդեցութեան աճմանը: Դրդ դարում պատերազմելով յունական ազդեցութեան դէմ, պարսիկները պահանջում էին հայերից որ միայն իրանց լեզուն ուսումնասիրեն. բայց տեսնելով որ քրիստոնէութիւնը մեծ խտրոց էր դնում հայ ու պարսիկ ու մտքի մէջ, նոքա գոհ եղան յոյն կրթութիւնը հալածելով, և թոյլ տուին հայերին ասորոց լեզուն ուսանիլ, որոնց ազդեցութիւնից նոքա ոչինչ երկիւղ չունէին: Այս է պատճառը որ Երդ դարու ընթացքում պարսից Դուռը պաշտպան է հանդիսանում ասորի կուսակցութեանը և նորա փառասիրական ձգտումներին լրումն է տալիս, որ այսպէսով կարողանայ ղեմադրել արևմտեան ազդեցութեանը որ քանի գնում զօրանում էր և՛ կրթութեան և՛ քաղաքականութեան մէջ: Այս նպատակով է ահա որ պարսից արքունիքը Բրքիշոյի ու Շմուէլի նման անբարոյական ասորի հոգևորականներին հայոց կաթողիկոսութեան գահն է բարձրացնում, և նոցա իշխա-

նութեանն է ենթարկում Սահակ Մեծի նման մարդուն, որին նա խարարները ամբաստանելէին իբրև զգնուովք զլեալ խորհրդովն:

Սակայն ճիշդնիւ աղբուրները խարուեցաւ իւր ակնկալութիւնների մէջ: Ասորւոյն ազդեցութիւնը, որ հանգամանքների բերմամբ և պարսից թոյլառութեամբ ծանր բեռի պէս ճնշում էր հայոց, վերջապէս տեղի պիտի տար յունական քաղաքակրթութեան առաջ: Այն բանիս զօրաւոր կերպով նպաստեց Գ. Լուսաւորչի սերունդը մի դարու ընթացքում: Եւ նախ ինքը Հայաստանի Լուսաւորչի Վեսարիայում էր մեծացել, կրթուել և յոյն կնոջ հետ ամուսնացել էր: Այնտեղ սնուեցան նոյնպէս նորա որդիքը՝ Վրթանէսը և Արիստակէսը, որոնցից առաջինը ամուսնացաւ, իսկ կրտսերը մօր հետ երկար ժամանակ վանական կեանք վարեց: Կեսարիայում կրթուեցաւ Ներսէս Մեծը և Բիւզանդիայում ամուսնացաւ յոյն կնոջ հետ, որից ծնաւ Սահակը, Լուսաւորչի վերջին շառաւիղը և Երգ դարու շարժողութեան առաջնորդներից մէկը: Սահակ և Մեսրոպ, տեսնելով որ չէ կարելի բաւականանալ այն կրթութեամբ որ իրանց աշակերտները ստացել են հայ դպրոցներում, վճռեցին ընտրել նոցանից մի խումբ ընդունակ և ուսումնասէր պատանիներ և ուղարկել նոցա Հայաստանի սահմաններից դուրս, որ զնան նոյն ժամանակի զիստութեան կենտրոնները կատարելագործուելու իրանց ուսման մէջ, և ապա վերադառնան իրանց հայրենիքը նոյնօրինակ կենտրոն կազմելու համար: Այդ ժամանակները հայ մտքի այս Մեկենասները երկու գրականութիւն ունէին իրանց առաջ, ասորին և յունականը: Վերևի խօսքերից յետոյ դժուար չէ հասկանալ թէ ընտրութիւնը երկրորդի վրայ պիտի մնար, որ առաջինից հարուստ ու բազմակողմանի էր և մի անսպառելի աղբիւր կարող էր լինել հայոց գործունէութեան համար: Սուրբ գրքի թարգմանութեան առիթով տեսանք թէ ինչպէս թարգմանիչները խորշում էին արդէն ասորի «շաղփաղփ և այլատարաշ» լեզուից և յունական ամփոփ ու մշակուած լեզուի ձևերին էին հետևում. քսան տարի յետոյ նոքա վճռական քայլն արին, բաժանուելով բոլորովին ասորի կրթութիւնից և սեպհականելով հելլենական կրթութիւնը:

Թ.

Սահակի ու Մեսրոպի յղացած միտքը բոլորովին նոր չէր: Արդէն Դրգ դարում շատ հայ երիտասարդներ, անձնական ուսումն

նասիրութիւնից յորդորուած, գնացել էին Յունաստան՝ զիտութեան
 աղբիւրից իրանց ծարաւը յագեցնելու։ Մեր պատմութիւնը ոչինչ
 յիշատակութիւն չէ անում հայ զիտնականութեան այս առաջին
 կարապետների վրայ, և այս ամենեւին զարմանալի չէ, եթէ յիշենք
 որ նոյն իսկ Երզ դարու ուսումնական ճանապարհորդութիւնը յանձն
 առնող երիտասարդներից միայն մի քանիսի անունը յայտնի է մեզ։
 Սակայն օտարական վկայութիւնից զիտենք որ Կրդ դարում Աթէնքի
 ճեմարանում բազմաթիւ հայ ուսանողներ կային, որոնք առանձին
 խումբ էին կազմում և իրանց զիտութեամբն ու բնատուր ձիրքե-
 րովը յոյների նախանձը շարժում էին։ Գրիգոր Նազկանգանցին, Բար-
 սեղ Կեսարացու վրայ խօսած զամբանական ճառի մէջ, այսպէս է
 նկարագրում այս հայ ուսանողների բնաւորութիւնը. «Ես նշմարում
 եմ որ հայերը պարզահոգի մարդիկ չեն, այլ չափազանց ծածկա-
 միտ ու անթափանցելի։ Այսպէս այդ ժամանակ մի քանիսը աւելի
 զիտուններից և Բարսղի բարեկամութիւնը վայելողներից՝ այս վեր-
 ջնի իրանց հայրերի ու պապերի հետ արած ընկերութեան պատ-
 ճառով, որոնց պատահել էր մի և նոյն դպրոցում ուսանիլ, զալիս
 են նորա մօտ բարեկամական ձևով և աւելի վիճելի քան թէ խե-
 լացի խնդիրներ են առաջարկում նորան։ Վաղուց տեղեակ լինելով
 Բարսղի ձիրքերին և չկարողանալով տանել նորա նոյն ժամանակի
 փառքը, նոքա հէնց սկզբից փորձեցին իշխել նորա վրայ... Ես էլ,
 իբրեւ Աթէնքի սիրով վառուած և անհեռատես մարդ, տեսնելով որ
 նոքա սկսում են տկարանալ և փախուստ տալ, նախանձեցայ Աթէնքի
 փառքով, և որպէս զի նոցանով այդ փառքը չքնկնի և շուտով
 արհամարհանքի չենթարկուի, վիճաբանութիւնը նորոգելով կազդու-
 րեցի երիտասարդներին և իմ միջամտութեամբ կշիռ տալով նոցա
 խօսքերին, ինչպէս որ ասում են, հաւասար ոյժերի մտքի պատերազմի
 մէջ։ Բայց հէնց որ հասկացայ վիճաբանութեան զաղտնի զիտաւո-
 րութիւնը, վասն զի այլ ևս անհնար էր նոցա ծածկել այդ նպա-
 տակը որ ինքն ըստինքեան մերկացել էր, այն ժամանակ մի անակն-
 ունեի միջոց գործ դնելով՝ պտոյտ տուի նաւի յետի կողմը, և Բարսղի
 հետ միաբանելով՝ յաղթութիւնը անորոշ վիճակի մէջ դրի։ Բար-
 սեղը իսկոյն հասկացաւ բանի էութիւնը, վասն զի այնպիսի նրա-
 միտ մարդ էր որ հազիւ թէ նորա նման մէկ ուրիշը լինէր... և
 միայն այն ժամանակ դադարեցաւ հարուածելուց նոցա իւր փաս-
 տերով երբ հարկադրեց նոցա բոլորովին փախուստ տալ և կատա-

րեալ յաղթութիւն տարաւ նոցա վրայ... Իսկ նոքա հեռացան ան-
յաջող կերպով, ոչ սակաւ մեղադրելով իրանց անձը իրանց ան-
զգուշութեան համար, բայց աւելի իմ դէմէին զայրացել իբրեւ
չարախորհուրդ մարդու դէմ, և յայտնի թշնամացան իմ անձի դէմ,
դաւաճան համարելով ինձ և ասելով թէ ոչ միայն իրանց՝ այլ նոյն
իսկ Աթէնքը դաւաճանեցին:

Նազիւնզացու պէս խօսքերից, որ հայերին նուաստացնելու և
Բարսիլի զօրաւոր ճարտարախօսութիւնը ջատագովելու դիտաւորու-
թեամբ են ասած, երևում է թէ ինչ դեր էին խաղում հայ ու-
սումականները Ատտիկէի մայրաքաղաքում: Նոքա, ինչպէս երևում
է, Աթէնքի գիտնականութեան ներկայացուցիչներն էին, վասն զի երբ
Բարսիլից յաղթահարուելու վրայ էին, Գրիգորը նախանշուեցաւ
Աթէնքի փառքով, և որպէս զի այդ փառքը նոցա-
նով չընկնի և շուտով արհամարհանքի չենթարկուի,
պահպանեց հայ երիտասարդներին. իսկ երբ Գրիգորը
Բարսիլի կողմն անցաւ, նոքա յանդիմանելով նորան իբրեւ դաւաճան
մարդու, ասում էին թէ ոչ միայն իրանց՝ այլ նոյն իսկ
Աթէնքը դաւաճանեց: Նոյն Գրիգոր Աստուածաբանն է որ իւր
կրթութիւնը կողմակի կերպով հայազգի Պրոյերեսիոս անունով
հռետորի ջանքին պարտական է ճանաչում: Նազիւնզացին խօսք չէ
գտնում բացատրելու Պրոյերեսիոսի արժանաւորութիւնները որ իւր
և Բարսիլի կեսարացու ուսուցիչն է հղած Աթէնքում. «Ինչպէս որ
աղօտալոյս ջահը չէ կարող հաւասարուիլ արեգակին, ասում է նա,
այսպէս և մահկանացու մարդը չէ կարող հռետորութեան մէջ մրցել
Պրոյերեսիոսի հետ, որ իւր պերճախօսութեամբ բոլոր աշխարհը
նուաճեց: Նորա շանթարձակ խօսքերից դողաց Ատտիկէն, և կոկո-
ղաբան իմաստասիրի խումբը տեղի տուեց նորա առաջ: Պրոյերե-
սիոսի աշակերտներից մի ուրիշը, Եւնապիոս յոյնը, որ զրեց Սո-
փիստների կեանքը, պատմում է թէ իւր ժամանակ Աթէնքի երևելի
հռետորները իրանց որոշեալ ունկնդիրներն ունէին. Յուլիանոսի դա-
սախօսութիւններին յաճախում էին աշխարհի ամէն կողմերից եկած
ուսանողները, Կալիփանիոսի մօտ գալիս էին ասորիք, Դիոփանէսի
մօտ՝ արաբացիք, իսկ Պրոյերեսիոսի դասերը լսում էին բոլոր պոնտա-
ցիք, բիթանացիք, լիկիացիք և առ հասարակ բոլոր այն երկրներից
եկած ուսանողները որ կազմում էին հռոմէական ասիական նա-
հանգը: Նոյն Եւնապիոսն ասում է թէ երբ Պրոյերեսիոսը, նախան-

ճորդների հալածանքից ազատուելու համար Աթէնքից հեռացաւ, Կոստանդ կայսրը Գալլիա հրաւիրեց նորան և զինապետի պատուանունով Հռոմ ուղարկեց: Պոյերեսիոսը իւր հանձարով զարմացրեց Կիկերոնի հայրենակիցներին, որ պղնձէ արձան կանգնեցին նորան այսպիսի արձանադրութեամբ՝ REGINA RERUM ROMA, REGI ELOQUENTIAE (Թագաւորների թագուհին Հռոմը՝ պերճախօսութեան թագաւորին). պատիւ որին հազիւ թէ ուրիշ պերճախօս երբէք արժանացած լինի:

Ինչպէս Պոյերեսիոսի այսպէս և միւս աթենացի հայ զիտնականների մտաւոր գերազանցութիւնը բոլորովին անպտուղ անցաւ Հայաստանի համար, և եթէ այստեղ նոցա մասին յիշատակութիւն արինք, այդ միայն նորա համար է որ ցոյց տանք թէ ուսման և զիտութեան սէրը վաղուց արդէն զարթել էր հայոց մէջ և թէ միայն մի զարկ էր հարկաւոր որ այդ սէրը տարածուէր ընդհանուր հայ ազգի մէջ: Գժբազդաբար հիշմանոսութեան դարերում ազգի առաջնորդներից ոչ մէկը չմտածեց այդ բանի վրայ. քաղաքական իշխանութիւնը իւր փառքն ու մեծութիւնը բոլորովին ուրիշ բանի մէջ էր տեսնում, իսկ հոգեւոր իշխանութեան կարծիքով զիտութիւնը մի մենավաճառութիւն էր քրմերի դասակարգին յատկացած: Պէտք եղաւ սպասել որ քրիստոնէութիւնը գայ և նոր կրօնի հետ կրթութեան ճանապարհն էլ բանայ հայոց համար:

Եկեղեցական և արտաքին զրքերի թարգմանութեան ժամանակներն էր որ Սահակ և Մեսրոպ մտածեցին իրանց գեղեցիկ զիտաւորութիւնը զուլս տանել: Նոքա ընտրեցին Հայաստանի գայրոցներից վաթսուն յառաջագէտ և ընդունակ աշակերտներ, մէկ մասը Ադէքսանդրիա և միւսը Աթէնք և Բիւզանդիա ուղարկելու, որպէս զի յոյն կրթութեան այդ կենտրոններում հռետորական, փիլիսոփայական և պատմական զիտութիւններ ուսանին կամ, ինչպէս որ նոցանից մէկն ասում է, «ի լեզուպանծալի ի ստոյգ յօղանալ ճեմարանին վերաբանութեան»: Ինչպէս մի գետ որի ջրերը երկար ժամանակ արգելուելով բարձրացած թումբը խորտակում, առաջէն մղվում, այսպէս Հայոց աշխարհի թարմ և նորաբոյս ոյժերը տգիտութեան թմբից ազատուելով, որ դարեւոր ժամանակներ թանձր խաւարի մէջ էր պահել իրանց հայրերին, մէկը միւսից առաջ էին վազում մտաւոր սնունդով իրանց քաղցը յագեցնելու: Ոչինչ էր երեւում նոցա աչքին հայրենիքից բաժանուել, տարիներով հեռու

Ճնալ ազգականներից ու սիրելիներից, որովհետև այդ կամաւոր պանդխտութիւնը իրանց սիրելի հայրենիքի օգտի համար էին յանձն առնում. «Գումարէին, հանդերձէին յաղթանակէին, երկայնաձիգ ճանապարհ հորդէին, ի ծովս ընթանային, ի թեւս թեթեւ թռչէին, յերկվարս փայտակերտս ելանէին, ի սասանուտ դաշտս անհաստատս յածէին, զմահ քան զկեանս միշտ ընտրէին, աներևոյթ նպատակի ուշ ունէին»: Կային այնպիսիները որոնք իրանց բաղաւոր ընկերներից յետ չմնալու համար իրանց ուսուցիչներից անկախ և յոյսերը միայն իրանց վրայ դնելով յանձն առին այդ ուսուսման անհաստատ հորդութիւնը: Եղնիկ Կողբացին և Յովսէփ Պաղնացին, որոնց Սահակն ուղարկել էր Եդեսիա մի քանի հարկաւոր զբքեր հայերէն թարգմանելու, լսելով իրանց ընկերակիցների Յունաստան ուղեւորիլը, թողին ամէն բան և Սահակից անհրաման ճանապարհ ընկան Բիւզանդիա գնալու, չնայելով որ խօսք էին առել իրանց ուսուցչից թէ Հայաստան վերադառնալուց յետոյ իրանք էլ արտահասման կ'ուղարկուին: Ի՛նչ բան է ոգևորութիւնը. այն միջոցին երբ Հայաստանը քաղաքականապէս բաժանուած էր և հեռատես մարդիկ տեսնում էին արդէն նորա մօտակայ անկումը, մի խումբ եռանդուն երիտասարդների ձգտում էին յունական քաղաքակրթութիւնը անդամօրէն Հայաստան, Վաղարշապատը դարձնել երկրորդ Աթէնք և Աղէքսանդրիա...

Աղէքսանդրիան հիմնուել էր մօտ երեք ու կէս դար քրիստոսից առաջ Աղէքսանդր Մեծի ձեռքով, որ զուշակել էր թէ այդ քաղաքը մի օր մեծ շտեմարան պիտի դառնար Եւրոպայի ու Ասիայի վաճառականութեան համար: Մակեդոնացի աշխարհակալի մահից յետոյ Եգիպտոսը բաժին ընկաւ Պտղոմեանց, որոնք Աղէքսանդրիան իրանց աթոռանիստը շինելով զարդարեցին նորան հոյակապ տաճարներով, պալատներով և թատրոններով: Բայց Պտղոմեան թագաւորների ամենափառաւոր յիշատակն եղաւ Աղէքսանդրիայի Մուսէոնը կամ Թանգարանը, որի ազդեցութիւնը զգալի կը լինի աշխարհի համար մինչև անգամ այն ժամանակ երբ բարձրաբերձ Բուրդերը փոշի կը դառնան: Պտղոմէոս Սոսերը և Պտղոմէոս Փիլատելիոսը Մուսէոնը հիմնելով, որին հները անուանում էին «Աղէքսանդրիայի երկնային դպրոց», երեք բան աշխի առաջ ունէին. սահալանել, բարդաւածել և տարածել դասական գիտութիւնները: Այս նպատակով նոքա կազմեցին մի ահագին դրատուն, ուր ամբարուեցան քաղաքակրթ աշխարհի ամէն կողմից բերուած գրքերը, և հրաւիրեցին նոյն ժա-

մանակի բոլոր ականաւոր մարդկանց, որոնք անձնատուր էին լինում զիտութեան և որոնց պիտոյքը հոգացվում էր արքունի զանձարանից: Իւր սկզբնական կազմակերպութեամբ Աղէքսանդրիայի ճեմարանը չորս բաժիններից էր բաղկացած, գրողիտական, մաթեմատիկական, աստղաբաշխական և բշփական: Բոլոր զիտութիւնները որոնք կապ ունէին այս չորս ճիւղերից մէկի կամ միւսի հետ մատակարարվում էին ուսանողներին: Ճեմարանի մօտ կար մի բուսաբանական և կենդանաբանական պարտէզ բնական զիտութիւնների ուսումնասիրութիւնը զիւրացնելու համար. կար նմանապէս մի աստղաբաշխական զիտարան, լի ամէն տեսակ գործիքներով, ինչպէս նաև մի սրահ քիմիական փորձերի համար և մի ուրիշը անդամազննական փորձերի համար՝ ոչ միայն մեռած զիւկների, այլ նաև կենդանի դատապարտուածների վրայ:

Աղէքսանդրի, Պտղոմէոսի և Արիստոտէլի մէջ եղած սերտ բարեկամութեան պատճառով պերկատեփիկեան փիլիսոփայութիւնը Աղէքսանդրեան ճեմարանի հիմնաքարը դարձաւ բոլոր զիտական խնդիրների վերաբերութեամբ: Այս փիլիսոփայութեան հիմնական սկզբունքն է մասնաւոր երևոյթների հետազօտութիւնից բարձրանալ դէպի ընդհանուր երևոյթները և ընդհանուր երևոյթներից դէպի տիեզերականները: Այս եղանակը մեծ աշխատութիւն է պահանջում, որովհետև պէտք է նախ փորձով և զննողութեամբ ծանօթանալ իրողութիւններին, յետոյ հասկանալ նոցա և ըմբռնել նոցա մէջ եղած յարաբերութիւնները. այստեղ դատողութիւնը զըլխաւոր դերն է խաղում, իսկ երեւակայութիւնը իբրեւ աւելորդ բան, բոլորովին արտաքսվում է: Աղէքսանդրիայի զիտականները ճանաչում էին արդէն այն սկզբունքը թէ բնութիւնը կարելի է լաւ ուսողմնասիրել միայն բնութեան վրայ. Արքիմէդի և Պտղոմէոսի խուզարկութիւնները նմանում են փորձական փիլիսոփայութեան հետազօտութիւններին, և բոլորովին հակառակում են հին մատենագրների հետազօտութիւններին, որոնց մէջ երեւակայութիւնը մեծ տեղ է բռնում:

Այսպէս սկսաւ Աղէքսանդրեան զիտութիւնը, որ Յունաստանից դուրս գալով իւր ազդեցութիւնը տարածեց ամբողջ աշխարհի վրայ, և իւր յառաջագէտ ընթացքը շարունակեց մինչև այն ժամանակ՝ երբ քրիստոնէութիւնը կայսրութեան կրօնը դառնալով, Եկեղեցու ներկայացուցիչները մի կատաղի պատերազմ հրատարակեցին արտաքին զիտութեան դէմ: ասելով թէ ամենայն զիտութիւն

պարունակվում է Սուրբ Գրքի մէջ, և ով որ նոցա որոշմանը հակառակում էր, ամէն տեսակ հալածանքների էր ենթարկվում: Եկեղեցին, զսպելու համար այն անձանց որոնք թոյլ էին տալիս երանց այլապէս մտածել, դիմում էր աշխարհական իշխանութեան միջամտութեանը. առաջին զոհն եղաւ Արիոսը՝ առաջին քրիստոնեայ կայսեր ժամանակ: Նորանից մի քանի տարի յետոյ, Թէոդոս կայսրը հետեւեալ տաճարները կործանեց, արգելեց զոհեր մատուցանել և պատուիրեց որ ոչ ոք իրաւունք չունենայ անդամազնական փորձեր անել զիականների վրայ: Բացի սորանից, ով որ համարձակէր շեղուիլ Հռոմի ու Աղէքսանդրիայի եպիսկոպոսների դաւանանքից, աքսորվում և քաղաքական իրաւունքներից զրկվում էր: Այդ ժամանակներն էր որ Թէոփիլէսը, կայսրից հրովարտակ ձեռք բերելով, այրեց Աղէքսանդրիայի մեծ գրատունը որ այնքան աշխատանքով կազմել էին Պտղոմեան թագաւորները: Թէոփիլէսի ազգական Կիւրեղ Աղէքսանդրացին վերջին հարուածը տուաւ հետեւեալ գիտութեանը: Չնայելով իւր զօրաւոր պերճախօսութեանը, Կիւրեղը չէր վայելում իւր խնամքին յանձնուած ժողովրդի համակրութիւնը, և սորա պատճառն էր զրկւած խաւորապէս նոյն ժամանակի երեւելի մտեմատիկոսը, Հիւլաթիա անունով, Թէոնի դուստրը, որ յայտնի է ոչ միայն Արիստոտէլի և Պլատոնի վարդապետութիւնների վրայ գրած աշխատութեամբ, այլ Ապոլլոնիոսի և ուրիշ երկրաչափների գրութեանների վրայ արած մեկնութիւններով: Ամենայն օր բազմաթիւ կարգեր կանգնում էին նորա ճեմարանի դրանը, բոլոր հարուստ և բարձր դասի մարդիկը գալիս էին նորա դասախօսութիւնները լսելու: Կիւրեղը վճռեց վերջապէս իւր վրէժն առնել գիտութեան սիրիլայից: Մի օր որ Հիւլաթիան իւր ճեմարանն էր գնում, Կիւրեղից զրգուած ամբոխը, որի մէջ շատ կրօնականներ էլ կային, շրջապատեց նորան և մերկացնելով իւր հանդերձներից՝ քաշէքալ տարաւ նորան եկեղեցի, ուր գիտութեան նստատեղի սպանուեցաւ: Նորա մարմինը կտոր կտոր արին, միսը ոսկորներից բաժանեցին և կրակի վրայ այրեցին:

«Ահա այսպէս մեռաւ Աղէքսանդրիայում յունական փիլիսոփայութիւնը, և այս մեծ գիտութիւնը որ Պտղոմեանք աշխատել էին ձեռք բերել, սոթամանակ խեղդուեցաւ: Աղէքսանդրիայի երկրորդ գրատունը, Սերապիոնը, կործանուել էր: Հիւլաթիայի վախճանը մի նախազգուշութիւն էր նոցա համար որոնք կը կամենային անձնատուր լինել հետեւեալ գիտութեանը: Մարդկային միտքը այլ ևս

չպէտք է ազատ լինէր՝ ամէնքը Նկեղեցու համաձայն պիտի մտածէին։ Այս դրութեան մէջ էր զործը 41-ին Քրիստոսից յետոյ։ Նոյն իսկ Աթէնքում փիլիսոփայութիւնը հալածանքի երթարկուեցաւ. Յուստինիանոսը մի օր արգելեց որ այդ գիտութիւնը ուսուցանուի և փակել տուեց բոլոր դպրոցները¹⁾։

Այս բոլորը ասուեցաւ նորա համար որ ցոյց տանք թի ի՞նչ անյաջող ժամանակ դիմեցին մերոնք Յունաստան բարձրագոյն ասում առնելու և նոյն ուսումը իրանց հայրենիքը տեղափոխելու մտքով։ Հելլենական մաքուր ճաշակը ապականուել էր. գիւտութիւնները այլ ևս չէին մշակվում առաջուան խստութեամբ ու ճշտութեամբ. առաջուան հետազօտիչ ուղղութեան տեղ բռնել էին սոփեստների հեշտ վիճաբանութիւնները աննշան խնդիրների վրայ։ Ճշմարիտ է, փիլիսոփայութիւնը բոլորովին չէր մեռել, բայց իւր սկզբնական խիստ բնասութիւնը կորցրել էր և տեղի էր տուել նոր-պղատոնականների խորհրդաւոր ու անորոշ ուղղութեանը, որի ներկայացուցիչներն են Ամմոնիոս Սակկասը և Պլոտինոսը։ Այս ուղղութիւնը բաւական լաւ արտայայտվում է երգ դարու մեր երկու երևելի հեղինակների գրուածների մէջ, Դաւիթ Անյաղթի փիլիսոփայական հետազօտութիւնների և Մովսէս Խորենացու Պիտոյից գրքի մէջ։ Սոցանից առաջինը աշխատում է հաշտեցնել Արիստոտէլին Պլատոնի հետ, դատողութիւնը երևակայութեան հետ, Ամմոնիոս Սակկասի նման ենթադրելով թէ որովհետեւ ճշմարտութիւնը մէկ է, ապա ուրեմն այս երկու հանձարները չէին կարող հակառիկ միմեանց ճշմարտութիւնը որոնելու ժամանակ։ Իսկ Մ. Խորենացին իւր հռետորական գրուածի մէջ ներկայացնում է ճարտասանութեան զանազան ձևերը և իւրաքանչիւր ձևի համար այլ և այլ օրինակներ է բերում. բայց ինչպէս կանոնները, այսպէս և օրինակները հեռու են այն յոյն ու լատին մատենագրներից որոնք իրանց ընտիր գրուածներով ճարտասանութեան կանոնները սահմանեցին. այլ ընդհանրապէս հետևողութիւն են սոփեստների գրուածներին, որոնց Նլլագան բուն ճարտասանութեան աւերիչ ու խանգարիչ էր համարում։

Մօտ եօթը տարի մնացին հայ ուսանողները Յունաստան և այս եօթը տարուան ընթացքում նոքա ժրգանքն աշխատութեամբ զբաղեցան գիտութեան, երբէք չխոտորելով իրանց նպատակից, այլ

¹⁾ J. W. Draper, Les conflits de la Science et de la Religion, p. 40.

անդադար աշխատելով իրանց միտքը հարստացնել և իրանց անձը պատրաստել հայրենիքին օգտակար ծառայութիւն մատուցանելու: Ահա ինչպէս է նկարագրում հներից մէկը նոցա ջերմեռանդ պարապմունքը և նոցա վրայ եղած մեծ համարումը. «Ժրանային, տքնէին, աշխատէին, ուսանելով, կրթելով, վարժելով, վաստակելով, պատրաստելով զանձինս յերկս և ի գործս շահաւէտս. ոմանք զտառից զծագրութիւնս շահաւորեալ, ոմանք զիմաստս հաւաքեալ՝ զուսումնականն, զբնաբանականն, զերկրաչափականն, զհամարողականն, զերաժշտականն, զաստեղաբաշխականն, զքերականն և զքերթողական, զգործնականն և զտեսական իմաստասիրութիւն: Ոմանց հաւատարէին զիտութեամբք, քան զոմանս վեհագոյնք երևէին, ոմանց զարմանալիք թուէին... ընդ ոմանս գասէին քննութեամբ, զոմանս պատասխանուոյ արժանի ոչ համարէին, հարցասէրք, բանասէրք, ընթերցասէրք»:

Այսպէս այս եռանդուն երիտասարդները մէկ կողմից իրանց ուսուցիչներին դասախօսութիւններն էին լսում, և միւս կողմից սիրտանի գրքերի թարգմանութեանն էին զբաղում, յոյն լեզուի և զիտութեան կատարեալ հմտութեամբը նոյն ժամանակի ուսումնականների մէջ համբաւաւոր, շատերից էլ գերազանց հանդիսանալով թէ մասնաւոր յարաբերութիւնների և թէ մանաւանդ հրապարակական վէճերի մէջ որ այն ժամանակ շատ սովորական էին: Անյաղթ դաւիթը իւր իմաստասիրական զիտութեամբ մրցելով սովեստների հետ յաղթութեան մրցանակն էր տանում. խորենացին իւր ընդարձակ հմտութեամբ և ճաթենախօս լեզուով՝ զարմացնում էր կայսեր. Մամբրէն և խոսրովը Ոսկեբերանի ճառերը և Բարսղի օրհնութիւններն էին կարդում հրապարակաւ. վերջապէս Ղազարն և ուրիշները այնքան տողորուած էին յունական զիտութեամբ որ Աթենացի կուչուելու արժանի համարուեցան:

Իրանց ուսումնական պարապմունքները աւարտելուց յետոյ, Աղէքսանդրիայի ուսանողները, որոնց ղլխաւորն էր Մովսէս խորենացին, ուղևորուեցան գէպի Աթէնք իրանց ընկերների մօտ գնալու. բայց ճանապարհին ալէկոծութեան պատահելով, նաւը ձգեց նոցա Խալքիայի ափերի վրայ: Այս առիթով Հռոմ ևս հանդիպեցան, ուր փոքր ինչ մնալուց յետոյ՝ անցան Աթէնք, առին իրանց ընկերակիցներին և Բիւզանդիայի վրայով դարձան Հայաստան՝ հետները բազմութիւ. յոյն գրքեր և հայ թարգմանութիւններ բերելով:

Ժ.

Ով որ երիտասարդութեան տարիները անցէ կացրել արեւմտեան քաղաքակրթութեան կենտրոններում այն նպատակով որ մի որեւիցէ կողմից օգուտ տայ այն հասարակութեանը որի մէջ ստահել են իւր մանկութեան օրերը, նա հեշտութեամբ կարող է հասկանալ թէ որպիսի ցանկութիւններով ոգևորուած պիտի լինէին Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտները իրանց երկար ու դժուարին ճանապարհորդութիւնից յետոյ Հայաստան վերադառնալիս: Երեւակայացէք ազգի յառաջադիմութեան իղձով վառուած վաթսուն հայ ուսումնականներ որոնք իրանց երկարատեւ պանդխտութեան և տոկոն աշխատավարձերով իրանց վարձը ստացած ոտք են կոխում հայրենի հողի վրայ: Ի՞նչ պիտի լինէր նոցա դիտաւորութիւնը՝ եթէ ոչ իրանց ամբարած թանկագին գանձը — ուսումնի ու դիտութիւնը Հայաստանի մէջ ծաւալել: Վաղարշապատը, քաղաքական և հոգևոր իշխանութեան այս կենտրոնը, նոցա շնորհով պիտի դառնար մի նոր կենտրոն, մտաւոր կեանքի հնոց, Աղէքսանդրիայի ու Աթէնքի նմանութեամբ, որտեղից լուսաւորութեան ճառագայթները պիտի տարածուէին ամբողջ երկրի վրայ: Ճշմարիտ է, նոցա բացակայութեան ժամանակ Արշակունեաց տան վերջին թագաւորը գահազուրկ էր եղել, և նոքա այս բօթն առելէին օտարութեան մէջ. բայց փոխանակ վհատելու՝ աւելի ևս խրախուսուեցան, և մէկ սիրտ ու մէկ հոգի եղած ուխտեցին իրանց աշխատութիւնը չխնայել ազգի օգտի համար: Քաղաքական կեանքի անկումը մեծ արգելք չէր երևում նոցա անկճելի արիութեան, նոցա մեծ ոգևորութեան առաջ, որ արդէն վարդապետի դոյն դոյներով էր տեսնում հայ ազգի մտաւոր վերածնութիւնը:

Մինչ այսպիսի աշնիւ գգացմունքներով ոգևորուած՝ նոքա շտապում են մտնել հայրենի սահմանները, «յուսալով հարսանեաց սլարել՝ անվեհեր երազութեամբ կրթեալք, և առաքաստի տսել երգս», նոցա ուրախութիւնը անակնունելի կերպով տրամուլթեան է փոխվում. նոքա չարաչար խաբուելէին իրանց բոլոր յոյսերի մէջ: Գահի խորտակումը աւելի ծանր հետեանքներ ունեցաւ քան ինչպէս ենթադրում էին իրանք օտարութեան մէջ: Հայաստանը բոլորովին կերպարանափոխ էր եղել. ընտանի երկպառակութիւնները կեղեքում էին նորան, և պարսկական քաղաքականութիւնը առաջին հարուածը տալուց յետոյ սպառնում էր կրկրորդ և լծուական քայլն

անել, քրիստոնէութիւնը մոխրապաշտութեան փոխելով հայութիւնը կու տալ: Այսպիսի մեծ ճգնաժամի թոպէում ազգը չէր կարող ուսման վրայ մտածել, կամ նորեկ ուսումնականների արժանաւորութիւնները գնահատել: Նա պատրաստվում էր պաշտպանել իւր հայրենի երկիրը մի կատաղի պատերազմում, որի մէջ թոյլ ու անպաշտպան քրիստոնէութիւնը բարոյական մեծ յաղթութիւն պիտի տանէր խրոխտապանժ մոգութեան վրայ:

Այս աղէտների հետ մի ուրիշ տագնապ էլ հասաւ մեր ուսումնականների վրայ, մի մեծ ու անասելի տագնապ. Հայաստանի և նոցա անգուգական բարերարները՝ Սահակ Պարթևը և Մեսրոպ Մաշտոցը էլ Հկային: Նոքա չարժանացան իրանց սիրելի վարդապետների տեսութեանը, չհասան նոցա «վերջին խօսքն ու օրհնութիւնը լսելու, նոցա աչքերը փակելու»: Այս վիշտը ամէնից աւելի անտանելի էր երևում նոցա աչքին: Այնպիսի անիշխանութեան ժամանակ երբ ամէն կարգ խանգարուել էր, երբ ստնձարձակ կրքերը ազատ առպարէզ էին գտել, նոցա միակ յոյսն ու ապաւէնը պիտի լինէին իրանց հոգեւոր հայրերը, որոնք «իրանց վարդապետութեամբը ծնել և սնել էին նոյա՝ ուրիշների մօտ ուղարկելով կատարելագործուելուն». նոքա՛ միայն կարող էին գնահատել նոցա ուսումը, նոցա զիրկը պիտի ընկնէին շրջապատող վտանգներից ազատուելու համար. «Ո՛ր է քաղցր աչացն հանդարտութիւն առ ուղեղս և ահաւորութիւն առ թիւրս, ո՛ր զուարթ շրթանցն ժպտումն առ բարի աշակերտացն հանդիպումն, ո՛ր խնդամիտ սիրտն ընդունող արբանեկաց, ո՛ր երկայն ճանապարհաց յոյս հեշտացուցիչ, աշխատութեանց հանգուցող: Կորեաւ ժողովոյն, թագեաւ նաւահանգիստն, ելիք օգնականն, լուեաց ձայնն յորդորեցուցիչ »¹⁾:

Այս սրտաճմլիկ խօսքերը հասկանալի կը լինին եթէ յիշենք այն նախանձն ու ատելութիւնը որով շատերը մեղանում դիմաւորեցին Գունաստանից եկած ուսումնականներին: Տէր Աստուած, ի՛նչ զրպարտութիւններ չբարդեցին նոցա գլխին. նոցա լեզուի վրայ ծիծաղում էին, նոցա արհամարհում էին իբրեւ անհաստատ, համոզմունքից զուրկ անձանց, որոնք ոչինչ պիտանի գիտութիւն չունին, նոցանից ամէն մէկին մի մի աղանդաւոր էին համարում... Եւ որո՞նք

¹⁾ Տես Մ. Խորենացու Ողբը Պատմութեան վերջում:

էին այս ոխերիմ թշնամիները: Յաւ է ասել որ նոքա այն դասին էին պատկանում որ իւր կոչմամբ պարտաւոր էր ամէնից աւելի փայտաշէն, սիրալիր ընդունելութիւն ցոյց տալ նոցա,-- հոգեւորական դասը: Այս իրողութիւնը որքան ցաւալի՝ նոյնքան և բնական է: Մեզանում "խօսելով Նրդ դարու մտաւոր շարժողութեան վրայ, այնպէս են երեւակայում իբր թէ նոյն ժամանակի բոլոր հոգեւորականները եթէ ոչ մէկ մէկ խորենացի ու Անյաղթ, գոնեա բոլորը սիրող ու տարածող էին լուսաւորութեան, ինչպէս նաև նախանձախնդիր ախոյաններ ազգի քաղաքական շահերի: Բայց պէտք է գիտենալ որ ինչպէս նոյն դարու քաղաքական կեանքն ունեցաւ իւր եկեղեցական դաւաճանները, իւր Սուրմակներն ու Ջանգալները, այսպէս և մտաւորականն ունեցաւ իրանները, և այս վերջիններն անտարակոյս առաջիններից աւելի բազմաթիւ էին, հետեւապէս և մեծ զօրութիւն էին կազմում: Սահակի ու Մեսրոպի առեւտրային զարկը իւր ազդեցութիւնն ունեցաւ միայն մի փոքրիկ շրջանի վրայ, որ նոյն ժամանակի սովորութեան ու պահանջմունքներին նայելով՝ հոգեւորական կոչումն ընդունեց: Այս հոգեւոր շարժողութեանը օտար էր մնացել ընդհանրապէս հայ կղերականութիւնը, ամենաբարձր վիճակաւորներից սկսած մինչև յետին արեւմտները, որոնք կաշառով հասել էին այդ աստիճաններին, ուստի և նախանձելով էին նայում իրանց երէկուան եղբայրակիցների վրայ, և նոցա դէմ ունեցած ուտելութեան պատճառով ատում ու հալածում էին լուսաւորութիւնը:

Թէ որպիսի անգութ հալածանքների ենթարկուեցան թարգմանիչների աշակերտները այս ռոսկեսէր, նախանձոտ, կեղծաւոր, անաւիառ, զրաբան, ծոյլ՝ հոգեւորականների կողմից, այդ ամէնից լաւ ցոյց է տալիս նոցա պարագլխի՝ Մովսէս Խորենացու այդ տմարդիների ձեռքից քաշած նեղութիւնները իւր ծերութեան օրերում: Հայաստան վերադառնալուց յետոյ, հայ երողոտոսը ինչ թշնամանք ու զրկանք ասես՝ կրում է անարժան արեւմտների ձեռքից: Բաւական չէ որ նորա լուսաւորիչ ու տգիտահալած գրքերը, իբրև վնասակար աշխատութիւններ, «փաթաղիկէս»¹⁾ անունով կնքեցին, այլ և

¹⁾ Պ. Էմինը ենթադրում է թէ այս բառը աղաւաղութիւն է լատինական *fatalicus* բառի, որ երևում է Միջին դարերի սկզբում: Աղէքսանդրիայի փիլիսոփաները և եկեղեցական Հայրերը այսբառը փոխակերպելով--

իրան երկար ժամանակ մէկ տեղից միւսը հալածեցին, մինչև որ նոցա անգթութիւնից ազատուելու համար՝ ստիպուեցաւ քաշուած ու անծանօթ կեանք վարել. և այն անձը որ երիտասարդութեան աշխոյժ տարիները գործ էր դրել իւր հայրենիքին մտաւոր սնունդ պատրաստելու համար, ծերութեան հասակում օրուան հացին կարօտ եղաւ, ինչպէս պատմում է մի տխուր աւանդութիւն, և պարկը ուսին ու գաւազանը ձեռին դռնէ դուռ շրջում էր ողորմութիւն խնդրելու, գլուխը հանգստացնելու մի անկիւն չգտնելով այն Հայաստանի մէջ՝ որին իւր աշխատութիւններով պիտի փառաւորէր: Երկար տարիներ այսպիսի թշուառ կեանք վարեց Մովսէս, մինչև որ նորա ընկերակից Գիւտը կաթողիկոսական աթոռի վրայ նոտելով՝ պատահմամբ հանդիպում է այն անծանօթ գիւղը ուր թաք էր կացել Վանթաքի գանձը: Մինչ բոլոր հանդիսականները մի առ մի ճառեր ու տաղեր էին ասում կաթողիկոսի պատուի համար, բազմականներից մէկը դարձաւ դէպի մի ալեգարդ ծերունի որ ներկայ էր խնջոյքին, առաջարկելով որ նա էլ մի բան ասէ: Ծերունին հրաժարուեցաւ, պատճառ բռնելով թէ ինքը մի խեղճ օտարական է, և չկարողացաւ արտասուքը զսպել: Այստեղ միայն բացվում է որ այն «կարկատուն զգեստով և գծուծ տեսքով» ծերունին ոչ այլ ոք է եթէ ոչ հռչակաւոր Մովսէս Խորենացին, որին կաթողիկոսը և հայ իշխանները վաղուց որոնում էին: Հայրապետը ճանաչեցնելով Հայաստանին այս ականաւոր մարդուն, եզնիկ Կողբացու մահից յետոյ Բագրևանդայ և Արշարունեաց եպիսկոպոս կարգեց նորան, որ չնայելով իւր խորին ծերութեանը և թոյլ առողջութեանը, մոռացաւ իւր քաշած տառապանքները և ուսումնարաններ հիմնելով՝ նոր սերունդը կրթելու էր զբաղում: Բայց երկար չտևեց Խորենացու այս կեանքը. նա շուտով մեռաւ, և նորա երդուեալ թշնամիները, ամաչումեմ ասել, գերեզմանումն էլ հանգիստ չթողին այն բազմաչարչար մարդուն, այլ ոսկորները հանելով գետը թափեցին ¹⁾:

Աւելի առաջ ունենալով Մ. Խորենացու անաչառ բնաւորութիւնը որ այնպիսի գեղեցիկ կերպով փայլում է պատմագրի ամ-

Փատալիխօս, գործ էին ածում «ճակատագրական» բառի նշանակութեամբ:

¹⁾ Տես Ղազար Փարպեցու Թուղթ առ Վահան Տէրն Մամիկոնէից:

բողջ գրուածում, ուր նա տեղը եկած ժամանակը չէ խնայում հայ թագաւորների, իշխանների հոգեւորականների, նոյն իսկ ազգի երեսին տալ իրանց պակասութիւնները, ոմանք կարող են կարծել թէ հէնց այդ պատճառով նա այնքան ոխերիմ թշնամիներ է վաստկել: Այդ ենթադրութիւնը գուցէ ճշմարտութիւնից զուրկ չլինի. բայց բանն այն է որ ուրիշներն էլ եթէ ոչ նոյն՝ զոնեա նմանօրինակ վեճակի ենթարկուեցան: Այսպէս Խեմսուդէնք որ Եղիշէն, իւր Դիւցազնի մահից յետոյ, անապատներն է քաշվում, ուր և գրում է իւր Միանձանց ճառը: Ամէնին յայտնի խոսքովիւր, ինչպէս ասում է Փարպեցին, Յունաստանից վերադառնալիս, դեռ ոտքը Հայաստանի հողի վրայ չէր կոխել որ աբեղաները զինաւորուեցան նորա դէմ իբրեւ մի թշնամու դէմ՝ ասելով. «ահա ո՞ր գայ միւս թարգմանն»: Նոյն ինքը Ղազար Փարպեցին որպիսի հալածանքների չենթարկուեցաւ տգէտ ու նախանձոտ հոգեւորականների կողմից, երբ Վահան Մամիկոնեանը Էջմիածնի նորաչէն կաթողիկէի վանահայր կարգեց նորան: Բաւական չէ որ ամէն տեսակ բամբասանքներ ու զրպարտութիւններ կուտեցին խեղճի զլխին, այլ և լրբաբար ունեցած չունեցածը յափշտակելով ⁵⁵ դուրս արին նորան վանքից, և մինչև իւր սեպհական յոյն զրքերը պահեցին. «որ կան այդր, գրում է նա զանգատելով իւր Մեկնասին, ընկեցեալ ի կերակուր ցեցոյ. բայց արդեօք կարդացեալ լուսաւորիցին ի դոցանէ բնակեալքդ ի տեղւոջդ, և կամ զայլս լուսաւորեսցեն»: Զուր բողոքեց Ղազար Յովհան Մանգակունի կաթողիկոսին, որ զարմանալի թուլութեամբ տեսնել անգամ չկամեցաւ նորան, թող թէ լսել և իրաւացի դատաստան տեսել: Իսկ Վ. Մամիկոնեանին մինչև այն աստիճան զրգուցին իւր մանկութեան ընկերի դէմ, որ նա սպառնաց ոչ միայն Ղազարին՝ այլ և նորա ընկերներին չթողնել վանքի մէջ: Այս ցոյց է տալիս թէ ինչ զօրաւոր էր խաւարասէր աբեղաների կուսակցութիւնը, որ երգուել էր ոչինչ յառաջադիմութիւն չթոյլ տալ հայ երկրի մէջ, լաւ հասկանալով որ լուսաւորութեան ամէն մի քայլը մի մի հարուած էր իւր ազդեցութեան համար:

Այսպիսի տխուր իրողութիւններով է փակվում այն դարը որ մենք սովոր ենք հայ գրականութեան ոսկեղէն ժամանակը անուանել: Զարմանալի է սորանից յետոյ թէ ինչ եղան Սահակի ու Մեսրոպի բազմաթիւ աշակերտները որոնք նախ Հայաստանի դպրոցներում կրթուեցան և ապա Յունաստանում իրանց ուսումը կատարելագոր-

Ճեղին. վաթսուհի հոգոց հազիւ տասը տասներկուսը ծանօթ են մեզ անունով, իսկ զրականութեան մէջ դորանից էլ պակաս: Տարակոյս չկայ որ մնացած մեծագոյն մասը ժամանակի քաղաքական փոթորկից, բայց աւելի նախանձոտ արեղաների վրէժխնդրութիւնից ազատուելու համար՝ քաշուեցան որը մի վանք, որը մի անապատ կամ անծանօթ քարայր, և իրանց կեանքը անցկացրին անգործութեան մէջ: Յաւայի վախճան այն մտաւոր շարժողութեան որ իւր սկզբնաւորութեան ժամանակ այնպիսի գեղեցիկ պտուղներ էր խոստանում:

Այստեղ կնքում ենք մեր խօսքը: Յուսանք թէ այսքանով էլ մի որոշ գաղափար տուած կը լինինք ընթերցողին երդ դարու մտաւոր շարժողութեան վրայ, որ նոյն դարու ազգային շարժողութեան հետ մեր պատմութեան երկու ամենանշանաւոր երևոյթներն են կազմում: Մենք աշխատեցանք, որքան օրագրական անձուկ էջերը թոյլ են տալիս, ներկայացնել գլխաւոր իրողութիւնները որոնք կարող էին նպաստել յիշեալ շարժողութեան բնաւորութիւնը ըմբռնելու. ցոյց տուինք թէ ինչ հանգամանքներում ծնունդ առաւ նա, ինչ մեծ արդիւնքներ էին սպասվում նորանից և թէ ինչպէս և ինչի այդ ակնկալութիւնները չարդարացան: Երկու զօրաւոր հարուած, քաղաքական կեանքի կորուստը և նորան անմիջապէս յաջորդող կրօնական — ազգային պատերազմները, թոյլ չտուին որ կրթութեան քնքոյշ բոյսը արմատ զնէր հայ հողի վրայ: Աւելացրու սորա վրայ և փառամոլ իշխանների երկպառակութիւնները, որոնք այդ անիշխանութեան միջոցին իրանց կրքերին կատարեալ ազատութիւն էին տուել, և խաւարասէր հոգեւորականների մեքենայութիւնները, որոնք այս եկամուտ լուսաւորութեան դէմ հանած հալածանքներով չքաւականանալով՝ ժողովրդին էլ էին յորդորում մերժել ամենայն նորութիւն որ հին կարգերը խանգարում էր, և այն ժամանակ հասկանալի կը լինի թէ ինչ պիտի մնար այն կրթութիւնից որ այնպիսի տաժանական աշխատութեամբ բերուելէր մեր հայրենիքը: Այնքան միայն որքան երեւում է նոյն ժամանակի գրաւոր արդիւնքների մէջ, և այս վերջինների թոյլ ազդեցութեամբ մասամբ նաև յաջորդ դարերի գրագետների նեղ շրջանի մէջ. իսկ ազգի մէջ նա մուտ չգտաւ երբէք: Զժմարիտ է, Սահակի ու Մեսրոպի աշակերտներից մի քանիսը փորձեցին իրանց անձը նուիրել ազգային կրթութեան գործին. Մ.

Խորհնացին, ինչպէս տեսանք, կեանքի վերջին տարիներում իւր վե՛
ճակի մէջ ուսումնարաններ բաց արաւ, իսկ Եզրաս Անգեղացու մա-
սին հներն ասում են թէ «բազմացոյց զդասս ճարտասանաց»։ Բայց
ի՛նչ նշանակութիւն, ի՛նչ յարատեւութիւն կարող էին ունենալ մէկ
երկու հոգու թոյլ փորձերը, երբ այդ ուսումնականների մէջ առ
հասարակ ոչինչ բարոյական կապ չկար, երբ նոքա այնպէս ցրուած
ու միմեանցից հեռու էին ապրում որ կարծես մի հայրենիքի որդիք
չլինէին, երբ Ղ. Փարպեցու պէս անձը, ինչպէս ասում են, ոչինչ
տեղեկութիւն չունէր Խորենացու զրած չայոց պատմութեան մասին....

Սակայն, լաւ թէ վատ, ուսումը և կրթութիւնը մնաց հայոց
մէջ, միայն թէ նա սահմանափակուեցաւ մի որոշ շրջանում, եկե-
ղեցական դասի և մասնաւորապէս կուսակրօն հոգեւորականութեան
մէջ, և այս նեղ շրջանից, դժբաղդաբար, երբեք չազատուեցաւ նա։
Այն դժբաղդ ժամանակներից երբ Հայաստանի աստղը սկսում է թե-
քուիլ մինչև նորագոյն դարերը վանքերն եղան մեր հայրենիքի կրօ-
թութեան միակ տաճարները, և այն վանքերի մէջ սնուած հոգե-
ւորականները ազդի միակ զրազէտները, հետեւապէս և հայ զրա-
կանութեան միակ ներկայացուցիչները։ Այսպէսով զրականութիւնը
մի որոշ դասի սեպհականութիւն դառնալով որ իւր կոչման յա-
տուկ ձգտումներ ունէր, հասկանալի է որ մի ներքին ու սերտ կապ
չէր կարող լինել նորա և ազգային կեանքի մէջ, ուրիշ խօսքով
զրականութիւնն էլ կրթութեան պէս խիստ կրօնական բնաւո-
րութիւն պիտի ստանար։ Հոգեւորական մատենագրների զխաւոր
նպատակը լինելով քրիստոնէական գաղափարները զարգայնել ժո-
ղովրդի մէջ և հայ եկեղեցու անկախութեան ախոյան հանդիսանալ,
բնական է որ միւս զրականական նպատակները զանցառութեան
տային և իրանց գործունէութիւնը մեծ մասամբ կենտրոնացնէին
յիշեալ կրօնական շրջանի մէջ։ Եւ արդարեւ, եթէ մի կողմ դնենք
պատմագրական ճիւղը, մեր զրականութեան երեք քառորդը աս-
տուածաբանական գրութեանցից է բաղկանում, քարոզներից, սուրբ
և եկեղեցական գրքերի մեկնութիւններից, զովասանական ու դամբա-
նական ճառերից, և այլն։ Հայոց բանաստեղծութիւնը մնաց հոգեւոր
տաղերի մէջ, փիլիսոփայութիւնը՝ կրօնական վէճերի մէջ, աստ-
ղաբաշխական գիտութիւնը և ժամանակագրութիւնը՝ տօնացոյցների
մէջ։

Այս ուղղութիւնը մինչև այն աստիճան զօրութիւն ստացաւ

որ մեր ժողովրդի մէջ գրեւ կարգալը մինչև այս վերջին ժամանակներս քահանաների ու վարդապետների սեպհական գործ էր համարվում, և եթէ աշխարհականների մէջ քիչ շատ բան հասկացող մարդիկ երևէին, նոքա, իբրև կարգացողներ, ոչինչ ասպարէզ չունէին կեանքի մէջ, ուստի կամայական վանքերը պիտի դիմէին, որոնց պատերի մէջ ամփոփուած էր Հայաստանի բոլոր լուսաւորութիւնը:

Մեծ սխալ էր լինէր ենթադրել թէ այս բոլորը բղխում է այն բարձր նշանակութիւնից որ հոգեւորականութիւնը ունեցել է մեր ազգի մէջ իւր հատուցած ծառայութիւնների համար: Մենք տեսնում ենք որ արեւմտեան ազգերի մէջ նոյն յարգանքը, գուցէ աւելի մեծ չափով, վայելում էր միջին դարերի հոգեւորականութիւնը նոյնօրինակ արժանաւորութիւնների համար: Հոգեւորականներն էին միակ դաստիարակները ժողովրդների համար, որոնք, բացի նոցանից, ուրիշ ոչինչ աղբիւր չունէին բարոյական կրթութեան համար: Սուրբ գրքի ընթերցումը ժողովրդին մատչելի չէր, որովհետև լատինական լեզուով էր գրուած: Բացի սորանից, հոգեւորականները համարվում էին Աստուծոյ փոխանորդները երկրի վրայ: Նոքա աշխատութիւն ունէին կապելու և արձակելու, բաշխում էին օրհնութիւններ, և ժամասացութեան փառահեղութեամբ ներգործում էին ժողովրդի սրտի ու երևակայութեան վրայ: Միւս կողմից, մենք նկատում ենք որ Արեւմտքում, ինչպէս և Արևելքում, հոգեւորականութիւնը նոյն սկզբունքներին է հետևում կեանքի մէջ. ճգնաւորական սակաւապէտ կեանքը, խիստ ուխտերը, հիւանդների ու չքաւորների մասին հոգ տանելը, ահա սոքա են այդ մարդկանց կանոնները, և այն ձեռքերը որոնք մերժում էին ոսկին, չէին արհամարհում դաշտային աշխատանքները և ուրիշ պարապմունքները որոնք նպաստեցին տնտեսական լուսաւորութեան սկզբունքը տարածել այն խաւար երկրներում: Հոգեւորականները պարապում էին անասնապահութեամբ, նոքա մշակում էին երկիրը, աճեցնում էին պտղատու ծառերը. նոքա նստում էին նաւերի վրայ և մաքառում էին ալեքների կատաղութեան դէմ, շինում էին ուռկաններ ձկնորսութեան համար և բաժանում էին կարօտեալներին: Հոգեւորականութեան շնորհով անտառներով ծածկուած անբերրի երկրները փոխարկուեցան արգաւանդ երկրների, որոնք բուսուցանում էին ամէն տեսակ ընդեղէններ ու պտուղներ:

Նոյնքան մեծ էր հոգեւորականների գիտնական նշանակութիւնը:

Ամբողջ Միջին դարերում իշխանների քարտուղարներն ու խորհրդականները կրօնական անձինք էին լինում: Նոցա ձեռքով էին կատարվում նմանապէս ընտանեկան թղթակցութիւնները, մասնաւոր պայմանաթղթերը, կտակները: Նոցա մաթեմատիկական գիտութեանը կարօտ էին հողեր բաժանելու, ջրանցքներ շինելու և շէնքեր կառուցանելու ժամանակ, Ֆիզիկայի գիտութեանը — տօմարների կազմութեան և բժշկական արուեստի մէջ:

Չնայելով այն մեծ դերին որ խաղում էին հոգեւորականները Արեւմտեւում, իբրեւ գիտութեան միակ ներկայացուցիչներ, ժամանակ պիտի դար երբ նոքա այդ բացառիկ զիրքից ախտի զրկուէին: Արդ՝ ինչ նպաստեց հոգեւորականութեան նշանաւորութեան անկմանը արեւմտեան ազգերի մէջ: Այն հանգամանքը որ ժերդ դարուց սկսած աշխարհականների մէջ գիտնական շրջաններ են կազմվում, որոնցից լուսաւորութիւնը հետզհետէ տարածվում է ժողովրդի մէջ: Մեզանում այդ փորձը եղաւ տասը դար առաջ, և այն՝ հոգեւորականութեան ձեռքով, բայց չյաջողեցաւ: Այնուհետեւ նոյն փորձը մէկ էլ չկրկնուեցաւ, և դորա պատճառները պէտք է որոնել հայ ազգի պատմական բաղդի մէջ: Նորա շնորհով է որ կրթութիւնը և դրականութիւնը, իբրեւ մի մենափաճառութիւն, մնաց հոգեւորականութեան մէջ մինչև համարեա ներկայ դարու սկզբները, որով և չյաջողեցանք երբէք ազգային կրթութիւն, ազգային դրականութիւն առաջացնել:

Ս. ՊԱՆԱՍԱՆԵԱՆ

Կ Ռ ՈՒ Ա Ծ Ա Ղ Ի Կ

ԺԶ

ԳԱԻԹԱՌԵՆՑ ՏԷՐ ՄԵԼԻՔԱՆԹԸ:

Լուսածաղին մի կրեակէ առաւօտ՝ դեռ նոր ժամհար Սու-
քիասը վեր էր կացել քնից, Զազենց Զրլթքումը ¹⁾ առուի վերայ
երեսը լուանում էր, որ դնայ Միրանաւոր եկեղեցին բաց անի, կոչ-
նակները ²⁾ ծեծի, Աշտարակցիներին ժամ հրաւիրի:

Տէր Մէլիքսէթը նստած իր սև ձիու վրայ, երկու սարվազ էլ
քամակը քցած՝ Սուքիասի առաջովը ճռուեց դէպի Ծակի դուռ
կոչուած փողոցը, որ ուղղակի տանում է դէպի ձորը, որ տեղից թո-
ջայ-վլաւի շինած սրբատաշ, երեք աչքանի, կամարակապ կամրջովը
ճանապարհն անց է կենում դէպի Երևան:

Դեռ լոյս ու մութը նոր էր ուզում բաժանուիլ, Արամայ
մութը դեռ չէր քաշուել և տէրտէրը մտքովն անգամ չանց կաց-
րից, թէ ժամհար Սուքիասը կարող իրան տեսնել: Զրլթքի մօտ
նա պինդ մտրակեց իւր ձիուն և քչփչաց իւր ուղեկիցների հետ:— Մի
փոքր շուտ անց կենանք ձորը, քանի չի լուսացել, թող մեզ ոչ
ով չտեսնի:

—Ա՛յ քու տունդ զլխիդ փուլ գայ, միթմրթաց նրա քամակից
իւր միջումը ժամհարը, էս լիսաթաթախ սուրբ կիրակուայ աղօթա-
րանը խափանի քու չար միտքդ, քո Անտօնական կարգը պատժի
քեզ, դնալդ ըլն՝, դալդ՝ ոչ. տեսնես էլ ի՞նչ տնաքանդ բան ես
միտք արել, վերկացել, կորչում խաների դռանը չուղուլութիւն ³⁾
անելու. աչքը դիպաւ, շատ վախտ ա, որ դեղը մի քիչ դնջացել ա.
փառքդ շատ ըլն Աստուած, ընդուր են ասել աշխարհականից մխալ
մխալ, հոգեորականներիցը լիտր լիտր պտի էն աշխարհքումը մեղք
հարցնեն. աշխարհականն ինչքան էլ մեղաւոր ըլն, մի օրնա դարձ կրգայ,
համա տէրտէր— վարդապետների վատից Հախ միայն տէրն ⁴⁾ ազատի,
նրանց էլ յարութիւն թողութիւն չկայ. ախար սրա պէսներին էլ

¹⁾ Զուր լցնելու տեղ. ²⁾ Տախտակ, որ զանգակի տեղ էր բռնում.
³⁾ Լրտեսութիւն. ⁴⁾ Արդարադատ տէրը:

ի՞նչ յարուժիւն թողուժիւն, ի՞նչ Գաբրիէլ հրեշտակի փողի ձէնը լսել: Մի վախտ կար, մեր տանուտէր Ղևոնդն էր սրա տնքանդուժիւնի ընկերը. մենք ասումէինք, թէ սրան ճապիկց հանող մոլորացնողը նա է, համանա ո՞րտեղ, սա որտեղ, նա ափսոս չե՞, մարդ ա՞ մարդի պէս: Ընդուր են ասել. Կարջն իր ա՛հէն կը գոռայ. տօ՛, թէ սրա սրտինը չարուժիւն չէր, ընչե՞ր վազազացնում թուրքերին. «Ձորը մթնով անց կենանք, թող մեզ ոչ ով տեսնի ոչ»: Գնա՛, ոչ տէր Մէլեքսէթ, Մինը կայ, որ Նրանից ոչինչ չես կարող թագցնել, գնա՛, նա քո ղիւանդ¹⁾ կանի, երբ որ էն աշխարհքումը՝ դատաստանի օրը երեսդ սեւ, պողաւոր սատանեքանցով պատած, նրա առաջին կրկանես, գլուխդ էլ չես համարձակուիլ բարձրացնիլ, որ պատասխան տաս. էն օրը ես քեզ կ'ասեմ. «Հը՛, մի՞տդ ա ջրօքի վրինը»:

Սուրբիան. այս խօսքերը մըթմըթալով մինչև եկեղեցու դուռը հասաւ և դեռ բաց չարած՝ աչքը ձգեց ձորաբաշից դէպի Երևանու ճանապարհը: Լոյսն արդէն բացուելէր, նա իւր արդար սիրտը պըղտորողին տեսաւ Ախար-Բախար ասուած տեղին մօտենալու: Ինչպէս շուտ շուտ են քշում, միտք արեց նա գլուխը տմբամբացնելով և ժամի դուռը բաց արեց, ներս մտաւ իւր պաշտօնը կատարելու:

Տէր Մէլեքսէթը գնում էր առանց աջ ու ձախ նայելու, չէր էլ ուշք դարձնում, թէ իւր քամակից մարդիկ են գալիս. նա զննում էր ու մտածում. ի՞նչ ուրախ եմ, որ հիմի ես ինձուզլուխ, պռանց ուրիշի օգնութիւնի սարդարի ու խաների մօտ համարձակ ելու մուտք կունենամ. ասած ա. կէսուրդ մեռաւ, տեղդ լէնացաւ. հիմի իմն ա. տխմար Ղևոնդը կտրուելա Երևանից, էլ խաների երեսը չի գնում. դարձ ա եկել, խղճմտանքը միտը բերել. յիմա՛ր յիմա՛ր, մի հարցնող ըլի, թէ ի՞նչ խղճմտանք, ի՞նչ դատաստան. էն աշխարքիցն ո՞վ ա յետ եկել, մեզ խաբար տուել. է՛հ, ի՞նչ եմ հոգում, իմ բանն աջ ա, ով կուզի թող հաչայ: Ես հիմի կըգնամ սարդարի մօտ, Ղևոնդի քարը անտակ հորը կըքցեմ ու ինչ որ նրան էին յանձնում կատարելու, ինձ կըյանձնեն. ումնից եմ վախենալու, կարգս ոչ ով չի կարող վէր առնել, սարդարին մի աչքով կանեմ, էջմիածնի մոխիրը երկինք կըբարձրացնի, կաթուղիկոսին Ֆալախի մէջ կը չորացնի, քարն էլ ա իմ ձեռին, պօպօքն²⁾ էլ: Եգուց

¹⁾ Գատաստան. ²⁾ Ընկոյզ:

էջօր Նափըուզ բայրամը կը գայ, մի հէնց սիրուն աղջիկ կը տանիմ սարդարին, որ օրումը տեսած չըլնի: Ղևոնդը թէ որ շատ կը փըրթփրթայ, իր աղջիկը կը քաշեմ, որ ընչանք հիմի սարդարի աչքից գողնովի պահելա, ես էլ խաթրիցն անց չեմ կացել, տաղեմ արել ¹⁾:

Ծանր քշե՛ր մի փոքր, քէշե՛շ աղայ ²⁾, ձայն էին տալիս տէր Մէլիքսէթի քամակից նրա ուղեկիցները, մեր ձիանքը չեն կարողանում քո քեահլանի ³⁾ հետ գնալ:

— Ելէք ոչի՛նչ, ձեռքը թափ է տալիս տէրտէրն ու ձիու սանձն արձակ թողած՝ շարունակում իւր մաածմունքը:

Լցուեցէք, հարստացէք Աշտարակցիք, ուրախացէք, Ղևոնդին ձեր թօռը քցեցիք, միամիտ էլէք, ըստուց յետոյ ձեր մի մազին ոչ ով չի կարող դիպչել. էլ ի՛նչ դարդ ունիք, մի Ղևոնդ կար ձեր տունը քանդող, նրան էլ տանուաւոր շինեցիք, դեղը նրան տուիք. տէր Մէլիքսէթին էլ չթողէք աւագ քահանայութիւն տալ, «տէր ցարութիւնը հերիք ա» ասացիք. դրանով տէր Մէլիքսէթի ատամներն էլ քաշեցիք, խեղճացրիք. էլ ի՛նչ հոգս ունիք, Աստուած էլ ձերը տուելա... Զէ, իմ սիրելի խոստովանաորդիքս, դեռ սպասեցէք, մին մինի կը հանդիպենք, դեռ դուք նոր պտի իմ զօրութիւնս փորձէք, ընչանք հիմի ամէն բան Ղևոնդի վրայ էլիք քցում ու ինձ նրանից ստոր համարում, հիմի իմ զօռս էլ փորձեցէք: Պրծա՛ւ ձեր Ղևոնդը, նրա գլխին թափած անէծքը թող իմ ու ընտանիքիս գլխին գայ այսուհետեւ. շունը կը հաչի, քարվանը կը քոչի. եթէ տէր ընդ մեզ իցէ, ո՞վ իցէ մեր հակառակ. թող ես սարդարի աչքն ինձ վրայ քաղըրացնեմ, ձեր պէս 500 դեղ նրա ղնկին թող մատաղ գնայ, դեռ մի խալաթներ ու պարգէներ ստանամ, էն ժամանակը կիմանաք, թէ ես ո՞վ եմ. երբ որ ձեր փխփխալով կթուող՝ հորթը տակին կովերը, ձեր եղի մէջ թաղուած՝ ապրշու մի նման փափուկ բուրդ ունեցող ոչխարները, ձեր բերնիցը հետ լիքը սիպտկահատ ցորնի հորերը անցկացան Երևանու խաների ձեռք, էն օրը վայ կը տաք ձեր սև օրին:

Թողունք, ընթերցող, տէր Մէլիքսէթին իւր ապագայ գործողութիւնների ծրագիրը կազմել, մենք սորա արտաքին տեսքն և յառակութիւնները ղնենք:

¹⁾ Լաւել: ²⁾ Պարուն տէր տէր: ³⁾ Նժոյգ:

Սա էր մի միջահասակ երիտասարդ, աւելի ցած քան թէ բարձր, լղար դէմքով, երկարաւուն երեսով ու մուգ շեկագոյն մազ ու մօրուքով, աչքերը շականակագոյն և ըստ երևութին փոքր ինչ կարծաւես: Դրա համար էր, որ եթէ երբեմն իւր խիղճը միտքն էր բերում, կամ գուցէ կեղծաւորութիւնից ստիպուած՝ ժամէր գալիս, իրան խռով կենայ, աւետարան էր կարդում, ակնոց էր դնում աչքերին, որի տակից էլ նշմարելի էր նրա խորամանկ նայուածքը. նրա բիւրբը միշտ անհամբար էին և անդադար շարժողութիւնով մի վատ տպաւորութիւն էին թողնում զիմացի մարդու վրայ. իւր պուշ հայուածքից պարզ երևում էր հոգւոյ չարութիւնը: Թէպէտ նա ինքը մի կեղծաւոր անհամեստ շինովի ժպիտ երեսին առած՝ ուզում էր դրանով ցրուել իւր աչքերի արած վատ ազդեցութիւնը, բայց նրա ժպիտը աւելի զզուանք էր պատճառում: Տէր Մէլէքսէթը փոքր ինչ ընդունակութիւն ունէր, բայց իւր այդ թանգազին յատկութիւնը ի չարն էր գործ դնում. դրանով կարողանում էր նա անծանօթներին ու միամիտներին խաբել իւր ճարտար լեզուովը: Եթէ հետամուտ աչքերով նայելու լինէիր նրա ջղոտ երեսին, կրկարդայիր պարզ նրա չար հոգին: Այն այն օտարականին, որ առաջին անգամ նրա ճանգն ընկաւ, նա իւր շողոքորթ և կեղծաւոր լեզուովն այնպէս կրկնաթաթէր իւր թակարդի մէջ, այնպիսի կեղծ բարեկամութիւն ցոյց կըտար, որ ողորմելին էլ նրա թօռիցը չէր կարող դուրս գալ, ուզէր չուզէր, հետը, գոնէ երեսահանց, քաղցրութիւնով պէտք է վարուէր, թէ չէ մի շաբթի մէջը նրա անունը մէջ տեղից վեր կը կենար:

Այս երկիւղալի մարդը եթէ ժիզուիթական օրդենին չէր էլ ծառայել, ի բնուստ նա ժիզուիթ էր ստեղծուել: Մի ոտքն երեւան, միւսը Եջմիածին ունելով՝ նա քանի՞ քանի բարձրատիճան հոգևորականների իւր թակարդի մէջ էր ձգել: Յանկարծ մի վարդապետ, կամ մի եպիսկոպոս մի խանից մի թուղթ էր ստանում, որ զրաբերիս ձեռքով ուղարկի իրան այսքան փող, կամ իւր սնդուկի մէջ պահած այսքան գազ կերպասը, եթէ նա խնայում է իւր գլուխը: Դիրը գրուած էր լինում հայերէն մի անծանօթ ձեռքով. պահանջածը անյապաղ տեղ էր հասնում. բայց մի բան միայն զարմանալի էր թվում, թէ ո՞վ նրա փողերի կամ սնդուկում պահուած կերպասի որքանութիւնը յայտնեց խանին, շատ անգամ քննէ գոյնն էլ նկարագրուած էր լինում:

Այսպիսի դէպքերից մի քանի օր յետոյ տէր Մէլիքսէթը կը դար Էջմիածին, խոր հոգւոյ քաշելով սրտացաւութիւն կը յայտնէր հայր սուրբին և միշտ կը խոստանար տեղեկանալ, թէ ո՞վ է եղել անհրէժ լրտեսը, որ սուրբ հօր փողերը կամ կերպասը խանի ճանճն է ձգել: Բայց ի՞նչ անես, որ խոստմունքը միշտ անկատար էր մնում, միամիտ վարդապետը մինչև այսօր էլ չէ իմանում, թէ իր թոյլ լեզուն է նրա անդուկի դուռը բաց արել, նրան ո՞վ էր ասում տէր Մէլիքսէթի մօտ իւր աջհամբոյր ստացած փողերի ու ջրամեռանդ ուխտաւորներից եկած պարգևների, կամ տգէտ տէրտէր դարձող տիրացունների բերած կաշառքների հաշիւը նրան տար:

Պտնուելով անդադար սարդարի ու խանների դռանը, ծանօթ լինելով զլիսաւոր մուշտէիդից ու սէյիդներից մինչև ակսոնդն ու վերջին մօլլէն, տէր Մէլիքսէթն իւր ընդունակութիւնովը և նրանց դուր դալու համար սովորել էր պարսկերէն լեզուն: Այդ բանը դրան աւելի յաջողութիւն էր տուել Էջմիածնի հայոց հոգևորականութեան և Երևանայ սարդարի կառավարութեան միջնորդը լինել: Եթէ մի նոր խան, կամ կառավարիչ էր յրկվում Պարսկաստանից Էջմիածնի վերայ, որ չգիտէր թուրքերէն, կամ ինչպէս սովորաբար ասում են, Ղաջարի լեզու, տէր Մէլիքսէթն էր գրաւոր և բանաւոր թարգմանը: Այդ պատճառաւ էլ հէնց առաջին օրից չարամիտ տէրտէրն իւրեան հաւատացող հոգևորականութիւնը կասկածելի էր անում նոր կառավարչի աչքում. սրանց խօսքերը ծուռն էր մեկնում և նրանց պատասխանը իւր քմայց համաձայն էր տալիս: Այս անում էր նա՝ մանաւանդ գրաւոր խնդիրների ժամանակ, ամէն գործ իւր նպատակի յարմար էր փոխում և աւելի յօգուտ պարսից, քան թէ իւրեան կուրօրէն հաւատացող հայերի համար էր աշխատում: Իւր գործը միշտ հնպէս էր տանում, որ Էջմիածինը նրան համարում էր իւր շահերին հաւատարիմը, դրա պատճառաւ էլ նրա սրած չարագործութիւնները շատ անգամ չտեսնելու էր տալիս. իսկ սարդարը նրան շատ լաւ ճանաչել էր, իւր կողմից նրան լըրտես և ամենահաւատարիմ գործակալ էր համարում:

Տէր Մէլիքսէթն իւր այս չար յատկութիւնների հետ մի փծնի դողութիւն էլ ունէր: Շատ անգամ մի խանի, կամ բէգի, կամ հայոց հոգևորականի և կամ իւր ծխի տունը մտնելիս, եթէ տանուտէրը աչքն ուրիշ կողմը լինէր, դարձրած, կամ թէ սենեկից դուրս գնացած՝ տէրտէրը աչքի կտրածը կը կոխէր իւր վե-

րարկուի թիւն ինչ էն էլ այնպէս հնարագիտութիւնով, որ խեղճ տանուտէրը իրանից կը հաւատար, տէրտէրիցը ոչ:

Շատ անգամ եթէ Եղմիածնից, կամ մի եպիսկոպոսից տօն օրերին պարգև էր ղըկվում սարգարին կամ խաներին, նա այսպիսի յաջողաձեռնութիւնով էր գողանում այդ պարգևից, որ խանը չի սատանէն էլ չէր կարող բան հասկանալ: Ասում են, որ այս երևելի ձիրքը, այս ուրիշի ապրանքը իրան սեպհականացնելու գեղեցիկ յատկութիւնը տէր Մէլիքսէթի մէջ ժառանգական էր. բայց ի հարկէ, երբ իւր պապերը կամ հայրն արել են, խայտառակութեն յիմարութիւնից, չեն կարողացել անթթիւն¹⁾, ծածկել, իսկ տէր Մէլիքսէթի մէջ ամէն բան ծածկվում էր իւր ճարպիկութեան և վարպետութեան շնորհիւ. էդ պատճառաւ են ասել. հունար²⁾ փուշ կուլտալը չի, հունար մարսելն ա:

Սատանայ տէրտէրը էնքան հնարագիտութիւն և խորամանկութիւն ունէր, էնպէս կեղծ ու պատիր դէմքեր էր անում իր զիւղացիների առաջին, որ Աշտարակցիք մի քանի բոպէ զղջում էին իրանց սխալանաց վերայ. — ամօթ մեզ ասում էին. հոգիներս կրամ կորցրել ենք, էսպէս լաւ մարդի վրայ ինչ ասես խօսում ենք. բայց հէնց որ հեռանում էր ու միտքն էին բերում նրա արածները, կործքներին ծեծում էին. ո՛հ, ո՛հ, ո՛հ, մեր տղէք, սրանից զգոյշ պետք ա կենալ, իմ թշնամիս սրտ լիզուի տակը չընդնի. տանուտէր Ղևոնդը սրա մօտ հրեշտակ էր, սա իր հօրն էլ չի խնայիլ. էս օր որ իր հէրը մի սառը խօսք ասի սրան, էքուց տարաղաջու³⁾ վրայ ճլրթի⁴⁾ անել կը տայ Երևանայ բազարի մէջ տեղը: Բայց տես, թէ ինքը Ղևոնդն ինչպէս էր քաշվում սրանից, իրաւ է ինքը մեծն էր, նա իր յառաջ քաշածներ, բայց միշտ կասկածում էր, թէ սրանից մի օր իւր ոտքը քարի կառնի. պարզ տեսնում էր, որ տէր Մէլիքսէթը ինչքան գլխ ու զօրութիւն ունէր, ինչքան խելք ու հնարագիտութիւն գիտէր, գործ էր դնում, որ իրան սլքացնի, տեղն ինքը հաստատուի: Էս ամէնը գիտէր Ղևոնդը, բայց լուռ էր կենում, մանաւանդ, քանի որ ինքը դարձ էր եկել, տանուտէր էր դարձել, ուռի տերեւի պէս դողում էր:

— Տէր Աստուած, դու ազատես նիսահ⁵⁾ շառից⁶⁾ փընթ-

¹⁾ Գանդել. ²⁾ չնորհք. ³⁾ կախաղան. ⁴⁾ ճօճել. ⁵⁾ տարաղաբարտուց

⁶⁾ զրպարտութիւն

փնթում էր ամէն մի ժամումը կանգնող, երբ որ տէր Մէլքսէթը տուն էր մտնում:

— Տես, տես ի՞նչ փարիսեցութիւն ա անում, բռթում էին մէկ մէկի կողքի, տես ո՞նց ա պատերի ու սենի պատկերները պաշարոտում, տես ի՞նչ կեղծաւորութիւնով երեսին խաչ ա հանում: Ինչ ա, թէ էսօր հանդիսաւոր տօն ա, ժամումը խալի շատ կան, կնանիքն էլ իրան կը փառաբանեն, հրէ չոքեց էն պատկերի առաջին, տես ո՞նց ա ձեռները բարձրացրել, սաքի, աղօթք անում. այ զլխիդ խռով կենայ էդ սուրբ պատկերը:

Այսպիսի բաներ նա ոչ միայն Հայոց եկեղեցումն էր անում: Շատ անգամ Երեւանումը իրան կը քցէր պարսից մէջիդ ու երբ որ կը տեսնէր շատ խան ու բէգեր, հաջի ու սէյիդներ հաւաքուած՝ չոքում էր և իբր թէ ոչ ոքի չի տեսնում, պարսից նման նամալ էր անում, բայց ի հարկէ, աչքի պոչովը տնտղում էր, թէ ինչպէս ամէնքը իրան մատով ցոյց էին տալիս:

— Քէշէ աղայ, հարցնում էին նրան մօլէքը, մի՞թէ ձեր օրէնքը թոյլ է տալիս ձեզ մեր մէջիդ դալ և նամալ անել:

— Գիտէք, սիրիլք, կեղծաւոր համեստութեամբ պատասխանում էր տէրտէրը:

— Աստուած ամէն տեղ է. նա իւր ծառաներից ամէն ժամանակ երկրպագութիւն է պահանջում, Աստուծոյ տունը ամէն տեղ մէկ է: Երեկոյեան աղօթքի ժամանակը հասաւ, մեր եկեղեցուցը հեռու էի, տեսայ որ չեմ հասնիլ, մտայ էստեղ և իմ պարտքս կատարեցի:

— Մաշալլահ, մաշալլահ, ¹⁾ ի՞նչ սուրբ մարդ է, զարմանում էին իւրեանց մէջ պարսիկները և իւրեանց յարգանքն աւելացնում: Ասում էին, որ տէրտէրը սարգսրին ծածուկ խօսք է տուած եղել մահմետականութիւնն ընդունելու, բայց սպասելու է եղել յաջող միջոցի, որ կարողանայ իւր համադիւղացիներից շատերին էլ իւր կողմը քաշի. էդ պատճառաւ էլ սկսել է ծածուկ՝ աշկարայ պարսիկներին զովարանել. մի օր մինչև այն տեղն է հասել, որ մի քանի բէգերի ներկայութեամբ եկեղեցու բակումն ասել է ժողովողին, թէ մենք պէտք է մեր արիւնը չխնայենք մեր սարգարի համար, զնանք

¹⁾ Կեցցէ

սարվազ գրուենք և եթէ հարկը պահանջի՝ հաւատներիցս էլ ձեռք քաշենք: Այդ էր պատճառը, որ Աշտարակցիք մի ժամանակ էնպէս կատաղեցան, որ ուզում էին տալ, շնատակ անել. մի քանի երիտասարդ փայտաւորուած քամակիցը ման էին դալիս. մի օր մինչև անգամ յարձակուեցան որ կամրջից քցեն ջրի մէջ, բայց նա իւր պատրաստութիւնը տեսել էր, մի քանի սարվազ հետը քցած՝ մոն էր դալիս. էլ ի՞նչ երկարացնեմ, տէր Մէլէքսէթը մի ժանտախտ էր Աշտարակցիների համար, որից ամէնքը խորշում էին, որից զգուշու ամէն մինը իրաւունք ունէր, բայց որ չէին կարողանում:

Ահա այս էր համառօտակի այն մարդունկարազիրը, որ արեգակը մի տէգաչափ բարձրացել էր, երբ նա մտաւ Երևան, ձին կայեց Զարգարի քարվանսայումը, թողեց իւր ուղեկից պարսիկներին ու քայլերը դարձրեց դէպի Երևանու բերդը, որտեղից մի քանի ջիւղմեռանդ մօլլաներ և ախոնդներ առաւօտեան ալօթքը կատարելուց յետոյ վերադառնում էին:

Երկու օր մնաց տէր Մէլէքսէթը Երևանումը. թէ քանի՞ տուն մտաւ, քանի՞ ժամ սարգարի խոհանոցումը քարշ եկաւ, որքան լեզու թափեց, որ տեղից ի՞նչ օգուտ քաղեց, մեզ յայտնի չէ: Նրա խօսակցութիւնները միշտ ծածուկ էին լինում. խաների տներից դուրս դալուս էնպիսի փողոցներով էր պառոյտներ անում, որ ոչ ոք մի կասկած չէր կարում տանել:

Այսքանը միայն մեզ յայտնի է, որ չորեքշաբթի օրը առաւօտը նրա հետ Աշտարակ եկան երկու սարվազ: Նրանք տէրտէրի հետ չմտան գիւղը, ձորի միւս երեսումը բաւական ժամանակ սպասեցին:

Եթէ էդ օրը ճաշին Աշտարակու կարմնջի վրայ լինէիր, կը տեսնէիր, որ յիշեալ սարվազները յառաջ արած առանց սովորական յարգանքի տանում էին տանուտէր Ղևոնդին Երևան:

Նրա զնալուց յետոյ իրա ծառաներն ասացին, որ սարգարը աաստիկ բարկացած պահանջել է նրան, թէ ընչի՞ համար, ոչ ոք չգիտէր, ամէնքն էլ ուսերը վեր էին քաշում:

ԺԷ.

Ֆ Ա Լ Ա Խ Ա Յ ¹⁾

— Ի՞նչ պտի ըլի, ետրար, ²⁾ էս բանը: Ես Ղևոնդն ըլիմ ու էսպէս անպատիւ էլած դուստղի ³⁾ պէս ֆարրաշների առաջն տարած քշուիմ. ընչի՞ համար պտի բարկացած ըլի սարդարը. տանու տէրութիւնիս համար չըլնի, թէ մի քանի ամիս ա նրա ղուլլուղին չեմ դտնվել, տէր Մէլէքսէթին ասելեմ, որ խաբար տայ, թէ ես հիւանդեմ: Չըլնի՞ հէնց նրա սարքած բաներն են: Մախլան ⁴⁾, ղլուխ ուռչում ա խելքիս զօռ տալով, մտածում էր Ղևոնդը երևանու ծանապարհին. հայ գիտի հա՛, աշխարհքիս քօռութիւնը տես. սաղ մհալը ⁵⁾ դողացնող Ղևոնդը հիմի շինքը ծուռը՝ գող աւազակի նման չի էլ համարձակվում երկու ֆարրաշի երեսի մտիկ տալ. ո՛րա էն օրը, որ մի քանի սարվազներով, երբ որ դաշտի վրայ երկու սհաթէն ճամփից կերևայի, հայերը մի «Ղևոնդն ա» կոսէին ու դողմանի զիպած՝ մկան ծակը 100 թումանով կառնէին. թուրքերը իրանց գեղերի կտրների ղլուխը կը բարձրանային, աքլորների պէս թառ կը լնէին, մատերը դպա ինձ դարձրած՝ Աշտարակցի Ղևոնդն ա, կասէին. քանիսից լսած ըլիմ, թէ 100 մարդի միջից ես ճանանչ վումեմ, քանիսն են «ջանմ սան էյ, ձէն տուել, հալալ ընի քու ծծած կաթը, քու մէրը քեզ պէս օխտը պտի բերած ընէր: Են օրն ո՛ւր, հիմի ո՛ւր, որ ճուռեկ մտած ⁶⁾ հաւի նման կուչեմ եկել, մի խօսք էլ չեմ կարում բերանիցս դուս թողալ: Տես էս շներին էլ, ընդուր են ասել. եղը որ վէր ընկի, դանակաւորները կը շատանան. սրանք ձեռը խաչած ղլի պէս միշտ առաջիս կաննած են էլել, հիմի չեն էլ ուզում միտք անել, թէ սա աշխարհքը զարգարի բերող ⁷⁾ Ղևոնդն ա: Չեն էլ թողում, որ մի քիչ հանդարտ գնամ, ձիուս սաղրին ⁸⁾ ուռցրին՝ էնքան դամշեցին ⁹⁾, քիչ ա մնում՝ իմ միջքին էլ հասնի: Երևում ա իմ սե օրն ա: Հալեաթ սրանք մի բան զիտեն, թէ չէ....

¹⁾ փայտեայ տանջանաց գործիք. ²⁾ Արդեճք. ³⁾ Բանտարկեալ. ⁴⁾ Ինչ էիցէ: ⁵⁾ Գաւառ. ⁶⁾ փետուր փոխող. ⁷⁾ Սարսափեցնող. ⁸⁾ Աղլրի կաշին. ⁹⁾ Մտրակել:

—Տօ՛, գիշերս քնել չեմ ինչ ա, ծղրտաց Ֆարրաշներին մինը, ի՞նչ ես ննջում, ձեռներ չունի՞ս, ձիու գեամը ¹⁾ ժաժ տուր, քնելու ժամանակ շատ կունենաս:

—Մեր տղէք, իբր թէ առ ոչինչ համարեց նոցա խօսքը Ղևոնդը, դուք լաւ ²⁾ չէք անում, որ ձեր չափը չէք ճանաչում, ես գիտեմ մենք ո՛ւր ենք գնում, ով որ ձեզ ղրկել ա, ծուռն ա հասկացել. ասում ա, ուղարկ ինչքան էլ սատկի, կաշին մի իշաբեռը կըլնի. ես էլի էն Ղևոնդն եմ: Այլ աղայ, դու իմ տանը բռններով հաց կըլնիս կերած. Ղահրաման ըէգ, ես քեզ ինչքան լաւութիւն եմ արել. միտդ ա՛, որ Սվանդուկի խանի ջաղացի մօտ եթէ ես չըլնէի, Մահմադ խանն անկաջներդ կտրում էր. հիմի էլ ձեր Ղևոնդ քեօխովէն չեմ, ընչի՞ էք ինձ հետ էղպէս վարվում:

—Շատ խօսալու ժամանակ չի, նոթերը տօթեց ³⁾ մինը, մին էլ որ բերանդ բաց կանես, միջքիդ զօլը ³⁾ կը բարձրանայ, ինչ որ ասելու ես, Սարգսրի դռան համար պահիր, մեզ ինչ որ հրամայած ա, էն պտի անենք, համա էս էլ իմացիր, որ էլի քեզ խնայում ենք:

—Հա՛, մատը կծեց ու միտք արեց Ղևոնդը, մէջ տեղը մատնութիւն կայ, կաց ես իմանամ. զօչաղներ, կեղծաւոր զէմք առնելով ասաց նա Ֆարրաշներին. ես հանաք եմ անում, ի հարկէ որ ձեր պարտքն ա ձեր մեծաւորի խօսքը կատարել, ինչ որ մենծը հրամայում ա, էն սուրբ ա. դուք միամիտ կացէք, ես ձեր հաւատարմութիւնը Ֆարրաշաշուն կը պատմեմ, լաւ փոքրաւորը իր տիրոջ երկու աչքի լիսն ա: Հիմի էս սհաթս Ղարաբէշի Մէլէքսէթը որ կայ, ինձ համար ազգ ու ընտանուց առաւել ա, դեռ բերնիցս խօսքը դուս չեկած՝ գետինը չի քցում, գլխի վրայ կատարում ա:

—Հը՛մ, ծիծաղեց Ֆարրաշը, խեղճ մարդ, ինչքան միամիտ ես, թէ որ քու Ղարաբէշի քեզ հաւատարիմ ըլէր, դու էս օրը կընգնէիր, նա չի քո ասողը խաւարացնողը:

—Տօ ի՞նչ ես երկար մաշաւհաթներ ⁴⁾ սկսում էգ կեղտոտ հայի հետ, այ, բերդն երեւաց, թող գնայ էնտեղ իմանայ իր գլխի գալիքը, բարկացաւ ընկերի վերայ միւսն ու Ղևոնդի միջբախառը ձիուն մտրակեց:

¹⁾ Սանձ. ²⁾ Բիթ ու պռունգը կախել. ³⁾ Շերտ. ⁴⁾ Առակներ.

Բերդի անունը մի սարսափ բերեց էն մարդի վրայ, որի գլխին էնքան մազ չըկար, ինչքան ինքը տեսել էր այդ տեղն ու ոչինչ ազդեցութիւն չէր արել վրէն. նրա համար Աշտարակից Երեւան դալն ու Կալմէքանց այգիների բաց տեղերից բերդը, մէջիղների ու միանաբեքանց զլուխը տեսնելը այնպէս էր, ինչպէս մինը ամէն առաւօտ քնատեղից վեր կենայ, դուռը բացուի ու աչքին իւր սովորական բակը, սիւնը, քարը հանդիպի:

Բայց հիմի էնպէս չի մեր Ղեոնդի համար, իւր ղիմացից երևող Զանգու գետի օփի ամէն մի քարափը նրան բերանը բաց արած դայլ է թվում, էդ քարափների վրայ երեսը դէպի հարաւային կողմը— Մասեաց սարը դարձրած սարդարի ծաղկած այլանը պողաւոր սատանայ է երևում, որ պոչն ոլորած՝ չանգերը բաց է արել, իրան գրկել է կամենում: Ինքը՝ Զանգու գետը, որ աշխարհքիս ստեղծելու օրից մինչև էս օր սկիզբն է առել Սեանայ ծովից, մի ճիւղքը Միսիանի սարիցն է վեր կալել, Մաղկոց ձորի վտակները կարկաջելով իւր մէջն առնում, զմբղմբալով, դմբղմբալով, ոլոր մոլոր անտակ քարափոտ ձորերի միջով մէկ ձայնը երկնքում՝ մէկ ձայնը գետինքումը տալով, իւր զարզանդելի գոռոցով ականջներ խլացնելով, դալիս Երեւանու կողքովն անց կենում, քաղաքը Գալմայ կոչուած այգիներից բաժանում, այսօր՝ այդ Զանգու գետն, ասում եմ, Ղեոնդի աչքին իւր կամարակապ, եօթն աչքանի կամուրջով, եօթը գլխանի վիշապ է երևում, որ փրփրադէզ ալիքները կամրջին խփելով, այնպէս կարծես, ուզում է կուլ տալ իրան: Նոյն իսկ կարմիր քարերից շինած այդ ամուր կամուրջը, որի շինութիւնը նոյնպէս աւանդութիւնը Խօջայ—Փլաւին է տալիս, այս կամուրջն, ասում եմ, որ միացնում է Գալմէքը քաղաքի հետ, Ղեոնդի աչքին դժուարի մազէ կամուրջն է երևում. նա կարծում է, թէ ոտը վրէն դնելուն պէս, պէտք է փլչի ու իրան մատաղ տայ Զանգուի փրփրուն ալիքների: Քանի մօտենում է քաղաքին, քանի պարզվում են աչքին վերեր յիշուած առարկաները, էնքան Ղեոնդի աչքերը շաղվում են: Խեղճ ձիու լեզուն կէս գազ կախ է ընկել, ճռները փոքր է մնացել սև ջուր իջնի, էնքան վազել է Փարրաշների մտրակի զօրութիւնից, բայց վրայի նստող աղէն կարծում է, թէ տեղեցը չի շարժվում, թէ էլ Զանգու գետը չի գնում. նա մեքենաբար նստած է ձիու վերայ. նա անիծում է իւր կնոջ յիշատակն էլ, իւր երեխային էլ, իւր զղջումն ու տանուտէ-

բուժիչներն էլ: — Իմ հախն ա, ¹⁾ մրթմրթում է իւր մէջ. խոզի գլուխը խալչին կենալ չի, իմ ի՞նչ բանն էր կնդայ խելքի ընկնիլ, դէն քցել պատիւս ու անուամս. կարմիր կովի պէս քացի տուի իմ բաղդին. տեղն է ինձ, ձեռի. միջի՛ցն ա եկել տէր Մէլիքսէթի, որ ինձ համար հոր ւս փորեւ. արժանի ա իրան իմ տեղս էլ խել, խաների ու սարդարի աչքն էլ մանեւ: Ա՛խ, թէ գլուխս ձեռս կընգնի, թէ մի հնարքով դուս կը պրծնիմ էս տեղիցը, դու արի ինձ էն վախտը տես: Խելք ունիս, Սարդար, էս մի անգամը բաշխի, մի հաււի ճուտ սպանելը քեզ համար մենձ բան չի. ինձ ի՞նչ, մի օր էլել եմ, մի օր պտի մեռնիմ, համա դու կը զրկուիս քու օգուտիցը. 500 տէր Մէլիքսէթ մի Ղւնոնդ չաժեն....

— Ձես տեսնո՞ւմ բերդի դուռը հասանք, ի՞նչես փէտի պէս ձիու վրայ ցցուել, ուզում չե՞ս հօ պստի հարսի պէս խատենք, վէր դնենք: Էս խօսքերի հետ էլ մտրակի կոթը կպաւ կողքին:

— Յաւախակ, դուրս թռաւ ամբողջ երեւանու նահանգի տիրոջ բերանից, երբ որ Ֆարրաշները աջ ու ձախ Ղւնոնդի կռներն ընկած՝ ներս տարան նրան Մաղկած այվանի բակը, կանգնացրին Սարդարի առաջին:

Այս այվանը շինած է երեւանու բերդի մէջ Զանգուի քա-
բաթի գլխին. նրա ներքին յարկը ունի մի մեծ դահլիճ՝ պարսկա-
կան նկարներով զարդարած: Արեւելեան նկարչութիւնն իւր բոլոր
ոյժն ու շնորհքը թափել է այս դահլիճի վերայ: Պատերին նկա-
րուած են պարսից առասպելական դիւցազունքներից մի քանիսը,
մինը մի ոչխարի գլուխ թրի ծայրին բռնած՝ միւսը մի ուղտ երկու
կէս անելուս և այլն: Առաստաղը զարդարուած է կտոր կտոր հայելի-
ներով խորդ ու բորդ ձևերով, ամէն մի հայելու եռանկիւնի կտորի
միջին մարդ տեսնում է իւր պատկերը և ուրիշ առարկաները՝ 100
տեղ կտրատուած, մի այլանդակ հրէշ է մարդ ինքն իրան կար-
ծում. մի աչքը մի շուշի կտորի մէջ է երևում, քթի կէսը միւսի,
յօնքը երրորդի և այլն: Այս նշանաւոր դահլիճի յատակը բոլոր մար-
մարոնեայ է: Արեւմտեան կողմը ունի մէջտեղը մի մեծ և կողքերին
երկու փոքրիկ լուսամուտներ զոյգոյն ապակիներից, որ նայում է
Զանգուի վերայ. հրաշալի է երեկոյեան պահուն այս լուսամտները
փակած ժամանակը դահլիճի մէջը. ամէն մի կտոր գունաւոր ապա-

¹⁾ Արժան է ինձ.

կին իւր գոյնը միացրել է միւսի հետ և մի այնպիսի լոյս է ցոլացնում սենեկի մէջ, որ ոչ մի տեսարանի չի նմանիլ. ծիածանն էլ չի կարող այնքան հրաշալի լինել: Լուսամտի առաջին շննած է մարմարոնեայ աւազան, որի միջից ջուրը բարակ միլերով բղխել է: Ահա հէնց այս տեղ է ծիածանը, որ կազմուել է ջրի ցոլացմունքից: Աւազանի մէջ լողացել են գոյնգոյն մանր ձկներ, որոնց կերակրել է ինքը սարդարը սպիտակ հացով սրտի ուրախ ժամանակը: Պատերի վերայի այժմեան նկարներն են Ֆաթալի շահը, քաջ քաղաքագէտ Աբբաս Միրզայ՝ 1827 թուին ռուսաց հետ պատերազմող մեծ իշխանը, որ թէպէտ պարսկական ճաշակով քաշած, բայց աչքերիցը և երեսի գծադրութիւնից արտափայլում է իւր հանձարը. սրա մօտ են Երեանու վերջին տիրապետող շիւսէին խան սարդարը և իւր եղբայր հայի թշնամի, արեւարբու Հասան-խանը: Այս նկարները վերանորոգուեցան մի քանի տարի սրանից յառաջ պարսից ճաշակը կենդանի պահելու համար և խնամվում են ամենայն զգուշութեամբ: Սկզբումը ներկայ պատկերների տեղ եղել են երեւակայական դիւցազունքներ:

Պահլավ արեւելեան կողմի ամբողջ պատը մի լուսամուտ է, նոյնպէս գոյնգոյն ապակիներով, որ իսպառ բացվում է. իսկ այս լուսամտի առաջը ծածկում է ցանկացած ժամանակը մի մեծ վրանանման վարագոյր, որ դրսից բարձրանում և իջնում է: Կողքերից այս դահլիճն ունի մի քանի մանր սենեակներ, որոնք նոյնպէս ծաղկանկար են, իսկ վերին յարկումը կան մի քանի աննշան սենեակներ:

Այս դահլիճը ծառայել է Երեանու ահեղասատ սարդարների վայելչութիւններին և շատ յաճախ մոլի կրքերին. կողքերի և վերին յարկի մանր սենեակներումն են կացել սարգարի ամենամեծաւոր զայլան բերող կամ շարքաթ ածող պատանի սպասաւորները:

Ահա այս դահլիճումն էր բազմած սարդարը Խորասանու գորդի վերայ՝ շրջապատած իւր սեւաչեայ զայլանչիներով. բաց էր թողնում զայլանի քուլայ քուլայ մուխը իւր բերանից, երբ յայտնեցին իրան Ղևոնդի գալը: Արեւելեան լուսամուտները իսպառ բաց էին և Ղևոնդին կանգնացրին բակումը:

Ֆալախայ բառը դեռ նոր էր դուրս թռել սարդարի բերանից,

որ երկու ջալլաթներ ¹⁾ յական թօթափել հանեցին Ղևոնդի ոտքերից նաշխուն գուլթաները և երեսի վերայ գետին ձգելով կաշկանդեցին ոտքերը փայտի վերայ երկու կողմից ամրացրած՝ ոչխարի ալիքներից ոլորած պարանի մէջ։ Անխնայ իջնում էին բարակ մահակների կապերը Ղևոնդի բաց ոտքերին, բարդի ծառի կակույ ճղքերը շատ չէին զիմանում, գետինը ծածկուել էր բարակ մահակների կտորտանքներով։ Առաջին անգամը Ղևոնդը զթութիւն էր գոռում. բայց յանկարծ փոխեց իւր աղաղակի ձևը և խնդրում էր. — մի՛ խնայէք, աղաչում եմ, գեռ. քիչ ա ինձ, ինչքան ճիպոտ իմ ոտներին զիպչի, էնքան շուտ կը քաւեմ մեղքս, էնքան շատ միտքս կը բերեմ քու լաւութիւնները, երկրի տէր. էլի՛, էլի՛, ոտքերիդ մատաղ, սարդարը ողջ ըլի՛, ես քու հացին քօռ մտիկ տուի։

Սկզբումը ուշք չէր դարձնում սարդարը այս խօսքերին. վերջումը սրանք իրանց ազդեցութիւնն ունեցան։

— Հերիք է, հրաման եղաւ սարդարից, և Ղևոնդն արնթաթախ ոտքերով գետինն ընկած՝ հողին էր քսում երեսը և օրհնում իւր տիրոջ կեանքը։

— Դեռ քիչ է ինձ, զլխիդ մատաղ, կրկնեց նա, ես տարաշաճի եմ արժան, ես ինքս հասկանում եմ իմ մեղքը. բայց դու ըստուց յետը տես, էնպէս կանեմ, որ ամէն բան կը մոռանաս. ես զիտեմ, Ղարաքէշէն ա բոլորը քեզ յայտնել, ես կերթամ նրա՝ ձեռը կը պաչեմ, շնորհակալութիւն կանեմ, որ նա ինձ իմ պաշտքս միտս բերեց։ Աղաչում եմ, ողորմած սարդար, քու երեխայի զլխովը պտիտ տո՛ւր. էս անգամ ների՛ ինձ, յետոյ կը տեսնես։

— Ա՛ֆարիմ, Ղևոնդ քեօխվայ, հիմիկէց զէնը ես քեզանից արխէյին եմ. Փարրաշ, հրամայեց սարդարը, շուտ, մի խալաթ Ղևոնդ քեօխվին. միրզա, պատուիրեց իւր քարտուղարին, էս բոպէին մի մօհհր. ²⁾ ուղարկի՛ Ղարաքէշէնին, որ էլ յետ Ղևոնդ քեօխվին իւր զլխաւոր ճանաչի։ Հէքիմաշին, դարձաւ նա զէպի իւր բժիշկ սէյիզը, շուտով իմ ծառայիս ոտները առողջացրո՛ւ։ Գնա՛ իմ հաւատարիմ Ղևոնդ քեօխվայ, առողջացի՛ր խալաթը հազիր ու արի՛ ինձ մօտ, հարկաւոր հրամաններ ունիմ քեզ տալու։

¹⁾ Դահիճ, ²⁾ Կնիք, հրամանագիր։

ԺԸ.

«ԷՍ ԱՄՊԸ ԿԱՐԿՏԻ ԱՄՊ Ա»

— Էս ամպը կարկառի ամպն, կամ էն ա կըտրաքի, քարէ կարկուտ կը թափուի, աշխարհքս տակն ու վրայ կանի, կամ թէ մի թունդ քամու առաջին ցաք ու ցրիւ կընդնի:

Էսպէս գուշակեց տէր Մէլքսէթը, երբ որ գզեր Մանուկին տեսաւ մի իրիկուն իրանց դուռը բաց անելիս:

— Տանուտէրը նոր ոտն օրզանգուիցը ¹⁾ հանեց, երեանիցն էկաւ ու էս ահաթս քեզ կանչումա:

— Գնա գալիս եմ:

— Գիտնին թքել ա ընչանք թուքը չորանալը թէ որ ընտեղ չենք էլել, իմ միջքիս զօլը վեր կը կենայ, քեզ համար էլ արևը փիս տեղը կըմթնի:

— Գնանք:

— Իմ մատը տարայ իմ աչքը հանեցի, երեկ հրամանն ստացայ, որ խալաթ ա ստացել, ողջ կտրբու մհալին վէրգու ²⁾, սարվազ հաւաքող ա նշանակուել, ինձ վրայ էլ մենձ ա կարգուել. լիզուս բուն չը դնւմ ինչ անեմ: Շատ անգամ ինձ Ղևոնդը հանաքութիւնով ասել ա. աղուէսի պատկեր ունիս, էլ յետ աղուէսութիւնը բանացնենք. օհ. օհ. օհ, երեսիցը ժանգը լտրերով ա վէր թափվում. մտիկ տուեց տէր Մէլքսէթը Ղևոնդի երեսին, բակի դռնիցը նրա երեսը տեսնելուն պէս:

— Բարի ողջոյն, աղայ տանուտէր, շատ ուրախ եմ, մեր աչքը լիս, Աստուած էլ աւելի պարգևների արժանի անի, քո բաղդաւորութիւնը մերն ա, մենք էլ քո փէշն տակին պտի կառավարուինք:

— Էդ բաներից օխտը մի փարա չաժեն, դու էս ասա, թէ էգուց ի՞նչ պտի խօսաս էս մեր շների հետ. դրանց հետ էլ սիլիբիլի ³⁾ անիլը ձեռք չի տալ, էգուց սարվազները ծէգեւահան ըստեղ կըլին, քու քամակդ պտի քցես ու մենձ ու պստիկ չը հարցրած՝ տուներ մինը կայ, երկուսը կայ, 20ից ընչանք 30 տարեկան, առաջ անել տաս տաւարի պէս ու թորոսնց կալումը հաւաքես. մի քաղցր խօսք չըղուս գայ բերանիցդ, էլ շատուր ու մէնակ, էլ աղ-

¹⁾ Ասպանդակ. ²⁾ Հարկ. ³⁾ Կեղծաւորութիւն:

քատ ու հարուստ, էլ պատկուած ու անպսակ չպտի մտիկ տաս, թէ չէ քամակիցդ էկող ֆարրաշը հրաման ունի քեզ ու ինձ էլ չըխնայել:

Տ'ը Մէլիքսէթը լեզուն կծեց. իրաւ որ արեւը վատ տեղն էր մթնել, Ղեռնդի հրամանը խիստ կծու էր իրա համար. մինչև էս օր նա իւր կեանքումը պարզ, երես առ երես, ոչ ոքի մի թթու խօսք չի ասել, նա վատ շան պէս քամակիցը ծածուկ է կծել. հիմի էլ իւր հնարքները ձեռք չը պէտք է տան. ինչ անէր, չղիտէր. մի փոքր ոլոր մոլոր եկաւ կանգնած ակզը և ուզում էր պատասխանել, բայց Ղեռնդը չըթողեց էլ որ բերան բանար: — Լաւ ա՛, լաւ, ես ժամանակ չունիմ, կողւց 150 սարվաղի, 20 էլ ֆարրաշի գլխաւոր ես, գնա մատնահէսար¹⁾ տո՛ւր, ջահէլների համբարքն իմացի:

Տ'ըտէրի գնալուց յետոյ Ղեռնդը ամբողջ գիշերը աչքը չը փակեց: Ամէն բան սովորութիւն է եղել. նա իւր կնոջ մահից յետոյ կարծես մոռացել է ուրիշներին փնտսելը. նա ուզում է, նա վճռել է այդ քայլն անել, բայց դժուար է թվում իրան. թիկնած իւր արմունկի վրայ՝ մինչև լոյս մտած մունքնելի մէջ է եղել. նրա մէջ պատերազմում են մարդկութեան և հայրութեան սովորութիւնները՝ դադանաբարոյութեան և անխղճութեան հետ: Նա չէր կարողացել սառնասրտութեամբ մտիկ տալ երեսնից վերադառնալուս իւր մի հասակի աղջկայ ուրախ դիմաւորութեանը չէր վստահացել իւր գերկը իննայել ուրախ թեթևանիկի փարեկուն. որքան աշխատեւէր երեսը շուռ տալ, աչքէ աչք չնայել, անհնար էր եղել, հոգւոյ ալլալու թիւնը անխաբի է եղել պահել, երբ որ փափկիկ և զուարթ աղջկի՛ն թռչկոտալով յառաջն է վազել ձիուց վեր դալուն պէս, իւր քալոր ժպիտը հօր աչքերի մէջ խաղացնելով, համբուրել է նրա կնճռած երեսը, դէմէ արել իւր կարմիր և փափուկ թուշիկը հօր զոռիսագուռն բերանին և ասել. ափու ջան, աչքս ջուր մալուեց ծամիին մտիկ տալով, էս ընչի՞նչ ուշացար, ես հիմի առանց քեզ չեմ կարում դիմանալ. ուզում էի լաց ըլիլ, համա վարդը ուրախացնում էր. ես հենց իմանում էի, թէ դու կորել ես, էլ յետ չես դալ. ես փախչում էի, մոռում քո օթախը, զլուխ քո բարձի վրայ դնում ու լալես, ու թէ որ վարդը չըղար ինձ գտնէր, ինքն

¹⁾ Մատնահաշիւ:

էլ ինձ հետ լաց չըլեր, ես ոչովն չէի լսիլ: Ափու ջան, բաս ի՞նչ են անում մեր հարեան Ղազարենց երեսէքը, որ ոչ հէր ունին, ոչ մեր. ի՞նչ լաւ բան ա էլել հէրն ու մէրը. նանս հրեշտակների մօտ գնալուց յետոյ թէ որ դու էլ չընէիր, ես չէի ապրել:

Ո՞ր սլաքը այնպէս շեշտակի կրճակի մարդու սիրտը, ինչպէս Մանուշակի խօսքերը Ղևոնդին. քանի՞ քանի անգամ աշխատեց յետ քաշել իւր վզից այն քնքոյշ կոնները, բայց խօսքը բերանումը չորանում էր: Զեռքը տարաւ նա զըպանը, մի երկու բուռը Երեանից բերած չոր միրգ ածեց նրա գոգնոցի մէջ և ատամները հուփ տուեց, մի երկու անգամ նալթթ քեզ չար սատանայ, ասեց ինքն իրան, միտքս ի՞նչա գալիս, յետ դառնում ու շինծու մի քաղցր զէմք դարձրեց աղջկանը: Գնա՛, հոգիս, գնա՛ Սանդուխտ տատի կուշտը, տա՛ր քո մըր՝ զիցդ վարդին էլ տո՛ւր:

— Զէ, դու վարդին կանչե՛, սիրի՛, նա էլ մէր չունի, նա ինձ հետ շատ լաց էլաւ քեզ համար:

— Գնա՛, ասում եմ, Մանուշակ, ձեռք վեր կալ ինձանից, ես ժամանակ չունիմ քո յիմարութիւններդ լսելու: Այնպէս ոլորեց Ղևոնդը գազանական կատաղի աչքերը երեսայի վերայ, այնպէս յետ խփեց իրանից, որ երեսան չորացաւ, սփրթնեց, պատի ծեփ դարձաւ:

Մի երկու րոպէ գլուխը կախ ձգած՝ մի թաթը ճակատին բռնած փքուեց Մանուշակը, շարմաղ շրթունքներն ուռցրեց ու գոգիցը թափեց Ղևոնդի տուած չոր միրգը. — ա՛ռ քեզ ըլի, ինքդ կե՛ր, կշտացի՛ր, ո՛վ որ ըստուց յետոյ քու աղջկիլ կըլնի, տա՛ր նրան տուր, ինձ պէտքը չի, էլ ես քեզ չեմ սիրում: Ասաց ու լացակրկնած, առանց հօր երեսին նայելու վազեց, գնաց Սանդուխտի գիրքն ընկաւ ու սրտի փուքը նրա մօտ թափեց:

Հէնց այս վերջին արարքն էին, որ այս գիշեր խլեցին Ղևոնդի աչքերից քունը. հանգստութիւնը փախաւ նրանից, ձեռները գրպանը դրած՝ ամբողջ գիշեր սենեկի մէջ շտապ քայլերով դարձուածքներ էր անում: Խրտնած եզը, պոչը ցցած՝ մինչև յոգնելը կըվազի ու կանգ կառնի, գոռաւած աչքերը շուռ է շուռ կըտայ, յետ կը դառնայ զէպի իւր խրտնացնող առարկայի կողմը կընայի, ու երկչոտ զէմքով զլնի վերայ պտոյտներ կանի. մէկ կուզենայ վերադառնալ զէպի նոյն առարկան, մէկ էլ խոյս կըտայ նրանից, երբեմն էլ ունգունքներից փնջացնելով՝ գոլլէ բաց կը թողնի: Այսպէս էր մեր Ղևոնդ աղի դրութիւնը:

Մի երկու քայլ փոխում է նա ու կանգ առնում: — Հը՛մ, լես էլ քեզ չեմ սիրում, տար նրան տո՛ւր, ով որ ըստուց յետոյ քու աղջկիդ կըլնի միթմիթաց նա կրկնելով աղջկայ խօսքերը: Գու իրաւունք ունիս, անմեղ երեսայ. ինձ պէս սատանի գործակալին ո՛վ կը սիրի. դու մի անթառամ վարդ ես՝ ինձ պէս վիշի միջեց կոկոմած. դու մի անմահական պտուղ ես՝ չալուի վրայ դուս եկած. ես ի՞նչ արժան եմ քեզ պէս հրեշտակին հէրասուելու՝ զիլիցը գառն ա ծնել, գառն ու գէլը բնութիւնով իրար հետ ո՞նց կըգան. ո՛վ ա քեզ զօւ անում, որ ինձ սիրես, ես ի՞նչ արժան եմ քեզանից սիրուելու, ես քո իրաւունքդ խլելու. զլսովս խփէիր էս չաղ անցած միրգը աւելի լաւ էր, քան թէ գետնին ցրուեցիր:

Այսպիսի բացականչութիւններ խանգարում էին Ղևոնդի հոգւոյ անդորրութիւնը: Վերջապէս շարժեց նա վճռաբար իւր ձեռքը: — Ի՞նչ եմ կնիկ դառել ու մղկտում, ի՞նչ կը սազի քեզ, Ղևոնդ, ասլան-ղափլանութիւնը թողալ, ոչխարանալ: Զէ՛, չէ՛, չէ՛, թող հեռու կորչի ինձանից թիլասրտութիւնը. ես արինն աչքերս կախած գազան եմ, ես սրտացաւութիւն չունիմ, ես ատում եմ ամէն խղճամտանքաւոր մարդկերանցը. խղճմտանք ասած բան չը կայ աշխարհիս երեսին: Ա՛յ, լիսադէմա, վախտը մօտացելա, պատրաստուի, Ղևոնդ, ծարաւելես, էս օր տաք տաք արին պտի խմես, ձեռներդ քշտի, կոտորի, ջարդի, ջնջի, սպանի, տանջի, ամէն նեղութիւն տուր, քաշի՛ր Աշտարակու ջրով մենծացած՝ վարդի պէս կարմրած աղջիկ ներին, ու երբ որ կըտեսնես խաների ու բէկերի կռների մէջին հաւի ձուտի պէս սխմուած, վերջն էլ երեսների վրայ Նրեանու քու-չեքանցումը վէր քցած՝ սրտիդ մի կտոր ճրագու քսի՛ր ու ասա՛. օխայ: Ի՞նչ էի յիմարացել, խելքս հացի հետ էի կերել, կնգանս խելքովն էի ընկել. աղջիկս բութայա տուած նախընտրու տղին, իմ գզրի որդին իմ փեսացուն ա. էլա՛ւ գնաց, աչքդ լի՛ս, Թորոսնից Ղևոնդ, աղջկիդ գզրի հարսը պտի դառնայ: Տօ՛, լաւն էն չի՞, որ դու էլ, քու աղջկիդ էլ, գզերն էլ իրաւկոտովը ջնջուիք աշխարհքիս երեսիցը վերանաք: Դէ՛հ, իմ խելք տէր Մէլիքսէթ, համեցէ՛ք մէյդան, Ղևոնդի ոտն էիր ուզում սլացնել, նրա տեղը բռնել, նրա մենծաւորը դառնալ. վէր դի՛ր հիմի կեղծաւորութիւնդ, երեսիդ փարդէն յետ քաշի՛ր, շանց տուր աշխարհքին քո չար հոգին, էլ չես կարող վարդապետներին խաբել, սուտ հաւատարիմ երեւալ, պրծալ, էս օր պտի օրով ցերեկով թուրքերի առաջն ընկնես, գեղը

արէն արտասունք քցես, որ համբաւդ ամէն տեղ հասնի: Դու կաց, մի օր էլ պտի քնթիցդ դուս բերեմ արած գողութիւններդ: Ի՞նչ ես արել Գէորգ եպիսկոպոսի սեղանից դողացած մատանիքը: Կարծում ես ոչ ով չիմացաւ, երբ որ Եջմիածնից գրքեր ղրկեցին քեզ ծախելու, հրամայել էին, որ օխտը շահուց աւել չծախես, հաւաքուած փողիցն էլ չորս հազարդեան մեր ժամի համար լիսագին տաս, դու ամէն մի գիրքը տասն ու չորս շահով զօռով սրա նրա վրայ քցեցիր ու մի սև փողե խուռիկ ու մոմէլ չառար ժամի համար: Ո՞ր մինը շարեմ քո գողութիւնների, էս էլ դառաւ ոչ հօրդ արածները, ինչ տուն մոներ, մի բան փէշի տակին դուս կը բերէր. թէ թագուն ճանգը չը կարողանար քցել, աշկեարայ էլա երեսը դէմ կանէր, արխի տղլաի ¹⁾ կը շինէր ու կուզէր. խալին էլ ամօթից բան չէին կարող ասել, կըտային որ շուտ ուղ ըլի կորչի: Ես ինչքան էլ փիս եմ, անիրաւ եմ, տնաքանդ եմ, էլի քեզանից լաւ եմ, աշկեարայ երկրի առաջին տնաքանդութիւն եմ անում ու վատամարդի դառնում: Դու էլ թէ ղօչաղ ես, ծակերումը մի՛ ման գալ, մէյգան համեցէք, հունարն էն չէր սարդարի մօտ լըտեսութիւն անել, Ղևոնդին Ֆալախայ դնել տալ, հունարն էն էր, որ կարենայիր ղլուս տանել. դու դեռ կաց, էն Ֆալախի ճիպոտները մի մին աչքումդ պտի տնկեմ, դեռ որ տեղ ես: Մենք երկուսս էլ օտաանի դաւթարումը ²⁾ գրուած ենք, համա որ տրաքիս, դու ինչանից աւելի պտի կրակի միջին էրուխ ու խորովուխ. դու տէրտէր ես, դու քեզ համար էլ ինձ համար էլ պտի ջուղար տաս, քեզ ոչ էս՝ ոչ էն աշխարհքումը տեղ ունիս:

— Էլ սրանից յարմար ժամանակները ունիս դու, Ղևոնդ, ոկըսաւ նա շարունակել, հազիր Ֆռսանդն ա ընկել, ³⁾ քանի ձեռիդ իշխանութիւն կայ՝ արս՝, լիսն երթկովը տուն ընկաւ թէ չէ, ոչխարի պէս յառաջ քշի գեղի ջանը սաղ տղէքանցը, տար, լըրու երևան. սարդարն ասում էր վրացու թագաւորն իր վրայ ա գալիս մենձ ղօնշունով, ⁴⁾ սարվազ էր ուզում: աչքիս վրայ, ողջ սհալը քեզ փէշքէշ, կոտորել տնէր ինչքան քո սիրտդ կուզի. ես դեռ ամէնքից յառաջիմ փութը նստացնեմ, քաւթառի տղայ չուղուլ տէրտէրին գեղումը գետնի հետ հաւասարացնելուց յետոյ խանի ա-

¹⁾ Տրեխի կարկասան: ²⁾ Մատեան: ³⁾ Յաջողացրել ես ⁴⁾ Զօրք:

ռաջին էլ քարը հորը քցեմ, գզեր Մանուկին իր տղե հետ էլ էն աշխարհքը զրկեմ, նոր կը հանգստանամ:

Էս էին Ղևոնդի վերջին խօսքերը, երբ գզեր Մանուկը նրա անեկի պատուհանիցը խոտի խուրձը հանեց, լոյսը տունը ընկաւ: Մի խուրձը խոտն էր մեր աշխարհքումը պատուհաններին ու երբ թիկներին ապակիի և վարագոյրի տեղ բռնում:

ԺԹ.

ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՊԱՀԱԾ ԳԱՌԸ ԳԵԼԸ ՁԻ ՈՒՏԻԼ, ԿԱՄ ՆԱՀԱՏԱԿԻ
ԳԵՐԵՉՄԱՆ

— Էս օր քսան տարեկանից վերե ոչ ով գեղիցը հեռանայ ոչ, ամէն մարդ հաւաքուի՛ն Թորոսեց կալը, Հէքիմի դռնից ¹⁾ հրաման կայ: Արեւի ցօղը դեռ Մասիսին չէր ընկել, որ դռնէ դուռ ձայն էր տալիս գզեր Մանուկը: Ով որ լսում էր, խորթ էր թվում իրան. Մանուկը իւր գզեր դարձած օրից առաջին անգամն այսպիսի մունետիկութիւն էր անում:

— Ի՞նչ կայ, Մանուկ, խէր ըլի, վրիցդ լաւ հոտ չի փչում:

— Հէց իմանաս ըտէնց ա, զլիւիդ մեռնիմ, պատասխանեց նա Գէորգ խալֆին, թէ ճարումդ ճար կայ, մի բան զիտես, արա. տանուտէրը երեանից գալուց յետոյ տէր Մէլքսէթին կանչեց ու մի քանի խօսք ասեց. շատ թնդուած ա երևում, երեսիցը քացախ ա թափվում. բաց ասեմ, ոչ ամաչեմ, մեղքս ի՞նչ թաղցնեմ, անկաջս սողնակի ²⁾ ծածկիցը տունը խրեցի, մի քանի կիսատ միսատ խօսքեր լսեցի. ես ոնց որ տեսնում եմ, էլ յետ չարը սատանէն բնակելա տանուտէրի սրտումը:

Շատ խօսքեր հարկաւոր չէին իւր ժամանակի քաղաքագէտ Գէորգ խալֆին Մանուկի հաղորդած անկապ լուրից յառաջ գալու հետեանքը նախատեսանելու համար: — Էլ մի' ուշանալ, Մանուկ, հրամայեց նա, թող էս սհաթիս տէր Յարութիւնն ու մեր իշխանները ինձ մօտ դան, դեռ ոչ ոքի բան չասած՝ նրանց ըստեղ զլկի՛ր ու յետոյ դեղը ջառ քցի՛ր ³⁾ թող բոլորը հա-

¹⁾ Դատաւորից: ²⁾ Գիւղացոյ դռան քացանելու ծակը: ³⁾ Հրաչակիր:

ւաքուին թորոսնց կալը, ես ինքս շուտով իշխանների հետ ընտեղ կըլիմ:

Թէ ի՞նչ խօսեցան, որքան ժամանակ խորհեցին մեր ծերունիները, մենք չենք կարող ասել. այսքանը միայն յայտնի է, որ բոլոր երիտասարդները կալումը պատրաստ էին:—Ասլիք, իմ որդիք, խրախուսում էր նրանց Գէորգ խալիֆէն, ինչ որ հրամայելեմ, լսելէք, հիմի էլ ընչանք իմ բերնի տաք ու հոփն իմանաք ոչ, ձէն ու ծպտուն չըհանէք:

—Էս ի՞նչ նոր խաբար ա, տէր Մէլիքսէթ, էլ ի՞նչ նոր բաներ էք սարքել, էլ ի՞նչ գեղը ղիւաղաղար էք արել, կռներդ քշտած հագերուել ես, հէնց իմանաս մի աչքալիս էլի տալու ես, շատ կմկմում ես, դէ ասա ու պրծի, տեսնում ես հրամաններիդ կատարելներ, գեղումն էլ մարդահոտ չի մնացել, ըստեղ հաւաքուած են, թորոսնց կալը ձեր ղիւանի ¹⁾ դուռն էք շինել:

—Է՛հ, իմ կարգը վկայ, Գէորգ խալիֆայ, դու զիտես, սր ես մարդի փնաս չեմ տալ, միջիմը ոտիս տակը չեմ քցիլ, ընչանք էսօր ես մի ճանճ չեմ սպանած. ես էլ քեզ պէս անտեղեակ եմ, տանուաէրը իրիկունը կանչեց, հրամայեց որ քարոզիմ, ես էլ ի՞նչ կարող էի ասիլ, մենք սուրբ աւետարանի աշակերտներք, շտուք զկայսերն կայսեր և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյն. էս կալումը հաւաքուածները բոլորն էլ իմ աչքի լիսնեն, բայց էլի ասումեմ ես մեղաւոր չեմ, տանուաէրը հիմի կըգայ, ամէնքդ էլ կիմանաք:

—Տօ, էլ ո՞ւր ես ծամծմոտում, քեզ նոր հօ չենք ճանաչում, զլիկ մագերը մի մին համբարած ունինք, միրքիդ ամէն մի մագի տակին քանի պոչաւոր հրեշտակներ ²⁾ կան, մեզ յայտնի ա, էփած ըլիս, խաշուդ ³⁾ կը ճանանչենք, բայցուշի պէս բուս, տեսնինք, քու բերանիդ խէր բան հօ չի՞ դուս գալ:

—Ի զուր էք ինձ վրայ էդպէս մտքեր անում, իմ սիրտս Աստուծուն էլ յայտնի է, որ պարզա, ուզում էր արդարանալ կեղծաւոր տէրաէրը, երբ պարսից սարվազները Ղևոնդի առաջնորդութեամբ գիւղի միւս ծայրիցը յառաջ եկան, երևում էր, որ Ղևոնդը Ծակի բուհումը նրանց ճանապարհը պահելուս է եղել:

Ամէնքի լեզուն էլ փորն ընկաւ:

¹⁾ Դատարան: ²⁾ Ստանաններ: ³⁾ Արգանակ, չորվայ:

— Հը՞, դարձու ե՛ն, դարձաւ Աւոնդը դէպի տէր Մէլքսէթը:

— Դեռ բան չեմ ասել: Սիրելի որդիք, իմ կարգն ինձ խռով կենայ, թէ ես մեղաւորեմ, տանուտէրի հրամանովը...

— Տօ՛ բա էլ ո՛ւր ես քունջ ու պուճախում մարդի ոտ կըռծոտում, ի՞նչ սիլի բիլի ¹⁾ անելու տեղն ա, երեսիդ փարդէն ²⁾ դէն քցի՛ր, տակէ տակ մի՛ ըլիլ, ոչովի չես կարող խաբիլ, աշտարակցիք քեզ էլ ինձ էլ լաւ են ճանաչում, երկուսս էլ օձեր ենք, մեր գործը շանթելն ա, համա որ կտրուիս, ես քեզանից քիչ զնասաւ կար եմ: ես աշկարայ եմ վրայ քշում, ինձանից փախչելով կըպրծնին, համա դու քար ու քուէքանցով ³⁾ կամ ջանդաշների ⁴⁾ միջով փորսող ես տալիս, կրնկին շանթում ու էլի գլուխ առնում, քարի տակը մտնում, կորչում: Եդ ամէնը պրծաւ, հիմի պարզ, երեսէ երես կաննի ու ինչ որ քեզ խանիցը հրաման եմ ասել, կատարի: Գու ես գնացել ցանել. խանն ինձ ասում էր, որ էս խելքը դու ես իրան գլխի քցել. էլ ի՞նչ ես լլկուել, որ օրի համար ես պահել ճարտար լիզուդ. կարելի ա դու ուզում էիր առանց ինձ անիլ, ինձ գլխի վրայ շուռտալ, նոր մէյդան դուս դալ. ա՛յ, համեցէ՛ք, ես զրադ եմ քաշվում, էս դու՝ էս իւզբաշին իրա սարվազներով, էս էլ Աշտարակու էլլիկը. տեսնում ես որ տունը մի մարդ կայ, երկուսը կայ, էս տեղ են: Իւզբաշին՝, դարձաւ Աւոնդը տէր Մէլքսէթից, մեր Ղարաքէշեշը հիմի կը յայտնի մեր ողորմած խանի հրամանը գեղին, թող միրգէն ⁵⁾ պատրաստուի՛:

Մի կարմրամիրուք մօլլայ գօտու ծալքից դուրս քաշեց պարսից հաստ թըղթից շինած, առասպելական նկարներով և Ղուրանի գրուածներով զարդարած պոչաւոր կաղամարը, հանեց նրա միջից կարմիր եղէգնի զրիչը, պպըզեց մի քարի վրայ, թուղթը ծնկան վրայ դրեց ու պատրաստուեց գրելու:

Իւզբաշին մի հրամայական հայեացք ձգեց տէր Մէլքսէթի վերայ:

Արեւը զատ տեղն էլ էր մթնել, տէրտէրը մի քիչ ուսին պոչին արեց ու սկսեց:

— Բարձրաստիճան Հիւսէին-Ալի-խան սարդարի բարեհաճ կամ-

¹⁾ Շողոքորթութիւն: ²⁾ Վարագոյր: ³⁾ Քարքարուտ տեղեր: ⁴⁾ Խիտ թփեր: ⁵⁾ Գրագիր:

քովը սարվազ պէտք է հաւաքուի, վըացոնց հետ կռիւ կայ. մենք ամէնքս էլ գիտենք, թէ մեր տէրը, մեր սարդարը ինչքան խնամք ունի մեր վրայ, նրա շնորհքովը մենք էսօր տուն ու տեղի, որդու և ընտանիքի տէր ենք, հաւատ ունինք, եկեղեցի ունինք, ոչով մեր մի հաւը չի քաշում. մենք, որդիք, խանի արած լաւութիւնների փոխարէնը պտի էսօր մեր արիւնը չը խնայենք, ով որ ձեզանից էսօր սուր բռնել կարող ա, 20 տարեկանից մինչև 30ը հէնց էս սահմանի ձեր յօժար կամքովը Աստծու անումը տուէք ու երեսներդ երեսանի կողմը շուռ տուէք, ով որ սարդարի ուղուրին կը մեռնի, նա դրախտ կերթայ. իսկ ով որ սաղ կը մնայ՝ էն էլ իր բազդիցը, նա էլ դրախտական կըլնի:

— Մենք սարդարի հրամանին ընդդէմ չենք, մէջ մտաւ Գէորգ խալֆէն, մի տարի չըկայ, որ մեր սարվազը տուել ենք. Աշտարակը տարեկան 20 սարվազա տալիս, էս տարի 40 կըտանք, թէ չէ, ես չեմ կարծում, որ սարդարը ուղենայ իր ուհաթին քանդիլ. թէ որ 20ից 30 տարեկանները գնան, մնացողն ընչով պտի կառավարուին, ըտէնցով մեր գեղը կը քանդուի:

— Դուք գիտէք, որ խանը մեզ որդու պէս սիրումա, լաւ կըլնի, որ կատարէք հրամանը, ընէնց չի՞, տանուաճի, դարձաւ տէր Մէլիքսէթը դէպի Աւոնդը, որ լուռ նայումէր:

— Տո՛, քանի՞ կմկմաս, քու պատրաստած կերակուրն ա, կեր էլի՛, լսած բան չի, որ անհաշիւ մարդկանցը տաւարի պէս յառաջ անեն քշեն. դու սարքելես, ես էլ հրամանը բերելեմ, խօսի՛ր էլի:

— Մենք սաղ գեղով կերթանք խանի ոտքերը կընգնենք, որ մեզ մի ողորմութիւն անի, հաստատապէս խօսեցաւ Գէորգ խալֆէն, մենք էսքան մարդ չենք կարող տալ:

— Մի անէք, մի՛ ըլէք, ուղումէր էլի քարոզն սկսել տէրտէրը, որ Աւոնդն էլ չըհամբերեց:— Շատ խօսելու ժամանակ չի, ճչաց նա, բանը վերջացած պրծած ա, տէր Մէլիքսէթը խանին աւելա, որ ես գեղը փչացրելեմ, երես եմ տուել, էս սարվազն էլ դրա խորհրդովն ա եկել, դա ինձ տանիլ տուեց երեւան, որ խեղդիլ տայ ու ինքը էսօր լիակատար իշխան ըլի, էդ մի բանը գլուխ չեկաւ, համա սարքածները կատարուեց: Խելք ունիք անխօս ոչխարի պէս յառաջ ընկէք դէպի երեւան, թէ չէ գեղը՝ ձեռաց կերթայ: Ընէնց չի՞ տէրտէր, ես ու դուն մեծ բանի վրայ ենք էսօր:

— Դու նհախ ես ինձ վրայ խիալ տանում¹⁾, տանուտէ՛ր, ես ի՞նչ կը համարձակուէի քեզ վրայ չար խօսալ:

— Իրաւունք ես ունեցել, ես ինքս էլ հասկանում եմ, որ խելքս կորցրել էի, հասարակութիւնը որ. կայ, թրթուր ա, թէ որ ջարդեա ոչ, աշխարհքը կը բռնի ու էլ օգտիցը գալ չի ըլ՛իլ: ²⁾ Բայց էդ թողանք, մեր գործին կենանք, դու բանդ սկսիր, հարցրու՛ւ, իմացիր, յօժար ե՞ն թէ ոչ:

— Սիրելիք, մէջ մտաւ տէր Յարութիւնը, փէտի որդն իրանից բհամ կը գայ, ³⁾ ի՞նչ էք միտք անում, էս երկու բարի պտուղները իրարու միս ուտում են ու խալի տունը քանդում, էլ դէս ու դէն ընկնելու ժամանակ չի, երեսներիդ խաչ քաշեցէք, թող անումներդ գրեն:

— Գրեցէք անունները, յուսահատ ասաց Գէորգ խալֆէն և միրգէն մի մին նշանակեց:

— Սարվազը գեղումը դօնաղ սո՛ւր մինչև էգուց, Մանուկ, հրամայեց Ղևոնդը գզրին, թող մեր տղէքն էլ իրանց պատրաստութիւնը տեսնին, էգուց լիսը քցելուս Ազգենց կալումը հաւաքուին, դու էլ տուն է տուն ընկի, հաւ, ձու, բրինձ, ոչխար, ինչ որ հարկաւոր ա, հաւաքիր իւզը աշու համար:

Մի կողմից սարվազների աներես պահանջումները, միւս կողմից նոր սարվազ հաւաքելը Աշտարակը սուգ ու շիւանի մէջ էր ձգել, շունը տիրոջը չէր ճանաչում:

Հինգ վեց հոգի վաղուց չը կային. դրանք էին Գէորգ խալֆէն մի քանի իշխաններով. նրանք երտեղ որ է հիմի երևանու կամուրջը կը հասնեն. — մի ճար պէտք ա տեսած, ասաց Գէորգ խալֆէն ու ջէբերը ոսկւով լցրած՝ առաջաւոր իշխանների հետ գնաց երևան:

Ամբողջ օրը մի կտոր հաց չէր մտել տէր Յարութիւնի բերանը, նա էր Գէորգ խալֆի փոխարէն ամէն տուն մտնում ու մխթաբում: Ճաշ թեքուել էր՝ չէնց նոր դադրած՝ ոյժից ընկած խեղճ ծերունին ոտն իրանց շեմքն էր դնում, որ մի աղետալի ձայն նրա ականջն ընկաւ:

— Տէրտէր ջան, կարգիդ մեռնիմ, իմ ձեռն ա քու փէշը, ⁴⁾

¹⁾ Կասկած տանում: ²⁾ Զսպել: ³⁾ Կը գոյանայ: ⁴⁾ Քեզ եմ ապաւինել:

երեսիս թաղցրու, ես էլ զլսիս ճարը տեսնիմ. Ղևոնդն ուզում էր ինձ էլ սրան էլ սպանել տալ, երկու սարվազ քամակներիցս հիմի կը հասնեն. տէրտէր ջան, դու ըլիս քու Աստուածը ¹⁾, իմ երեսին լաւ պահես, դու դառիր դրա հէրը:

Տէրտէրը շփոթուեց մնաց, բերանը մի խօսք էլ չեկաւ, էն քանը միայն տեսաւ, որ Մանուկը երեսի ճակատը շտապաւ պաչեց, գէպի իրան հրէց ու ինքը գէպի ձորի կողմը վազեց:

Տէր Յարութիւնը փայտի նման կանգնել էր. յանկարծ երկու սարվազ, դաշոյնները հանտո՞՛ւ նրանց հետ էլ Ղևոնդը՝ կայծակի արագութեամբ իրանց դռնովն անց կացան:

— Քանի կարաք՝ աշխատեցէք առաջ երեսին ոչնչացնել, յետոյ հօրը. չը մոռանաք զօչադներ, ²⁾ երեսինեմ ասում, դրա համար լաւ հախ ³⁾ կառնէք ինձանից: Պարզ լսեց տէր Յարութիւնը Ղևոնդի խօսքերը:

— Ես ի՞նչ կրակ ու պտտիժ ա, երկնային թագաւոր, էս ի՞նչ կը նշանակի, մտածեց տէր Յարութիւնն ու դուռը ծածկեց, երեսային գրկեց, ներս տարաւ:

Երկար ժամանակ չէր հարկաւոր իւր տիրուհուն բանի էութիւնը հասկացնել ու երեսային նրա ինամբին յանձնել: Ուզեցաւ գնալ իմանալ եղելութիւնը:

Դեռ դուռը չէր բաց արել, Ղևոնդի ձայնն էլի ականջն ընկաւ. նա հայհոյում էր սարվազներին:

— Ես ձեզ ասեցի, որ ինձ համար երեսէն ա հարկաւոր, ընչի՞ս էր պէտք հէրը, ախար չիմացա՞ք, թէ ո՞ր ծակը կոխեց նա իր լակոտին:

— Մենք երեսայ չտեսանք, իրան գտանք քարափի գլխին ու սպանեցինք քարովը ցած քցեցինք, նա մենակ էր, երեսայ չըկար հետը:

— Հալեաթ ⁴⁾ գիրը ջնջուած չի, մթմթեաց ինքն իրան հայերէն Ղևոնդը, երեւում ա Աստծու պահած գառը գէլը չի ուտիլ, թող գնայ մենծանայ, ընչանք էն օրը կամ էլը կըստտիլ՝ կամ իշատէրը:

Տէր Յարութիւնը պարզ լսեց այս ամէնը և զլուխը շարժեց:

¹⁾ Ի սէր Աստուծոյ: ²⁾ Քաջեր: ³⁾ Վարձ: ⁴⁾ Երեկ:

— Խեղճ Մանուկ, փնթփնթաց նա, դու էլ էս գազանի ճանգն ընկար. բայց քանի էս անօրէններն էստեղ են, պէտք է տազ անենք¹⁾:

Հէնց էն իրիկունը սարվազը գեղեցը հեռացաւ: Գէորգ խալֆէն հրաման էր բերել, որ ոչովի ձեռք չըտան և թուղթն առնելուն պէս գիւղը թողնեն:

Ղևոնդն էլ սարվազի հետ գնաց Երևան:

Միւս առաւօտը անգղները պտոյտ պտոյտ էին անում Ծուխոնց ձորի գեմի գլխին:

— Անպատճառ էդտեղ կը լինի Խեղճ Մանուկի մարմինը, ասաց տէր Յարութիւնը Գէորգ խալֆին. ես ամէն բան լսեցի:

Կարմրաւոր եկեղեցու արևելահիւսիսային անկիւնումը մի չալու²⁾ փուշ է դուրս եկած, մացառի տերեւները չեն երևում, բոլոր ձղքները կապտած են ջորահներով: Այդ փշի տակը լիքն է խեցեղէնների կտորտանքներով: Ամէն օր այդ փշի վրայ մի քանի կտոր շորահին էլի աւելանում է և խեցիի կտորտանքը շատանում են: Այս տեղ են բերում Աշտարակեցիք իրանց հիւանդներին և ոտք ու ձեռքերին ջուր են ածում, նրա հագուստիցն էլ մի կտոր կտրում, չալուի վերայ կապում են, ջրի ամանն էլ այն տեղ կոտրում են: Ամէն մի Աշտարակեցի երեխայ քեզ կասի, որ էս նահատակի գերեզմանն է, որի բարեխօսութեամբն իւրեանց հիւանդներն առողջանում են: Շատերը շատ պատմութիւններ են անում այս գերեզմանի վերայ, մի մասն էլ ասում է, որ այս մեր ջրատար նախընդ ու գգիր Մանուկի գերեզմանն է, որին սարվազները նահատակել՝ քարափովը ցած են ձգել:

Ի.

Ո Ր Դ Ե Գ Ի Ր

Ամէն ջանի իւր շապիկը միշտ կպած կը լինի, ամէն աչքի իւր սովորն է հաւանելի: Աշխարհի էն ղլխից էսպէս եկել, էսպէս էլ գնում է: Խաչը տէրը զօրաւոր կանի: Մարդուս համար իրան ունե-

¹⁾ Լռենք: ²⁾ Սև փշի թուփ:

ցածը, իրան սրտին մօտիկ առարկան ուրիշը սեպհականութիւնից շատ վեր է: Նրա աչքը, որքան իւրանից հեռաւորներին կը տեսնի, 100 անգամ իւրը աւելի մօտիկ կը գննի: Փորձած բան է. այսօր այս տեղ ես, քո սրտին, քո մտքին մօտ եղելութիւններն են քեզ պարապացնում: այս տեղը օգուտն ու վնասը՝ այս տեղի հասարակական իրողութիւններն են քեզ զբաղեցնում՝ այս տեղի վերայ ես խօսում, խորհում, դատում, չափում: հեռացար՝ մի երևակայութեան պէս քո մտքովդ ստուերի նման անցնում են երեկուան թողածներդ և ներկան է քեզ գրաւում:

Նեաւարար, եթէ մի տեղի անուն պայծառացել է, նրա վերայ շատ ասվում, խօսվում և գրվում է, այդ նշանակում է, որ տեղացիների զարգացմունքից կամ անլարգացողութիւնից է կախուած: Մի աշխարհից տեսնում ես երևելի տաղանդներ են յառաջ գալիս, հռչակաւոր անուն են ստանում, մեծացնում են իրանց աշխարհի փառքը, իսկ միւս տեղն ընդհակառակը անյայտութեան մէջ ընկած է: Միթէ չկան այն աշխարհումը մարդիկ, միթէ ոչինչ արժանայիշատակ բան չկայ այն տեղ, միթէ հանճարներ միայն մի որոշեալ կլիմայի տակ են ծնում: — Պատասխանը շատ պարզ է. այստեղ հանճարը չքանում է տգիտութեան ցանցերի մէջ, միւս տեղում նա աւելի յաջող պայմանների տակ է զարգանում: այստեղ երկիրը իւր բոլոր հրաշալիքներով անտէր և անխնամ ընկած է, միւս տեղում նրան զօրաւոր է արել, հանրահռչակ է արել իւր տէրը, իւր զարգացած հասարակութիւնը: Նթէ ճիշդ չէ, եթէ խաչը տէրը չի զօրաւոր անում, ապա ընչո՞ւ Հայոց աշխարհի ճոխութիւնները անձանօթ են մինչև այսօր լուսաւորեալ աշխարհին. Շվեցարիայի ամէն մի քարը ունի իւր յիշատակարանը, իտալական պարզ երկնականարը իւր բանաստեղծների դրուագներովն է պարծենում, իսկ մեր աշխարհը մեր իմաստուն եղբայրների մօքումը վայրենիների որջեր և գուցէ բւեռային կողմերի անբերրի տեղեր է ստուերի նման նկարագրվում: Թող շնորհ բերէ, թող զայ մեր շնորհալի Եւրոպացին Հայաստանի որ տեղը կամենայ, ուրիշները թողած՝ միայն մի չնչին գիւղը վերցնենք, թող բարեհաճի Աշտարակ այցելել և տես թէ ինչ ահագին հատորներով զբքեր կը գրէ մեր աշխարհի վերայ, տես թէ ինչպէս կը համեմատէ նա մերը իւր տեսածների հետ և ինչպէս բարձր կը համարի: Թող մի երևելի ճարտարապետ էս օր մանի Աշտարակ և կը տեսնես որ նա կասէ թէ մեր տգէտ պապերն էլ պա-

կառ ճարտարապետներ չեն եղել: Վստահ կարելի է ասել, որ իրաւունք կունենայ մեր գիտնականը հերքել Աշտարակու առուի արուեստականութիւնը: Բնութիւնը միայն կարող է այնպիսի մի անսովոր երևոյթ յառաջ բերել, ինչպէս մեր առուն է: Ի՞նչ դարմանք, եթէ Վեր առուի սկզբն առնելու տեղից մինչև Աշտարակ մտնելը 1000 անգամ մարդ մահն իւր աչքի առաջին կրտսնի, եթէ նա կը կարծի, թէ իւր ոտքի տակի մի թիղ լայնութեամբ հարիւրաւոր զաղերից բարձրացրած թումբը այս բոպէիս ուր որ է կը փչի, ու թէ իւր մեծ կտորն ականջը կը թողայ և թէ կը գրկի Աշտարակցուն իւր դարաւոր տարիներով ժառանգութիւն ստացած հայրենիքից: Եթէ Աստուած մի արասցէ, բերանիցս դուրս գայ՝ քամին տանի, մի այդպիսի անբաղդութիւն պատահի, մեր առուի որ և իցէ բիթը ¹⁾ քանդուի, մեր զիւղը կը ոչնչանայ և կը չորանայ: Բայց միամիտ եղի՛ր, մեր տգէտ որմնագիր պապերը էնպէս բան չեն շինել, որ վտանգի ենթակայ լինի: Առասպելական աւանդութիւնը մեր առուին տուել է մի ճգնաւորի բարեմաղթութեան ծնունդ: Ժողովրդի մէջ այսօր էլ Ականատես անունով մի՛անապատական փառաբանում է. Ականատեսը Աշտարակու բարերարն է կոչվում. նա եկել է, իբր թէ, հաւանել Աշտարակու տեղադրութիւնը և օդի առողջարարութիւնը ու երկար աղօթքներից ու մաղթանքներից յետոյ՝ գաւազանի ծայրով գծելով կարբի զիւղի տակից՝ Քասախ գետից մինչև Աշտարակ, հրամայել է այդ գծին լայնանալ, յետ բացվիլ, քարավիներ ու թմբեր ծախել, ձղվել և առու կազմուել, իսկ ջուրը մի ընտելացած գառան նման քամակիցը վազել է: Աղօթքով՝ թէ խելքով, աւանդութիւնից կարող ենք եզրակացնել, որ Ականատեսն է այն հանձարը, որ մեր առուի ծրագիրը մտքումը գծագրելով, այսօր մեր երջանկութեան պատճառն է դարձել, Ականատեսն է եղել այն տգէտ ճարտարապետը, որ այսօր շատ երևելի ճարտարապետների մոլորեցնում է:

Քո յիշատակը քաղցր լինի, մեր առաքինի և գերահանձար Ականատես. քո գերեզմանդ պաշտելի է ամէն մի Աշտարակցու համար, մենք չենք կարող Սաղմոսավանք գալ և քո սուրբ շիրիմը չհամբուրել: Այո՛, Սաղմոսավանքի եկեղեցու աջակողմեան դասումն է

¹⁾ Առուի խախուտ տեղը, որ ոչինչ բանով հնարաւորութիւն չկայ ամրացնելու:

Թաղած Ականատեսը և ամէն մի Աշտարակցի եկեղեցին մտնելու անպատճառ մի ռոզորմի տալիս է ու համբուրում նրա գերեզմանը:

— Այ, էս ա Ականատեսի գերեզմանը, որ մեր առուն հանեց, լիս կտրի՛ սա, պատմում է հայրը որդուն, մայրը աղջկան և այլն:

Թողնեք մեր առուն. թող դայ մի եւրոպացի լուսաւորեալ և կանգնի Աշտարակումը Ծիրանաւոր եկեղեցու մօտ Շուխոնց անշուք տան պաշտգամբին և թող արշալոյսը նոր ծագելուս, կամ մի պարզ լուսաւոր ու աստղաճաճանչ զիշեր նայի նա ուղղահայեաց իւր առաջին փռուած ձորովը դէպի արեւելք: Տես, թէ ի՞նչպէս կզմայլի նա մեր լայնարձակ ձորի տեսարանովը, ի՞նչ սքանչելի պատկեր կը տեսնի իւր աչքի առաջին, ի՞նչ տպաւորութիւն կունենայ մեր օտարական հիւրի վերայ ձորը իւր կարկաջասահ Քասախի արծաթափայլ գետովը, իւր տերեւախիտ ծառերովը, իւր եռակամար կոփածոյ կամրջովը, իւր հանդէպի փոկաբերդ կոշուած բնական և ոչ արհեստական միապաղաղ պատովը. մանսւանդ՝ եթէ դարնան սկզբին, արեւածագին այս տեսարանին մի աւելի շքեղութիւն կը տան կարմրակտուց կաքաւնների կղկղական ներդաշնակ ձայները: Հաստատ հաւատացած եմ, որ մի հրձուանք՝ մի բերկրալի խոստովանութիւն գուրս կը թռչի իւրովին հետաքրքիր բնագէտի սրտից. նա կասէ թէ ինքը մինչև այսօր առաջին անգամն է բնութեան սքանչելի պարզեանների հետ ծանօթանում: Հիմի արի՛ գու, զրիչը տնւր մեր բանաստեղծի ձեռքը և հեռացիր: Սրտի հետ գործ չունիս, նրա հոգւոյ արտայտութիւնքը, քո անշուք հայրենիքի նշանակութիւնը, գերազանցութիւնը և գովքը դու կը կարգաս եւրոպական մամուլի տակից լոյս տեսած՝ և երջանիկ կը համարիս քեզ այսպիսի մի հայրենիքի որդի լինելուդ համար:

Ո՛ր մէկը պատմեմ մեր հայրենիքից. ամէն մի աւերակը, ամէն մի քարը հիացք և տխրութիւն է պատճառում ուրիշներին, իսկ մեր պապերի համար մի սովորական երևոյթ:

— Շատերը չեն էլ վստահանալ կանգնել մեր նկարագրած տեղը Ծիրանաւոր եկեղեցւոյ պատի տակին, որի խաբիսու և կիսաւեր քարերը վարալի ժանիքների նման ամէն կողմից մինչև կէսը յառաջ են եկել ու կարծես մի մագի վըայ են բռնուած, կարծես մի բարակ քամու են սպասում, որ վայր գահաժլեթուին և տակի կանգնողին ջախջախեն: Եւ ո՞վ է գԺուել որ իւր գլուխը յայտնի մահուան ենթարկի: Բնութեան տեսարաններով հիանալը, այո՛, շատ քաղցր է,

բայց կեանքը ևս առաւել: Որքան կամիս, ատամներդ թափիր, կոկորդ ճղի՛ր, լեզու գործ դիր, ցանկացիր շատերին հաւատացնել, որ դու այսօր ծերութեան հասակի մէջն ես և քո օրօրոցդ էս թքով կը պցրած քարի տակին է գրած եղել, քո մայրդ այս տեղէ քեզ անուշ ձայնով օրօր ասել ու թէ քեզ քնացրել և թէ այն ձորի գարնան այցելու քաղցրաձայն թռչունների նախանձը շարժել. ասա որ էսօր արեգակը իւր ցօղը քեզ վերայ շողացրելէ նոյն պաշտօնագրի վերայ. ինչ կուզես՝ խօսիր—շատ այցելու քեզ խելագար կը կարծի: Գու ասա, որ եկեղեցու պատի գլխից կախ ընկած քարի վերայ դարսած խուշուրները ¹⁾ և ծառի ճղնիկները ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ մի զոյգ արագիւլ բուն, ուր այդ թռչունը գալով դարնանամուն Բաղդադից՝ անց է կացնում տարուան քաղցր եղանակը, ձու է ածում, հանում՝ մեծացնում է իւր երկու սիրուն ձագերը և աշնանը՝ իւր սակաւաթիւ ընտանիքի հետ ճանապարհ ընկնում կրկին խուրմայ ուտելու: Ասա, որ քո սիրելի հարեան արագիւլը գնալուս մի քանի անգամ թռչոտելով պտոյտ է անում Աշտարակու գլխովը, գիւղը թնդացնում է իւր կլկլող ձայնովը, երախտագգած, հրաժարական է տալիս. «բարով մնաք, դուք հիւրասէր Աշտարակեցիք, այս է ասում նա իւր կլկլոցովը, ես ձեր քաղցր բարեկամութիւնը, ձեր ինձ ցոյց տուած սէրը չեմ մոռանալ. թողում եմ իմ բունս ձեզ անդ, որ միւս տարին էլ ի արողանամ ձեր հիւրասիրութեան արժանանալ: Բայց թէ իմ կեանքիս օրերը հաշուած լինին, եթէ ես էլ չկարողանամ վերադառնալ, չեմ թողուլ ձեր գիւղը արագիւց զուրկ, կը պատուիրեմ իմ ձագերին չմոռանալ իւրեանց ծնած տեղը, իւրեանց հայրենի տնակը—Փիրանաւորի խալխուլ պատը, ամէն տեղից գերադաս համարել իւրեանց ամարանոցը և վերադառնալ այդ տեղ ձագեր հանել»:

Պատմի՛ր դու նոյնպէս մեր շատերին թէ Աշտարակու եկեղեցին էլ իւրեանց կողմից ուրախ ուրախ պատասխան են տալիս. «բարով գնաս, բարով գաս ոտքդ խէրով ըլլի՛, ցաւ ու չօռը պահաս ըլլի՛ հաց ու պտուղը շատ, լլի՛ մեռնողը տատս ու պապս ըլլին»:

¹⁾ Մանր ցախեր:

— Բարո՛վ գնաս, բարո՛վ գաս, ոտդ խէրով ըլի, ցաւ ու չօռը պակաս ըլի՛, հացն ու պտուղը շատ ըլի՛, հարսանիքը աղպօրս ըլի՛, մահէնիքը տատինս ըլի:

Դու ինչքան փաստեր կուգես բեր, ինչքան կամիս հաւատացրո՛ւ, մեր պատուական այցելուն աչքը կը դարձնի Ծիրանաւորի վերայ և կամ ինքն իրան երազում կը համարի, կամ քեզ ցնորքի մէջ:

Մենք թողնենք մեր ներկան և վերադառնանք մտքով, թռչնէք մի դար յառաջ, գնանք, գտնինք մեր մոռացուած պապերին և տեսնենք, թէ մի սպիտակամօրուս ծերունի, որ իւր կեանքի շատ զիշերներն անքուն վայելէ Ծիրանաւորի տակից բնութեան գեղեցկութիւնները, հսկել, սաղմոս է ասել հեղամունչ, ոտքի վերայ մանդալով, մեր սրբակեաց ծերունին ի՞նչ է զգացել այն ժամանակը. նա է՛լ նոյնպէս սքանչացել ու ամիշել է Աշտարակու տեսարաններով, ինչպէս և մեր ներկայ օտարական հիւրը:

Ո՛չ, նրա համար այս ամէնը սովորական երևոյթներ են եղել, նա այնպէս հաւատացած է եղել, թէ ամէն տեղ մի և նոյն տեսարաններն են, մի և նոյն ձորերը, նոյն և մի կաքաւները և այլն. նա ոչ հեռու երկիրներ է տեսել, ոչ մեծ գիտութիւն է ունեցել, որ կարողանար համեմատել մերը ուրիշների հետ և անմահացնել մեր աշխարհի անունը. նրա ցաւն ու հոգսը ուրիշ բան է եղել, նրա աչքերի արատասուքը չի չորացել, տեսնելով իւր սիրելի ժողովրդի կրած տառապանքներն ու անտանելի նեղութիւնները, նրա հօտն առաջին պառակտելին և նա ինքը հովիւ՝ ոյժ և զօրութիւն չի ունեցել ղիմադրել: Վուցէ այնչափ խորթ՝ հաւատի թշնամու տուած տանջանքները չեն նրան վշտացրել, որչափ իւր հարազատ ազգի միջից յառաջ եկած վատթարները, այնչափ տգէտ ռամկից պատաճառած խոցերը չեն կարողացել անհանդիստ անել նրան, որչափ մի քանի հոգեւորականներ: Կարծեմ իմացուեցաւ, որ խօսքս տէր Յարութիւնի համար է: Առաքինի հովիւը որքա՞ն անգամ ծածուկ կանչել է իւր մօտ իւր կարգակից փուչ տէր Մէլիքսէթին, յիշեցրել է նրան իւր վերայ առած պարտքը, դառնապէս նկարագրել է նրա առաջին ժողովրդի նեղութիւնները, խնդրել՝ աղօտել է յետ կենալ այս չար ճանապարհիցը, խոստացել է նրան և աւագութիւն և իւր քահանայական արդիւնքը, միայն թէ վերջինս արատ չբերէ հոգեւորականութեան անուանը, ինչպէս քաջ հովիւ, զնի իւր

անձը իւր հօտի վերայ, բայց ոչ միանգամ մի որոշ և միտթարիչ պատասխան չի ստացել:

Տէր Յարութիւնի առաջիկայ գիշերուան կրած աղէտները միւս առաւօտը մեզանից ամէն մինը կարող է պարզ տեսնել նրա երեսին աւելացած խորշոմներից և բնականից աւելի վոս ընկած աչքերից:

Նրա սովորական զծագրութիւնն ամէն նայողի մէջ յարգանք էր ներշնչում: Նրա հասակը կարճ էր, ինքը վտիտ, բայց ջլոտ և կայտառ. որքան էլ եօթանասուն տարեկան մօտ զառամեալ, բայց ճարպիկութեան և թեթեւ գնացքի ու վեր ունիստի մէջ չէր կարելի նրան զննազանել մի երիտասարդից. անդադար կը գործէր նա և չէր յոգնիլ. նրա զլուխն իւր փոքրույթեամբը համապատասխանում էր երեսին և հասակին: Նրա յօնքերի թանձրութիւնը կամար կապելով խոր գնացած աչքերի վերայ, իւր արծուի քիթն էլ պատնէշ արած, նրան տալիս էր կեանքն աշխարհից զուրս անապատերումն անցկացրած և երկնային մանանայով միայն ապրած ճգնաւորի կերպարանք: Նորա երկու խոր փոսերի միջից կրակի պէս փայլին տուող մանր և սուր աչքերը զանազան մարդկանց վերայ այլասեռակ տալսորութիւն էին անում: Այդ կախուած էր ծերունու հայեացքից, թէ ո՞ւմ վերայ ինչ հոգւոյ արտայայտութիւն է ու՛ղում ցոյց տալ: Խիղճը մաքուր և գործքը բարի մարդը կուզէր տեսնել տէր Յարութիւնի ժպտալի դէմքի հետ նրա քաղցրութիւն և հոգւոյ միտթարութիւն արտաշնչող աչքերը: Իսկ խղճի խայթից հարուածուածը միշտ կաշխատէր փախչել այդ զարմանալի ծերունու սուր հայեացքից. տէրտէրի աչքերիցը, կարծես, ելքադարական կայծեր էին զուրս թափւում և իրեն շանթակոծում: Այս էր պատճառը, որ մինչև այսօր ոչ մի բէգ, կամ խան մեր տէրտէրին մի պակաս խօսք չէին ասել, միշտ նրա հետ յարգանքով էին վարուել: Սարդարը շատ անգամ կամեցել է նրան պատժել, բայց երբ կանչել է իւր առաջը, նրա բարկութիւնը խորտակուել է տէր Յարութիւնի հայեացքից և պատուով ճանապարհ է դրել: Ղևնդը որքան էլ մարդկութիւնից զուրս եկած լինէր, եթէ տէր Յարութիւնի աչքերին նայէր, իսկոյն անձնատուր կը լինէր. դրա համար էր, որ նա միշտ փախչում էր մեծ տէրտէրի ներկայութիւնից: Դեւը դարբնոցը չի գնալ, ասում է առածը:

Մի սարսափելի առաւօտ բացուեցաւ մի օր տէր Յարութիւնի

վերայ. երեկուան տեսնողը այսօր նրան չէր ճանաչել, կնճիռները կրկնապատկուել էին:

Եթէ չես մոռացել, այս երեկուան անցքից յետոյ էր, երբ իւր տան անդամների մինն էլ աւելացաւ: Նա Ղևոնդի և պարսիկներին խօսքերից պարզ գուշակեց, որ իրեն աւանդ տուած վարդ երեսօնի հիմա որք է, թէ այսուհետեւ գլխի Մանուկ չկայ՝ իւր որդու ապագայով պարծեցող: Այս էր պատճառը, որ խեղճ ծերուկը ամբողջ գիշերը անտէր երեխայի վիճակի վերայ մտածելով՝ բաց աչքերով էր լուսացրել: Նրա համար ոչ երեխայի կերածն ու հագածն էր զգալի, ոչ իւր աշխատութիւնն էր խնայում: Նրա տանը օրը տասն օտարական էին ճաշում, նրա շնորհիւ մի քանի որբեր էին խնամվում և հագնվում: Ի՞նչ էր ուրեմն տէր Յարութիւնի հոգսը վարդի վերաբերութեամբ: — Միմիայն երեխայի վտանգաւոր դրութիւնը:

Նա պարզ լսել էր Մանուկի խօսքերը. «Ղևոնդն ուղղում էր ինձ էլ՝ երեխիս էլ սպանել... դու ըլիս քու Աստուածը, իմ երեսին լաւ պահիր, դու դառիր դրա հէրը»:

Այս խօսքերն էին տէր Յարութիւնին մտատանջում, նրա վերայ մի նոր հայրական պարտաւորութիւն էլ էր դրուել:

— Ի՞նչ կարիք ունէր Ղևոնդը մի երեխայ սպանելու, ի՞նչ թշնամութիւն պտի ունենար գլխի Մանուկի դէմ. ինքն էր նրան նախընտրութիւնից հանողը, ինքն էր նրան իրա տունը տանողը. ասում էին, որ գլխի երեսին իր աղջկանից պակաս չէր սիրում, հիմի ի՞նչ քամի անց կացաւ նրա գլխովը: Ո՞վ գիտի, ի՞նչ օձի մտքեր ունի նա. ես ի՞նչ պտի պահեմ երեսին, որ ազատեմ էն կատաղած գազանիցը: Զէ, իմ տուն ու տեղս էդ երեսի ուղուրին յետ կըղնեմ, ու Ղևոնդին չեմ թողալ, որ վարդի մի մազին գիպէ: Սակայն ի՞նչ հնարք բանացնեմ, էն արենկերը լաւ գիտայ, որ վարդը կենդանի ա, ամէն ծակ ու ծուկ կընկնի, շան պէս հոտոտալով ման կըլայ, բալքի կարողանայ տեղն իմանալ: Բանից դուրս ա գալիս, որ հէրը որդու սիրուն մատաղ գնաց, Ղևոնդի սրտի փութը զեռ չի նստել. էստուց յետոյ նրա կռիւը ինձ հետ ա, ես էլ ձակատէ ձակատ քեալլայ պտի տամ ¹⁾ նրա հետ. ընչանք տէր Յարութիւնն իր օղլուշաղի ²⁾ հետ կոտորուի ոչ, Մանուկի երեխայ վարդի գիւը թեքվելու չի ³⁾:

(¹ ձակատամարտութիւն: ² Գերդաստան: ³) վնաս չի հանդիպելու:

Երևում է, որ տէր Յարութիւնը չէր լսել Ղևոնդի վերջին փնթ փնթոցը, որ երկխայի համար ասաց. «Հալթաթ գիրը ջնջուած չի, Աստծու պահած գառը գէլը չի ուտիլ, թող գնայ մենծանայ» և այլն: Եթէ տէրտէրը լսած լինէր, էլ այնքան չէր սրտնեղել:

— Վարդն ու Թորոսը համարեա՛ հասակալից են, վճարար մտածեց տէր Յարութիւնը, ես հիմա երկու չի՛ երեք տղայ ունիմ, քանի շունչս վրէս ա, քանի մեր օջաղը ծխում ա, երեքին էլ մի աչքով պտի մտիկ տամ:

— Սուսամբար, կանչեց տէրտէրն իւր կնոջը, ես քեզ խեղճ Մանուկի գլխի եկածը պատմեցի, մենք հիմի երկու տղայ չունինք, իրեք են. մեծ տղէկ Վարդն ա, յետոյ Թորոսն ու Կարապետը. ըտէնց ա, թէ ոչ:

— Թող ըլի, Աստծու տուածիցը փախչիլ չենք:

— Շատ լաւ, բաս որդի շինի՛ր:

Տէրտէրակինը գնաց Վարդին բերեց:

— Արի աջս առ, Վարդ ջան, հայրական քնքոյշ դէմք առած՝ կանչեց տէրտէրը երեխային:

Երեխէն կատարեց:

— Մտի՛ր Ֆարաջես տակը, երկու ձեռքով վերարկուի փէշերը յետ բացանելով հրամանեց տէրտէրը:

Վարդը հնազանդուեց:

Փէշերքի մէջ փաթաթեց Վարդին տէր Յարութիւնը և առնելով իւր գիրկը՝ սխմեց նրան իւր կուրծքի մէջ, համբուրեց և առեց տիրուհւոյն:

— Ես պրծայ, դու սկսի՛ր:

Սուսամբար տիրուհին յետ բաց արեց իւր դօտին, մտցրեց մանկանը իւր շապկի մէջ և կուրծքի բացուածքով հանեց ու մի մայրական քաղցր համբոյր տալով՝ գրկեց նրան: Նրանք վերածնեցին:

Էս միջոցն էր, որ ժամկոչ Սուքիասը կոչնակները ծեծեց.

— Օրհնեալ է Աստուած, ժամ հրամայեցէք: Դատաստան կայ գալու, պատասխան կայ տալու. ո՛վ բարի քրիստոնեայք, ժամ հրամայեցէք: Էս էր կանչում ձայնով Ծիրանաւորի կտերը կանգնած՝ ժամկոչ Սուքիասը՝ կոչնակի տախտակին խփելով:

— Ո՛վ բարի լսի առողջ սուրբ Աստուածածին, գրկից երեխային ցած դնելով, ձեռները դէպի երկինք բարձրացրեց Սուսամբար

տիրուհին, դու պահիր իմ երեխանցը՝ իմ վարդին, իմ թորոսին, իմ կարապետին:

— Աստուած ձենդ լի՛, էն տնաքանդի սիրտը մի դուլթ քցի՛, մենք մեղաւոր անարժան ենք, արժանաւորաց աղօթքը բարեխօս ըլլի՛, ձայնակից եղաւ տէրտէրն իւր երէցկնոջն ու միւս անգամ համբուրելով վարդին՝ գնաց առաւօտեան ժամն օրհնելու:

ԻԱ.

«ՀԱՅՐ ՀԱՅԱՐԱՐԻՆ ՏՈ՛ՒՐ, ՄԻՆՆ Է՛Լ ԱԻՆԼԻ»

— Ընդուր են ասել, թէ «շան հետ աղբէրացի, փէտը ձեռիցդ մի՛ վէր քցի»: Ո՛վ կիմանար, թէ մեր փշանալու Ղևոնդ կրկին փալանը շուռ կը տայ, ի՛նչպէս խելօքացել էր: Ափսոս Մանոկ, ի՞նչ լաւ մարդ էր:

— Անցկացած բանի քամակիցը շատ չեն ընկնիլ, Գէորգ խալփայ, մեռածներին թո՛ղ, աչքիդ առաջի ցաւին թէ զեղ գիտես, արա՛, Ղևոնդի մաշահաթը դեռ մնայ, Աստուած Հայի ճակատին ըսէնց ա գրել, որ մենք էս աշխարհքումը հանգստութիւն չպտի ունենանք. դեռ ոտ ու ձեռ ընկնենք, էս մեռելը թաղենք, էս բանի ճամփէն գտնենք: Ես քեզ ասեցի, որ Մանուկի երեխէն ինձ մօտ ա, մի հրաշքով, համարեա՛, Աստուած մեր տունը քցեց, հալթաթ վերեկից կտրուած չէր: Հէնց էն սհաթը պտի մեր դռներովը փախչէր Մանուկը, որ ես մեր բակի դուռը բաց արի. դեռ մի խելք սարվացրու, ի՞նչ անենք, որ էս երեխի գլխին էլ մի օյին չգայ ¹⁾ էն գաղանը. ես պարզ լսեցի, որ նա սարվաղներին հրամայեց ջանք անել առաջ երեխին սպանել. յետ դառնալու էլ սաստիկ կատաղած էր, որ պստկին աչքից կորցրել են: Ես չգիտեմ, թէ ի՞նչ մուռ ²⁾ ունի Ղևոնդը մի երեք չորս տարեկանի հետ, համա որ մորթես էլ, կասեմ՝ թէ Մանուկը իր մինուճարի ուղղւրին ³⁾ մատուղ գնաց:

— Խեղճ՝ մարդ, որ տեղ նստում էր, բերնի առաջի խօսքը իր ասլանի ճուտն էր:

— Ղորթ որ ալսանի ճուտ ա, մարդի սիրտ փառաւորվում ա

¹⁾ Մի խաղ չխաղայ: ²⁾ Նախանձ: ³⁾ Սիրոյն:

վրէն մտիկ տալով, թէ որ Աստուած պահեց, մենծացաւ, շատ լաւ տղայ պտի դուս գայ:

— Կանչի՛, տէր Յարութիւն, մի քիչ խօսացնենք, մի Իմանում, կարելի ա երեխի բերնից մի բան գլխի ընկնինք, հալբաթ ¹⁾ տանը մի ղալմաղալ ²⁾ պատահած կընի. ասած ա ղեղի էն գլուխը զնայ, երեխիցը բան հարցրուա: Ա՛յ, հրէս գալիս են Թորոսիդ հետ. մտիկ ես տալի՞ս, ես կարծեմ (թայդաշ ³⁾) են, երկուսն էլ մի տարուան երեխէք են, համա Թորոսը նրա կշտին հաւի ճուտի չափա թվում:

— Գնացէ՛ք խալֆի ձեռը պաչեցէ՛ք, բալէքս, հրամայեց տէր Յարութիւնը:

— Ա՛յ շատ ապրի՛ք, նստացնելով երկուսին էլ իւր ծնկների վերայ համբուրեց մանուկներին Գէորգ խալֆէն, ի՞նչ խելօք տղէք էք:

— Վարդը Թորոսիս աղբէրն ա հիմի, երկուսն էլ իմ բալէքն ⁴⁾ են, երկուսի համար էլ լաւ շորեր պտի կարեմ. երբ որ մի քիչ մենծանան, դրանց համար մի մին տախտակ պտի շինեմ, այբ բենը վրէն պտի գրեմ, կարդալ սարվացնեմ, ժամ պտի տանիմ, շապիկ հաքցնեմ, մում բռնեմ տամ. ընէնց չի՞, Թորոս ջան, խօսացնում էր մանուկներին տէր Յարութիւնը:

— Ի՞նչ անեմ, վարդը չի ուզում կենալ, ասումա ես իմ ափունի ⁵⁾ կուշտն եմ գնում, ընչանք իմ ափուն գայ ոչ, ձեր տանը մնալ չեմ, ես Մանուշակի կուշտն եմ ուզում, մի ալար ⁶⁾ ասումա:

— Թէ որ իմ ափուն, Մանուշակն ու Մանգուխտ տատը ընտեղ չընին, զժուելեմ որ նրանց տունը գնամ, ես Մանուշակի ափունին չեմ սիրում, նա փիսն ա. նա իմ ափունի վրայ բարկանումա, ես նրանից վախումեմ, ձեռքը աչքերի վրայ դրեց, ուզում էր լաց ըլիլ վարդը:

— Տէր տէր ջան, Գէորգ խալֆի ծնկնից վեր թռչելով հօր գիրկը փաթաթուեց Թորոսը, ի՞նչ կըլի վարդի ափունին էլ, Մանուշակին էլ, Մանգուխտ տատին էլ մեր տունը բերես, որ վարդը դարդ չի անի, մեզ մօտ կենայ, այ տես, ուզումա լաց ըլի:

— Կը բերեմ, բալայ ջան, դու ուրախ կանց, քու ափուն ուրիշ տեղ ա գնացել, կը դայ, կասեմ կերթայ Մանուշակին էլ,

¹⁾ Ի հարկէ: ²⁾ Աղաղակ: ³⁾ Հասակակից: ⁴⁾ Երկխայքս: ⁵⁾ Հայրիկի:

⁶⁾ Անդադար:

Սանդուխտ տատին էլ կառնի, կը բերի. դուք հիմի գնացէ՛ք Կարապետի մօտ, նրան խաղացրէ՛ք:

Մի քանի րոպէ լռութիւնը տիրեց, ոչ տէրտէրը և ոչ խալֆէն խօսք չէին գտնում, կամ բերանները չէր գալիս, որ խօսին:

Երկուսն էլ մի խորին հառաչանք քաշեցին:

— Լսեցի՞ր:

— Լսեցի, գլուխը շարժելով պատասխանեց Գէորգ խալֆէն:

— Տէր Աստուած, դու ներքեւ մտիկ տուր, մի լիս ու ճար արած:

— Տէրտէր ջան, աջիդ մատնող, մի երկու խօսք ունիմ ձեզ ասելու, ինչ լաւ որ խալֆէն էլ ըստեղ պատահեց. յանկարծ թանաքին ներս մտաւ պառաւ Սանդուխտը:

— Ի՞նչ կայ, Սանդուխտ, խէ՛ր ըլի, որտեղից որտեղ:

— Ձեր գլխին մեռնիմ, քո որդու արևի մատնող, տէրտէր ջան, ոտներովդ զուրբան խալֆայ, ինչ կուզէ՛ք արէ՛ք, գեղը խախալտակեցէ՛ք ¹⁾, քունջու պաճախ ընկէ՛ք, էն լիսահողի նահատակ Մանուկի երեխին գտէ՛ք: Աչքովս էլ տեսած ըլիմ, հաւատալ չեմ, որ խեղճ քօրիկն ²⁾ սպանած ըլի, ես քարափներովը վէր քցած, ես թէ չէ գետումը խեղդած, ոնց որ սաղ գեղը լիցու ա էլի, խօսում: Սուտ ա, սուտ, էն երեխի գիրը դեռ ջնջուել չի, նա դեռ շատ պոփ ապրի, նա Աստուած պահած գառն ա, որ ողջ աշխարհքի գէլերն էլ հաւաքուին, նրա ոտի պճեղին չեն կարող՝ զիպչել:

Տէրտէրն ու Գէորգ խալֆէն դարմացած՝ միմեանց նայելով մնացել էին:

Է՛դ ի՞նչ մտքով ես ասում, Սանդուխտ:

— Ո՞նց թէ ինչ մտքով, խի՞ ես անհաւատեմ, ես Աստուած՝ ես սրբերի չեմ հաւատում:

Թէ որ իմ քարասիրտ աղէն իր դրախտի բաժին կնկայ խօսքին անկաջ արած ըլեր, էն խեղճ Մանուկն էլ չէր կորչիլ: Հիմի հրէն լաւ տանջվումա, քօռ փոշիմանելա ³⁾, համա ինչ պոփ անի, էլաւ պրծաւ. սաղ գիշերս, որ ասես՝ աչքը կպցրել չի, երևանիցն իրիկունն եկաւ, մտաւ իրա օթախն ու դուռը վըէն հետ արեց. ընչանք լիս ոտի վրայ ման ա եկել ու իրան իրան խօսացել:

— Քո մտքումդ մի բան պոփաւ ա գալիս, Սանդուխտ, էլ ի՞նչ

¹⁾ Որոնեցէ՛ք: ²⁾ փոքրիկին: ³⁾ Զղջացել է:

ես պահում, մեր հոգին դուստ եկել մանգալով, ոչինչ չի ելել թէ որ մի բան կայ, կամ երեսն մօտի՞դ ա, կամ տեղը գիտես ու վախում ես աշխարայ անիլը, մեզանից մի՛ քաշուիլ. մենք խալճի հետ էն երեսին հէնց կը պահենք, որ գիւլը սօյմիշ չի ըլիլ: ¹⁾ Ասա՛, Սանդուխդ, ասա՛, տեսնում եմ, որ մտքումդ մի բան ունիս. ես գիտեմ, որ դու Մանուկի երեսին քո հոգու պէս սիրում ես:

— Ճարս ի՞նչ, պտի ասեմ. Աստուած էլ գիտի, որ ես Վարդի սիրու խաթեր պտի տուած խօսքս քանդեմ. ես իմ ողորմածիկ Համասիւիւն խանումին խօսք էի տուել, որ ընչանք գրածը զլուս գալը էս խորհուրդը ոչ ովի չասեմ, համա էլ ով ա մնացել, դուք էք իմ ումուղը: ²⁾ Էս խորհրդին տեղեակ մնացելնք ես ու իմ աղէն. նա էլ էն ա չար ճանապարհից ձեռ չի քաշում. ես մէնակ ի՞նչ պտի անեմ: Հինգ հոգի գիտէին, ինչ որ երկու երես խեքանց համար Աստուած կամեցել ա. Համասիւիւն խանումը, Մանուկը, իր կնիկը, իմ աղէն ու ես. էն իրեքին Աստանից կտրուած էր. մենք էլ, ես ի՞նչ գիտեմ, պտի տեսնի՞նք թէ ոչ. ասենք, ես իմ յոյսս չեմ կտրել: Ձեր գլխովը պտիտ գնամ, մի՛ յետացնէք, զորթ ա երեսն սաղա, համա, ով գիտի, ի՞նչ փորձանքների կը հանդիպի, շուտ գտէ՛ք, վախենում եմ միտի, ուրիշի ձեռ ընկնի ու մի հանդիպի գայ:

— Էլի կմկմացնում ես, էլի չես ուզում մտքինդ բաց ասել:

— Ասեմ, ասեմ, աջիդ մեռնիմ, տէրտէր ջան, մի փոքր ժամանակ գլուխը քաշարած մտածեց Սանդուխտն և մի առ մի պատմեց Կիւրակէի կաթուղիկէում արած ուխտը:

— Որ ըտէնց ա՛, հանգստացիր, երեսն մեր տանն ա, հէնց էս սհաթս թորոսի հետ էստեղէին, դու շուտ հեռացիր, որ չգայ էստեղ քեզ տեսնի ու հետդ գալ ուզենայ, ընչանք տեսնինք ի՞նչ ա դառնում:

Պառաւը դեռ դուռը չէր բաց արել, որ Ղևոնդն ինքը տուն ընկաւ:

Սանդուխտն էլ տեսաւ, որ իւր աղէն իրան չնկատեց, շուտով դռնէդուս:

Ղևոնդի աչքերն ուռած էին, երեսը վուք ընկած, մազերը

¹⁾ Զի թառամել: ²⁾ Յոյս:

ցից ցից: Նա երբէք այսպէս չէր եղած. նրա եղեռնադործութեանց ժամանակը առ հասարակ երեսի վերայ մի գազանային սարսափելի պատկեր էր նկարագրվում, իսկ հիմա աւելի հարբած մարդի, կամ յիմարանոցից շղթաները կտրտած դուրս ընկած խելագարի էր նման, քան թէ չարագործի: Նա կոտորուած էր, նրա ձեռքերը զոզում էին, նրա երեսի դայուկը պարզ ցոյց էր տալիս, թէ նրա ներսը պատե-
րազմէ եղել և չէր կարելի նկատել, թէ ո՞ր կիրքը տեղի է առել միւսին: Հազիւ կըպատահէր, որ Ղևոնդը գէմուդէմ տէր Յարու-
թիւնի տունը գնար, կամ թէ Գէորգ խալֆին երևէր. այդ պատա-
հել էր մի քանի անգամ նրա տանուտէրութեան միջոցին. նա միշտ փախչում էր այս երկու մարդկանց երեսին ուղիղ մոտիկ տալուց, նա միշտ խոյս էր տալիս տէր Յարութիւնի աչքերից և Գէորգ խալֆի պատկառելի դէմքից:

Ոչինչ չխօսեցան տէրտէրն ու խալֆէն. երկուսն էլ սպասում էին հետևանքին:

Հա՛, մի քանի անգամ զլուխը ծանր բարձրուցած անելով խօսեցաւ Ղևոնդը, շատ էք զարմանում, իրաւունք ունիք, ինչքան ձեռներիցդ կըգայ, ատեցէ՛ք ինձ՝ մի անպէտք, մի փնասակար, մի մարդասպան, մի անխղճմտանք մարդի. ես ատուելուց աւել ոչինչ բանի չեմ արժան. գթութիւն, քաղցրութիւն, մարդասիրութիւն ինձ համար մեռած են. իմ թափիլ տուած անմեղ արիւնների ձէնը Աբէլի նման ինձանից Աստծուն դանգատ ա գնացել. ես պոտի կայէնի պէս չօլէ չօլ, սարէ սար, ձորէ ձոր ընկած քաշ գամ, ես չպոտի հանգստանամ, ես ոչինչ լաւութիւն չպոտի անեմ. տխրիլ մարդ-
կանց բաղդաւորութիւնի վրայ, ուրախանալ ուրիշների անբաղդու-
թիւնի վրայ: Ես հիմի եկել եմ ձեր առաջը ոչ թէ թողութիւն խնդրելու, ոչ թէ դարձ գալու, ես մեղքերս խոստովանուելու. չէ, ես անդարձ մեղաւոր եմ, քանի շունչս վրէս ա, ես պոտի փնաս տամ: Ես մի խնդիրք ունիմ, նրա համար եմ եկել զլի՝¹⁾ նման դուշմաններին առաջին կաննել: Հա՛, դուք իմ արենարբու թշնամիքն էք, համա պոտի խնդրեմ, պոտի ոտներդ ընկնիմ, որ էս բանումը իմ աղանչաքս լսէք: Ղորթ ա, իմ խնդիրքս կամքիս հակառակ ա, բայց պոտի անեմ: ձար ունիք տեսէք, Մանուկի երեխին գտէք, սուտ ա, որ

¹⁾ Ծառայ:

ասում են սպանած ա. թուրքերն աչքից կորցրել էին, գտնելն էլ ոչինչ չէին ասիլ, իմ յիմարութիւնն էր որ Աստուհ Տրամանը քանդել էի ուզում: Ղորթ ա, ես կըտխրեմ, ես կը կատաղեմ, երբ որ էն երէխին տեսնիմ առաջիս մանգալուս. ես կուզեմ, որ գետինը պատռուի ու կուլ տայ նրան, բայց նրա կոխած տեղին էլ չեմ համարձակիլ զիպչիլ: Գտիւր նրան, տէր Յարութիւն, վեր կալ քեզ մօտ, մենծացրօւ, քո երեխեքանց հետ կարգաւ սարվացրօւ, մարդ չինիր: Ես էլ հէր չեմ. էս օրուանից իմ մինուճար աղջկանը քեզ եմ տալիս. ասում ա «հացը հացարարին տօւր, մինն էլ աւելի»:

Դու կարող ես, նրան էլ քո աղջկանց պէս մենծացրօւ, թող իմ կնիկս գերեզմանի մէջ ուրախանայ, թող նրա հոգին հանգստանայ: Վերջը նախընտրեմ — գզեր Մանուկի տղին տօւր իմ աղջկանս: Ես մեռած ըլիմ, թէ կենդան՝ խառնուելու չեմ. ձեր երկուսիցդ որը սող մնաք, իմ խնդիրս կատարեցէք: Տեսէք բանը որ տեղն ա հասել. էս սհաթը դուք երկուսդ էլ իմ ազգ ու ընտանիքէք, համա առաջին թշնամիս էք. ձեզ՝ իմ թշնամիներին իմ տալիս իմ երեխին: Շատ կարելի ա, էս րոպէիս խնդրածս կէս սհաթից կուզենամ քանդիլ, կուզենամ երկու երեխին էլ փչացնել, աշխարհքի երեւից վերացնել, որ ուխտը չկատարուի, որ մի օրից մի օր նախընտրեմ — գզեր տղէն թորոտենց Ղեռնդի փետայ չղաւնայ, բայց մի՛ վախէք, ինձ կսպանեմ, սրտիս փութը 100ի վրայ կը թափեմ, հազարին կանքաղցացնեմ ու էդ բանը չեմ քանդիլ:

Գէորգ խալթէն տեսաւ որ Ղեռնդը գէպի յուսահատութիւն է զիմում, խղճաց նրա գրութեան վերայ ու առանց տէր Յարութիւնի կամքը հարցնելու ասաց, որ երեխայն իրանց մօտ է:

Մի դառն ծիծաղ բարձրաձայն հետեւեց Ղեռնդի կողմից այս լուրին. նա աչքերը վեր բարձրացրեց և աւելի շփոթուած՝ օղի հետ խօսեց: — Ուրախացիր, արդար հոգի, դնջացիր, իմ շամոսփիւռ, ինձ էլ զնջութիւն տօւր, հեռացրօւ քո կնճռած երեսդ ինձանից, հերիք ա, էլ մի՛ երեւալ, քո փափագդ կատարուեց, քո փեսացուն ապահով տեղ ա, աղջիկդ տէր Յարութիւնի տանն ա:

Սանդուխտը տուն հանելուն պէս ծառայիցը ըսեց, որ աղէն դուրս գնալուս հրամայել է իրեն շուտով Մանուշակին տանել տէր Յարութիւննց տունը:

Պառաւր խկոյն հասկացաւ, զրկեց երեխային ու յետ դարձաւ:

Վարդն ու Թորոսը պարտիզում խաղալուս նկատել էին Սանդուխ-

տին Մանուշակին գրկած թանաքին մտնելուս: Միանուագ համարեա իրանք էլ պառաւի քամակից վազէվազ տուն ընկան:

— Էլ ես էստեղ գործ չունիմ, ես օտար եմ, ասաց Ղևոնդն ու բռնեց երեք երեխաներին էլ համբուրեց և առանց մի բարեի դուրս ընկաւ:

ԻԲ.

ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ

— Էս լաւ բան միտս եկաւ այ, հոգուս էլ վարձք ա, մոն-
թերը ¹⁾ մեր տանու գործին էլ պէտք կը գտն. հազիր պարապ վախտ ա, աշխարհքն էլ հանդարտութիւն, բեր մեր գոմի օգուտը մի քանի երեխէք հաւաքեմ կարդացնեմ, ժամումը փոխ էլա կասեն, մոմ էլա կը բռնեն, քանց ընչանք իրիկուն քուչեքումն ու կալերումն են իրար միս կոծոտում, թող մեր դրսի բակումն ու գոմի օգումն էնքան մին մնի գզոտեն, որ բեզարին ²⁾:

Տէր Յարութիւնն էլ շատ միտք չարեց. մի քանի օրումը նրա տունը մի ուսումնարան դարձաւ: Երեխեքանց որի ձեռը մի տախտակի կտոր տուեց, վրէն մի քանի տառեր գրեց փայտէ գրչով, որին մի եզան կամ կովի թիակի ոսկրի վրայ մի տիճորի բերանից յետ արած ղազել ³⁾ կապեց շլինքը քցեց, մի երկու տառ էլ նշանակեց. մէկին մի պապենական հին օճաղեց մնացած բոխի կամ պանրի աքաշի ⁴⁾ բերանին ծածկած՝ ափները մկան կրծոտած, մխի միջին սեւացած՝ ապուխտ դառած քերական որ է այբե-նարան տուեց: Մի քանիսն էլ, որոնք որ չօրս հինգ տէրաէր — վարժապետ էին փոխել, մի քանի տարի մի ութ կանոն քրքրուած, կազմահան էլած սաղմոս էին կռնատակներին տարել ու բերել, ամառը գնացել իրանց հորթերը հանդումն արածացրել, կամ գու-թանաւորին հաց տարել, ձմեռն էլ յետ եկել տէրտէրենց տունը զուրը բերել ⁵⁾, էգպէսներին էլ տէր Յարութիւնը էլի էն գզգզուած Սաղմոսը տուեց ձեռքները և հրամայեց որ էլ յետ զլիւիցը սկսեն իրանց «Ե — րա — նեալ — է — այր» և այլն:

¹⁾ Աշակերտ: ²⁾ Ձանձրանան: ³⁾ Այծի մազից բարակ պարան: ⁴⁾ Աման: ⁵⁾ Ձանձրացել:

— Եւ ըստուց յետոյ մեր գոմի օղէն ձմեռները մարդիկ չգան հաւաքուին մասլահաթի. դրա համար Գէորգ խալֆենց օղէն հերիք ա. հիմի ես մոնթեր պտի կարդացնեմ:

— Աղջի Սուսամբար, խորհուրդ արեց տէրտէրը իւր տիրուհու հետ, արի՛ մեր աղջկէքքին էլ կարդացնենք. Մանուշակն էլ թող երկխեքանց հետ խառնուի:

Տէրտէրի օրինակին մի քանիսն էլ հետեւեցան. նրանք էլ ուղեցան իրանց աղջկանցը կոյս շինել:

Պէտք է ասել, որ աշխարհիս կոյր ժամանակն էլ, եթէ մեր պատմութիւնն իմաստասիրուի, պարզ կարելի է տեսնել, որ մեր կանացի սեռն էլ զուրկ չի մնացել ընթերցանութիւնից:

Եթէ մեզանում կուսանաց վկայարաններ չեն եղել, առանձին իգական միաբանութիւն չի կազմուել, բայց և այնպէս մասնաւոր ընտանեաց մէջ գտնուելին ամէն ժամանակ իրանց աղջկաներից մէկին զանազան պատճառներով կոյս, կամ ինչպէս սովորաբար կոչում են, վարպետ շինողներ:

Մանուկ աղջիկը մի տէրտէրի մօտ քանի մի տարիներ քարշ գալով սովորել է մի քանի եկեղեցական փոխեր ու սաղմոսներ, անգիր է արել «Եկեցէն», կամ իրանց գիւղումը գտնուած անապատ կոչուած ուխտատեղի բանային է մօտն առել, այն մատուռն սպասաւորել, երեկոյ առաւօտ լոյս վառել և կամ իւր հօր տանը նստած՝ միշտ եկեղեցի է յաճախել և գիւղի կանանցը ծառայել մի սրբի սէր հաւաքս անելու, կամ թէ խեղճ անտէրներին այցելութիւն անելն է ընտրել իրան նպատակ:

Այսպիսի վարպետներ, կամ կոյսեր մինչև այսօր Հայաստանի շատ գիւղերում կարելի է տեսնել: Մի գիւղ մտած՝ երբեմն օտարականի աչքին ընկնում է մի կին սեւ և համեստ հագուստով, գլուխը տեղացի կանանցից կամ աղջկաներից բոլորովին տարբեր մի մուգ թաշկինակ կապած: Այդպիսի կնոջը ամէն մարդ էլ կարող է նկատել. սովոր աչքերը կասեն, որ սա այն գիւղի վարպետն է: Նա չի հագնիլ վերարկու, ինչպէս հագնում են այժմ մեզանում մի քանի հայաբնակ քաղաքներում գտնուած կուսանքը: Նրա հագուստը, համարեա՛, նման է իւր գիւղի կանանցը, բայց իւր սեւ գոյնովը և բաց երեսովն ու ազատ շարժուածքովը, այդ կնամարդը ցոյց է տալիս իւր վարպետութիւնը:

Մեզանում ամէն մի կին կը փախչի քեզանից, եթէ նրան մի

հարց անելու լինիս, երեսը շուռ կը տայ, նշանացի անելով պատի հետ կը խօսի, քո պատասխաններդ պատի կամ քարի ձեռքով կը թայ. իսկ վարպետը մի պարկեշտ վստահութեամբ կը կանգնի զիմացդ, ուղեղ երեսիդ կը նայի, ազատօրէն և խոնարհաբար կը պատասխանի և ամենայնօժար կամքով կը լըուցանի քո խնդրուածքդ, եթէ այդ բանումը մի մարդասիրական ծառայութիւն կայ անելու:

Եթէ դու օտարական ես, քո խնդիրդ է որ և է անձի տունը ցոյց տալ, վարպետը քեզ ուղեցոյց կը լինի. եթէ դու զիշերելու տեղ ես խնդրում, նա քեզ կը տանի իւրեանց տունը և հային յատուկ հիւրասիրութեամբ կը պատուասիրի, իսկ եթէ իրանք աղքատ են, տեղ չունին, նա քեզ կառաջնորդի մի ունեոր մարդոյ տուն: Վարպետի համար փակ դուռը չկայ, նա ամէնքի տան անմիջական անդամն է, նրան բոլորը ուրախութեամբ ընդունում են, նրան ոչ ոք չի բաց ասիլ, ընդ հակառակն գլխի վերայ տեղ կը տան վարպետի բերած հիւրին:

Ահա հիմա էլ տէր ցարութիւնի մօտ մի քանի հայեր ուրախութեամբ բերին իրանց աղջիկներին վարպետացուք պատրաստելու:

Ամէն մի երեխայ բերել էին իրանց համար մի խուզած ոչախարի մօրթի, կամ մի կտոր թաղիք, կամ մի հին, մաշուած, քրքրուած, տասը տեղից զիւլահահներով կարկատած փալաս, քցել էին իւրեանց տակը և գոմի օդումը կարգով շարուել: Գիւղի միւս ծայրիցը կարելի էր լսել մանուկների ձայնը, որոնք բարձր բարձր իրանց զասերը սերտում էին: — Բէն—այբ—բա, բէն—եչ—բէ, բէն—է—բէ զլել է մինը. — այբ—շա—աշ, խէ—այբ—խա—աշխա, տիւն—վո—տո, աշխատո, զատ—այբ—զա—աշխատողա, կէն—այբ—կա, աշխատո—զակա, նո—այբ—ցո—նաց, աշխատողականաց, ձգում է միւտը:

Տէրտէրն էլ ծանրագոգոթ ¹⁾ մի հաստ մօրթի իր տակը ձգած վերին անկիւնումը, հանել է իւր պարսկական լայնաբերան եամանիկը ²⁾ բազմել ծալապատիկ ու մի կակուղ սերկելիլ ճիւղոս ձեռքին բռնած՝ դաս է տալիս: Այս բոպէիս նա իւր վարժապետական վեհ պաշտօնի մէջն է:

¹⁾ Փքուած: ²⁾ Կօշիկները:

Չորումէ հինգ վեց տարեկան տղայ կամ աղջիկ աշակերտը մեր տէր վարժապետի առաջին և բռնելով տէրտէրի իրան ձգած ճիպոտի ծայրը, պատասխան է տալիս հետեւեալ հարցերին:

Տէր տէր. էս ո՞րտեղից ա եկել:

Աշակերտ. Դրախտիցը:

Տէր տէր. Ի՞նչ ա բերել:

Աշակերտ. Խելք ու խրատ:

Տէր տէր. Դէ ծէրը պաշէր:

Դողդողալով համբուրումէ հլու աշակերտը ճիպոտի ծայրն ու կուչ գալիս: Նա սպասումէ տէրտէրի սովորական խօսքերը լսելու: — Օրհնեալ է փայտն, որով լինի արդարութիւնս. ասում է տէր հայրը և մի թեթեւ հարուած էլ միջքին խփելով, աւելացնում. «որ ոչ լուիցէ ունկամբ, լուիցէ թիկամբ»:

Այս ամենօրեայ բնաբանն է դառ սկսելու. որից յետոյ երեւիսին կարդումէ իւր դասը:

Վայ նրան, ով իւր համարը անգիր չգիտէր. յանկարծ կը կաշէր նրա միջքին ճիւղն սերկելի ճիւղքը և զիպած տեղը կը կապտացնէր: Այսպէս հետզհետէ միմեանց քամակից կը փշուռէին մահակները աշակերտի բոբիկ, կամ թէ ծակ ջորաբներով պաշտպանուած ոտքերի վերայ, մինչև որ տէր հօր կախքը կը լրանար, մի երկու անգամ հօր կողքերն էլ կօրհնէր քաղցր խօսքերով և կասէր. — գնա, կորի՛, տեղդ նստի՛ր, էլ յետ էս օրուան դասն եմ թողում, թէ որ էգուց ջրի նման չես կլկացրել, մենք թիքէդ անկաջդ կը թողամ:

Կարգով անուշ կանէին ամէնքը առանց բացառութեան միւսնոյն կերակուրը և կսպասէին էգուցուան մեծ թիքէն ականջը դառնալու: Բայց եթէ մէկը սաստիկ շարժէր տէր հօր բարկութիւնը, մահակների զօրութիւնը նրան զգալ տալուց յետոյ տէր օրութիւնը կը չոքացնէր նրան բաց ծկներով խոշոր աւազի վերայ, փէշերքին հող կը լցնէր և կը կնքէր գիւղի ցորեն կնքելու կնքով, որ այս միջոցին միշտ իւր մօտ էր պահում: Թող արիւնն աչքի առաջն առնի այն աշակերտը, որի փէշերքի կնքը քանդուել է. ինչ անննք, որ ծնկների վերայ մի քանի նկարներ են կաղմուել, պէտք է համբերի, թէ չէ ապագայ պատիժն աւելի խիստ կը լինի:

Հէնց էս երկիւղն էր, որ երբ մի օր մի փէշերքը կնքած երեխայի մօտից տէրտէրենց պոչը ծաղիկ շունը ցած բերեց պատի վերայ

կախ արած մի լիոր միսը և քարշ տալով տարաւ մի անկիւնումը երկու թաթերի մէջ բռնած մաքրազարդեց պոօշները լիկելով, նա՝ մեր պատժուած երեխան ոչ միայն տեղեցը չկանգնեց շանը արգելելու, բերանն անգամ չշարժեց և շան վրայ չբարկացաւ. ինչ անէր ողորմելին, ահը շատ էր՝ քան թէ մահը: Տէր Յարութիւնը շատ էլ նեղացաւ իւր միջին երեխի վրայ, բայց լեզուն բռն չբեց: Մեղաւորն ինքն էր:

Մենք չկարծենք, ընթերցող, որ տէրտէրը այնպէս վարվում էր իւր քարասրտութիւնից: Ընդհակառակն նրա սիրտը ցաւում և լերդը խաշվում էր ամէն մի երեխայի կսկիծը լսելու. նա պատժուողին աւելի էր մոմփքում: Բայց այդ նրա և ընդհանուրի հայեացքն էր ու համոզմունքը, թէ մինչև երեխային չպատժես, նա մարդ չի դառնալ: Մինչև էս օր էլ եթէ գիւղական բարեխիղճ վարժապետներին մէկը քաղցր վարուեց իւր սաների հետ, նա մեղադրանաց առարկայ կը դառնայ գիւղացիներին. այդ նշանակում է, որ այնպիսի ուսուցիչը գլուխ չի դնում, չի աշխատում, երես է տալիս. էլ այդպիսի վարժապետին ո՞վ երեխայք կը յանձնի:

— Միսը քեզ, ոսկուն ինձ, տէր հայր ջան, ջարդիր, սպանիր, հողին հանիր ու մարդ շինի՛ սրան. այս առաջին յանձնարարական խօսքերն են ամէն մի իւր որդու կրթութեան համար հոգացող հօր:

— Միամիտ կաց, իմ ճիպոտի զօրութիւնը հէնց էս օր կը փորձի դա, էլ իմ ճանգիցը դուս չի պրծնիլ, հալեմ, մեղրամում շինեմ: Ա՛յ տես ինչ լաւ տղայ կը դուս գայ սա:

Իբրև ապացոյց իւր խօսքերին՝ առաջին ուսումը հօր մօտ էր տալիս տէրտէրը— ճիպոտի ծայրը համբուրելն ու դրախտից դուրս եկած լինելը հասկացնելը:

Սարսափը կը բռնէր այն երեխայի, որի հայրը վճռաբար կասէր. — վերկաց գիրքդ վեր կալ, գնանք տէրտէրի կուշտը, քեզ աշկերտ եմ տալիս: Մանկան լեզուն բացուած օրից տէրտէրովն են վախացրել. լաց լինելիս — տէրտէրը կը գայ անկաջդ կը կտրի՝ ասել են, ու հիմա այն երեւակայական սպառնալիքը իրողութիւն է դարձել: Գլուխը քաշ ձգած՝ արտասուքը ծածուկ թևով սրբելով՝ գնում է երեխայն հօր քամակիցը: Եթէ կարող է, թող հակառակի. էնպիսի մի քացի կը կաչի նրան, որ չորս կողքը միասին կըփշրուին: Ելե ուսումնարանումը եթէ ծեծը կայ, ընկերակիցներ էլ շատ կան, օրոնս

յից նա լսել է, թէ ի՞նչ խաղեր են անում, երբ որ տէրտէրը գնում է իւր քահանայական պաշտօնին, թէ ի՞նչպէս անասնոց չորացած աղբի փշրանքներ են շաղ տալիս իրարու վրայ, ի՞նչպէս մսուրքներումը տափ կ'են ալուկի են խաղում, ի՞նչ փոշի են բարձրացնում օդի մէջ, ի՞նչ հաճոյքով երեք չորսը միասին հեծնում են գոմումը կապած տէրտէրենց էշերի, կամ գոմէշների ու եզների վերայ:

Այս ամէն վայելչութիւններն երեսայի սրտի վերայ զիւթական զօրութիւն են անում և աւելի ընտրում է նա տէրտէրի սերկելի ճիւղոտը, քան թէ հօր աքացիները:

Եթէ տէր հայրը իւր կողմից իւր աշակերտների հետ խիստ էր վարվում, նրանք էլ պակաս չէին թողնում, նրա օգտիցը գալիս էին:

— Գասպար, արի՛ դասդ ասա, հրամայում էր տէրտէրը մէկին:

Գասպարը շատ ծանր ու ակամայից է շարժվում:

— Ադայ լակոտ, ի՞նչ ես պստի հարսի պէս նազով ժած գալիս, ոտներիցդ քրեհ են ուզում, արի՛ էլի՛:

Գասպարը իբրև թէ չի լսում էս խօսքերը, մինչև մի ոտքը փոխում է, տէրտէրի հոգին գուրս է գալիս:

— Ձըլի՞ թէ դաս չես սերտել:

— Գիրք չունիմ, փնթփնթում է Գասպարը այնքան կամաց, որ ես ու դու կողքին եթէ կանգնած լինէինք, չէինք լսիլ, բայց տէր հօր ականջները շատ սուր են:

— Ի՞նչ ես արել զիրքդ:

Երեսայն շատ լաւ գիտէր, որ ինչ փաստ էլ բերէր, զիցուք ստոյգ էլ որ կորցած լինէր, պէտք է մինչև տէրտէրի քօթակը և եղալի կորկոթները չուտէր, անկարելի էր գործը ուրիշ կերպ փոխել. էդ պատճառաւ էլ լուռ կը մնար և չէր պատասխանիլ: Բայց երբ աւականջների արմատները տաքացան, ձեռները մղկտացին, մի փունջ մաղ էլ գլխիցը տէրտէրի ձեռքին մնաց, նոր գոռալով կսկէր արդարանալ ու իւր հնարած ապացոյցները մէջ բերել, որից յետոյ տէր հայրը թոյլ կըտար:

Արդարանալու պատճառը միշտ պատրաստ էր և շատն էլ իսկութիւն: Ո՞ր տանը չըկար փոքրիկ երեսայ: Մեր Գասպարը, կամ Ղազարն ու Ղուկասը կը տար իր տետրակը իւր փոքր քրոջը կամ եղբօրը, կը սովորացնէր նրան, որ իւր հօր, կամ մօր մօտ յանկարծ ձգի վառած թորոնի մէջ, կամ բաց անի տան անկիւնումը դրած հայրենական սեւացած թանի կամ բոխի աքաշի բերանը ու

մէջը քցի, որտեղեց մինչև դուրս կը հանէին, եղած թերթերն էլ կը փսորուէր, կը թափուէր: Բայց եթէ իւր կոյր բաղդիցը նրանց տանը փոքրիկ չկայ, ինքը քուչովը տուն գնալուս, իբր թէ յանկարծ ոտքը քարին կ'առնէր, վայր կընգնէր ու իւր գիրքը ձեռքիցը կը թռչէր կընկնէր Աշտարակու գոչգոչելով վազող սրնթաց առուի մէջ, և դու հիմա մարդ բեր, որ նրա գիրքը բռնի: Նրա ընկեր վկաները Գասպարից շուտ նրանց տունը կը վազէին, հօրն ու մօրը իմաց կը տային, գեւ իրանց կողմից մի բան էլ կաւելացնէին իւրեանց դասաընկերին պաշտպանելու համար. կովը դիպաւ, վէր քցէց, կամ մի ուրիշ այսպիսի յարգելի պատճառ կասէին. էդ վկայութիւնը ոչ միայն Գասպարինց տանը, տէրտէրի մօտ ևս կը կրկնէին, բայց առաջին անգամը ինչպէս ասացի, չէր օգնիլ, մինչև նա իւր հօր ու տէրտէրի մի քանի ապտակը չըվայելէր: Այնուհետև մինչև նոր գիրք առնելը կամ նոր տախտակ շինելը մեր Գասպարը գիծ մոզի էր, ուստի մնարան գալիս էր միայն իւր հաճոյքի համար:

Այնպիսի խելօքներն էլ լինում էին, որ այդ գործողութիւնը տարին մի երկու անգամ էին բանացնում: Առաջին պատժիցն ազատուելու համար հնարք գտնում էին. ամառը այգիներում թմբերի միջին էին երկու երեք օր թաղչում, իսկ ձմեռը իւրեանց դատարկ ցորնի հօրերումը. և ինչ կարծիք, որ իւրեանց համար նախապէս պաշար վերցնում էին: Խեղճ ծնողքն էլ շատ որոնելով՝ յուսահատութեան էին հասնում: Վերջապէս երբ որ գտնում էին, ոչ միայն իւրեանք էին ներողամիտ գտնվում, տէրտէրին ևս աղաչում էին այս անգամ բաշխել, որ չըլինի թէ միւս անգամին աւելի վտանգաւոր միջոց ձեռք առնին:

Տէրտէրն էլ այդպէս ժամանակը շատ հետը չէր ընկնում: Պարապ երեխաների համար էլ իւրեանց տանը գործ կայ, մանաւանդ՝ եթէ նա շատ հասակաւոր է: Տաւարի տակը պէտք է քերուի, մաքրուի, նրանց աղբը շալակով կալը պէտք է տարուի, բասմա ¹⁾ քցուի, որ մինչև ամառ չորանայ, աշնան դէմը կտրեն, միւս ձմեռուան համար վառելիք շինեն: Այգուցը շալակով ցախ պէտք է կրուի, ամէն երեկոյ մարագիցը խոտ ու զարման պէտք է բերուի անասունների համար: Տէրտէրը հասակաւոր որդի չունէր, մի հօտաղն էլ էսքան

¹⁾ Տաւարի աղբը ձմեռը փռում են կալումը մինչև ամառը չորանում է, յետոյ կտրում են վառելիքի համար: Այս է բասման:

գործը չէր կարող կատարիլ. գիրք ունեցող աշակերտներն էլ պարտական էին իւրեանց վարժապետին օգնել, ուր մնաց անգիրքները. նրանք պարապ են ու պարապ:

Ամառը մանաւանդ, ամէնքը միասին կերթան վաղ առաւօտեան իրանց դասերը կասեն. գիտեն չգիտեն, զրքերը կոնատակները կը դնեն, կգնան տէրտէրենց այգումը քար ժողովելու, (սչմար ¹⁾) տալու, խոտ հնձելու. ես ի՞նչ գիտեմ, հազարաւոր գործ կայ կատարելու: Ծոյլ աշակերտներին մեր տէր հայրը գործը պրծնելից յետոյ տուն էլ չէր թողնում գնալ. իւրեանց հորթի չաթուովը ²⁾ պինդ կապում էր մի ծառից, որ դաս սովորի ու ինքը գալիս մի ծառի հովում քնում իւր համար. երբ որ նա իւր քունը թափեց, կրկին յետէր անում մեր կալանաւորուածին ու էլի բանացնում:

Միայն տղայքը չէին տէր հօրը պէտք գալիս. աղջկանց համար էլ նրանց տանը միշտ գործ կար. նրանք էլ տներն էին աւելում, ջուր բերում, խմորին օգտում և այլն:

Եւ ահա այսպէս մեր տէր օրութիւնը վարժապետ էլ դառաւ, ուր սովորում էին Թորոսը, Մանուշակը և Վարդը:

ԻԳ.

Խ Ա Ձ Ա Ր Ձ Ա Ն Ն Ե Ր:

Հայոց աշխարհի նշանաւոր գիւղերը կամ աւանները եթէ պատմութիւնն էլ մոռացած լինի իւր էջերի մէջ տեղաւորելու, մի բանասէր ինքը կարող է նրանց պատմութիւնը գիտենալ, եթէ սկսի ման գալ այդ գիւղերը:

Ոչ միայն ներկայ աչքի առաջ եղած տեղերն ունին իրանց անմեռ պատմութիւնը՝ վանքերի, աշտարակների և աւերակների վերայ փորագրուած. շատ ամայի դաշտեր էլ մի տեսակ յիշատակարան ունին: Մի քար, մի բլուր, մի այր գոնէ կը գտնուի, որ տեղից մի նորութիւն լոյս կը տեսնի. քարը շրջի՛ր՝ վրէժն մի արձանագրութիւն կը գտնես, այրը մոլի՛ր՝ մի հնութիւն դուրս կը բերես, բլուրը քանդի՛ր՝ մի բան կը գտնես: Շատ ժամանակ չի անց կացել, Բիւրաս կանայ մօտ ամայի դաշտումը դուրս եկաւ Արտաշէս թագաւորի

¹⁾ Նեցուկ: ²⁾ Պարան:

սահման դրած քարերից մինը և հիմա տնկած է Բիւրականայ եկեղեցու մօտ: Եթէ այս վերոյիշեալ հնութիւններն էլ շարժելու չլինիք, բաւական են մեզ գերեզմաններն ու խաչարձանները: Շատ քիչ գիւղ կը լինի, որ տեղ մի տանպանագիր մի հնութիւն չքարոզէ. իսկ խաչարձանները պարզ ցոյց են տալիս, որ այս տեղ՝ իրանց տակին թաղուած են այս փոքրիկ աւերակի՝ երբեմն դուցէ շէն քաղաքի իշխաններն ու պատուաւոր անձինքը:

Ի՞նչ է Նզվարդը.—մի փոքր գիւղ՝ մի քանի տուն հայերից կազմուած. բայց մօտեցիր եկեղեցուն, մօտեցիր այն տեղի հարիւրաւոր խաչքարներին և ինքդ կը պնդես, թէ՞ այս տեղ մի ժամանակ նշանաւոր տեղ է եղել: Դեռ գիւղը չմտած՝ հեռուից աչքիդ ընկնում են պատերազմի պատրաստուած՝ կարգով կանգնած զինուորների նման խաչարձանները: Ինչքան որ ցերեկը սրանք մարդի սիրտն են քանդում, մի պարզ լուսաւոր գիշեր հիացնում են նայողին իրանց հրաշալի տեսքովը: Օտարականը առաջուց կը սարսափի էլ, կը կարծի, թէ արդարեւ պատերազմի դուրս եկած բանակ է, որ սպասում է թշնամու հետ ճակատամարտելու: Մի փոքր վախտ սովորն էլ իւր աչքի տեսածի վերայ կը կասկածի: Աւելորդ թուլ չը լինի վերցնել մի զուարճալի դէպք, որ մինչև էս օր միմեանց աւանդելով ուրախութեամբ պատմում են Աշտարակեցիք Նզվարդի խաչքարների մասին՝ իմ պապիս հետ պատահած:

Լուսահոգի աէր Առաքելը, ասում են, շատ բարձրահասակ և պարթև մարդ է եղել. նրա արտաքին տեսքը ուրիշներին սարսափ է բերել, բայց ինքը մի երեսայի չափ սրտապնդութիւն չի ունեցել: Դա հովուելուս է եղել Աշտարակը և Նզվարդը՝ երկու միմեանցից ոչ հեռի գիւղերը: Մի կիւրակէ առաւօտ՝ տրևի ցօղը դեռ չձգած՝ գնում է Նզվարդ պատարագելու: Աշտարակն անցնում է ու առաւօտեան ժամերգութիւնն սկսում, որ մէկ էլ իրան ոտքերին ու գիւղացիներին նեղութիւն չտայ ժամումը երկար կանգնելու. ուղղակի գնայ ու պատարագն սկսի:

Երբ որ անցնում է այն բլուրը, որ տեղից Նզվարդը իւր խաչարձաններովն երևում է, աէրաէրի աչքը յանկարծ ընկնում է խաչքարների վերայ, որոնցից առաւօտեան կարմիր արևի ճառագայթները տարածել են երկայն ստուերը դէպի արևմուտք՝ իւր ոտքի տակը:

Խեղճ քահանայի աչքերը շաղվում են, կայծակի արագութեամբ

մտքումը ծագում է, որ սրանք ոչ այլ ինչ են, եթէ ոչ լեկզկների հեծելազօր, որոնք գալիս են ուղիղ Աշտարակը (Թալան ¹⁾) տալու:

—Այ տղայ, փախիր, մտածում է տէր հայրը և ինչքան ոտքերի ոյժ կար իւր մէջ, երկու էնքան էլ սարերի եղջերուներից է փոխ առնում ու գիւղն ընկնում:

—Ձեր տունը չքանդուի, գլխներիդ ճարը տեսէք, հէնց հիմի՝ լեկզկն գեղը կը լքվի, էլ թիւ ու համար չկայ՝ էնքան շատ են:

Ասած ա չալ օձը տեսնողը չալ չաթուից ²⁾ կը վախի. մեր գիւղացիք էդպէս բաներ միշտ տեսած՝ էլ ի՞նչ կսպասեն. ունեցած չունեցած, ոնց որ լինի, պահոտում են ու բերդաթաղը հաւաքովում, զէնքերը ձեռքին սպասում:

Օրը ճաշ է դառնում, ոչ ոք չի երևում:

—Տէրտէր, սխալուել հօ չե՞ս:

—Գիժ էք, ի՞նչա, հանաք մասխարութիւն հօ չի՛, ես իմ աչքովս տեսայ:

—Բաս երևումա, խեղճ Եղվարդցոնց վըայ են թափել, վըճռում են գիւղացիք, նրանց են թալանել, գնանք օգնե՛նք:

—Մի մասը մնում է գիւղումը, միւսը ձիաւորվում, տէրտէրին էլ հեաները տանում:

Տես, թէ որքան է խանգարուած լինում տէրտէրի երեակայութիւնը. ինչպէս հասնում են նոյն տեղը, որ տեղից ինքը յետ է դառել, գոռում է.—տօ տնաքանդեր, պրինն աչքներդ կօխելա՞մ, գլխներիցդ ձեռն էք քաշել. ո՞ւր էք գնում, հրէ հա՛, տեսնում չէ՞ք:

Յոյց է տալիս խաչարձանները տէրտէրն ու ինքը իւր ձիււ գլուխը կրկին դէպի Աշտարակ յետ դարձնում:

Աւելորդ է ասել, թէ ի՞նչպէս ծիծաղ է բարձրանում, թէ ինչքան կոտրվում է ինքը տէրտէրը, երբ որ տեսնում է, թէ իւր սիրտը ճաքացնող լեկզկքը այն խաչքարերն են, որոնց վերայ իր կեանքումը հազար անգամ «չոգւոց» կը լինի ասել:

Ահա այս խաչքարներիցը ամէն տեղում կը գտնես Հայաստանումը. սրանցից բաւականին կան և Աշտարակ՝ զանազան ժամանակներում կանգնացրած:

Սոցա մէջ մինը կայ, որ Մողնուց իջնելուս ամէնքից յառաջ դիմաւորում է եկաւորին: Մի սև քարարձան է սա, մէջ տեղը մի

¹⁾ Աւար, ²⁾ Պարան:

ծակ պատուհանով, որի պատճառաւ Ծակ խաչ է կոչվում զիւղացիներէց: Նա թէպէտ շատ հին չէ, թէպէտ շատ հետաքրքրական չէ, բայց այս բոպէիս մեզ համար շատ կարեւոր է:

Ամէն մի Աշտարակցի քեզ կ'սի, որ սրանից 20—25 տարի յառաջ մի ալեզարդ կարճահասակ ծերունի բարձրաստիճան հոգևորական՝ մի քանի իշխանների ներկայութեամբ, հոգևորական դասի հետ շուրջ բոլորած այդ խաչարձանին՝ հոգեհանգիստ էր կատարում: Բարեմաղթութիւնները վերջանալից յետոյ՝ ինքը զգայուն ծերունին երկար ժամանակ ծունկ չոքած այս արձանի անոտին, գլուխը խաչքարի մի անկիւնին կպցրած՝ աղօթում էր անմունք: Բոլորը լուռ էին, ոչ ոք չէր խանգարում խաղաղութիւնը. ամէնքն ակնածութեամբ սպասում էին: Վեր կենալուս ներկայ եղողները նկատել են այդ պատկառելի մարդու մանր և խոր աչքերից զլորուող արտասուքների կաթիլները:

Այս վեհ անձնաւորութիւնը երջանկայիշատակ Ներսէս հինգերորդ Աշտարակցի կաթողիկոսն էր, ընթերցող, որ երկար տարիներ պանդխտութեան մէջ տարագիր լինելուց յետոյ՝ եկել էր իւր կարօտը լրուցանել իւր հայրենի գիւղում ամփոփուած՝ իւր հօր՝ մեզ նախածանօթ տէր Յարութիւնի գերեզմանից: Ահա այս Ծակ քարի տակին է հանգչում Աշտարակու պաշտպան հոգևորականը, գիւղի տէր ու տիրեկանը, Գէորգ խալֆի թեև ու թիկունք տէր Յարութիւնը:

Մեր պատմութեան տարին այս խաչքարը չէր: Սորա տեղը ամայի քարքարուտ անապատ էր՝ Աշտարակու հասարակաց գերեզմանատանից բաւականին հեռու: Թէ ընչի՞ համար տէր Յարութիւնը իւրեանց յատուկ գերեզմանատանը չի թաղուել, կամ հասարակաց հանգստարանից դուրս է ամփոփուել, մեզ յայտնի չէ:

Բայց եթէ այն ժամանակը գարնան լաւ օրերից մէկում, մի կիւրակի առաւօտ մինը Մոզնուց իջնելու լինէր և աչքը դէպի արևելք դարձնէր, կը գտնէր այս անապատի մէջ մի նոր հողակուտից կազմուած անշուք գերեզման՝ երեք հասարակ քար վրէն ցցած: Գերեզմանի վրայի նոր մոխիրը և փափուկ հողը պարզ ցոյց էին տալիս, որ այս դամբարանը շատ ժամանակ չէ կապուած է: Իսկ գերեզմանի շուրջը հաւաքուած՝ սպիտակ ծածկոցների մէջ կոլոլուած մի խումբ կանանց սգալուցը երևում էր, որ այսօր երկրորդ օրն է

Աշտարակը զրկուել է իւր անձնագիր հովուից՝ իւր սիրելի և յարգելի տէր Յարութիւնից:

Մոխիրը դեռ նորէր, դեռ ամրացած չէր: Այդ նշանակումէր, որ տեղական սովորութեան համեմատ թաղման երեկոյին ծուխ են դրել գերեզմանի վերայ, որ իւրեանց հասկացողութիւնովը, իբր թէ, քաւթաւը ¹⁾ չգայ ու գերեզմանը չփորի, մեռելը չհանի:

— Աղչե՛, Մազթա՛ղ, փսփսաց մէկ կին իւր մօտ չոքած կնոջ ականջին, քամբաղդ տէրտէրակինը քօռացաւ լաց ըլելով, հասկացրու Գէորգ խալճի կնգանը, հերիք ա, թող յետ քաշի:

— Խորիշան խանութ, քամակիցը ծածկոյր քարշեց Մազթաղը, հերիք ա, էդ խեղճը ձեռաց գնաց:

— Տէրտէրակին ջան, դէ բօլա, քեզ մատաղ, քո եթիմնւրին՝ ²⁾ քո Թորոսիդ, Կարապետիդ խեղճ արի՛, լացով ոչինչ չենք շինիլ, դրա աղօթքը բարեխօս ըլի իր երեխեքանցը, նրանց սայիցն ³⁾ էլ մեր գեղին:

Թողէք, ձեզ ղուրբան, իմ տէրտէրիս ի դնա հողէքն ⁴⁾ ա, թողէք մի մուրազս առնիմ սրանից. աղջի՛, սա ձեր ո՞րին չի հէրութիւն, տէրութիւն արեւ. ծտի ճուտ հօ չե՞նք կորցրել, երգում էր ողբաձայն տէրտէրակինը՝ երեսը հողակուտին քսելով ու զլխին խփելով:

— Դէ հերիք ա՛, տէրտէրակին ջան, էլ յետ ողբաձայն կցում էր մի ուրիշ կին, այ ջուրը գայ քեզ էլ տանի, մեղէլ... տէր Յարութիւնի տեղն ո՞վ կը բռնի, մնացողները նրա ոտի պճեղը չաժե՛ն:

— Ա՛յ քվերտինք, այ մէրեր, կացէք մի բայաթի էլ ասեմ ու յետոյ տեսնիմ ի՞նչ սև եմ տալիս իմ զլխին, սխաւմէր տիրուհ հին. ես հիմի տուն կերթամ, էլ՝ ալամ ⁵⁾ կը հաւաքուի՛ն, ինձանից կը հարցնեն, թէ՛

¹⁾ Քաւթաւ՝ զիւղացուց հասկացողութեամբը մի հարս է, որ բոլորովին մերկ տանիցը դուրս է եկել և քաւթաւ քօսի է դառել. դրան ասում են և մարդագայլ. նա փորում է նոր գերեզմանները և ուտում մեռելի միսը, կամ թէ մտնում գիշերները տները և երեխայք գողանում: Ամէն մի ջահէլ կնամարդ եթէ մերկացած տանիցը ոտքը դուրս դնի, նա կը դառնայ քաւթաւ, որ ասել է բօրենի:

²⁾ Որբերին: ³⁾ Իպատիւ նրանց: ⁴⁾ Այդ: ⁵⁾ Բոլոր հասարակութիւնը:

Եաշել դըր բաշն, օրդակ,
 Ղալամ դըր զաշն, օրդակ,
 Զուլթ գէթտն, թաքեա գեալդն,
 Հանի՞ եօլդաշըն, օրդակ: ¹⁾

— Դէ ես ի՞նչ հողը տամ իմ գլխին, ի՞նչ ցեխը տամ իմ արեւին, ի՞նչ ջուղար ²⁾ տամ հարցնողաց, ձեզ զուրբան... ան... ան... ան...

— Քա՛, Սուսամբար ջան, իմ ջրատար տէրտէրակին, ջանիդ մեռնի Եղսան նանը, դու էլ ասա՛.

Եաշել դըր բաշմ մանմ.
 Ղալամ դըր զաշմ մանմ,
 Ավչինն զօլի սընսը՛ն,
 Վուրդի եօլդաշը մանը՛մ ³⁾

Այսպէս մի ժամաչափ թուրքերէն ու հայերէն ողբեր երգելով լալիս էին կանայքը: Իվերջոյ Խորիշան խանուսն ընկաւ Սուսամբար տիրուհու կուռը և բարձրացրեց: Այդպէս շարունակելով իւրեանց լացը, վերադարձան կանայքը գիւղը:

Նոյն երեկոյին էր, որ Գալուստ եպիսկոպոսն ու Գէորգ խալֆէն նստած տէր Յարութիւնենց թանաքումը, մտածում էին որբերի վերայ: Եպիսկոպոսը լսել էր տէրտէրի մահը և անձամբ եկել էր, որ իւր ձեռքովն օծի ու թաղի:

— Խեղճ տիրուհու շնքին իր երեխանցից աւելի ուրիշ բեռներ էլ կան, հայր սուրբ, ասաց նրան Գէորգ խալֆէն, քեզ յայտնի, ա, որ մեր նահատակ նախորչի Մանուկի տղէն ու մեր փուչկէնդանի Ղեռնդի աղջիկն էլ սրանց կշտին են: Ասենք ես գիտեմ, որ մեր փչանալու Ղեռնդը էգուց իւր երեխին կը տանիլ տայ, չի թողալ տիրուհու մօտ, համա նախըտու տղէն պտի մնայ: Ես ինքս շատ ուրախ կը լինիմ, որ տէրտէրակինը վարդին ինձ բաշխի, բայց նա իրաններից ձեռք կը քաշի ու նրանից՝ ոչ. շատ սիրումա, խելքը գնումա:

¹⁾ Կանաչ է զուլաղ, ով բաղ, ունքերդ գրչով նկարած է, զոյգ գնացիր, միայնակ յետ դարձար. ուր է քո ընկերդ, ով բաղ: ²⁾ Պատասխան:

³⁾ Կանաչ է իմ գլուխը, գրչով նկարած է իմ ունքերը, որսորդի կուռը կոտորի, նա սպանեց իմ ընկերին:

— Մենք կարող ենք թեթևացնել տիրուհու բեռը. թորոսն ինչպէս տէրտէրի անդրանիկ որդին, անպատճառ վարդապետացու է, էդ օրէնքը չի խախտուիլ. վարդին էլ կը տանինք վանքը:

— Զէ, աջիդ մեռնիմ, վարդը վանքական չպտի դառնայ, լուսահոգի տէրտէրի կտակն ա: Ես ասում եմ, բաւքի մի բան անէիր, թորոսին էլ վանքից ազատէինք. ի՞նչ կայ, կաթուղեկոսին խնդրի, թող էս մինը բաշխի. ես էլ կը գամ էջմիածին, աղանչաք կանեմ, խեղճ տէրտէրակներ, յոյս ու ապաւենն էդ երկու երեխէն են, կարապետը դեռ նոր ա ոտքի ընում, թորոսն ա նրա հասցրածը, քեզ յայտնի ա, թէ քանի՞ երեխայ հողին պահ ա տուել, անջախ ¹⁾, էս մի երկուսն յառաջ ա բերել, էն էլ որ ձեռիցը խէք, նա ի՞նչ պտի անի:

— Էդ դժուար չի, Գէորգ խալֆայ, կարծեմ Հոգեւոր տէրը կը համաձայնի. եթէ այդպէս է, եթէ տիրուհին չի ուզում իւր որդուն վանքը տալ, կանչենք միամտացնենք, թող շատ հոգս չանի:

— Քո ոտն իմ գլխի հետ հաւասար ա, աջիդ մատաղ, հայր սուրբ ջան, ասաց տիրուհին, երբ որ իրաւունք ստացաւ խօսելու և իւր միտքը յայտնելու. ես շատ շնորհակալ եմ, որ դուք իմ ցաւը քաշում էք, համա իմ խնդիրքս էս ա, որ անպատճառ թորոսիս վանքական չինէք: Ես ուխտ եմ արել, իմ ուխտը քանդիլ չեմ. երեխէքս ապրում չէին ու երբ որ թորոսս ծնեց, էդ մինն իմ ձեռովը վանքին մատաղ տուի: Նրանից յետոյ, փառք իմ ստեղծողին, իմնքն էլ ապրեցին, դեռ երկու ուրիշն էլ Աստուած բաշխեց: Թորոսիս տեղը ես վարդին եմ դրել, նա ու թորոսն ինձ համար՝ ոնց որ էս երկու մատը. (ցուցամատերը միմեանց կպցնելով՝ ցոյց տուեց տիրուհին.) երկուսն էլ իմ աչքի լսերն են, իմ երեխէքն են, իմ ջրատար տէրտէրիս հետ մենք վաղուց վարդին որդիացրել պրծել ենք, ես իմ թեւի միջիցը դուս եմ քաշել նրան: Իմ դարդս Մանուշակս էր, որ էն էլ՝ դո՛հեմ իմ Աստծուց, հէնց հիմի Ղեւնդը Սանդուխտին ղրկել էր, որ թէ կուղեմ, կարող եմ ինձ մօտ պահել, թէ չէ՝ յետ ղրկեմ: Աչքիս լսի պէս կը պահեմ, ընչի՞ յետ կղբրկեմ, նրան իմ աղջկերանցիցը շատ եմ սիրում, վարդիս ու թորոսիս խելքը գնում ա, Աստուած իմ գլխիս խռովէլ. հօ չի՞, որ իմ տան

հրեշտակներիցը մինը վերցնեմ ուրիշին տամ. Աստուծու ողորմութիւնովը ոչինչ պակասութիւն չունիմ, Գէորգ խալճի պէս էլ թագաւոր տէգրը գլխիս կաննած ա, սա ողջ ըլի իմ համար, մատը դէպի վերջինս ձգեց տիրուհին:

— Շատ լաւ, թէ որ դու սրտով ուզումես, որ քո տղէն վարդապետ դառնայ, թող քո կամքն ըլի. էս մի քանի ամիսը որ կանցնին, աշնան հովերը կընկնին, ես քեզ կապսպարեմ, մի օրինաւոր խելքը գլխին մարդի հետ վեր կալ, ուղարկիր: Ես կաթուղիկոսին առաջուց կասեմ:

— Հա, աջիդ մեռնիմ, ըտէնց արա՛, տա՛ր Թորոսիս մարդ շինիր, իմ ողորմածիկ տէրտէրիս միտքն էլ հէնց էդ էր:

— Թող մօր կամքը կատարուի, վճռեցին եպիսկոպոսն ու Գէորգ խալճէն տիրուհու հեռանալուց յետոյ, ուզումէ՛ թող վարդապետ դառնայ:

ԻԴ.

ԱՍԼԱՆԸ ԿԱՏՈՒ ԴԱՌԱԻ:

Պարսից լծի տակ գտնուած ամէն մի հայը չի խաբւում երբէք ժամանակաւոր խաղաղութիւնից: Ամէն մի մայր իւր երեխային դալի ¹⁾ հետ պարսկական տանջանքների սարսափն է ներշնչում, ծնած օրից միամիտ մանկան սիրտը ահ ձգում. մի խոր թառանչ էլ իւր կոտորած սրտի խորքից դուրս է մղում նա ու անմուռնչ գառան նման բոլոր գալիք նեղութիւններին համբերել երգում: Երեսայական խաղերն էլ պարսից բռնութիւնն ու նեղութիւններն են ներկայացնում: Ազգային երգերն էլ հայի գերութիւնն են քարոզում:

Ոչ մի հայ չէր զարմանում, եթէ աչքը յանկարծ դէպի իւրեանց գիւղի ամին էր դարձնում և քանի մի ընտանիք զինուորների առաջին վարած տեսնում:

— Ո՞ր գիւղի էլլիկն ա: Ահա այսքան կազմի ամէն մարդ իմանալ ու գնալ իւր գործին. չեն էլ հետաքրքրուիլ, թէ ո՞ւր են տանում սրանց անասունների նման առաջ արած:

¹⁾ Նոր ծննդկանի առաջին օրերի կաթը:

Ամէնքին յայտնի էր, որ վարող զինուորների գլխավորն ինքն էլ չգիտի, թէ ո՞ւր և ընչե՞ր համար է տանում: Այսօր միտք ունին, դիցուք, դէպի հարաւ քշել, էգուց հրաման կը գայ դէպի հիւսիս զարձնել: Երբէք հոգս էլ չեն անել, թէ իւրեանց նոր բռնած ճաւնապարհը վերջանում է մի կատաղի գետի մօտ, որտեղից այս բազմաթիւնից շատերը հնարաւորութիւն չունին անց կենալու, թէ կարող են նրանք կերակուր լինիլ գետի ամեհի փրփրադէզ ալիքներին: Ի՞նչ ցաւ, եթէ մեծ մասն էլ փչանայ, ո՞ւմ հոգսն է, հաշուով են պահ տուե՞լ, իրանք հրամանակատարներ են. ճաղէն ասաց քշի՛ ձորը, քշի՛ ձորը»։ այս պաշտօնի համար շատ յարմար է պարսից այս առածը:

Այս ամէնը շատ պարզ յայտնի է պարսկահայատակ հային և նա լռութեամբ կրում է իւր ճակատագիրը:

Շատ երկար ժամանակ չէր անցել խաղաղ ու առանց արկածների: Ահա մի նոր հրաման էլ դուրս եկաւ ու մի օրուան մէջ տարածուեցաւ Արագածոտն ու Արարատ նահանգի հայ գիւղերումը:

Մհասիւ 1) մհասիւի վերայ, սարվազ սարվազի քամակից, սուրը մտրակ շինած՝ բոլոր գիւղերը միանգամայն քօջացրին ու երկու երկք օրուան մէջ Երևան լցրին: Վաղարշապատի գիւղը միայն ազատ մնաց: Ի՞նչ ասել կուզի, որ Ղևոնդն էլ Աշտարակու հերոսն էր:

Վրացուց Հերակլ թագաւորն այս երկրորդ անգամն էր, որ մեծ զօրքով Երևանու վերայ էր գալիս:

Հիւսէին-Ալի խանն իւր զօրութիւնը շատ լաւ էր փորձել. նա իմանում էր, որ իւր քաջութիւնը միայն անգէնք հայերի վերայ էր յաջողում. մի կանոնաւոր զօրքի գէմ յիմարութիւն կը լինէր իրան կողմից պատերազմելը: Այս պատճառով էլ հրաման հանեց, որ Երևանու քաղաքի բոլոր ուղղահաւատ մահմետականները բերդը մտնին, իսկ հայերին՝ հովիւը կորցրած հօտի նման թողեց դուրսն անխնամ ընկած. որ միշտ Հերակլը հայերի արմատը կը կտրի, ինքը մի հնաբքով իւր դժուար դրութիւնիցը կազատուի:

Վրացուց զօրքը քաղաքը լցուեցաւ: Թագաւորը հեռուից տեսնելով հայերի բազմութիւնը, որոնք բերդի առաջի հրապարակումը լցուած էին, կարծեց թէ պարսիկներ են. սպառնալից դեպ-

1) Ոստիկանութեան ստորին բանբեր՝ պաշտօնեայ:

պան ուղարկեց նոցա մէջ և պահանջեց անձնատուր լինիլ, ապա թէ ոչ՝ ամէնքին՝ էլ սուրը քաշել կը տայ:

Վրաց թագաւորի պատգամաւորը հայ էր: Արտասուքը չկարողացաւ բռնել մեր վրաստանցի բանբեր հայը, երբ որ տեսաւ իւր ազգը, իւր եղբայրները ճակատագրի կամքին խաղալիք թողած:

Հայ իշխանները միմեանց ճանաչեցին և ի միասին եկան Հերակլի բանակը: Քրիստոնեայ թագաւորի բարկութիւնը տասնապատիկ աւելացաւ Հիւսէին-Ալի խանի անողորմ արարքի վերայ:

Միւս օրը ձեռք տուին բերդի դռները քանդելու: Ճար չունէր Հիւսէին-Ալի խանը. երեք օր ժամանակ խնդրեց մոտճելու: Յայտնի չէ, թէ ընչո՞ւ նա թողած Երեւանու իրան աւելի մօտիկ հայ իշխաններին—Աղամալ աղային, Աբրահամ Աղային և այլն և պահանջեց Աշտարակու հասարակութիւնի միջեց Վէորգ խալֆին, որին սանդուխտ դրած՝ ներս առան բերդի պատի վրայից:

Արժան էր տեսնել, թէ առիւծ խանը ի՞նչ քաղցրութեամբ հիմի խօսում էր Վէորգ խալֆի հետ, ի՞նչ սէր էր ցոյց տալիս: Մոռացած միանգամայն իւր բարձր պաշտօնը՝ իւր մօտ հաւասար նստացրել էր:

— Քեզ տեսնեմ, իմ սիրելի Վէորգ, գնա՛ շուտով Էջմիածին, Սիմէօն խալֆի ¹⁾ մօտ. տուր նրան էս թուղթը, շատ սիրով բարև արա՛ իմ կողմից, թող գլուխն էնտեղ թրչի, էստեղ վեր անի. դայ էս անաստուած Գիւրջուն ²⁾ մի հնարքով մեզանից հեռացնի: Նա միայն կարող է մեզ էս դժուարութիւնից ազատել. առաջին անգամն էլ նա յետ դարձրեց սրան, երբ որ էլի ուզում էր մեր աշխարհքը քանդել: Ասա՛ Սիմոն խալֆին, որ եթէ էս անգամ էլ մեզ էս նեղութիւնիցը փրկեց, ես իրա բոլոր խնդիրքը կը կատարեմ, հայերին իմ ազգի պէս կը սիրեմ, Էջմիածնի ու միւս վանքերի հարկերը կը թեթեւացնեմ ու խաների ու բէգերի բռնութիւնով տիրապետած վանքական կալուածքները իրան յետ կը դարձնեմ:

Խանը կատու էր դառել:

— Ի՞նչ անեմ, միտք էր անում ինքն իրան Վէորգ խալֆէն, շատ լաւ զիտեմ, որ սրա ոչ մի խօսքը պարանի չի գրուել ³⁾, բայց ճարս ի՞նչ, պէտք է գլուխ բերեմ, որ բալքի ⁴⁾ կաթուղի-

¹⁾ Կաթուղիկոս: ²⁾ Վրացուն: ³⁾ Խօսքին հաւատ ընծայել չի կարելի:

⁴⁾ Գուցէ:

կոսի լաւութիւնը սրաւաքերը բռնի, խոստացածների հազար բաժնից մինն էլա կատարի: Ա՛խ, եթէ ես իմանայի, որ Հերակլ թագաւորը միանգամից կըտիրի մեր աշխարհքին ու էս անօրէնների ոտը մեզանից կը կտրի, պարան էլ չէի տալ խեղդուելու. համա ի՛նչ անես, վրացիք պէտք է վերջը մի քանի հազար թուման փող պոկեն ու հեռանան. էն ժամանակը մեր միջքի զօլը ¹⁾ պտի բարձրանայ, մեր կաշին պտի քերթուի, էն փողն էլ մեր ջանիցը պտի դուս դայ. լաւն էն ա, էլի բարիշացնեք ²⁾ ռադ ըլի ³⁾, կորչի գնայ:

— Աւքիս վրայ, իմ գլխի տէր, պատասխան տուեց Գէորգ խալֆէն խանին, գլուխս յետ կըդնեմ ու քո կամքդ կատարել կըտամ կաթուղիկոսին:

Պայմանաժամը լրանալուն մի օր էր մնում: Արացւոց թագաւորն իւր բանակով նստած էր Զանգու գետի միւս ափումը՝ բերդի դիմացը. ճիշդ այն տեղը, որ այժմ սարդարի ալգի կամ թաւարի բաղ է կոչվում:

Շատ ուրախ չեղաւ Հերակլը, երբ որ մերձակայ բլրի վրայի պահապանները լուր բերին, թէ այգիների փողոցով արեւմտեան կողմից մի քանի սուր սուր գտակներով ձիաւորներ են երևում, որոնք դէպի իւրեանց բանակն են գալիս, քամին էլ մի մի գազաչափ սե կտաւ ծածանեցնում է ձիաւորների քամակին:

Հասկացաւ թագաւորը, որ հայոց Սիմէօն կաթուղիկոսն է միջնորդելու գալիս:

Զանազան մտածմունքներ էր անում Հերակլը իւր զօրապետների հետ դէպի այգիների փողոցը ոտքով ընդառաջ գնալով, երբ որ բլրի ստորոտի օձապտոյտ փողոցից ձիաւորներն երևեցան: Գլխարկը հանած յառաջ վազեց թագաւորը, ժամանակ չտուեց ծերունի կաթուղիկոսին ձիուցն իջնելու, ինքը զրկեց, ցած բերեց և ձեռքը համբուրեց:

Զենք կարող իմանալ, թէ ի՛նչ արտասուքներ էին վեհ ծերունու աչքերից թափվում, երբ որ նա գրկախառնութիւններից յետոյ յառաջ ընկաւ դէպի բանակը, բարձրացաւ մի թմբի վերայ և

¹⁾ Մի որոշ լայնութեամբ կտրած կաշի: ²⁾ Հաշտեցնենք: ³⁾ Հեռանայ:

«Պահպանիչ» ասաց: Արդեօք նա ուրախացել էր քրիստոնեայ թագաւորի զօրքը տեսնելով, թէ յիշեց նոյն րուպէին իւր նախնիքը, որոց պատկերը այժմ՝ րուպէական բերմամբ նկարագրուեց ազգասէր հայրապետի աչքումը: Արդեօք իւր տարաբաղդ ազգի զաւակները շարժեցին նրա սիրտը, որոնք լսելով Հոգւոր տիրոջ գալուստը, բոլոր մէլիքներով ու իշխաններով մէր ու մանուկ յանկարծ Զանգուի կամրջի խրամիցը դուրս թափուեցին ու զօրքի բազմութեանը չնայած՝ բառաչելով ուղումէին իրանց Հոգւոր Ծնողի ոտքերը համբուրել:

— Մի լիս ու ճար արա՛, աջիդ մատա՛ւ, էս ի՞նչ ա մեր հալը, շինքը Ծռած կանգնել էր Մէլիք Աբրահամը կաթուղիկոսի առաջին ու ձեռքով ցոյց տալիս գլխները բաց՝ գետնի վերայ չոքած ամբոխին. տես, էս քո զաւակներն են, որ աչքները կ'թած՝ յոյսները վերեւ Աստուած՝ ներքեւ քեզ բռնած՝ սպասում են, թէ երբ կը լինի էն օրը, որ համ ինքդ թափ տաս քո ձեռք ու ոտքերի կապած զնջիլը ¹⁾, համ երանց էլ քեզ հետ ազատես էս գերութիւնից: էս ի՞նչ ա մեր հալը ²⁾. կամ առաջ ընկի՛ դպա վրաստան, գնա՛ էս խաչապաշտ թագաւորի ձեռի տակին դու էլ ապահովուիր, մեզ էլ հետդ տա՛ր, կամ թէ չէ մի տեսակ վերջ տո՛ւր էս նեղութիւններին. հազիր ³⁾ լաւ ժամանակն ա, ճար ունիս՝ ճար տես. վրացոնց ողորմած թագաւորը մեզ երեսի վրայ չի թողալ, թէ որ դու ցանկանաս:

— Ես ուրախութիւնով կընդունեմ բոլոր հայերիդ էլ իմ երկրումս, գլխիս վրայ տեղ ունիս դու քո ազգովդ, հայր սուրբ, եթէ դուք կը ցանկանաք թողալ պարսից իշխանութիւնը, վերադարձաւ Հերակլը դէպի կաթուղիկոսը, երբ թարգմանը Աբրահամ աղի խօսքերը նրան բացատրեց:

— Ես քեզանից միայն այս եմ խնդրում, տէր արքայ, թագաւորի ձեռքը իւր ձեռքի մէջ սխմելով ասաց հայրապետը, որ դու խեղճ գաս իմ ազգին, թողես էս անգամ էլ Նրեւանը, եթէ գիտես, որ բոլորովին չես կարող ջնջել պարսիկներին մեր երկրիցը. բայց, ի հարկէ, առաջ խօսք առնես Հիւսէին - Ալի խանիցը, որ մեզ հանգիստ պահի: Դու մի՛ ցանկանար, թագաւոր, որ իմ ազգը տարագիր լինի, թողու իւր հայրենիքը, իւր տուն ու տեղը: Օտա-

¹⁾ Շղթայ. ²⁾ Դրութիւն: ³⁾ Ահաւասիկ:

բութեան մէջ որքան էլ հանգստութիւն լինի, էլ չի պապական երկրի նեղութիւնները աւելի քաղցր են: Գաղթականութիւնը ազգերի ջընջուելու գլխաւոր միջոցն է. մեր ազգը էսքան չի եղել, որ տեսնում ես, 100 անգամ աւելի շատ է եղել. բայց գաղթելով զանազան երկիրներ, ցրուելով օտար ազգերի մէջ, կորցրել է կամաց կամաց իւր լեզուն, իւր ազգը, իւր հաւատը: Ո՞ւմ պտի թողնենք մեր երկիրը, մեր նախնեաց գերեզմանները, սուրբ վանքերը, լուսաւորչու աթոռը՝ սուրբ Էջմիածինը, որ հեռանանք դնանք էս տեղից:

Եթէ հնարք ունիս, ջնջի՛ր մեր աշխարհքում բուն դրած անօրէն պարսիկներին, հալածի՛ր, սրանց ոտը կտրի՛ր, Թէհրանումը տնկի՛ր քո դրօշակդ ու այն ժամանակը, տես թէ քո նոր հպատակներդ՝ հայոց ազգը սուրբ Լուսաւորչու օրհնութեամբ և արեանթաթախ Գեղարդի զօրութեամբ ինչպէս իրանց կեանքը քեզանից չի խնայում. էն ժամանակն ամէն բերան քեզ կօրհնի, ամէն հայ իւր աղօթքի մէջ քո անունը կը յիշէ, քո գործերին յաջողութիւն կը խնդրի: Ի՞նչ օգուտ ունի մեր օտար աշխարհում վայելած արտաքին հանգստութիւնը, եթէ մեր միտքը, մեր սիրտը, մեր հոգին մեր սուրբ հողի՝ մեր հայրենիքի կարօտը պէտք է զգայ ու վերջ ի վերջոյ մի երկու դարից յետոյ հայի անունը պէտք է յաւիտեանս ջնջուի աշխարհքիս երեսից:

— Խեղճ արի՛ մեզ, ողորմած թագաւոր, ժողովրդի կողմից ձայն տուին հայ իշխանները, կամ դուրս արա՛ պարսիկներին և կամ հաշտուի՛ր: Մեզ սուրը քաշի՛ր ու մեր պապական հողից դուրս մի՛ տանիր:

Սիրտը կոտրած՝ աչքերն երկինք՝ ձգած՝ մի «Պ ա հ պ ա ն ի չ» էլ ժողովրդի վերայ ասեց սուրբ կաթողիկոսը և հրամայեց վերադառնալ իրանց տեղը. իսկ ինքը երկար ժամանակ առանձնացաւ Հերակլ թագաւորի հետ նրա վրանումը:

Երկու ժամից Գէորգ խալիֆէն կրկին նշան տալով բերդապահներին՝ վեր բարձրացաւ սանդղատով և մտաւ բերդը:

Հաշտութեան պայմանները հետեւեալն էին: Պարսիկները հանգիստ պէտք է թողնեն հայերին. նշանակեալ հարկից աւելի ոչինչ չպիտի պահանջեն. իրաւունք չպէտք է լինի հայ աղջիկ քաշելու, Էջմիածնի վանքը ազատ պէտք է լինի իւր ուխտին՝ խաներին ընդունելու և որոշեալ ընծաները տալուց: Իսկ եթէ ինքը կաթողիկոսը

կը կամենայ իւր մեծափառ սարդարին տեսութիւնն դալ և մի արժանավայել ընծայով իւր հպատակութիւնը ցոյց տալ, նա ազատ է. բացի դրանից բայրամի ¹⁾ Ժամանակ ամանով ոսկի պարզ և բերելը վերանայ, վանքերի կալուածքները հաստատ զաբալայով ²⁾ յետ տրուին իրանց և ոչ մի պարսիկ իշխան իրաւունք չունենայ զանազան պատրուակներով յետ խլել:

Այս ամէն պայմաններն ինքը կաթուղիկոսն էլ կրկնեց խանին, երբ Գէորգ խալֆէն վերադարձաւ խանի մօտից և յայտնեց նորացանկութիւնը, թէ նա վրաց թագաւորին տեսնելուց յառաջ կամենում է կաթուղիկոսի հետ անձամբ տեսնուել:

Այս անգամ էլ սանդուխտ չիջեցրին ծերունի կաթուղիկոսին ընդունելու: Բերդի դռները յետ բացուեցան և հաշտութեան հրեշտակը՝ Հիւսէին-Ալի խանի արհամարհանաց առարկան՝ հայերի սեւազգւոյնը բերդի դռանը մեծ մուշտէիկիցը ամենայն յարգանքով ընդունուեցաւ և ներս տարուեցաւ խանի ամարսթը ³⁾:

— Հոգևոր տէր, ասաց նրա միակ ուղեկից հայր. շան կաղաւուն մի՛ հաւատար, զորթ ա սրանց խոստմունքները ոնց որ սառցի վրայ զրած, բայց էլի դու քո գործդ պինդ բռնիր, մեզ հանգիստ պահելու համար ռաղամ ⁴⁾, ան:

— Ե՛հ, Գէորգ խալֆայ, սրանց ռաղամին էլ հաւատալու չի, ափսոս, որ վրաց թագաւորը այնքան զօրութիւն չունի, որ սրանց ոտը կտրի մեր աշխարհքից:

Հիւսէին-Ալի խանը իւր սենեկի դռանն յառաջ եկաւ կաթուղիկոսին, կուռն ընկաւ և իւր մօտ հաւասար նստացրեց,

Հաշտութեան պայմաններն ընդունուեցան: Սարդարը խոստացաւ ամէնը կատարել: Բոլոր ռաղամները ⁵⁾ գրուեցան, կնքուեցան և կաթուղիկոսին յանձնուեցան:

Միւս օրը խանը ներկայացաւ վրաց բանակումը Հերակլին իւր իշխաններով առանց զէնքի և Հայոց Ժողովուրդին հրամայուեցաւ կըրկին ցրուիլ իւրեանց գիւղերը:

Երկու օրից յետոյ վրացւոց զօրքերը ճանապարհ ընկան Արայի լեռան կողմովը դէպի Վրաստան, իսկ ինքը Հերակլը 300 մարդով կաթուղիկոսի խնդրանօքը հիւր գնաց Էջմիածին, խոստանալով Գէորգ խալֆին, որ վերադարձին մի գիշեր էլ Աշտարակումը իւր մօտ կիջեանի:

¹⁾ Նոր տարի: ²⁾ Կալուածագիր: ³⁾ Պալատ: ⁴⁾ Արտօնաթուղթ:

ԻԵ՛

Ա Ն Ի Մ Ա Ն Ա Լ Ի :

Հայոց ազգն իւր կռապաշտութեան օրից սկսած եղել է մի կրօնական ժողովուրդ, նրա անհատական յատկութեանց մի գլխաւորը նրա հոգեւոր ծէսերն են, նա իւր բոլոր արտաքին և առանին սովորութեանց հետ միացրել է կրօնականը. նա քրիստոնէութեան պայծառ լոյսը իւր մէջ ընդունելու օրից հետէ իւր սիրելի թագաւորներին, իւր ազգային պարծանք ու պաշտպան նախարարներին, իւր հոգեւոր գլխին հիւրընկալելու ժամանակը իւր ամէն բանից նուիրական սրբութիւնովն է զիմաւորել, իւր հոգեւորական դասի հետ միացած՝ եկեղեցական զարդեր, խաչ ու խաչվառ է քաշել ու հոգեւոր երգասացութիւններով է ընդունել :

Այս հիւրասիրութեան նշանակը այնքան յատուկ է եղել հային, որ երբ իւր քաղաքական իշխանութիւնը կորցրել է, նա փոխարինել է իւր հարազատներին օտար մեծարանաց արժանի քրիստոնեայ իշխանաց հետ :

Արջերումը՝ հայի այս նախնական ընտիր սովորութիւնը շատ հաճոյ է թուեցել մեր աշխարհի անքրիստոնեայ տիրապետողների ճաշակին էլ. նոքա թէպէտ ոչ մեր կրօնն են յարգել և ոչ մեր սուրբ անօթները պատուել, բայց փառասիրութեան կիրքը այն աստիճան է նրանց մոլորեցրել, մինչև իրանք էլ պահանջել են հայերից եկեղեցական զարդերով իւրեանց զիմաւորելու պատիւը :

Լուսած ու տեսած բան է, որ Երեւանու կուսակալ պարսից խաները տարին մի քանի անգամ մեծ բազմութեամբ զիշակեր անգղների նման էջմիածին են թափուել. ի՛նչ կարծիք, որ յափշտակութեան նպատակն է նրանց այցելութեան առաջին տեղը բռնել. գլխաւորից սկսած՝ մինչև վերջին ձիապանը՝ ամէնքն էլ իւրեանց աստիճանին համեմատ պարգևներ են տարել : Շատ անգամ էլ, եթէ իւրեանց քմաց հաճոյ չի եղել ընծայն և հաստատ տեղեկացել են, որ չկայ, օրինաւոր մուրհակաւ պարտաւորել են հատուցանելու : Անցել է մի քանի օր, օրէնքի բռնն զօրութեամբ, օրով ցորեկով էջմիածնի տաճարը ոտնակոխ տուած՝ դուրս են քաշել թանգազին սրբութիւնները. մինչև որ խղճալի միաբանութիւնը իւր վշտակոծ գլխի հետ մի հնարք են արել և այդ գայլերին դուրս արել իւ-

րեանց փարախից: Բայց և քանի՞ անգամ Ֆալախաների ու քօթուկների ¹⁾ մէջ արենթաթախ են եղել նոքա՝ այս պարգևները ըստ արժանոյն պատրաստել չկարողանալու: Համար:

Ոչ մի ծէսը թերի չեն կամեցել տեսնել մեր պատուելի խաները, երգերի ու շարականների ներդաշնակութիւնն էլ կարողացել են ընտրել. միշտսիւն ձեռքով առաջուց նշանակել են այս ինչ երգը՝ այս ոքին երգելու:

Շատ տարի չի անցել, որ երբ Ահարօն զուարճախօս վարդապետը Հիւսէին սարդարի առաջին նրա նախապէս պատուիրանօքը երգելէ «Անիմանալի» շարականը և իման — ալի վանկերը պարզապէս հնչել, սարդարին շատ ախորժելի է եղել, որ իւրեանց իմամ ²⁾ Ալին՝ իւրեանց հաւատոյ սիւներից մէկը՝ մեր սուրբ երգասացու թիւնների մէջ տեղի է ունեցել:

Այդ տարին իւր շնորհաբեր այցելութիւնը մի քանի անգամ կրկնելէ մեծափառ սարդարը և ամէն անգամ էլ Ահարօն վարդապետին մի մի խալաթ պարգև տալով, յայտնելէ, որ իրան շատ քաղցր է եղել նրա շարականը, ուստի և պատիւ է անում լքմիածնին իւր շուտ շուտ գալովը:

— Տունդ չքանդուի, Ահարօն վարդապետ, ասաց նրան մի անգամ կաթուղիկօտը. դու այս ինչ կրակի մէջ ձգեցիր՝ մեզ քո շարականովդ, մենք քանդուեցինք դրանց պարգևներ տալով:

— Իմ քանդած պատը ես կը շարեմ, Հոգևոր տէր, պատասխանելէ սրամիտ վարդապետը, և երբ միանգամ էլ սարդարի ուրախ սրտի ժամանակը կանչել են իւրեան այն երգը կրկնելու, սարդարը ըստ սովորականին հարցրելէ. եթէ դուք մեր իմամ Ալի փեղամբարին ³⁾ այնքան պատվում էք, որ ձեր եկեղեցական երգերի մէջ նրան փառաբանում էք, ընչի՞ համար ուրեմն մեր օրէնքը չէք ընդունում:

— Դու լաւ չես հասկացել, քո մեծութիւնը, պատասխանում է զուարճախօս Ահարօնը. եթէ քո քաղցրալուր ականջը շնորհ էր արել օրինաւոր լսել և Ալիի անունով այդքան քո երեւակայութիւնդ չէր յափշտակուել, դու՝ իման ⁴⁾ և ոչ թէ իմամ

¹⁾ Ծառի բուն: ²⁾ Հաւատոյ սիւն: ³⁾ Մարգարէին: ⁴⁾ Հաւատ:

կը լսէիր: Անիման-Ալի բառը մեր լեզվումը նշանակում է անհաւատ Ալի:

Շատ էլ հաճելի չէ լինում սարդարին այս ճշմարտութիւնը լսելը, բայց ծաղրածուին իրաւունք ունի ամէն բան պարզ ասելը: Պարսից բոլոր մեծամեծներն ունին իրանց ծաղրածուն. Ահարօն վարդապետը այս բոպէին ծաղրածուի դեր էր կատարում սարդարի առաջին:

— ԱՅէրիմ ¹⁾ մահրասայ ²⁾, ասել է լեզուն կծելով սարդարը. Թէպէտ ես գիտեմ, որ էդպէս չի, բայց դու էնքան խելօք եւ սրամտութեամբ յարմարացիր, որ իմ րախ շատ դուր եկաւ եւ ականջիս քաղցրալուր եղաւ: Տղայք, հրամայում է նա, շուտով մեր սրախօսին մի խալած ³⁾

Թէ ինչքան սրտանց էր սարդարի արածը, ինչքան հաճելի էր եղել վարդապետի խօսքը, նրանից կարելի է գուշակել, որ էջմիածին գալը վերջինն եղաւ, նրա ոտքը իսպառ կտրուեց այնտեղից: Երկու տարուց յետոյ քրիստոնէութիւնը բարձրագլուխ փայլեց Երեւանու երկրումը:

Խաչ ու խաչվառով դիմաւորելու սովորութեան քաղցրութիւնը վաղուց էր էջմիածնի միաբանութիւնը մոռացել: Եթէ նա տարին մի քանի անգամ անիծելով իւր գոյութիւնը՝ պարսից խաների յառաջն էր գնում, նա այդ ականայից էր անում:

Բայց սրանից մի դար, կամ էլի յառաջ՝ մի գեղեցիկ առաւօտ, մի հեզասիւզ օր աչք պէտք էր, որ տեսնէր, թէ ինչպէս էջմիածնի վարդապետները շտապելով՝ դէպի Հռիփսիմէի վանքն են վազում: Աւագ լուսարարն առաջուան պէս էլ կտրած սրտով չէր բաց անում մասանց խորանի դուռը եւ գիտութեամբ էժանազին զգեստները չէր հանում. էլ նա երկիւղ ու կասկած չէր տանում, թէ դուցէ երկու ժամից էդ անօթներն եւ զարդերը իւր ձեռքից դուրս կը գան եւ ինքը միայն կը բաւականանայ մատենի մէջ այսքան աւելացնելով, թէ սարդարը, կամ այս ինչ բէգը իրան սեպհականացրեց:

Այսօր մեր մեծ լուսարարը հրամայում է իւր օգնական կրտսեր լուսարարին ամենաթանգազին զարդերը յառաջ ուղարկել եւ սուրբ մատուները բոլորը բազմացնել Աւագ սեղանի առաջին:

¹⁾ Կեցցես: ²⁾ Վարդապետ: ³⁾ Պարգև:

Վանքը մի ոգևորութիւն է մտել:

— Ի՞նչ կայ, ի՞նչ ոտք ու ձեռք են ընկել մեր միաբանները, հարցրեց մի ծերունի վարդապետ, դուրս վազելով իւր խցից, երբ որ անժամանակ հրաւիրական զանգակների ձայնը լսեց:

— Վրայւոյ շերակը թագաւորը գալիս է, ընդունելութիւնը Հռիփսիմէի վանքի դիմացը պէտք է լինի:

— Փառք քեզ Աստուած, հազիւ մի քրիստոնեայ թագաւորի առաջ պէտք է արժանանամ իմ քաղցր ձայնս գործ դնելու:

Փարաքար զիւղի գերեզմանների մօտից ծերունի Սիմէօն կաթուղիկոսն առաջ ընկաւ Հերակլից և կէս ժամէր, որ Հռիփսիմէի մօտ պատրաստ էր թանգագին հիւրին ընդունելու:

Խաչերի ու կերոնների ծայրերը երևելուն պէս, իսկոյն ձիուց իջաւ ջերմեռանդ թագաւորը: Այս տեսարանն զգալի եղաւ ոչ միայն իւրեան — Հերակլին, այլև տասնապատիկ աւելի թշուառ միաբաններին: Այսօրուան բարեմաղթութիւնները ուրիշ անգամներին նման չէին: Ընդհանուրի աչքերիցը արտասուքները վազում էին, մանաւանդ երբ վաղարշապատի ժողովուրդը գոռիւն գոչելով թափուեցին թագաւորի ոտքերը:

Քաղցրասիրտ թագաւորը ինքն էլ մոռացել էր իւր բարձր կոչումը, եղբօր և որդւոց նման գրկում ու համբուրում էր ռամիկ գիւղականներին:

Պահաբանական հանդէսը մէջ առած օգոստափառ հիւրին իւր սիրելի հայրապետի հետ՝ երգասացութեամբ վերադառնում էր էջմիածին:

Շատ էլ խնդրեց ինքը Հերակլը, որ վերցնեն զգեստները և ազատ ու թեթեւ յետ գնան, բայց ոչ ոք լսող չեղաւ: Հայրապետը միայն շուրջաւոր վերցրեց և թագաւորի աջակցութեամբ զնում էր ոտքով:

Տրդատայ դռնիցը ոսկեթել փիանդաղը ¹⁾ փռուած էր: Շատ էլ ստիպեց, աղաչեց թագաւորը հաւաքել, բայց հնար չեղաւ, կոխոտելով վրայիցն անց կացաւ: Վերջումը թէպէտ նա չէր էլ ցանկանում փիանդագն իրան սեպհականացնել, բայց կաթուղիկոսը խնդրեց, որ էջմիածնի միաբանութիւնից Մցխեթի վանքին շուրջառացու ընդունի: Թագաւորը համաձայնեցաւ:

¹⁾ Սփռոց ոտքի տակ փռելու:

Մեր մայր աթոռը, որքան էլ ճշունեւ հարստահարուելէ պարսիկներէց և այլ անհաւատ ազգերէց, բայց նա միշտ պարծեցել ու էսօր էլ պարծենում է իւր քրիստոնէական եկեղեցւոյն վայել սրբութիւններով:

Վաղուց վրաց թագաւորը ուխտել էր համբուրել փրկչի առիւնաների սուրբ Գեղարդը, և նա այսօր արժանացաւ: Յնժայց նրա սիրտը, երբ Գեղարդէից յետոյ կարգաւ ծունկ չորեք կենաց փայտի, մեր Լուսաւորիչ պապի, Թադէոս առաքելոյ և ուրիշ 1000աւոր սուրբ մասունքների առաջին:

— Իմ կեանքիս մէջ ամենաերջանիկ օրն այսօր եմ համարում, պատասխանեց չերակլը Սիմէօն կաթողիկոսի մի փոքրիկ ճառին: Այսօր ես ուրախ եմ, ոչ միայն շիւսէին-Սլի խանի ամբարտաւանութեան եղջիւրը փշրելու և ձեզ մի կարճ օրուան հանգստութիւն տալ կարողանալուս համար, այլ այս սրբութիւնները համբուրելու արժանաւորութիւն ունելոյս: Դուք, հայեր, մեզանից շատ երջանիկ էք, շարունակեց թագաւորը, թէպէտ վրաստանն էլ քրիստոնեայ է, բայց նա իւր իշխանական գաւազանով ձեր չափ բաղդաւոր չի: Դուք մեզանից աւելի պարծենալու սրբութիւններ ունիք:

Երեք օր չերակլը կացաւ Էջմիածին և այդ երեք օրը սուրբ մասունքը բազմացրած էր: Օրը մի քանի անդամ բարեպաշտ թագաւորը իւր սրտի փափակն առնում էր:

Չորրորդ օրը մի սուրբ մասունք ընծայ ստանալով նոյնպիսի հանդիսով բաժանուեցաւ նա Էջմիածնից դէպի Աշտարակ, որտեղից սկստի անց կենար Թիֆլիս գնալու:

ԻԶ.

ԵՐԿՈՒ ԱՆՄՈՈՒԱՆԱԼԻ ԲԱՆ:

Դեռ երկու օր էր, որ Աշտարակու էլլիկը վերադարձել էր Երևանիցը, դեռ շատերը չէին հանել պահած տեղերից իւրեանց կահ կարասիքը, դեռ շատերի սրտից չէր կտրուել իրանց կորցրած, աւարտարած կալուածքի ծուխը, որ Գէորգ խալֆիտանը ամէն բան պատրաստ էր: Էս անգամ սովորականից աւելի բազմութիւն էր խառնվում նրա ներս ու դուրսը: Նրա պարտէզը բոլոր խորանանու գորգերով փռուած էր: Մեծ տան վերին անկիւնը զարդարուած էր թաւիչի մահիճը և նորա վերայ նոյնանման կողմ բարձր: Գրսի բակումը մի

քանի արաղի պղնձնէր սարքած ծաղկների վերայ, կրակը տակերին վառվում էր, մի քանի կանացի բնութեան տէր երիտասարդներ քէյ-վանունն ¹⁾ այս և այն կողմն էին կանչում:

— Մենք նանի ²⁾, արի՛ տօլմէս տես, եփը պակաս հօ չի՞, կուռը քաշում էր մինը:— Մենք նանի, փլաւիս դանը ³⁾ գալիս ա, երեսի սարփոշտը ⁴⁾ բանձրացնեմ, թէ չէ. մինթանի ⁵⁾ փէշը ձգելով ասում էր միւսը:— Մենք նանի, մի բողբաշիս մտիկ տուր, բհարեղէնները ⁶⁾ քցիլու վախտն ա՛, թէ դեռ մնայ:

— Մենք նանի, մի աման փլաւ տուր մենք իրեքս ուտենք, գեղեցիկ հագուած այն ժամանակուան ձեով՝ ասում էր մի հինգ—վեց տարեկան մանուկ, իւր հետ քաշ տալով իւր հասակակից մի տղայի ու մի երեք չորս տարեկան գեղեցիկ աղջկայ:

— Ի՞նչ էք ինձ քաշքշում, քանի կտոր ըլիմ, ճակատի քըրտինքը գոգնոցովը սրբելով, ամէնքի հաւարին էլ հասնում էր իւր միջին փքուելով քէյվանի մեծ նանը:— Երեխէք, դուք որանդեց ներսն ընկաք, ձեզ ո՞վ ա բերել ըստեղ. գնացէք ձեր տունը, Թորոս ջան, ես ձեզ համար ընտեղ բաժին կը ղըկեմ, ձիաւորի ոտի տակը կը նկնիք:

— Ի՞նչ անեմ քու բաժինը, մենք կարօտ չենք, առանց մեզ ի՞նչ կարան անել: Վրացոնց թագաւորի բարձի վրայ պտի նստինք, որ ոտն ուղուրով ⁷⁾ ըլնի. մեզ Խորիշան հարսը ղըկեց քեզ մօտ, քիթը քաշ ձգելով իւր ընկերների կուռը ձգելով՝ յետ դառաւ մեծասիրտ Թորոսը. երևում էր, որ քէյվանու յանդիմանութիւնը սրտին առաւ:

— Դէ որ ըտէնց ա, բալէք ջան, կացէք ձեզ փլաւ տամ, կանչեց մեծ նանը, բայց Թորոսը յետ էլ չնայեց, ընկերներին առած՝ իւրեանց տունն էր ուղում գնալ:

— Պէտք չի՛, ոչ դրանց փլաւը, ոչ պատիւը, շատ հարկաւոր ա՛, թէ թագաւորի ոտն ուղուրով չի ըլնել. հէնց իմանաս ողորմու-թիւն են անում մեզ. մեր տանը մի կտոր ցամաք հաց կը գտնենք ուտելու. արի գնանք, Վարդ, մեր բաղչումը խաղ անենք, ընչանք թագաւորը չգնայ, դուս չգանք, ի՞նչն ա շատ՝ գեղումը լիբը երե-խէք, ում կուզեն, տանին նստացնեն:

¹⁾ Տնտես. ²⁾ Մայրիկ. ³⁾ Եփուելու աստիճանը. ⁴⁾ Մեծ ափսէ. ⁵⁾ Նըջաղբաստ. ⁶⁾ Համեմունք. ⁷⁾ Բարեյաջող:

— Չէ, մատաղ, մառանիցը դուրս գալով բռնեց նրան Խորիշան խանութը— Գէորգ խալֆի կինը, որ տեսել էր քէյվանու արածը. մենծ նանը չի իմացել, գնանք ես ձեզ փլաւ տամ, դուք իմ բաւէքս ¹⁾ էք:

— Թող մենծ նանը իրա թոռներին կանչի ուտացնի, բարձի վրայ էլ նստացնի, մեզ հարկաւոր չի, հետկլտալով, աչքերը տրորելով ասաց Թորոսն և ուզում էր դուրս ընկնել Խորիշան խանութի դրկիցը: Վարդը թէ որ ուզում ա, թող կենայ, ես ու Մանուշակը կերթանք, հա՛, Մանուշակ, ես ու դու գնանք:

— Չէ, ես Խորիշան հարսին սիրում եմ, ես սրա կշտին կը կենամ, ուրախ ուրախ տան տիկնոջ զիրկն ընկաւ փոքրիկ աղջկը. շատ հարկաւոր ա՛, որ մենծ նանը փլաւ չտուեց. մենք հօ փլաւ ու տեղու չե՛նք եկել. ընէնց չի՞, Վարդ, դու էլ ինձ հետ կը կենաս ու թէ որ Թորոսը մեզ մենակ թողաց, մենք էլ սրա հետ խաղ չենք անիլ:

— Դէ բաս ես էլ կը մնամ, փոքր կանգ առնելուց յետոյ ասաց Թորոսը, համա խօսք տուէ՛ք, որ սրանց փլաւն էլ ուտենք ոչ:

— Ուտիլ չենք, ինչ կայ որ, պատասխանեց Վարդը:

— Ա՛խ, դու իր ասածի մկրատ, ասաց Խորիշանը, երբ ինչ հնարք ունէր գործ դրեց ու Թորոսի կամքը չկարողացաւ առնել փլաւ ուտելու համար. դու որ էս օր ոտդ գեռ ձուխցը դուս չզրած էդքան սիրտ ունիս, էքուց ի՛նչ պտի դառնաս:

— Հլա ես էսօր մենծ նանիցը ինաղը ²⁾ կը հանեմ, նրանց աղջկայ ուսին կուժը կը կոտրեմ ջուր տանելուս, էքուց էլ ոչովի չեմ թողալ, որ իմ սրտին դիպչի. ասի մենք հօ փլաւ չէինք ուզում, դու զոկեցիր, մենք էլ գնացինք իրա մօտ:

Մենծ նանի խօսքը կտրեց կառավարիչը, որ յանկարծ ներս ընկաւ զրսի բակը և ձայն տուեց. եկէ՛ք երեխէ՛ք, շտապեցէ՛ք, հէնց հիմի թագաւորը կը գայ. ասում են Սաթումենց յիքու ³⁾ կուշտն ա հասել. դու էլ, Խորիշան հարսի, քէյվանու հետ շուտ արէ՛ք, կերակրենքի հոգսը քաշեցէ՛ք:

Հերակը բոլորովին հիացաւ, երբ որ Գէորգ խալֆէն նորա երեք հարիւր ձիաւորին էլ իւր տունն ընդունեց: Ամէնքի համար ըստ

¹⁾ Երեխայքս: ²⁾ Վրէժ: ³⁾ Այդու

արժանաւորութեան տեղէր պատրաստել. բոլոր ձիանքը նրա մեծ գոմումը տեղաւորուեցան և կարծես, թէ ոչինչ անսովոր բան չէր պատահել:

Շատ հաճելի թուեցաւ թագաւորին, երբ որ իւր բարձի վերայ կարգով նստած տեսաւ երեք երեխաներին, որոնք ներս մտնելուն պէս վեր թռան տեղերիցը և միասին ձայն տուին. — ոտնաւ մուտդ բարի:

— Ի՞նչ գեղեցիկ երեխէք ունիս, Գէորգ խալճայ, դարձաւ դէպի տանտէրը թագաւորը. Աստուած քեզ բաշխի, բայց բանն այս է, որ միմեանց նման չեն. էս մի տղայդ, բռնելով Վարդի ձեռքը՝ ճակատիցն երևում է, որ քաջ պէտք է դուրս գայ, էս միւսը՝ շատ խելօք աչքեր ունի, իսկ աղջկդ՝ միանգամայն Վրաստանի թագուհի կարող է դառնալ իւր գեղեցկութիւնովը:

— Փառք իմ Ստեղծողին, տէր թագաւոր, ասե՛նք Աստուած ինձ երեխէք չի տուել, համա էլի իմն են սրանք. էս մի տղէն ու աղջկը իմ ազգականներն, իսկ մէկէլ մի աղքատի որբ է, որ մեզ մօտ ա մնում ու մեր երեխիցը պակաս չենք սիրում:

— Կը գամ ինձ հետ քեզ տանեմ, դարձաւ թագաւորը դէպի Վարդը, ինձ մօտ կրպակհեմ, լաւ մարդ կը շինեմ:

— Թէ որ Մանուշակին էլ տանիս, ես էլ կը գամ, ես սրանից հեռանալ չեմ:

— Մանուշակը որ գնայ, ըսկի մի հրոպպէ ես ըստեղ կկենամ, ձեզանից յառաջ կը վազեմ, դուրս ընկաւ Թորոսը, քեզ ա կանչում, դու գնա. էլ ուրիշի հետ ի՞նչ գործ ունիս:

— Վարդը որ գնաց, ես էլ կերթամ. թո՛թովեց աղջկը, ես Վարդին շատ եմ սիրում:

— Էս դեռ թո՛ղ, յանկարծ ծանրակշիւ դէմք առած, մտածողական գծագրութիւն երեսի վերայ կերպաւորելով՝ դարձաւ Թորոսը դէպի թագաւորը. ասե՛նք դու հանաք ես անում, ոչ դու մեզ կը տանիս, ոչ էլ մենք կը գանք. համա թէ որ դու ըտէնց լաւ թագաւոր ես, ընչի՞ ես մեր գեղը թուրքի ձեռին թողում, մենք մեղք չե՛նք. էս ի՞նչ ա մեր հալը ¹⁾ էս քուչի բազմութիւնը տեսար, որ կաննած էին, նրանց միջին մի մարդ չը կայ, որ հարիր հետ

¹⁾ Դրութիւն:

Ծեծ կերած չընի, մի թուրքի մհասիլ գալու՝ մեր գեղը արէն արտասուները տանումաւ. ի՞նչ կըլի, որ զաս մեզ նրանց ձեռիցն ազատես. մեր գեղըցիք ամէնքն էլ վախում են. ես դեռ պստիկ եմ, մենք որ ըլի, ըսկի չէի վախենալ, Աստուած տայ մի մենծանամ, քեզ չափ մարդ դառնամ, տես թուրքերի զլուխն ի՞նչ եմ բերում:

Թագաւորը սառած մնաց, բոլոր կանգնողները զարմացան: Բողորովին անհնար էր հաւատալ, որ մի փոքրիկ երեսայ այդպիսի խօսքեր կասի:

— Դու ո՞ւմ տղէն ես, հարցրեց Թորոսին Թագաւորը քմեծածաղ տալով: Պարզ երևեցաւ, որ նա կարծեց, թէ խօսքերը սովորցրած, երեսայի բերանն են զրել:

— Ինչ հէր չունիմ, եթիմեմ, մի տէրտէր կար, տէր Յարու-թիւն կասէին, նրա տղէն եմ:

— Քեզ ո՞վ սովորցրեց էդ խօսքերը, որ ինչ ասես, Գէորգ խալֆէն:

— Ընչի՞, ես խելք չունիմ, որ ուրիշները սարվացնէին, քօռեմ, ամէն օր տեսնում չեմ, թէ ի՞նչ են անում թուրքերը մեր գեղը գալու:

— Հաւատա՛, տէր Թագաւոր, քո զլուխը վկայ, որ մենք էլ քեզ հետ առաջի անգամն ենք լսում դրա բերնից էդ խօսքերը:

Ա՛յ երեսայ, բացականչեց Թագաւորը, լուսի բաժին է սրա հայրը, որ էսպէս երեսայ է յետ քցել: Ս՛խ, երանի չէ՞ր, դարձաւ նա դէպի իւր քամակին կանգնած մի վրացի զօրապետ, որ իմ Գեօրգի որդին էլ էս երեսի նման յոյսեր խոստանար. ես վախում եմ, որ նա մեր ունեցածն էլ կորցնի:

— Եթէ դուք հանդիստ ապրել էք ուզում, աչքով նշանացի անելով ուրիշներին, ասաց Հերակլը Թորոսին, էլ ընչի՛ էք ըստեղ մնացել էս թուրքի աշխարհքումը. եկէք ձեզ տանեմ իմ երկիրը, էնտեղ ազատ ու հանգիստ կապրիք, ոչ ոք ձեզ նեղութիւն չի տալ. էնտեղ շատ հայեր կան, նրանց լաւ երեսէք ունին, նրանց հետ կը խաղաք:

— Մենք մեր գեղը թողանք, ուրիշ տեղ գնանք, վեր քցենք շինած տուն, տեղ, յիբի, մուլք, մեր Ծիրանաւորը, մեր Ժամբերը, մեր Մողնու սուրբ Գէորգը ու գնանք օտար աշխարհք, շինքներս ծռենք, որ մեզ ողորմութիւն անեն, տուն, տեղ, ապրուստ տան.

չէ՛, թէ որ ինձ մնար, ես կուզէի օրը տասը հետ թուրքերն էստեղ ինձ ծեծէին, քան թէ ուրիշ աշխարհքում անկաջս դինջ ապրէի: Թէ որ մի ճար ունիս, ըստեղ արա՛, թէ չէ՛ քու աշխարհքը դալը խելքումս նստում չի: Սերտած խօսքերի նման այս բառերը դուրս եկան Թորոսի բերանից:

Հերակլէն այնքան զգալի եղաւ Թորոսի ասածները, որ մոլորուածի նման չէր իմանում ինչ պատասխանի:

— Ես երեսայն մեծ յոյսեր է խոստանում, ասաց նա, Աստուած տայ երկարակեաց լինի:

— Եթէ այդպէս է, եթէ դուք չէք ուզում ձեր երկիրը թողնել, ես քեզ խօսք եմ տալիս, թէ որ Աստուած մի յաջողութիւն տուեց, մի օր դամ ու Երեւանի երկիրը պարսից ձեռքիցն ազատեմ. ես քեզ իմ Թագաւորական խօսքն եմ տալիս, գիրկն տունելով ու կրծքին սխմելով ասաց Թագաւորը. բաւական են քեզ իմ ասածներս:

Երևի Հերակլը մոռացել էր, որ իւր խօսակիցը մի երեսայ է:

— Թէ որ մենծացած ըլենք, ես ու Թորոսն էլ քու ձեռի տակը կըմտենք ու թուրքերին կը կոտորենք, մէջ մտաւ Վարդը ոչ այնքան համարձակ:

— Ես էլ ամէն կիրակի բորիկ ոտով Սանդուխտ տատիս հետ Մողնի կերթամ աղօթք կանեմ, որ Աստուած քո թուրը կտրուկ անի, Վարդն ու Թորոսն էլ սաղ սալամաթ ¹⁾ յետ գան, թոթովեց Մանուշակը:

Չէր իմանում ի՞նչ անէր Թագաւորը. երկար ժամանակ երեք երեսային փոխէփոխ համբուրում էր. վերջը մի մի ոսկի բաշխեց ու բաց թողեց:

Համադամ խորտիկների անուշահոտութիւնը Գէորգ խալճի տուն ու դուրսը բռնել էր: Սողոմոնէնց Գասպարը պարտիզումը վրաց իշխաններին էր կառավարում, իսկ ինքը — տանտէրը՝ անմիջապէս մեծապատիւ հիւրի առաջին ձեռքերը խաչած՝ սպասաւորներին էր հսկում:

Հերակլը ամենայն ախորժանօք վայելում էր բազմատեսակ կերակրները. չէր կարելի իմանալ, երեսայից սրախօսութիւնը նրա ա-

¹⁾ Ողջ առողջ:

խորժակը բացել էր, թէ կերակրների քաղցրութիւնը նրա միտքն ըմբռնէ: Այսքան էր նկատում Գէորգ խալֆէն, որ այս վայրկենին թագաւորի ուշք ու միտքը սեղանից դուրս չէր, այնպէս որ իրան էլ մոռացել էր նա:

Գէորգ խալֆէն արդարեւ թագաւորներ չէր տեսել, բայց իւր կեանքի մեծ մասը միշտ պարսից խաների ու բէգերի և մեր վեհապատիւ սուրբ հայրերի մօտ էր անցկացրել: Ն[թ]է շիւսէին-Ս[թ]ի խանը նրան իրան հետ սեղանակից չէր արել, սակայն պատահել էր, որ զայլոնի շնորհ էր արել, որը Գէորգ խալֆէն թէպէտ ծնկան վերայ չորփած ձեռքն էր առել, բայց չէր ծխել, խանին պատուելով: Այս նշանակում է, որ ե[թ]է խանը իրան այնքան յարգել է, որ զայլոն քաշելու է արժանացրել, ինքն էլ խանի մեծութիւնն ու պատիւն է ճանաչել և նրա մօտ զայլոն քաշելը իւր արժանաւորութիւնից բարձր է համարել: Այս գերազանցութիւնը միայն իւրեան—խանին է արել, ապա թէ ոչ, միւս խաների ու բէգերի մօտ միշտ ծխել է: Էջմիածին գտնուած ժամանակը նա միշտ մեր Հոգեւոր տիրոջ և աւագ եպիսկոպոսների հետ է սեղանակից եղել: Այսօր էլ նրա համար մի նոր բան չէր շերակիլ այցելութիւնը. քանի՞ քանի անգամ ինքը խանն իջևանել էր նրա տանը, և ի հարկէ՞ Նրեանու կուսակալը թէպէտ և բռնակալ, բայց իբրեւ երկրի տէրը՝ շերակից աւելի մեծ պատուով է ընդունուել և մեծ նշանակութիւն է ունեցել իրա աչքումը:

Աւաջին անգամ նկատելի չեղաւ Գէորգ խալֆին շերակիլ իրան էլ սեղան չնստացնելը, ուրիշ իշխանները պարտիզումն էին ճաշում, միայն ինքը թագաւորը տանը առանձին էր ուսում:—Նրեում է այսպէս է վայել, մտածում էր սկզբումը Գէորգ խալֆէն, բայց քանի յիշում էր իւր մինչեւ էս օր տեսած պատիւները և հիմա թագաւորից անարգուելը, այնքան միտքը պղտորվում էր:

Ինքը խալֆէն էլ չիմացաւ, թէ ինչպէս յանկարծ մի բարձր ծիծաղ դուրս թռաւ իւր շրթունքներից և թագաւորի ուշադրութիւնն իրան գրաւեց:

— Ընչի՞ համար, կամ ո՞ւմ վերայ ես ծիծաղում, Գէորգ խալֆայ, անբաւականութիւնը երեսի վերայ երեւեցնելով հարցրեց նրան շերակիլ. գուցէ կարծեց թէ իւր շատակերութեան վերայ լինի:

— Քեզ վրայ, տէր թագաւոր, վստահաբար ստաց Գէորգ խալֆէն:

Թագաւորը ձեռքի պատտուը ցած դրեց, գոյնը կապտեց ու խօսք չէր գտնում արտասանելու:

— Ճշմարիտ եմ ասում, տէր, կրկնեց Գէորգ խալճէն, հէնց քեզ վրայ եմ ծիծաղում: Ես միտք եմ անում, որ եթէ քո մեծութիւնը տեսնումա, որ ես մի գեղացի մարդ՝ կարողացայ քեզ նման մի մենծ թագաւորի իմ ծածկի տակ 300 ձիաւորով ընդունելու արժանի ըլիլ, գեղին մի սև փող ծախսի տակ չը քցեցի, մի կտոր իմ հալալ աշխատանքից եկած հաց ունեցայ քո առաջդ դնելու, ի հարկէ ես էլ իմ միջին մի մարդ եմ, մարդի հաշվում կը ընիմ. մի՞թէ ես էսքան արժանի չէլայ, ինչպէս տանտէր քո ոտի տակին չորքեմ, քո սեղանից մի կտոր հաց էլ ես ուտելու շնորհքն ունենամ: Ես շատ լաւ գիտեմ, որ քո դռանն ինձ պէս 1000 ծառէք կան, ես տեսնում եմ, որ քո հետի իշխաններից ոչ ով համարձակութիւն չունեցաւ քեզ մօտ սեղան նստելու, համա դու ինձ նրանց ոտովը չը պտի տանէիր. քու պարտքն էր ինձ, ինչպէս տանտէր, նստացնէիր, լայց կը նստէի թէ ոչ, էդ ես եմ իմանում. դու որ ինձ էդ պատիւը տայիր, ես էլ իմ մարդութիւնս կը բանացնէի: Ես էր, էլ ուրիշ ի՞նչ ծիծաղելու բան կայ. սուտ եմ ասում, գլխիդ մտածող:

Թագաւորի երեսի կնճիռները յետ գնացին, նրա բարկութիւնը զիջաւ, ներողութիւն խնդրեց այդ իրաւացի պահանջի համար և իսկոյն իւր հետ սեղան նստացրեց ու ամենայն զօրութեամբ ստիպեց հետը ծաշել:

Միւս առաւօտը դնալու ժամանակը Հերակլը մի քանի անգամ կրկնեց, որ ինքը երկու բան չի մոռանալ իւր կեանքում. — երեխաների խօսակցութիւնը և Գէորգ խալճի հետ միասին ախորժանօք կերած ծաշը:

ԻԷ.

ԱՐԱԳԱԾՈՏՆ ԳԱԻԱՌԸ:

Մեծ Հայաստանի գլխաւոր նահանգներից մինն է Այրարատ նահանգը, որ ունենով իւր վերայ մարդկութեան երկրորդ օրօրոցը՝ Սուրբ Գրքի մէջ հռչակեալ Աստուծոյ ընտրած Արարատ սարը, նրա անունն իւր վերայ է առել: Այս նահանգը Հայոց աշխարհքի առաջին քաղը դնելու օրից շատ պարծենալու տեղիք է ունեցել.

այս տեղէն զրուել Հայաստանի առաջին մայրաքաղաքի—Արմաւիրի հիմքը, ուր մեր պապերը 3000 տարի սրանից յառաջ բլրակի վրային փայլեցրել են իրանց սիրելի Անահիտ Աստուածամոր ոսկի արձանը, որոյ աւերակը անթիւ պատահարներ առ ոչինչ համարած էսօր էլ անց կենդիւ սրտից մի ակն է զուրն քաշում: Այրարատ նահանգումն է վաղարշապատը—գոռոզ Արշակունիների մայրաքաղաքը, որ տեղից մեր հսկայ Տրդատը սասանացրել է Սասանեանց պարսիկներին, իսկ հիմա որքան էլ աւերուած՝ իւր շքեղ պալատներից մի հասարակ գիւղ զարձած էլի ամէն հայի սիրտ իրան է քաշում: Այս Այրարատումը—վաղարշապատումը մարդկութեան Փրկիչը ոսկէ ուռով խոխով իջաւ կրկին անգամ ու նշանակեց այն նուիրական տաճարի տեղը, որով ամէն մի հայ աշխարհքի էն ծայրումն էլ պարծենում է, ուր ինքը Յիսկիին որդին արմատացնելով իւր աւետարանի ճշմարտութեան յոյսը, իրա իջնելովն էջ միածին բառը մեզ աւանդ տուեց: Այրարատ նահանգումն է այն խոր վերապը, որը մեր կենդանի պապ Գրիգորին տասն ուս հինգ տարի գերեզման է դարձել: Եւ վերջումը ողջ առողջ այն սուրբ աւանդը մեզ վերադարձրել:

Այրարատ նահանգի գաւառներից մինն է Արագածոտն, որ տեղ է այն նշանաւոր Արագած երկձղեայ սարը և որ տեղ Հայկայ որդի Արմենակը իր հօրից քաժին ատանալով առաջին անգամ բնակուեցաւ: Իսկ Արագած սարի գլխին է մեր սուրբ Լուսաւորչի աղօթատեղին, որտեղ, ասում են, մինչև հիմա էլ մի կանթեղ անպարան կա խուած է մշտափառ և անտեսանելի և յիշեցնում է հայասէր Միածինին իւր սիրելի Գրիգորի՝ ձեռնամաճ այս կանթեղի տակից Հայոց աշխարհի համար օրերով թափած արտաւտեքները: Այս սարն է, ուր մեր թագաւորները և հայրապետները ընտրել են իւրեանց համար ամարանոց:

Արագած սարի բարձր տանգակներն են ահա, որ հիմա էլ ամէն մէկը իւրեանց գլխին հպարտ հպարտ մի մի հնութիւն դրած՝ կարծես ուզում են միմեանց քէմ իրանց գերազանցութիւնը ցոյց տալ:

Մի կողմից Ամբերգայ վանքն է մի քարի վերայ՝ մի անդնդախոր ձորի գլխի տեղած լուռած բազմել, մի երկար ու ձիգ պարիսպ էլ մինչև Արագածի ծայրը տարածել, որ իւր մէջ ամառանոց եկող թագաւորներին ապահով պահի: միւս կողմից Տեղերու վանքն է գլուխը ցցելու յիշեցնում մեզ, որ ինքը մի ժամանակ արժանի է

եղել իւր հովերի մէջ էջմիածնի շոքից ազատելու մեր սուրբ Հայրապետներին: աջակողմից Բիւրականը, Կոշը, Ագարակը մեր միտքն են բերում մեր նախնի իշխանների վերուշխտը՝ նրանց ամառը անց կացնելու տեղերը: ձախակողմից Փարբին ու Լազրվանն են մեր գրականութիւն ծաղկեցնող Ղազար Փարբեցուն յիշում: Իսկ Յօշականը — Արագած սարի ստորոտի սրբազան աւանդապահ գիւղերից մէկը՝ հայոց ազգային ամբողջութիւնը: հայոց լեզուն յարգող ամէն մի անհատի սիրտ է մագնիսի նման իրան ձգում: — Մի՛ անցկենար, ո՛վ հայի զաւակ, ձայն է տալիս այդ գիւղը — Արագածի որդին — Այրարատ նահանգի գլխաւոր պարծանաց տեղը, տես, թէ ո՛վ է իմ ծոցումս պարկած, այս տեղ է քո Մեսրոպը, քո ազգի երախտաւորը, քեզ գրականութիւն, քեզ անուն, քեզ գրաւոր ազգերի մէջ նշանակութիւն տուողը: Այո՛, Յօշականումն է մեր սուրբ Մեսրոպի պաշտելի դամբարանը՝ նրա խնկելի մարմինը: Հինգ վեց տարի սրանից յառաջ մեր բազմեքախո թարգմանչի վանքի ամէն մի խարխուլ քարը ազգասէր հայի աչքն էր ծակում: Քանի՞ քանի անգամ ընթերցողի հետ խօսողը սուրբ Մեսրոպի գերեզմանի հողը համբուրելու մտածել է, թէ գուցէ այժմ իսկ մի թեթեւ երկրաշարժ իւրեան ևս Մեսրոպի ոտքի տակից զվերկենալու պատուին կարծանացնի: Այո՛, զգայուն հայ, քեզ հետ ցաւած սրտով խօսողի պէս շատերը առանց արտասուքի չեն կարող անց կենալ Յօշականից: Բայց հիմա ամէն վտանգ անցաւ, էլ այնուհետեւ Մեսրոպի վկայարանն անհետանալու համար մի՛ մտածիր: Սուրբ Ղուսաւորիչ պապի ներկայ արժանաւոր ժառանգը իւր որդեոց ջերմ նուիրատվութիւնով ծածկելուն մօտեցրել է մի փառաւոր սրբատաշ քարեայ տաճար: Գնա՛, իմ պատուական հայի զաւակ, աշխարհքիս չորս կողմումը ստրաղիր ընկած՝ անտուն՝ անտեղ թշուառ դու, դնա՛ Մեսրոպի գերեզմանին ու խտ և ինքդ աչքովդ տես իմ պատմած ճշմարտութիւնները: Մեսրոպայ նշխարքներն այժմ ապահով կը պարկեն Քէորդ կաթողիկոսի շինած վանքումը: Իսկ եթէ Արագածոտն գաւառի իւրաքանչիւր քարն իրաւունք ունի պարծենալ, ընչի՞ մենք մոռանում ենք անմոռանալի Աշտարակը, մի՛ թէ սա Արագածոտն գաւառում գտնուելու երջանկութիւնն ու նեղով արժանի չէ՞ նրա միւս ականաւոր տեղերի կարգումը՝ կանգնելու, մի՛ թէ Աշտարակումը արժանայիշատակելի բաներ ոչինչ չկան: Աշտարակ գաւառը և Արագածոտն գաւառի, դա՛ Արագած սարի բազմատեսակ հոտաւէտ ծաղիկներից կապած փնջի գլխի

վարդն է, դա կատարելատիպն է բոլոր Արագածոտնում գտնուող իւր նմանների: Նա իւր հիմնարկութիւնից ցայսօր ոչ միայն երևելի է եղել իւր մի քանի վկայարաններով, ոչ միայն նշանաւոր է եղել իւր կենսատու ջրովը, իւր մաքուր և առողջարար օդովը, իւր երկրային դրախտ այգիներովը, իւր վայելչագեղ հովիտներովն ու ձորերովը, նա միշտ պատիւ է ունեցել իւր մէջ ընդունելու հայոց ազգի սուրբ հայրերին և ազգապաշապան հայրապետներին: Նա ընծայել է ազգին ամէն ժամանակ անհասնելի կարգն անցնող որդիք, որոնք ամէն մէկը իւրեանց ժամանակին փայլել են իւրեանց մեծագործութիւններով: Գար չէ եղել, որ Աշտարակը երևելի կաթուղիկոսներ, տեղապահներ, աւագ լուսարարներ, արք եպիսկոպոսներ, հռչակաւոր քարոզիչ վարդապետներ և գործունեայ իշխաններ չպարգևի հայոց ազգին: Թողունք ուրիշ մասերում Աշտարակու զաւակներից ոյց տուած գործունէութիւնները, հարցնենք մեր մայր Աթոռի տարեգրերիցը և տեսնենք, թէ Խմիածնի վանքումը Աշտարակեցի միաբան եղած ժամանակը նոցա եղբայրութիւնից ո՞րն է համարձակուել գլուխ անցնել: Բարսեղ եպիսկոպոս, Մարտիրոս եպիսկոպոս, Գալուստ եպիսկոպոս, Սաթուհեանց Սահակ՝ Պարսկաստանի բարերար եպիսկոպոս, երկու Ներսէս կաթուղիկոսներ, ես ի՞նչ գիտեմ, քանի՞ քանի հոգեւորական և աշխարհական անձինք են ծնել Աշտարակից: Այս քան միայն կասեմ, որ ժամանակը ցայսօր Աշտարակցիներին գլուխ է կանգնացրել իւրեանց դասակարգից և էլի կը կանգնացնի յաւիտեանս ժամանակաց: Աշտարակու օդն ու ջուրը, նրա բարեխառն կլիման այդպիսի կաթ են ծծացնում իւրեանց որդւոցը: Մինչև այսօր էլ Այրարատեան զաւառի մէջ առած է եղել. «դողացնումես, Աշտարակ գնա՛ առողջացի՛ր»:

Այս բարեյաջող հանգամանքներն եղել ահա, որ միշտ Աշտարակ են բերել մեր թագաւորներին, նախարարներին և հայրապետներին, եթէ ոչ ամբողջ ամառն անցկացնելու, զոնէ մի քանի օր այս հրաշագարդ գիւղի վայելչութիւններով զուարճանալու: Ի՞նչ է եղել Բերդաթաղը իւր անառիկ պարսպովը, (որի միայն նշոյն է այսօր մի քանի տների ծառայում իբրեւ պատ), եթէ ոչ այսպիսի թանգազին հիւրեր իւր մէջ ընդունելու ապարանք:

Այո՛, Աշտարակը տարաբաղդացել ևս է իւր այս անզուգական բարիքների պատճառաւ: Դէպի ինքն է հրապուրել գեղեցիկ աղջկայ պէս իւր անհարազատ բռնակալներին—երևանու խաներին ու բէգե-

րին, որոնք ամիսներով նստելով Աշտարակ՝ քաշել են նրա երեսի սերը, տանջել, չարչարել են Աշտարակու բնակիչներին: Թէհրանում մօլի խաները միմեանցից յափշտակել են Երեւանու կուսակալութիւնը մեծ մեծ կաշառների տալով, զլիսաւորապէս Աշտարակու սիրուններին տեսնելու չար զխտաւորութիւնով յափշտակուած: Ամէն մի կարողութեան տիրոջ առաջին գործն է եղել Աշտարակն իրան սեպհականացնելը: Երբեմն տեսնում ենք նրան Էջմիածնի սեպհականութիւն, մի ժամանակ որ եւ իցէ պարսիկ խանի կալուած, վերջերումը պարսկական կառավարութեան տիրապետութիւն: Ի վերջոյ Աշտարակը մի քանի տասնեակ տարիներ շարունակ մի գրութեան մէջ երբէք չի մնացել, և այս ամէնը իւր նմաններից գերազանցութեան շնորհիւ: Այսօր էլ ամէն մի Այրարատցու բերանից կը կը լսես, թէ Աշտարակը Երեւանու աչքն է:

Ահա այս յատկութիւններն են, որ Աշտարակցուն տանելի և քաղցր են արել իւրեանց այցելուների գալստեամբ պատճառած նեղութիւններն ու զժուարութիւնները: Իսկ եթէ նրանք կարողանում էին, թէեւ ախմաշից, ծառայել շատ բռնակալ հիւրերի և լցնել նրանց պահանջմունքները, ի՞նչ կարծիք, որ ամենամեծ պատառատականութիւս մը կը զիմաւորէին հիւրընկալելու իւրեանց սեպհական տէրութիւն և բարերար հայրապետներին, ի՞նչպէս մէկսմէկու ուրախ ուրախ կաւեռէին մի այդպիսի երջանիկ դէպքը: Հետագայ անցքը թող հաստատէ մեր գիւղացւոց հիւրասիրութիւնը:

— Աչքդ լոյս, Գէորգ խալֆայ, աչքներդ լոյս, Աշտարակու պատուելի հասարակութիւն, այդիների նեղ ու քարքարուտ քուջայից ձին թոցներով գիւղն մէջ տեղը կանգնեց ու զլուխ տուեց Էջմիածնի թուանքին:

— Աչքի լսով կենաս, Սարգ, ի՞նչ կայ, խէր խաբար:

— Էգուց Հոգևոր տէրը ¹⁾ կամենումա գալ ձեր գեղը:

— Տանուտէր, ասաց խալֆէն Սողոմանեց Գասպարին, որին Ղևոնդի տեղն էին տուել. դէ շո՛ւտ, մեր Սարոյին մի անկաջաբռնո՛ւկ ²⁾. էս

¹⁾ Հին ժամանակը չի եղել վեհափառութիւն, բարձր սրբազնութիւն և այլ այդպիսի տիտղոսները. սովորաբար կաթողիկոսին կոչել են Հոգևոր տէր, իսկ եպիսկոպոսներին ու վարդապետներին հայր սուրբ: ²⁾ Վարձատրութիւն:

սհաթը զըկի մեր տանից երկու չաղ հաւ բերեն տան իրան, թող տանի իր երեսեքանց հետ անուշ անի: Թուանքին ուրախ ուրախ իրա պարգէն ստացաւ ու յետ դառաւ, իսկ զիւզն իրարոցով զիպաւ:

— Տէր Գարուծիւնի թանաքին ¹⁾ պատրաստ ա, խալիչէքը ²⁾ փռած ու բարձրը զրած են, լուր է բերում մինը Գէորգ խալֆին:

— Չաղիրը ³⁾ տուել ենք Գալուստ եպիսկոպոսի յիջու ավին՝ ձորաբաշին, հետեւում է միւսը:

— Բաւականին ձուկն են բռնել թօռչիքը, ⁴⁾ քէյվանիքը մի կողմից պատրաստում են, իմ կիսի չափ էլ մի մենծ կարմրախէտ ձուկն էլ՝ հէնց իմանաս, էս օրուայ համար էր պահած, իսկ կաթնաղիկոսի ուտելու արժան բան ա. ոչխարներն էլ մորթիլ եմ տուել, տղէքը կռները քշտած՝ հազըում են, ասաց կառավարիչ կարգած Մարուգէնց Մկրտիչը:

— Ձիաւորի ծէրը Բուշականայ առուի մօտ ա հասել, տէր-տէրները զգեստը աւորում Օլորանի յիջանոնց զլխին, զեղացիք էլ ձիաւորում՝ քեզ են սպասում, Գէորգ խալֆայ, թէյլ հասի:

— Գալի՛ս եմ, զալի՛ս, ասաց խալֆէն ու հարկաւոր տնօրէնութիւնները մէկ էլ կրկնելով, շտապեց զիմաւորել թանգազին հիւրին:

ԻԸ.

ԿՐԱԿԻ ԱՌԱՋԻՆ ՉԱԽՄԱԽԻ ՉԵՆ ՏԱԼ:

— Ծառայեմ սուրբ աջիդ, Հոգևոր տէր, էս օր մենք մեր բոլոր նեղութիւնները մոռացանք, քո օրհնութիւնը մեր զլխից անպակաս ընի՛ր, էսպէս չարչարանքներ մենք ուրախութիւնով կը քաշենք: Մենք՝ զեղահաւան քո սուրբ ոտը մեր գեղը կոխելու համար մատաղ ենք տալիս սուրբ Աթոռին վեց անձին աչառ տամազլղացու ⁵⁾, քսան ու հինգ չաղ ⁶⁾ ոչխար, օխտը կարաս իստակ զլիաւոր բաժակացու զինի ու երկու խալվար ⁷⁾ սիպտկահատ, աշնանավար նշխարացու ցորեն:

1) Գահի՛ծ: 2) Գորգերը: 3) Վրան: 4) Ձկնորսները: 5) Ընտիր սերունդ յառաջացնելու համար պահած անասուններ: 6) Գէթ: 7) 30 փութը մի խալվար է:

— Աստուած ի փառս իւրում ընկալցի ձեր ուխտը, Աբէլն ու հայր Աբրահամի մատաղը համարի: Ի հարկէ, որդիք, ձեր պարտականութիւնն է, կը տաք. եթէ ժողովուրդը չտայ, ընչով պտի մի տուն լիբը միաբանք աշխարհքիս փառքերից իրանց զրկած՝ օրերը, սև արած, տանից, տեղից, ազգ ու ընտանիքից հեռացած, ապրին՝ որ ձեզ համար քուններն ու բաները թողած՝ Սաղմոս քաղեն: Տեսնում էք էս անօրէն թուրքերի տուած տանջանքները, թէ որ մեր աղօթքը չլինէր, սրանց ոչ մէկը չէիք կարող տանիլ. բոլորդ միասին կը թուրքանայիք, հուն յաւիտենական դժոխքի բաժին կը լինէիք: Բայց հիմի փառք Աստծոյ, ինչքան էլ նեղացնում են, էլի լուսաւորչու լոյս հաւատը կայ ու կայ:

— Ծառայեմ լուսաւորչի լիս գերեզմանին, ասաց Գէորգ խալֆէն, որ չոքած էր Սիմէօն կաթուղիկոսի խալիչի ծայրին. (այսքան կաթուղիկոսը պատվում էր Գէորգ խալֆին) թուրքերը որ կան, անօրէն անհաւատ են, նրանց տուած նեղութիւնները մեզ էնքան թվում չի, ինչքան էսմեր պտղի ու աթոռահաս ¹⁾ հաւաքող հայր սուրբների ու տէրտէրների արածները: Ասենք քո սուրբ օրհնութիւնովը մեր գեղին էնքան նեղութիւն չեն տալիս, տան էլ՝ մենք սովոր ենք քաշելը, մեր շէքի կաշին հաստացելա, ամբողջ եզան ²⁾ պէս ինչքան էլ ծանր լուծ ըլի, կը կրենք, բայց բանն էս ա, որ ուրիշ գեղերի հետ էդ հոգեորականները շատ վատ են վարվում: Ես սրանից մի շաբաթ յառաջ Յուշական էի, իմ աչքովս տեսայ, թէ ինչպէս մի վարդապետ կալի մէջ տեղը գեղի համիէքանց ու իշխանաւորների առաջին մի խեղճ՝ մարդի ոտ ու գլխի վրայ երկու թուանքչի նստացրած՝ մէկի ձեռն էլ մի կապ բարակ կակուղ ճիպոտ տուած՝ անողորմաբար ծեծիլ էր տալիս. ի՞նչ ա, թէ էդ աղքատ մարդը ո՞նց ա համարձակուել սուրբ Աթոռի բաժինը լիւլի տալուց յետը՝ մի կօտ ³⁾ էլ իրան հայր սուրբին պահպանիչի վարձն ա վրէն աւելացրիլ, բայց չի ուզեցել թուանքչիներին շահիլ: — Ի՞նչ անեմ, գոռում էր ողորմելի մարդը, մի տուն լիբը մանր քիւլթաթ ⁴⁾ ունիմ, իմ կողմից էդ էլ շատ ա, որ նրանց բերնի թիքէն կտրում եմ: Երեկ մի կալ հանեցի, մի բուռը հատիկ

¹⁾ Էջմիածնին հասանելիք հասոյթ: ²⁾ Ամբողջ եզն են գութանին լծուած առաջին զոյգը: ³⁾ Չափ է: ⁴⁾ Ընտանիք:

չվեր կալայ. աչքիս առաջին իմ դառը քրտնքի պառուղը խանի վէրդուն ¹⁾ ու ֆարրաշների ոտի քրեհն արին, աչքիս լիսը քաղուեց, երբ որ քաղցած երեխեքանցս սովածութիւնից մի օր շուտ ազատելու համար շտապեցի մի կալ հանել, որ տանիմ ալիւր շինեմ. էնպէս սրբեցին տարան, որ մի հաւի կուտ չը մնաց: Կս օր էլ էս կալը հանեցի, հէնց էն ա ուզում էի մի պարկ շինեմ ջաղացը վաղացեմ, որ դուք հասաք:

— Այդ ի՞նչ սարսափելի բաներ ես պատմում, Գէորգ խալֆայ:

— Դեռ լսիր, ծառայեմ: Շատ—հարկաւոր չի, թէ քո երեխեքդ կը կոտորուին, մի քանի շան լակոտով պակաս կընի աշխարհքումս, ծղրտում էր նրա վրայ վարդապետը: Սրտիս ծէրն էրուեց, աջիդ մատաղ, քեզ դրուստն ասեմ, աչքիցս արտասունքը կաթեց, էլ կարացի ոչ համբերիլ. մօտ գնացի ու աղանչաք արի. — հայրս սուրբ, ասի. հերիք ա, մեռաւ էդ տնաքանդը, բաս դու խղճմտանք չունի՞ս:

— Դ՞ո՞ւ ով ես, անիծեալ, ոտը թափ տալով գողաց վրէս վարդապետը. ես չեմ իմանում, թէ որ ոչ լուիցէ ունկամբ, լուիցէ թիւ կամբ. էս բոպէիս քեզ էլ փետի տակին կը սատկացեմ: Դուք չէք իմանում, որ հովին իրաւունք ունի իր ոչխարին պատժել, խուզել, կթել, սիրտն ուզած ժամանակն էլ մորթել ուտել, ոսկորներն էլ շներին տալ: Ժողովուրդն ի՞նչ է, եթէ ոչ մեր ոչխարը:

— Ո՞վ է եղել այդ անշնորհքը բարկացաւ կաթուղիկոսը:

— Վարդապետի փութն, երեւում ա, նստեց խեղճ գեղացու վրայ, շարունակեց Գէորգ խալֆէն, ընդունր որ մի կողմից գեղացուն ծեծում էին, միւս կողմից մի թուանքչի ջվալը դէմ տուած ցորնի շեղջին, առանց չափիլ լցնում էր: Երբ որ էս աղէն իր ջվալը բերանկոխ արեց պրծաւ, վարդապետը հրամայեց բաց թողել արէնս կողմ մարդին:

— Էս դ՞ր Աստուածը կվերցնի հայրսուրբ, մօտեցայ ես, ի՞նչ իրաւունքով էս անձարի տունը քանդում էք:

— Տղէք, բռնեցէք հիմի էլ էդ բերանը պատռածին վեր քցեցէք, պատուիրեց նա թվանքչիքանցը: Ես, ի հարկէ, ինձ համար սառը կաննած էի: Կարծեմ թուանքչին ինձ ձանանչեց, վարդապետին

¹⁾ Հարկ:

աչքով արեց ու անկաջումը փսփսաց. ես լսեցի որ իմ անուամբ տուեց, կարծես հայր սուրբս ինքն էլ շնորհակալ չէլաւ իրանից, մօտ եկաւ, ներողութիւն խնդրեց, որ ինքն ինձ չէր ճանաչել:

— Ընչե՞ր, կոյր էր լի՛չ էր, օրը տասն անգամ էջմիածին չես գալիս:

— Եսպէս փորդապիսները, ծառայեմ աջիդ, դարձաւ Գէորգ խալՖէն կաթուղիկոսին, պարսիկներից աւելի ատելի են մեզ համար: Էնց էն սհաբ՝ ին մի քանի Յուշականցի հալիւոր մարդիկ էն ծեծուողի հետ ուզում էին դնալ Բաթրինջ գեղի մօլլի մօտ թուրքանալ, թէ որ ես աղաչանք, պաղանտաք չանէի ու չպահէի. համա ի՛նչ օգուտ, որ մի օրից յետոյ մեր պատուական վարդապետը մի ուրիշի գլուխն էլ էն օյինն եկել ա ու հինգ մարդ տանով տեղով ճարները կտրուած՝ գնացել են թուրքացել. Լուսաւորչու գառները Մահմատի սուրուի ¹⁾ մէջն են խառնուել:

— Ես հիմա յիշումեմ, ասաց կաթուղիկոսը, վարդապետն ինձ պատմեց, որ էդ թուրքացողները շատ անպիտան ու խռովարար մարդիկ էին և եթէ ինքը չը լինէր, բոլոր գիւղը պիտի թուրքանար: Դրա համար էլ ես վարդապետին ծալրագոյն շինեցի: Մեր եպիսկոպոսներից մի քանիսն էլ ինձ պատմեցին, որ Յօշականից, մինչև անգամ մի քանի հօգի եկել էին վարդապետից շնորհակալութիւն յայտնելու:

— Սուտ ա, աջիդ մատա՛ղ, դողալով յառաջ եկան այգումը հաւաքուած բաղմութեան միջից մի քանի Յօշականցիք, որոնք կաթուղիկոսին ուղևորող ձիաւորներիցն էին. էջմիածին եկողների միջին մէնք էլ էինք, մէնք ուղիղ քեզ մօտ դանդատ եկանք, համա մի քանի հայր սուրբներ մեզանից երկուսին Ֆալախայ դրին, մի լաւ ծեծ տուին ու վանքիցը թուանքչեքանցով դուրս արին, որ քո երեսը չը գանք:

— Ֆալախայ ուտողի մինն էլ ծառէդ էի, Հոգևոր տէր, յառաջ եկաւ մինը նրանցից, ընչանք էսօր էլ ոսներս ուռած են, կարմիր տակ ²⁾ են դառել. մէնք եկել ենք էստէղ քո ողորմութիւնը խնդրել, թէ որ դատաստան չես անիլ, իմացած կ'աց, որ մէնք էլ էն հինգ տան հետ մեր հօգին կը սևացնենք, սատանի դասը կը-

¹⁾ Հօտ: ²⁾ Ճակնդեղի արմատ:

դասակուներ, կը թուրքանանք, դժոխքը կերթանք, թող Աստուած մեր մեղքը էն աշխարհքումը վարդապետներիցը հարցնի:

— Յառաջ արի, անիծեալ խընխընթ Մեսրովը վարդապետ, ձայն տուեց կաթուղիկոսը երեսը դարձնելով մի խումբ հոգեւորականների:

Խմբի միջից մի սուր ճիչ բարձրացաւ և մի վեղարաւորի ծնկները ծալուեցան ու վէր ընկաւ:

Ուշքը գնաց, ասացին մօտին կանգնողներից մի երկուսը և կամեցան բարձրացնել:

— Սուտ է, մօտ բերէք:

— Վեղարը վեր առէք, հրամայեց կաթուղիկոսը, երբ վարդապետն ուշքի եկաւ և վերարկուն հանեցէք: Այս րոպէիս, Գալուստ եպիսկոպոս, տա՛ր սրան եկեղեցի և կարգը յետ ան, ուղարկիր էջմիածին մեր ջորապանների մօտ երկու տարի անասունների աղբ սրբելու:

Հրամանը կատարվում էր, եթէ Գէորգ խալճէն համոզելով Յօշականցիներին՝ չգար և հոգեւոր տիրոջ ոտքերն ընկած՝ այս մի անգամի համար ներողութիւն չը խնդրէր:

— Շատ բարի, երկար մտածելուց յետոյ ասաց կաթուղիկոսը, միայն թէ թող Քրիստոսի խօսքը սրա վերայ կատարուի, որ սուր առցէ, սրով մեռցի»։ Թող մի քանի մահակներ սրա միջքին իջնեն այս խեղճ գիւղացու փոխանակ, որ իմանայ, թէ ինքը հովիւ է և «հովիւ քաջ զանձն իւր դիցէ ի վերայ ոչխարաց»:

Մի փառաւոր ծեծ Գալուստ եպիսկոպոսի այգումը վայելեց մեր Մեսրովը և ուղարկուեցաւ սուրբ Աթուռի դարետանը երկու շաբաթ իւր սաղմոսը քաղելու, իւր հոգւոյ փրկութիւնն ապաշխարութիւնով շահելու:

— Էն ի՞նչ ձիաւորներ են Մողնու դարիդուսից ներքեւ գալիս, նկատեց Սողոմոնենց Գասպարն ու իսկոյն ճանաչեց:— Վայ ձեր տունը չքանկուի, մենք կորանք, էլ մի՛ կաննիլ, Գէորգ խալճայ, Յուշի գեղի մենծ մօլէն ա, երևումա գալիս ա մեր հոգեւոր տիրոջ գալուստը շահաւորելու:

— Ոչ բարով գար, իջեցնելով իւր միահեծան իշխանական ձայնը՝ սիրտը կտորած խօսեցաւ կաթուղիկոսը, կօշիկներս տուէք. շուտով մարդ զրկեցէք իմացէք. թէ որ նա է, մինչև այգու դուռն յառաջ գնանք: Գալուստ եպիսկոպոս, պատուիրեց նա, շտապիր, մեր սնդուկից հանիր էն մի թօփ դարբաբը, վրանի առաջից սկսած փռիր

ինչ տեղ որ կը հասնի. մի քանի թօի էլ էժանագին կտորներ կան, այն էլ պատրաստիր ծառաների համար:

Դեռ խօսքը բերանումն էր, որ թուանքէին լուր բերեց, թէ մօլլէն այգու դռանը մօտենում է:

Ողորմելի ծերունին մոռացաւ իւր տարիները. երիտասարդինման էր վազում զիմաւորելու:

Գէորգ խալիքէն ու միւս իշխանները վաղուց կաթուղիկոսին թողած՝ մօլլի չորս կողմն էին պատել:

Իջաւ ձիուցը փառաւորեալ մօլլէն և մի քանի ուղղահաստ սէյիդների ձեռքերի վերայ թինկնած՝ Ղևոնդի առաջնորդութեամբ մտաւ այգին:

Դռան քամակին ներսի կողմը կարգով շարուած էին կաթուղիկոսը իւր եպիսկոպոսներով:

Նա խոնարհաբար զլուխ իջեցրեց և մի կեղծաւոր բարեւ էլ մեծ մօլլայից առաւ ու նրան առաջ ձգած՝ ինքը քամակիցը հետեւեց դէպի վրանը:

Դեռ նշմարելի էին մօլլի երեսին կնձիւներ և թանձր բարկու թեան մաւրներ, բայց երբ որ մօտեցաւ վրանին ու աչքն ընկաւ զարբար փիանդազին, բարձրացրեց սուրբ մօլլէն իւր ժողոված յօնքերը, երեսը դէպի կաթուղիկոսը դարձրեց և հրամայեց իւր հետ հաւասար մանգալ:

Յառաջ եկաւ Սիմէօն կաթուղիկոսը, բայց էլի մի քանի ոտք յետ էր մնում և խոնարհութիւնով պատասխանում մօլլի հարցմունքներին, որոնք էին Նշմիածնի բարեկեցութեան, միաբանների առողջութեան և իւր՝ խալիքայի կեանքի որպիսութեան մասին:

— Քո սուրբ օրհնութեամբն և մեր արեգակնափայլ շահի ու մեծափառ խանի անչափ ողորմութեամբն ապրում ենք երջանիկ և ուրախ, պատասխանեց կաթուղիկոսը:

Երբ մօլլէն կօշիկները գոռոզութիւնով հանեց և ոտքերը դրեց փիանդազի վերայ, նրան հետևող սէյիդները չսպասեցին էլ կաթուղիկոսի առաջարկութեանը, իրենք իբրեւ սեպհականութիւն՝ մի կողմից հաւաքում էին զարբարն և ծալում:

— Խնդրեմ ներող լինիս, ցած ձայնիւ ասում էր կաթուղիկոսը, քո պատիւն այսքան չպէտք է լինէր, բայց քեզ յայտնի է, որ մենք մեր տանը չենք, ես էլ հիւր եմ իմ սիրելի ժողովրդի մէջ. մի ու-

րիշ անդամ քո ընծայն իմաչքի վերայ. պատրաստ ենք ամէն ժաւմանակ ծառայելու:

— Շատ շնորհակալ եմ, ի՞նչ նեղութիւն ես քաշել, ասում էր սուրբ մարգարէի ջերմեռանդ աւանդապահը. ես կը խնդրեմ վերցնես այս զարբարը, մի ուրիշ աւելի կարեւոր տեղ պէտք կըլինի, մենք հոգեւորականներ ենք, էդպէս փայլուն բաների աչք չունինք, մենք զին այրի (կրօնով տարբեր) եղբայրներ ենք:

Մի կողմից էս խօսքերը կիսաբերան բաց էր թողում մօլէն քաղաքավարութեան համար, միւս կողմից աչքի ծայրով քամակ էր նայում, որ տեսնի, թէ իւր սէյիդները հաւաքում են զարբարը. թէպէտ առանց այն էլ գիտէր, որ ուղղահաւատ մուսուլմանների հոգեւորականների ոտքերի տակին փռուելու արժանացող գորգ կամ կերպաս ոչ մի անմաքուր քրիստոնեայ իրաւունք չունի ձեռք տալու, թող թէ ոտքի տակին կոխտելու: Այդ կը նշանակէր մարգարէի սուրբ օրէնքը սլո՞ծել: Մօլէն լաւ գիտէր, թէ ինչ բանի վերայ ինքը բազմեց, այն փնաց իւր սեպհականութիւնը: Այժմ էլ այդ զիտաւորութեամբն էր շնորհ բերել, որ մի քանի բաներ ճանաչը ձգի:

Մենք թողնենք երկու հոգեւորականներին միմեանց հետ քաղցր զրոյցներ անել, աչքներս զարձնենք վրանից դուրս կատարուած իրողութիւնների վերայ:

Քօտանի չափ սեւ չալմաները ¹⁾ գլխներին փաթաթած, պատառոտուն կանաչ դատաքի երկար կապէն հագին, կէս չարէք կեղտ իրանց բոբիկ ոտքերի վերայ մեռցրած սէյիդ ասես, տկլոր, մանրը բաց ձիապաններ ասես, առաւօտից մինչև երեկոյ մօլի դռանը քաղցած ծարաւ շների հետ լափ լիզող անգործ ծոյլեր ասես, ագռաւների նման լցուել են այգին ու էլ ոչ տէր են հարցնում, ոչ այգեպան. ինչ գտնում են՝ պռճոկում են ու կլպով, կճեպով, կնճեռով, փթած՝ հոտած չհարցրած, խակ ու հասած մտիկ չտուած՝ բերանների ածում և կիսածառիկ կուլտալիս. կարծես զիշակեր գայլեր լինին, որ ոտներն էլ չեն հարցնում, և նրանց քարից պինդ ստամոքսը ատոմների պաշտօնն էլ միասին է կատարում, աղում, փշրում, հալում է բոլորը:

— Քանդեցի՛ն, փչացրի՛ն, լուր է բերում այգեպանը Գալուստ եպիսկոպոսին:

¹⁾ Գլխի փաթաթան:

— Թո՛ղ, խէր Աստուծոյ, հարամ լինի գլխներին, յուսահատուած ասումէ եպիսկոպոսը:

— Էլ խակ ու հասած չեն հարցնում:

— Էդ աւելի լա՛ւ, փորացաւ կընկնին, օր յառաջ Մահմետի մօտ կերթան:

— Ինչքան կարողանում են, փորերն են ածում, մնացածն էլ մի մի ձիու տուրակ շան պէս շնեքներն են անց կացրել, պռճոկում մէջն են լցնում:

— Ուրեմն միայն չեն ուզում իրանց մարգարէին տեսութիւն գնալ, իրանց լսկոտ-լուկոտներին էլ հետները կը տանին:

— Խաղողի վազի մատը իրանց դիպչելուս արջի պէս ջարդոտում փշրտում են, էլ ոչ անդալիս ¹⁾ են թողում, ոչ բարունակ, ոչ ջնտաթայ ²⁾, ոչ մատը, ոչ կուտրակ ³⁾:

— Էդ աւելի լա՛ւ, Թո՛ղ, կարելի է մէկի աչքին դիպչի կոտրածը, աչքը դուրս գայ: Է՛հ, ի՞նչես խօսում, այ որդի, հեգնութիւնները յետ թողած պատասխանեց այգեպանին Գալուստ եպիսկոպոսը. դու այգու հոգսումն ես, մէկ այս կողմն էլ աչքդ դարձրու և էնպէս խօսիր:

Եւ արդարեւ, որ կողմը ոտքդ փոխում ես, պարսիկ են, էլ ոչ եպիսկոպոս, ոչ գիւղացի, ոչ տանու և օտար են հարցնում: — Ո՛ւր է իմ ընծան, ասումէ մինը, ես մեծ մօլլի գրագիրն եմ: — Ինձ բաշխիր քո գօտին, բռնելէ մի ծառի տակի մի ուրիշը մի վարդապետի, ես մեծ մօլլի ղայլաչին եմ. — Էս փոքրիկ գորգը շատ յարմար է մեծ մօլլին նամազի համար, ես քանի անգամ Երեւան եմ գնացել սրանից մինն առնելու և չեմ գտել. ասումէ մի երրորդն ու անտարբեր կռնատակը գնում գորգը:

Մի գեղեցիկ պատանի էլ՝ ձեռքերը հինայով կարմրացրած՝ ինչ տալիս էին չէր բաւականանում և դէն էր ձգում. — Էս ինձ արժանաւոր պարզեւ չի, բարկանում էր նա, ես մօլլի սպասաւորն եմ:

Բոլոր մօլլի հետ եկողներից միայն սա էր մաքուր հագնուած: Շատ ձանձրացրեց սա իւր անտեղի պահանջներով և երբ որ չըլլեց ունեց իւր սրտի փափազը, աներեսաբար գնաց մօլլին գանգատեց:

¹⁾ Բարակ վազ: ²⁾ Տնկելու վազ: ³⁾ Հաստ վազ:

Երևում է սպասաւորի խօսքերը իւրեանց ազդեցութիւնն արին: Մօլլի երեսի վերայ մի չարուգուշակ հետեանք պարզ կարգաց խեղճ կաթուղիկոսն և հանգարտացնելով տղային, կանչեց Գալուստ եպիսկոպոսին և հրամայեց իւրեանց նստած լաւ ձիանց մինը զարդարած ընծայել պատանուն: Պարզ նկատեց կաթուղիկոսը, որ տղայի գանգաւորից ոչ պակաս իւր պատուէրը ազդեց մօլլի սրտին: Նրա հաստ շըթունքների անկիւնները յետ բացուեցան և կրկին շողոքորթական անձոնի ճոռոմախօսութիւնները յառաջ եկան:

Ի՞նչքան յաջող եղաւ դէպքը, որ յանկարծ իրեանից ձիաւոր եկաւ մեծ մուշտէյիդից և մօլլին շտապաւ քաղաք կանչեց:

— Շատ ցաւում եմ, որ երկար ժամանակ չկարողացայ քեզ հետ տեսնուիլ, ասաց մօլլէն կաթուղիկոսին. ևս ուզում էի մարդ զրկել մեր գեղը, իմ խոհարարին կանչել, մի քիչ հաց բերել տալ, որ էս գիշեր քեզ մօտ մի լաւ ուրախութիւն անէինք:

— Շատ ուրախ կըլինէի:

— Վնաս չունի, յետ դառնալուս մի երկու դիշեր քեզ մօտ կը մնամ:

— Շատ կը պարտաւորէիր, բայց ևս էգուց յետ եմ դառնալու, Աթուռի գործերը երեսի վրայ թափուած են:

— Է՛հ, փնաս չունի, մի ուրիշ միջոց:

— Էգուց քաշուինք գնանք մեր տեղը, մօլլի հեռանալից յետոյ ասաց կաթուղիկոսը, թէ չէ, իմ սիրելի Աշտարակցիք, դուք կը քանդուիք, եթէ այդ անախտանը վերադառնայ ու ինձ այստեղ գտնի. գոնէ Աստուած բարի տայ մուշտէիդին, որ ձեզ էլ, մեզ էլ ազատեց սրա դաժան դէմքիցը:

— Է՛հ, ծառայեմ, պատասխանեց Գէորգ խալֆէն, մեզ համար թուրքերի տուած նեղութիւնները խաղ ու պար են դառել, մի երկ օր հանգիստ մնալով մեր ցաւին դարման չի ըլնիլ, դու ասած վերջնական մի ազատութիւն ըլի, թէ չէ մեր օրն ըսկի մի օր չի, գերի ենք՝ որ կանք:

— Մենք էլ էդ մի և նոյն տանջանքների մէջ ենք, օրհնեալ լինիք, բայց ձեռքերիցս ի՞նչ կը գայ, պէտք է կրենք. փառք Իրան, զրանով երևում է, որ մեզ ինքն ինչքան է սիրում. ասած է. «զոր սիրէ տէր, խրատէ, տանջէ դամենայն զոր կամի». էս աշխարհքումս եթէ նեղանում ենք, ապահով պէտք է լինենք, որ սլարգերես դատաստանի օրը Քրիստոսի առաջին պէտք է կանգնենք:

Մինչ այս՝ մինչ այն՝ սպասաւորները սեղանը պատրաստեցին: Երեք երեխայ — մի աղջիկ ու երկու տղայ — բռնած իւրեանց ձեռքին որը մի աղաման, որը մի բաժակ կամ մի գաւով գինի, ուրախ ուրախ վազվզելով դալիս էին:

— Ի՞նչ լաւ երեխայք են, ուրախացաւ կաթուղիկոսը, մօտ կանչելով նրանց:

— Էս օր, ծառայեմ, մեր հանգուցեալ տէր Յարութիւնի տէր տէրակինը քեզ համար մի լաւ քուֆթայ ա եփեւ, երեսէքը նրանց տանիցն են: Ահա էս մէկը՝ իրա — տէրաւորի տղէն ա, մէկէլը մեր խեղճ նախրչու տղէն ա, որ մի օր քեզ պատմեցի, էս էլ մեր էն փուչ Ղեռնդի մինուծար աղջիկն ա, որ հիմի էլ խեղճ տիրուհին ա պա — հում:

— Միտքս ա միտքս, հառաչեց կաթուղիկոսը: Բայց ընչե՞ համար տիրուհին չի ուզում մի փոքր թեթեանալ էս երկու ցաւերիցը, իրան տղէն, ինչպէս հոգեւորական, պէտք է անպատճառ վարդապետ շինի. թող էս միւսին էլ նրա հետ վանքն ուղարկի, միանգամից ազատուի այս ծանրութիւններիցը, մի տղայն իրան բաւական է:

— Իր որդուն նա միտք ունի անպատճառ վանքական շինել, ծառայեմ, ինքն էլ ուխտ ա արել, բայց էս որբին նա իրանից հեռացնիլ չի. սրան իրան որդու պէս սիրումա. իրանի տեղակ դա պոի նրան միտքարող ընի:

— Եթէ էդպէս է՝ որբի համար իւր կամքն է, բայց իւր որդուն անպատճառ թող էս մի քանի օրս ուղարկի. փոքր չի, լաւ ժամանակն է, դու իրան ասա՛, Գէորգ խալֆայ, թող չմոռանայ:

— Աչքիս վրայ, աջիդ մատաղ:

Միւս օրը մի քանի վեղարների քամակի ծայրերն էին քամուց ֆուֆուում դէպի Աշտարակ: Կաթուղիկոսը իւր միտքաններով գնաց էջմիածին:

Իթ.

ԱՐԴԱՐ ԴԱԻԹԸ:

Սեպտեմբերի քաղցր առաւօտներից մէկում, մի միջահասակ ծերունի կարմիր ձիու վրայ նստած՝ Յօշականու ձորից շատ ժամանակ չէր դուրս եկած՝ երեսը ուղղած էր դէպի հարաւ և հանդարտ ներքև էր դալիս դէպի Արդար Դաւթի աւերակները:

Ծերունին միայն չէր, նրա քամակին իւր հետ նոյն ձիու վրայ նստած էր մի փոքրիկ նիհար մանուկ և իւր բարակ կռները պատտել էր ձիաւորի միջքով:

— Գլուխս դանգ ու սար արիր ¹⁾ դնջում չէիր տալիս հարց ու փորձ անելով, դէ հիմի դուզ մտիկ արած դպա Մասիս, այ, վանքն երևումա. էնքան տեսնես, որ լէթուիս ²⁾:

Մանուկը փոքր ինչ ծռուեց ծերի քամակից ու նրա կռնատակից աչքը դէպի հարաւային արեւմուտք դարձրեց:

— Ա՛յ, էն հինգ կաթուղիկէով երեւացողը էջմիածինն ա, նրանից դպա ձախ՝ երկու վանքերից մինը Հռոմսմէն ա, մէկէլը Շողակաթը, էն էջմիածնի քամակից գլուխը հանածն էլ Գեայրանէն ա: Ա՛յ մտիկ տո՛ւր, որդի, գլուխը ծռեց նա դէպի երեսան, որ հետաքրքրութեամբ նայում էր դէպի Արարատեան դաշտը, որ փռուել էր մանկան հայեացքի առաջին և քանչեղ տեսարան էր ներկայացնում իւր կանաչ ու սպիտակին տուող արտ ու այգիներով՝ իւր մէջ տեղը առած էջմիածինը: Տես, էս մօտիկումն երեւացող հանդերն էջմիածնինն են, արտերը հնձոտած են. համա էն կանանչ ցելերը որ կան, նրանք բամբակի արտերն են. հիմի էլ ձախ մտիկ տո՛ւր էս ձորակի մէջը, տեսնում ես էդ քեալաւվէքը ³⁾, էդ քանդուած տները. էդ Արդար Դաւիթի խարաբէքն են:

— Արդար Դաւիթն ո՞վ ա, փիլիպպոս ավիէր, ի՞նչ կըլի պատմես, լսել չեմ:

— Դէ բաս անկաջ դիր: Չգիտեմ սրանից քանի տարի անց, էս տները շինեւա մի Դաւիթ անուամով ճգնաւոր: Նա շատ ժամասէր, աստուածասէր մարդ ա ըլնում, շատ խիստ ճգնաւոր ա ըլնում. բան ու գործը մէնակ աղօթքն ու ծում պահին ա շինած ըլնում: Էս տները ընդուր համար ա շէնիկից էսքան հեռու շինում, որ իրան ոտներին նեղութիւն տայ, ամէն իրիկուն առաւօտ շոքերին ու ցրտերին, անձրեւին ու կարկտին ճամփայ ընկնի ըստեղեց, գնայ էջմիածին ժամ ու յետ դայ աղօթք անելով: Ամէնքն արմացել են էս ճգնաւորի վրայ, իր օրումը գլուխը բարձր չի բռնել, միշտ աչքերը գետին քցած՝ իր ճամփէն բռնած անխափան գնացել եկելա: Կաթուղիկոսը խեղճ ա եկել Դաւիթի վրայ, ասելա, որ քանց

¹⁾ Զանճրացիւր: ²⁾ Կշտանալ: ³⁾ Աւերակ:

իրան նեղութիւն ա տալիս, թող վանքումը միաբան մնայ: Գլուխը մահի ա տուել ճգնաւորը: Ինչքան էլ խնդրել աղաչել են, որ իրանց հետ մի հանդիսուոր օր սեղան էլ ա նստի, էլեւ չի, զաբուլ չի կացել ¹⁾: Ես, ասելա, շաբթական մի կտոր ցամաք չոր հացից սաժահի ոչինչ չեմ ուտում, աւարին 12 ամիս ծումեմ: Մարդիկն էլ էս ճգնաւորի սրբութիւնը տեսել են, անումը դրել են Արդար Դաւիթ:

Մի ժամանակ էջմիածնի ուսումնարանի աշակերտներից շաբթէնը մինը կորչում, աներեւոյթ ա ընում: Միաբանքը մոլորվում են, էլ տեղ չեն թողում, ման են գալիս, չկայ որ չկայ. մէկէլ շաբթին մինն էլ ա կորչում: Էս վարդապետները ինչ հնարք ասես բանացնում են, ոչինչ իզ ու թող ²⁾ չի երևում. մի կողմիցն էլ կորչումա:

— Ի՞նչ անենք, Դաւիթ հայր, հարցնումա միանգամ ինքը կաթուղիկոսը Արդար Դաւթին, սուրբ մարդ ես, մի ճար արա՛ էս անբաղդութիւնին:

— Ես մեղաւոր անարժան սևերես եմ, ծառայեմ, ասումա Արդար Դաւթը, արժանաւորաց աղօթքը բարեխօս ըլի, էլի հսկում պատարագ սրէք, բալքի Աստուած խելձ գայ:

Կաթուղիկոսը հրամայումա սաղ շաբաթ հսկում անել ու միաժուժ կենալ. ինքն էլ ընչանք իրիկուն ծնկան վրայ եկած՝ աչքերիցը գըլլր գըլլր թափելով աղօթք ա անում:

Ղորթ որ Աստուած միաբանքի ձէնը լսումա: Լսիր թէ տակիցն ի՞նչա զուս գալիս:

— Ի՞նչ, հարցնումէ ուշադրութիւնը սրած մանուկը:

Մի օր էջմիածնի վանքի մէջ կանգնած տեղը էս քո Արդար Դաւթի միջքին կպցրած մի թուղթ են տեսնում. նրա վրայ զրած ա ընում. «Ի սէր Աստուծոյ, ինձ ազատեցէք էս տեղից. Արդար Դաւթը խափելով ինձ բերեց իր տունը. էգուց պոտի ինձ մորթի ուտի. իմ բոլոր ընկերներին սա է կերել»: Էդ դրոշն էլեւա վանքի կորած մոնթերից մինը:

— Ես իրա տան մէջը կրակ կը տայի, կէրէի էդ մարդակեր ջանաւարին ³⁾ քսամնած ասաց մանուկը:

— Հէնց ըտէնց էլ արեւ են, ոտ ու ձեռք կապել են, ու իր տան մէջը կրակը տակը տուել:

¹⁾ Չի համաձայնել: ²⁾ Հետք: ³⁾ Դազան:

— Դեռ քիչ ա էլել:

— Էդ անաստուած սատանայ Դաւիթը հինգ մոնթ ա կերած էլել. ամէն մէկի ոսկոռները ջոկ ջոկ իրար վըայ դասած ա էլել ու մի կտոր թղթի վըայ անումները գրել, վըէն դրել:

Էն օրուանից էս խարաբէքը ¹⁾ կան ու կան. հէնց իմանաս թէ էս տեղն անիծած ա. տարի չանցկենայ, որ էս քեալավէքանց ²⁾ մէջ մի քանի թալան ³⁾ չընի, մարդ չսպանուի: Հարամին ⁴⁾ ճամփէն կտրումա ու եկողին քշում ձորակը, տանում խարաբէքանց մէջ ինչ ունի չունի, պոկում ու բաց թողում. թէ որ Աստուած խռովեց մի քիչ ընդդիմութիւն արիւր, զլուսդ էլ կը թռչի: Դէ հերիքա, էս ա մօտնք ձորը, քշինք շուտ անց կենանք էս փորձանքոտ տեղեցը. ասենք քաղհանաւորը մօտ ա, համա ինչ կուզի ըլի, էլի չարը սատանէն հակառակա:

Ծերունին ձին շտապեցրեց, իսկ երեսան մտածմունքների մէջ ընկած Արդար Դաւթի աւերակների արած վատ տպաւորութիւնից, սիրտը կոտրած՝ յիշեց իւր հայրենական տունը, իւր ընկերներին:— Հիմի վարդն ու Մանուշակը պտի կուռ կռի բռնած մեր բակումը վազէ վազ անեն, մեր Կարապետին պտի խաղացնեն, ես աշխարհքից կորած՝ պտի փթեմ էջմիածնիչորս պատի մէջը, վերջն էլ ով գիտայ ինչ մարդ դուս գամ. ի՞նչ կըլէր իմ հէրս էլ նախըն ըլնէր, ես էլ վարդի պէս մեր գեղումը մնայի իմ թայ ու թուշների ⁵⁾ հետ խաղայի, կուռէի, լաց ըլէի, էլ յետ բարիչէի, քանց թէ տէրտէր՝ ու ինձ նրա խաթեր զօռով վարդապետ են ուզում շինիլ. ես ինչ մեղաւոր եմ, որ տէրտէրի տղայ եմ էլել. նանս ասում էր, որ տէրտէրի առջինեկը պտի վարդապետ դառնայ. տօ չեմ ուզում էլի, զօռով թաղին ⁶⁾ հորս կերթայ: Ասումա, կաթուղիկոսը հրամայեց որ ինձ շուտ ղըրկեն էջմիածին, շատ սխալուեց նա, ինձ վըայ ի՞նչ էրք ⁷⁾ ունի, նա իմ ի՞նչն ա, հէրս չի, մէրս չի, ազգականս չի: Երեսայն էս մտածմունքների վըայ փոքր մնաց լաց էր լինում, բայց էլի ինքն իրան խրախուսեց:— Ե՛հ, դիժ հօ չեմ, որ լաց եմ ըլում, մտածեց, հրէս չի՞ էջմիածինը, կը փախչեմ, ոտներս հօ կապելու չե՞ն:

Ծերունին խիստ զարմացաւ. նա մինչև Արդար Դաւթի աւեր-

¹⁾ Աւերակ: ²⁾ Նոյնպէս աւերակ: ³⁾ Ասպատակութիւն: ⁴⁾ Աւաղակները: ⁵⁾ Հասակակիցներ: ⁶⁾ Բարակ սրտի շուն: ⁷⁾ Իրաւունք:

բախները հասնելը ձանձրացել էր Երևանի հարցմունքներից. նա ուզում էր ամէն բան տեղեկանալ և զանազան հարցեր էր տալիս. բայց ահա անցնում են ամենագրաւիչ տեղերովը, ահա Արարատեան դաշտը իւրեանց ոտքի տակին, ահա աջ ու ձախ գիւղերը, ահա Կուսանաց վանքերը, Վաղարշապատը, բամբակի արտերն ու գերչակի թփերը, բոլորը մանկան համար նոր բաներ էին, բայց երեխան անտարբեր էր մնացել: Առաջին անգամ կարծեց՝ թէ քնած է, և երբ իմացաւ որ այդպէս չի, ուզեցաւ պատճառն իմանալ:

— Ոչինչ չկայ, փիլիպպոս ափէր, ես միտք եմ անում, որ նախորդու տղէն տէրտէրի տղեց շատ բաղդաւոր ա:

Էջմիածնի պարսպից դուրս հարաւային կողմի Վերսի բախ կոչուած պարսպապատ տարածութեան վրայ էին գտնվում առաջ Էջմիածնի գոմերը: Ամէն մի ուխտաւոր իրաւունք ունէր առանց հարցնելու իւր ձին այդ տեղ կապել: Զիպանը պարտական էր ձին եկաւոր հիւրի ձեռքիցն առնել և օրինաւոր կերպիւ դարմանել:

Այս տեղ ահա կապեց իւր ձին Աշտարակեցի Շահազիզենց փիլիպպոսը և ընթերցողին ծանօթ հանգուցեալ տէր Յարութիւնի ութ — ինն տարեկան թորոս որդու կուռը բռնած՝ մտաւ վանքի բակն ու իւր քայլերն ուղղեց դէպի Գալուստ եպիսկոպոսի խուցը:

Լ.

ԻՄ ԸՆԿԵՐԻՆ ԲԱՐՁ ԶԵՄ ՇԻՆԻԼ:

Էջմիածնի վանքի հիւսիսային կողմի նեղ և փոքրիկ խցերից մէկի մէջ մի մահճակալէր դրած, նրա վրայ մի անկողին էր փռած: Մի փոքրիկ խորասանու գորգ ծածկում էր անկողնի երեսը: Մահճակալի ոտքի ու գլխի կողմից դրուած էին մի մի կողով բարձ, կամ մութաքայ գոյն զգոյն թաւիշից. մի այդպիսի բարձ էլ զարդարում էր մահճակալի մէջ տեղը:

Խուցը լուսաւորվում էր հարաւային կողմից երեք քառորդ դաշափ լայնութեամբ վանդակապատ պատուհանից. որի ներս թողած լոյսը չնայեցեալ պարզ և ջերմ արեգակին, շատ աղօտ էր. դրա պատճառը խցի դռն սրահը, կամ ինչպէս տեղական բարբառով կոչվում է, կամարակապ տալանն էր: Իսկ եթէ սորա վերայ էլ աւելացնենք բակումը տնկած մեծ և բազմադարեան Ճղքնաշատ ու տերեւալից թեղի կամ սովորական խօսքով չինարի ծառը, որը

ևռապատիկ բարձրացել է խցից և իւր մշտական հովանաւորութեամբը արդելք է դարձել արեգակին իւր ճառագայթները գետին ձգել, այն ժամանակը կարող ենք երեւակայել, որ այդ կարգով շարուած խցերից ոչ մէկի մէջ արեգակ չի կարող ներս թափանցել: Մեր նկարագրած խցի յատակը մեծ մեծ կոփածոյ քարերով սալած է. բայց ժամանակի հնութեամբն սսենք, թէ վարդապետական փոր-բաւորի անհոգութեան շնորհիւ քարայտակը միանգամից կարծւում է հողաշատակ, որի վրայ ամէն Աստուծոյ օր մի քանի անգամ ջուր է սրսկվում: Այդ պատճառաւ էլ դրսից տուն մտնողի երեսին մի զովութիւն և քթին մի խոնաւ հոտ է դիմաւորում: Այս զգալի է առաւելապէս օտարականին. միջի բնակիչներին և առհասարակ բոլոր այս տեսակ խցերի համեստ եղբայրակիցների համար դա անզգալի է, մանաւանդ թէ՛ էջմիածնի անտանելի շոքերի պատճառաւ շատ հաճելի:

Այս մեր նկարագրած խուցը իւր նմաններից մի բանով միայն զանազանվում էր: Տալանից ներս մտնելուն պէս մի տախտակակապ փոքրիկ բաժանմունք ունէր նա, որ ծառայում էր նախասենեակի տեղ, ուր զրած էր մի երկայն նստարան, կամ տեղական կոչմամբ իշոտնուկ:

Երեք մարդ ներս մտան նախասենեակը. նոցանից մինը մի բարձրահասակ ծեր—երիտասարդ վեղարաւոր էր. երկրորդը մի ծերունի՝ ուղտի բրդի երկայն քղանցներով ու նոյնպիսի երկայն թւերով չուխայ հագին, զլխին էլ մի ամբողջ ոչխարի մորթուց գտակ՝ մի քանի տեղ էլ բրդոտուած՝ պլոկուած: Երրորդը՝ մի կարմիր չիթ արխալուղ հագին ութ-իննը տարեկան մանր աչքերաւոր տղայ:

Ահարաւորը խցի դուռը բաց արեց ու գլուխը սաստիկ խոնարհացրած՝ ներս մտաւ նախասենեակը. իսկ ծերունին թէպէտ ոչ շատ բարձր, այսու 'ամենայնիւ գլուխը կորացրեց ներս մտնելուս, բայց շեմքը անցկենալուց յետոյ՝ գլուխը շուտ բարձրացնելուց ասենք, թէ անփորձութիւնից, զազաթը սաստիկ զարկեց դռան վերին բարապանին:

— Ձեր տունը չքանդուի՛, վարդապետներ, փնթփնթաց նա, գլուխս մէջ տեղից երկու կէս էլաւ, էս ի՞նչ դռներ ունիք, մեր հաւաքնի դուռը սրանից աւելի բանձր ա:

— Պէտք է շատ կռանայիր, ուշ չգուշացրեց վեղարաւորն ու ինքը հանեց իւր ցածրակրունկ կօշիկները, իւր հետ եկողներին էլ

պատուիրեց տրեխները հանել նախասենեակումը և սպասել մինչև որ կանչեն:

Փոքր ժամանակից յետոյ մի պատանի բացեց ներսից նախասենեակի դուռը և ներս հրաւիրեց զրանց: Պէտք է, որ ծերունին մի քանի անգամ եղև էր այս խցումը. գլխարկը յատակի վերայ վայր ձգելով, իւր քայլերն յառաջ տարաւ նա դէպի հիւսիս—արևելեան անկիւնը, ուր սպիտակին էր տալիս առաստաղի վերայ ամրացրած՝ մահճակալի գլխին կախած մի շղարշեայ վրանանման բան, որին «մուռչակ տամայ» են կոչում և որի փրկարար ներգործութիւնը ամէն մի էջմիածնաբնակ շատ լաւ գիտէ: Այս մուռչակ տաման է, որ բացուելով անկողնի վերայ և ծալուելով ամէն կողմից մահճի տակ, ազատում է ամառը նեղ խցերի բնակիչներին անհամար մոծակներից, խեղդող մեղիներից և աներես ճանձերից: Թէպէտ ամէն կողմից օդն արգելվում է այս վրանի տակին, ծանրացնում է միջի հանգստացողների շնչառութիւնը, բայց մեղանից ամէն մէկը ուրախութիւնով կը համաձայնի շնչարգել ընկնել էջմիածնումը մուռչակ տամի տակ, քան թէ՞ զիշերը մինչև լոյս տանջուիլ այս անկոչ հիւրերի—անտանելի միջատների ձեռքից: Մի բոպէի մէջ ամէն մի մոծակը ճանձի չափ է դառնում ու կարմրում լալազարի ¹⁾ նման, երբ որ բզզալով գալիս իջնում է երեսիդ կամ ձեռներիդ վերայ ու իւր սուր ճիճը խցկում մինչև կէսը մարմնիդ մէջ: Ո՛ր մէկին քշես, որ մէկին սպանես. էս երեսիդ ապտակ կը խփես որ կամ սպանես կամ թուցնես անպիտան արարածին, միւս երեսիդ, աչքիդ, քթիդ, վզիդ, կը նստի. արենքամ են անում մարդու: Դրա համար էլ հարկն ստիպել է մեր սուրբ հայրերին մուռչակ տամէն սարքել, մտնել մէջը, մեր պապի պապ Աղամի նման ոտից զլուխ մերկանալ ու ազատ քնել, ապա թէ ոչ ոչինչ ծածկոց չի կարելի փռել վրէն, քրտինքը առու կը լինի և ջրի նման կերթայ այդ շոքի մէջ:

Ծերունին ինքն յառաջ էր դնում դէպի անկիւնը, բռնած երեսայի ձեռքից. վերջինս կարծեց, թէ խաւարի մէջ ընկաւ, այնքան անսովոր էին նրա աչքերը խցի աղօտ լոյսին:

— Աստուած օգնական, ծառայեմ սուրբ աջիդ, խոնարհու-

¹⁾ Արենազոյն ծաղիկ:

Թիւնով համբուրեց ծերը մահճակալի վերայ ծալապատիկ բազմած իւր հասակակից ծերունու ձեռքը: Մեր ողորմածիկ տէր ցարու-
թիւնի երեխին բերի Հոգեւոր տիրոնջ հրամանովը, ասաց նա ակնա-
ծութեամբ և երեխային յառաջ հրելով, հրամայեց համբուրել
հայր սուրբի աջը: Մանուկը հետեւեց իւր առաջնորդողին հրամանին:

— Անունդ ի՞նչ է, երեխայի ձեռքը իւր ձեռքի մէջ բռնած՝
հարցրեց քաղցր դէմքով բարձի վրայ բազմած ծերունին:

— Թորոս, վստահաբար պատասխանեց երեխան և հազիւ աչ-
քերը սովորելով խցի լուսին, մի սուր հայեացք ձգեց ծերունու
վերայ և կարծես թէ քննում էր իւր հետ խօսողի գծագրութիւնը:

— Ո՞րտեղից ես, ո՞ւմ տղէն ես, ընչի՞ ես եկել, երկու երեք
հարց միմեանց ետեւից շարեց տեղակալը և աչքով նշանացի արեց
իւրանից փոքր ինչ հեռու կանգնած, ձեռքերը սրտին խաչած Գա-
լուստ եպիսկոպոսին, որը սրանց բերող վեղարաւորն էր:

— Ես գիտեմ, որ քեզ ասած կըլնի իմ պապը, մատով Գա-
լուստ եպիսկոպոսին ցոյց տուեց մանուկը և կարծես, թէ վերաւոր-
ուեց, որ իրան այդպիսի երեխայական հարցեր առաջարկեց տե-
ղապահը:— Ես Աշտարակցի եմ, տէր ցարութիւնի տղէն եմ. ես
չեմ եկել, ինձ բերել են հստեղ վարդապետ շինելու:

Տեղակալը զարմացաւ, կամ իրան ասինք, սարսափեց այս երե-
խայի անվահերութեան վերայ. երկրորդ անգամ էլ նայեց նա Գա-
լուստ եպիսկոպոսին ու հարցրեց մանկանը:

— Վարդապետ կըզառնաս:

— Չգիտեմ:

— Եթէ այդպէս է, ընչի՞ ես եկել:

— Ասեցի ինձ բերել են, ընդուր որ տէրտէրի տղայ եմ:

— Քեզ համար այստեղ շատ ուրախալի կըլնի, մեր ուսում-
նարանումը լաւ լաւ ընկերներ կունենաս, քեզ Փարաջայ կը հազ-
ցնենք, վերջն ինձ նման մեծ մարդ կը դառնաս, ինձ պէս փափուկ
տեղերում կը նստիս. հը՛, լաւ բան է՞ թէ ոչ, դու քո օրումդ
էսպէս բաներ չես տեսել, էսպէս չի՞:

— Չէ:

— Ընչի՞:

— Ինձ համար մեր գեղն էլ շատ լաւ էր, լաւ լաւ ընկերներ
էլ ունէի, կարգաւ էլ գիտեմ, տետրը պրծել եմ, կանոն սաղմոսն
եմ ընկել, լաւ լաւ շորեր էլ ունէի:

— Բայց որ էնձ պէս լաւ տեղ չէիր ունենալ, էսպէս հանգիստ բարձերի վրայ թինկը տուած չէիր նստիլ. էս քիչ բան է:

— Որ աւանջանք էլ անես, ես քո տեղը չէի ուզել նստիլ, զոթրում ¹⁾ հօ չեմ, որ ընչանք իրիկուն կակուղ տեղաշորի միջին վէր ընկնիմ. քանի պատիկ եմ, կըխաղամ վարդի ու Մանուշակի հետ, երբ որ մենծացայ, կերթամ մեր մուկը կը բէջարեմ ²⁾, չալիշ ³⁾ կը գամ, ճակատիս քրտնքովը մի կտոր հաց կաշխատեմ կը բերեմ մեր տունը. ես էն լաւ աշեմ, քանց թէ քեզ պէս անգործ պարապ ոտս ձգիլը:

— Տօ չար Յուլիանձս, զու ի՛նչ գիտես, որ ես չեմ գործում, քեզ ո՞վ է ասել, որ վարդապետները չեն աշխատում:

— Ես քեզ համար չեմ ասում, ես քեզ չեմ ճանանչում, ես մենակ իմ պապին եմ տեսել. այս ասելով երեխան մատնացոյց արեց Գալուստ եպիսկոպոսին. սա մեր զեղն էկած վախտը սաղ օրը ուտումա, քնում, վեր կենում ու իր յիջումը պարապ սարապ կռները քցելով պօլթայ տալիս ⁴⁾:

— Աչքդ լոյս, Գալուստ եպիսկոպոս, ծիծաղելով դարձաւ դէպի նա տեղակալը, քեզ էլ ոչ պակաս լուաց:

— Շատ սուր երեխայ է ծառայեմ, պատասխանեց Գալուստ եպիսկոպոսը, մի և նոյն ժամանակն էլ երես տուած է:

— Այո՛, ես էլ տեսնումեմ որ էս երեխան մեծ յոյսեր է խոստանում ապագայումը, Աստուած տայ երկարակեաց լինի, մարգարէաբար վճռեց տեղապահ սրբազանը. տա՛ր սրան, Գալուստ եպիսկոպոս, հրամայեց նա, յանձնիր ուսումնարանումը վերակացու վարդապետին, հրամայիր հանդերձապետին վերարկու հանգցնել և խառնել մեր աշակերտների հետ:

— Փիլիպպոս ափերը խօսք ա տուել ինձ, որ վանքի ամէն տեղերը ինձ շանց տայ, էս օր սրա հետ կըլնիմ, էգուց կը գամ ձեր ուսումնարանը. էստեղ մնում եմ, հօ փախչում չեմ. մի օր յառաջ, մի օր յետ, մի օրումը հրաբունի ⁵⁾ չը պտի դառնամ, մէջ ընկաւ Թորոսը:

— Շատ լաւ, շատ լաւ, էս մի օրը քեզ բաշխեցի. այ՛ ապրիս

¹⁾ Անդամաւոր: ²⁾ Մշակել: ³⁾ Կը չարչարուիմ: ⁴⁾ Զբօսնում: ⁵⁾ Բաբունի, փիլիսոփայ:

դու, ի՞նչ լաւ տղայ ես, երեսը շոյելով աջ տուէյ տեղակալն և արձակեց նրանց:

— Փիլիպպոս ափէ՛ր, հարցրեց երեխան ծերին, երբ որ իրանք բաժանուեցան Գալուստ եպիսկոպոսից և վտնջի տեսարաններին նայում էին. տեղակալի տեղաշորի վրայ հնքան բարձերն ընչի՞ համար էր շարոտած. բարձը գլխատակի համար է, նրա միջքին էլ կար, ոտերի դիհն էլ:

Փիլիպպոսը յայտնի էր իւր սրախօսութիւնովը, այս անգամ էլ իւր ճարտարութիւնը գործ դրեց:

— Էն բարձերից մինը նրա կնկայ տեղակաւ կողքին դրած, մէկէնքէն որդկերանց, մենք աշխարհականներս կնկով, երեխեանցով ենք մխիթարվում, ուրախանում, վարդապետները իրանց բարձերով. էլ ինչ երկարացնեմ, բարձը որ կայ, վարդապետի մէնսկուլութիւնի հնկերն ա:

Մանուկը մի փոքր միջոց մտածմունքների մէջ մտաւ ու ոչինչ չպատասխանեց նրան. երեւում է այդ բանի համար նա ինքն էր կշռում. իսկ յանկարծ հրեւոյ՛ իւր խօսակցի կողքին ասաց. Փիլիպպոս ափէ՛ր, ես իմ ընկերին բարձ չեմ շինիլ: Իմ հէրն ու մէրն ինձ խտրաւ, սիրում, պաշտոնում ու վրէս ուրախանում են, որ իրանց որդին եմ, ես էլ բարձը պսի խտրում ու սիրեմ. չէ աղբէր, անխելքութիւն ա:

— Տօ գլի՛ժ, շատ լաւ բան ա, երբ որ կը փորձես, կը հաւանես. երկու կակող բարձ գլխատակդ կը դնես, երկուսը ոտներիդ տակը, մինը քամակդ, մինն էլ պինդ կը խտրտես, ճիւտ կանես, զօշեցդ կը կպցնես ու ձմեռը տաք տաք կը քնես:

— Սուտ ա, լաւ բան չի. ես չեմ ուզում, ես իմ ընկերին բարձ չեմ շինիլ:

— Տեսնո՞ւմ ես ինչ չաղ, ղուարթ, կարմիր մարդիկ կան էս վանքումը, քօմմա էդ բարձերի զօրութիւնիցն ա այ:

— Է՛հ գլխներովը դիպչի իրանց ղուարթութիւնը. ղորթ, ¹⁾ Փիլիպպոս ափէ՛ր, հանաքն էն դիհը ²⁾ կենայ. ես էս վանքումը ոչ մի կարմիր երեսով մարդ չտեսայ, դեղնած, աչքերը փրուած, օխտն օրէն մեռելի են նման. ասենք հաստափոր ու չաղ են, համա դրանց չաղութիւնը աւելի ուռածի նման ա: Ա՛յ, ինչ կասեմ մեր Իսուսի

¹⁾ Իրան: ²⁾ Կողմը:

եա պապի Գէլօյի չաղութիւնը, կզանների ¹⁾ տակի կախ ընկած եղբ մարդի քէֆ ²⁾ ա բերում, կարմիր վարդը քեզ օրինակ. համա սրանք՝ ոնց որ վշտ՝ տիկը քեզ օրինակ, որ մէջը դարդակ ա: Ղորթ, քեզ մատաղ, Փիլիպպոս ալիէր, մի ասա տեսնեմ պատճառն ի՞նչ ա:

— Սուրբ մարդիկը սիպտակ կըլնին լսի պէս, սրանց հոգին էլ լսի պէս պսպղում ա, պատասխանեց կէս հեգնաբար, կէս հաստատ հաւատացած ծերունին. մենք աշխարհականներս մենակ մեր ջանի ու մեր երեխքանց հոգսումն ենք, համա վարդապետները քշերն ընչանք լիս անքուն սաղմոս են քաղում մեր հոգու փրկութիւնի համար. հալթած, որ դեղնած ու հիւանդոտ կըլնին, տարին տասներկու ամիս քուն չունին, կերածներն էլ մի բան չի. ուտիս օրերը մի աման չըլլուր ³⁾ ա, պասերին էլ մի քիչ ոսպախաշու:

— Չէ, ես էգ բանին հաւանում չեմ, գլուխը պտրտեց մանուկը. մի մարդի ջան որ առողջ չըլնի, նա ըսկի ⁴⁾ իր գլխի ճարը չի կարալ քաշիլ, օտարների համար ո՞նց պտի աղօթք անի:

Փիլիպպոսի մտքովն երբէք էս բանը չէր անցել, նա հազարաւոր իւր նմանների հետ հաստատ հաւատացած էր ամէն օր իրանց ականջումը հալոյնների խօսքերին, թէ վանքականները ամէն բանից զըկուած՝ միայն ուրիշների հոգւոյ փրկութեան համար են աղօթում և ձեռքերը տարածած բարեխօս լինում. բայց մանկան խօսքը նրան թերահաւատացրեց. նա երկմտեց, իրաւ, որ մի մարդ դեռ ինքը պէտք է առողջ լինի, որ ուրիշների տկարութեան համար էլ հոգայ. քանի մի անգամ մտքումը ծամեց այս խօսքերը և հաստատ ու վճռաւար ասեց երեխային. գիտես ի՞նչ կայ, թորոս ջան, դու քո երեխայ տեղովդ ինձանից աւելի խելօք ես. շատ ուղիղ ես ասում էս վարդապետների համար. ասած ա լքաչալը դեղ գիտենայ, իր գլխին կանխ:

Ամբողջ օրը Փիլիպպոսն ու թորոսը ման եկան Էջմիածնի բուրբը: Ծերունին նրան տեսնելու համար ուսումնարան էլ տարաւ. դեղնած մանուկների գոյները թորոսին աւելի սարսափեցրին. շատ անգամ կասկածեց նա իւր այս տանը արմատ բռնելու մասին. իսկ այն գիշերուան Գալուստ եպիսկոպոսի տալանում առանց մոռնալ տամի ժժմունքներից կրած նեղութիւնը բոլորովին յուսակտուր ա-

¹⁾ Մնտա. ²⁾ Ուրախութիւն: ³⁾ Ջրալի կերակուր: ⁴⁾ Երբէք:

րին երեխային. թէպէտ արդէն աշուն էր, թէպէտ Աշտարակումը վաղուց զովութիւնն ընկել էր և դուրսը քնելը փոքր ինչ վտանգաւոր էլ էր դարձել, բայց էջմիածին սրանից մի ամիս յետն էլ դեռ մուշակոտամի կարօտութիւն կայ:

Միւս օրը Փիլիպպոսը Գալուստ եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ տարան երեխային ուսումնարան, ուր խնայն հազցրին նրան նախապէս պատրաստած կապուտ լանքայի ֆարաճան:

Փիլիպպոս ափէրը թողեց երեխային ուսումնարանում և ինքը սիրտը կոտրած՝ ճանապարհ ընկաւ դէպի Աշտարակ:

Հինգ րօպէ չէր անցել, որ մեր վերարկուի մէջ կոլորուած մանուկներից մէկի ոտքերը ֆալախի մէջ մտաւ: Ամէն մի մահակի հարուածը թորոսին թփում էր, թէ իրան է դիպչում: Նա մտածում էր, որ եթէ ոչ այսօր, զոնէ վաղը կամ միւս օրը նոյն ֆալախէն իւր զալուստն էլ շնորհաւորելու է:

— Չէ, հաստատ վճռեց նա, էստեղ մնալն իմ կողմից իշի մարտիրոսութիւն ա. հիմի մեր գեղումը վարդն ու Մանուշակը իրանց համար ուրախ ուրախ մեր յիքանոնց թմբերումը հաւող են պտուղ անում ¹⁾, ես պօպօք են հաւաքում, ես պտի էս չորս պտտի միջին ամէն սհաթ սպասեմ, թէ որտեղ որ ա՛, ֆալախէն ինձ էլ չը չաթի ²⁾. ես սրանց ո՞ր մինի հետ պտի ընկերութիւն անեմ, էնպէս են խէթ մտիկ տալիս վրէս, որ կասես թէ ես իրանց աչքի քօռ գրողն ³⁾ եմ. չէ, աղպէր, Աստուած ամէնքին էլ բարի տայ, լաւն էն ա, ես վաղօրօք իմ գլխի ճարը տեսեմ: Մէրս ինձ ի՞նչ պտի անի, տանիցը հօ դուս չի քցի, շատ շատ՝ մի երկու սիլլայ ⁴⁾ պտի տայ ու կէս սհաթից էլ յետ քաշի թշերս պաչի:

Փիլիպպոսը Աշտարակ հասաւ, ձին կապեց ու գնաց Սուսամբար տիրուհւոյն պատմելու իւր երեխայի նոր վիճակը:

Ի՞նչքան մեծ եղաւ նորա զարմացքը, երբ դրսի բակի դուռը բանալը, տէրտէրենց բակը մտնելն ու աչքովը թորոսն ընկնելը մէկ եղաւ, երևում էր որ մանուկը ինքն էլ նոր է ներս եկել ու դեռ տունն չի մտել:

¹⁾ Այգեքաղից յետոյ երեխայքը կրկին մնացածները ժողովում են. Այս է պտուղ անելը: ²⁾ Կաշկանդել: ³⁾ Չար հրեշտակ: ⁴⁾ Ապտակ:

— Յիսո՛ւս ու Քրիստո՛ս Աստուած, երեսին խաչակիւքեց Փիլիպպոսը, տո՛, դու սատանայ հօ չե՞ս, էս ե՞րբ եկար, ո՛ւմ հետ, եա ընչե՞ համար:

— Նոր եմ գալիս, պատասխանեց անվրդով, բայց յոգնածու թիւնից հեկեկալով Թորոսը, մէն մէնակ եմ. ես քեզ ասեցի, որ իմ ընկերին բարձ չեմ շինիլ:

ԼԱ.

Թ Ո Ւ Ա Ն Ք Չ Ի:

Երկու ժամ հազիւ կը լինէր անցել, որ վանքի մէջ դղրդիւնն ընկաւ. էլ բաց տեղ չմնաց, էլ գոմ ու մուրքներ, էլ ամբարի ծակեր չթողնէ, թուանքչիքը մտնում դուրս են գալիս. շաթիրներն էլ գործի կանգնեցան, եպիսկոպոսների փոքրաւորներն էլ ձեռ ու ոտ ընկան, վանքի հասարի մէջ կասկածելի տեղ չթողնէ՝ բոլորը տեսան, բայց նոր աշակերտը չկար, ասեղ դառաւ աներևութացաւ: Հրամանը սաստիկ էր, կաթողիկոսը Աշտարակո՛ւմը հէնց նրան քաղցր աչքով էր մտիկ տուել. Գալուստ եպիսկոպոսի պէս էլ կնքահայր ունէր. էլ ի՞նչ ասել կուզի, որ շփոթը մեծ կը լինի: Գիւղն էլ տակ ու վրայ արին, ջուր տանող հարս ու աղջկներին, այդիներն ու արտերը գնացող սալապաններին էլ անհանգիստ արին, ոչ մի մարդ, մի Ադամայ որդի չկարողացաւ տեղեկութիւն տալ. վանքի տիրացու, 6—7 տարեկան, ոչ ովի աչքով էն օրը չե՛րնկել:

Ուսումնարանումը նրա մօտ նստող մոնթը էսքան միայն ասեց, որ նոր աշակերտը վեր կացաւ իւր մօտից. «Ծարաւ եմ, գնամ մի քիչ ջուր խմեմ ու գամ» ասաց ու առանց վարժապետ վարդապետից հրաման ստանալու դուռը բաց արեց, դուրս գնաց: Էդ բանը միայն ես տեսայ, շարունակեց դողալով երեխայն, որովհետեւ էդ միջոցումը առաջին կարգի աշակերտները դասերը չգիտենալու պատճառաւ կարգով չօքելէին ծնկները բաց, վարժապետ հայր. սուրբը պարապած էր նրանց երկու ականջից մի մի գլուխ հանելով¹⁾, պահապան մահտեսին էլ Ֆալախէն դրել էր նրանցից մէկի ոտքը. ամէնքի ուշադրութիւնն այն կողմն էր: Էդ պատճառաւ էլ ինքը՝ այդ

¹⁾ Ականջները քաշելով:

լուրը հաղորդող երեխայն յարմար չհամարեց խանգարել կարգը և անհանգիստ անել ուսուցչին:

Ջուր դնելու սրահը շինած էր ուսումնարանի հանդէպը՝ խցերի կտերը: Մի մեծ լուսամուտ արեւելեան կողմից նայում էր այդ սրահից դէպի Հռիփսիմէի վանքը: Մոնթի պատմելու վերայ, ինքը՝ վարժապետ—վերակացու հայրը, որ սաստիկ վախում էր իւր անհոգութեան համար, մի վերջին անգամ էլ մտաւ. ջրի սենեակը և պատուհանից ուզեցաւ դուրս նայել: Նրա մագերը քստմեցան, երբ որ լուսամտի խարխուլ պտտի մէջ մի լանքայ վերարկուի ծայր հոդի տակից դուրս եկած տեսաւ: Դուրս քաշեց զգուշութեամբ այդ վերարկուն, և ո՛վ զարմանք, մի փոքրիկ Ֆարաջայ՝ պտտի մէջ թաղած:

Բոլորը միաբան վկայեցին, որ այս նորեկ մոնթինն էր:

Հետաքրքրութիւնը կրկնապատկուեց, լաւ զննեցին պատուհանից դուրս, լաւ նայեցան և գտան, որ պտտի խողովների հոդը իջած և եղունգների տեղեր կան: Պարզ երեւեցաւ, որ մանուկն այս պատիցն է իջել: Ամէնքը սարսափեցան. ի՞նչպէս սիրտ էր արել մի անծանօթ երեխայ այս բանը մտածել. այդքան բարձրութիւնից ցած գալը հեշտ բան չէր, եթէ վայր ընկնէր, մեծ կտորն ականջը կը մնար:

— Աշտարակցի է, մինչև երեկոյ բարդի ծառերի գլխներին կը լինի եղած, հաստատեց մինը:

— Աշտարակցի մի՛ ասիլ, մի սատանի ճուտ ասի՛ր, կրկնեց միւսը:

— Չորս թուանքչի թող ձիաւորուին իսկոյն և զանազան ծառնապարհներով դէպի Աշտարակ գնան, հրամայեց կաթողիկոսը, երեխայն անպատճառ զիւղի կողմն է գնացել, որտեղ գտնեն վերադարձնեն, զիւղումն էլ եթէ լինի, պարանով պինդ միջքներին կապեն ու բերեն: Եթէ նա իւր մի մատը տեղովը այնքան խելք և ճարպիկութիւն է դորձ դրել, անծանօթ տեղից առաջին անգամը իրան ճանապարհ է գտել փախչելու, նա շատ երեւելի գլուխ կը դուրս գայ, աւելացրեց Հոգեւոր տէրը: Ասացէք տիրուհուն, որ չվախենայ զրկելը, էլ ուսումնարան չենք ուղարկիլ, կը թողանք Գալուստ եպիսկոպոսի մօտ մինչև կը սովորի. թող միամիտ լինի, ոչ ոք նրան մի կծու խօսք չի ասիլ. հէնց առաջին անգամից ես նրան սիրեցի:

— Գլխիս վրայ, ծառայեմ, պատասխանեց թուանքչիբաշին,

դժոխքումն էլ որ ըլի, դուս կը քաշեմ ու էս օր ընչանք ծրագր կպոցը էն սատանի ճուտին առաջիդ վէր կը քցեմ, ինձ թուանքչի Սարօ կասեն, մի կողքս քրդստանցի ա:

— Մտիկ տուր, Սարօ, երեսային չնեղացնես, չծեծես:

— Է՛հ, դու ողջ կաց, աջիդ մեռնիմ, Սարօյի դամշու տակից շատ մենծաւոր են դուս եկել, էս եպիսկոպոսներից մի քանիսը էս դամշոմն են մարդ դառել, հիմի ամէնքն էլ ինձանից շնորհակալ են, ծեծելով մարդ չի մեռնի, ասեց թուանքչիբաշին ու մտիկ չտուած կաթուղիկոսի վերջին պատուէրին՝ դռնէ դուրս:

— Ղէ տղէք, հարամա մեր կերածը, քնթներիցս վէր կը գայ մեր խմածը, թէ որ էն մկան ձագիկն էս օր զետնի տակիցը հանիլ չենք: Ափսոս, Հոգևոր տէրը չի թողում ծեծելու, թէ չէ ես նրա կերակուրը հէնց եփէի, որ Սարօյին ընչանք մահը մտիցը քցէր ոչ: Աման տղէք, լեղապատառ չանէք, էլ հոգով մարմնով պրծնիլ չենք. դեռ ոտը տուն չգրած՝ տասը տէր ունի գլխին կաննած:

Էս պատուէրները տուեց թուանքչիբաշին իւր թուանքչիներին ու ձին մորակեց:

Թող նրանք իրանց ճանապարհը բռնած գնան Թորոսին պտուտելու, մենք տեսնենք, թէ ի՞նչ ասել է թուանքչի և ի՞նչ է նրանց պաշտօնը Էջմիածնի վանքումը: Այդ մարդկանց հետ մենք մինչև հիմա պատահել ենք, էլի պէտք է տեսնուենք:

Բառի նշանակութիւնից երևում է, որ թուանքչի — հրացանակիր ասել է:

Էջմիածնի խաղաղ միաբանութեան մէջ, ուր բոլոր զէնքը աղօթք ու սաղմոսերգութիւններն են, զինակիրներ ինքն ըստ ինքեան աւելորդ են երևում արտաքուստ. բայց ոչ, մենք սխալվում ենք, դրանք հարկաւոր են և կան:

Եկէք մանենք վեհարանի տակի մութը սնեակաները և կը գտնենք մի քանի եպիսկոպոսներ, վեղերը հաստ, առողջակազմ աշխարհական մարդիկ, դաշոյնները կապած՝ ատրճանակը կողքին խրած՝ վառօդամանն ու գնդակամանն աջ ու ձախ կռնատակներովն անցկացրած: Մի երկայն տաղտի վրայ մի կարպետ է փռած և էս մարդիկը էդ տեղ ու առում են, քնում, վերկենում. ոչ անկողին են մտնում նրանք, ու շոր են հանում, ոչ զէնք են վերցնում վրայից և ոչ բարձ ունին գլխատակներին. նրանց կռներն են իրանց բարձերը, նրանց եպիսկոպոսներն են իրանց վերմակն ու մահիճը: Տան բո-

լոր զարդարանքն ու կահ կարասիքը պատերի վրայի կախած հրացաններն ու թրերն են, որ փայլում են. մի անկիւնում էլ մի քանի խուրճիկներ են թափուած և ձիանց սանձեր ու թամբեր. մի երկու գաւ էլ մի գաւաթի հետ պատուհաններից մէկի մէջն է դրած: Շատ ուրախ մարդիկ են սրանք, տանն եղած ժամանակը միշտ աւտում, խօսում ու բարձր բարձր ծիծաղում են: Եթէ լսելու լինիս սրանց պատմութիւնները, մազերդ ցից ցից կը լինին. այնպիսի անցքեր են պատմում իրանց կեանքից, կամ թէ իւրեանց նախորդների գործերից, որ երբէք չես հաւատալ և կը շփոթուիս. բայց իւրեանց համար դրանք շատ սովորական բաներ են: Աւելորդ է ականջ դնել, կամ մի առ մի պատմել ընթերցողին սրանց առակները. այսքան միայն իմանանք, որ Էջմիածնի վանքի գլխաւոր անդամից բռնած՝ մինչև յետին մոնթն ու ժամկոչն ու դռնապանը ինչ որ արել են, ինչ կերել են, քանի՛ քայլ փոխել են, սրանց մէկին կամ միւսին յայտնի է: Այս ինչ վարդապետը ինչ պատուէրներ տուեց սպասաւորին այս երեկոյ, այն ինչ դռնապանը ընչի՞ երեք անգամ հազաց, մէկի կատուն ինչ փախցրեց միւսի սենեկից, սարեցի մի տիրացու որքա՞ն կաշառք տուեց ինձ ու քեզ, որ քահանայ ձեռնադրուեց. մի հիւանդ ի՞նչ է խոստովանել իւր վերջին շնչումը, ի՞նչ կտակ է աւանդել. մի Վաղարշապատեցի օրը քանի անգամ սրա նրա խուցն է մտել լեքը զրպանով և դատարկ դուրս գնացել՝ կամ դատարկ զրպանով և լեքը վերադարձել. ո՞ր անգամին ի՞նչ լուրեր է տարել բերել: Ո՞ր միտն ասեմ. այնպիսի բաներ գիտեն այդ մարդիկը, որ խելք ու միտք մոլորվում է: Նոքա այս բոլոր գիտեցածները, լսածները իրաւունք չունին միմեանցից պահելու. ով ի՞նչ տեսաւ, ի՞նչ լսեց, ի՞նչ գործողութիւն կատարեց, պէտք է յետ գայ ու իւրեանց գլխաւորի առաջին բոլոր ընկերների ներկայութեամբը բարձր բարձր մի առ մի պատմի և իւր արած որ է իցէ ծառայութեան համար ստացած վարձատրութիւնը լեովին դնի իւր ընկերների առաջը՝ վերջումը հաւասար բաժին անելու համար:

Սոցա պատմածը օտար մարդ իրաւունք չունի լսելու, իրանցից ոչ միւն էլ իրաւունք չունի մի չնչին լուր ևս դուրս տանելու. եղբայրը, որդին, կինը չպէտք է իմանայ թուանքը ու արածը:

— Ինչ որ անես, տեսնես, լսես, պէտք է դաս էս չորս պատի միջին սրտիցդ թափ տաս, պատմես ու քարը վերցնես, քարի տակը դնես, խրատում է թուանքը իբրեւին մի նոր մանողի. թէ չէ էն

պատերի վրայ պսպղացող թուր ու թուանքը՝ տեսնում ես, էդ քո հնկերների փշտոմներին ու խանչալներին մտիկ ես տալիս, աղիք-մաղիքդ վեր կածեն. որդիս ըլիս, իմ ձեռքով կը մորթեմ էս մութն օթախի մէջ ու ըստեղ կը թաղեմ, հէնց կը կորցնեմ իղը, որ ջամբ դաքդ ¹⁾ չի՝ հոգիդ էլ չեն գտնիլ սատանէքը, որ դժոխք տանին: Թուանքչին որ կայ, էս վանքի ֆանքանի աղբրի վրայ կապած թասն ²⁾ ա, ամէն մարդ էրբ ունի էն թասովը ջուր խմել, ես ձեռ ու երեսը լուսնալ. համա ոնց որ էն թասը լեզու չունի, չի կարող ասել, թէ ով իրան ձեռն առաւ, ով ինչ արեց, ընէնց էլ մենք էն թասի պէս լուռ պտի մնանք: Էս տան ամէն մինը մեր աղէն ա, մեզ կարողա հրամայել, ջրի, թրի, կրակի առաջ դնել, ամէնին էլ պտի լսենք, պտի գնանք, չէ՛ ասել չկայ. ի հարկէ մենք պտի իմանանք, թէ ում խօսքը աւելի շուտ ենք պարտաւոր կատարելու. համա մեր քիսի ³⁾ բերանն էլ չպտի մոռանանք: Հասկացա՞ր, աղէ՛ք, որդի՛, հոգի՛, ցուցամատը ծանր ծանր շարժում է գլխաւորը. դու քեզ չափ ու ձև արա՛. թէ որ էս բաները չես կարող տանիլ, թէ որ լեզուիդ գեամ ⁴⁾ չես կարող դնիլ, հէնց էս սհաթը վեր կանց, սուս ու փուս քաշուի՛ գնա՛. մեղք ես, ջնվան ⁵⁾ ես, որդու՛ օղլուշաղի ⁶⁾ տէր ես, ջահէլ ես, մուրաղի ⁷⁾ վրայ ես, չընի՛ թէ մի օրից մի օր գլուխդ մի փորձանք գայ. ես քեզ ասեցի, որ թուանքչին սիրտ չունի, իր հօրն ու որդուն էլ չի խնայիլ:

— Ես ինքս իմ ձեռովը լեզուս կը կտրեմ շներին կը քցեմ, թէ որ Աստուած գլխիս խռով կենայ, սխալուիմ, բերանիցս մի քամի բաց թողամ. խանչալը սիրտս կը կոխեմ, թոք ⁸⁾ ու մոքս վեր կածեմ:

— Ա՛յ տղայ, վեր կաց էն գաւն ⁹⁾ էստեղ բեր, հրամայում է գլխաւորը մի թուանքչու և գաւով լեքը գինին մէջ տեղ է գալիս:

— Էս մեր նորընծայ աղբօր կենացը, տղէ՛ք ջան, լցնում է Սարօն դաւաթը, սրա ոտնամուտը շահաւոր ըլի, իգիթ ¹⁰⁾ ըլի, վանքի ու վանքոնց ուղուրին ¹¹⁾ գլուխը յետ դրած ըլի, մեր աղբէրութիւնի մէջ էլ երկարատեւ ըլի:

Համբուրում է գլխաւորը նորեկին, նա էլ նրա ձեռքն է պաշում ճակատին դնում և գաւաթը բոլոր ընկերների մէջ կարգով պտտւում է:

1) Դիակ: 2) Բաժակ: 3) Քսակ: 4) Սանձ: 5) Կայտառ: 6) Գերդաստան: 7) Փափագ: 8) Գինու աման: 9) Քաջ: 10) Սիրոյն:

Ընկնում է յետոյ մեր թուանքչիբաշին ¹⁾ ուռած ուռած մի կողքի վրայ և ընկերներից մէկին հրամայում, որ ցոյց տայ նորեկին իւրեանց բոլոր նշանաբանները ու ծանօթացնի իւրեանց կանոնների հետ:

Երկու երեք օրի մէջ նորնծան քաջ զիտէ շան պէս ոռնալ, կատուի պէս մլաւել, հաւի պէս կշկշալ, խողի նման մութմութացնել, ծաի նման ճաճաացնել, զիտէ, թէ աջ ձեռով ձախ ալանջի դմակը քորելը, ճկու թով աչքը մաքրելը, մորակի կոթը բերանը դնելը և այլ այսպիսի նշաններն ի՞նչ կը նշանակեն. մի խօսքով՝ նա կարճ միջոցում տեղեկանում է թուանքչիական բոլոր գաղանիքներին:

¹⁾ Իրանից յետոյ մի աւ մի պատմում են նորեկին ամէն անցեալները. էլ նրանից 100 տարուան եղածը անյայտ չի:

Հէնց էս պատմութիւնների ժամանակն է հետաքրքիր լսելը, որ սովորաբար լինում է երեկոները լոյսն ու մութը բաժանուելու: Ըստ որում նրանք ամբողջ ցերեկը ժամանակ չունին. պարապած են էջմիածնի արտաքին հասարակական ծառայութիւնները կատարելով: Նրանք են նամակատարները, պատժուելու հոգեւորականների քամակից գնացողը, գիւղերում վարդապետների հետ պաղի ասած տուրքը ժողովողը, կալաչափի օգնականը, էլ ի՞նչ երկարացնեմ, նրանք են վանքի ոտ ու ձեռը: Յերեկը մի սհաթ թուանքչին հանգիստ չունի, գիշերն էլ կամ պէտք է փոքր ինչ քնեն հանգստանան և կամ մի ժամից, երբ որ ոտքը խաղաղուեց, մի նոր յանձնարարութիւն կը լինի կատարելու: Բայց վայ նրան, եթէ փորձ անի աւհանջ դնել թուանքչոնց հանգստանալու. ժամանակը արած պատմութեանցը, թող նա իւր գլխիցը ձեռք քաշի. այդ է պատճառը, որ ամէն բան նրանց մէջ մեռնում է.

Այժմուս այս թուանքչիների թիւը շատ փոքրացել է. իսկ յառաջ, պարսից բռնակալութեան ժամանակը, երբ նրանց պարտաւհանութիւնն էր գիշերներն էլ հսկել պարսպի գլխից վանքը, շատ էին: Ինչպէս այն ժամանակը, նոյնպէս և հիմա, սոցա վարձատրութիւնը իւրեանց մեծամեծ և անձնագիր ծառայութեանց հետ համեմատելով՝ շատ աննշան է: Բայց չնայեցեալ այս ամէնին, ամէն մի կտրիճ երիտասարդ ուրախութեամբ յանձն կառնու վանքի թուանքչի դառնալ:

¹⁾ Թուանքչապետ:

Որքան էլ նրանց ներքին ծառայութիւններն անյայտ էին անսովոր մարդին, սակայն և այնպէս նրանց արտաքինը նախանձելի է: Առաւօտից մինչև երեկոյ զաշանդ ¹⁾ մաքուր հագնուած՝ զրահաւորուած ման է գալիս Էջմիածնի թուանքէն վանքի մէջ կամ վաղարշապատի գիւղում մտրակը խաղացնելով հպարտ հպարտ, կամ թէ վանքի ձրի եկած գարու շնորհիւ նստում է նա իւր գիրացած պատկերի նման ձիու վերայ, աստղերի հետ թռցնելով իւր հրեղէն նժոյգը, կրակի պէս չափում է վաղարշապատի փողոցները: Գործունի նա գիւղումը կամ չունի, այդ մի և նոյն է նրա համար. որ տեղից անցկենալու լինի, նա իրան միանգամ վաղարշապատցոնց աչքին կերեցնի, մանաւանդ եթէ ազապ տղայ է, որ 10 պահապան էլ քամակիցը դնես, նա ինչպէս ըլի դուրս կը պրծնի նրանց աչքերիցը և էլի մի երկու անգամ իւր սրտի առարկայի քուչովը անց ու դարձ կանի:

— Պահ, պահ, պահ, տղէք, տեսէք թուանչի Կոմբօն ո՞նց ա ձիու ականջը մտած կրակի նման Երեւանիցը գալիս, տեսնես էլ լո՞նչ ա պատահել, կըլսես շատ անգամ վաղարշապատցիներից:

— Էն որ խեղճ տէրտէրն ա, թէ տիրացուն կամ վարդապետը թուանքի Գրիգորի ճանգն ընկել. տեսնում ես ո՞նց ա ողորմելի մարդին առաջ արել, ձիուն քամակիցը զամշաչոր ²⁾ անկով, դպա վանքը քաշ տալիս. իմ թշնամիս դրա ճանգը չընկնի. ասում են միմեանց մի քանիսը նայելով դէպի այն ճանապարհը, որտեղից մի խեղճ հոգեորական տխուր երեսով էնքան է իւր ձիուն կրնգել, որ ոչ իւր ռաբբուումը ոյժ՝ և ոչ ձիումը զօրութիւն է մնայել, երկուսն էլ յոգնեւեն, բայց թուանքէն էլի ծեծում է նրա ձիուն և իրան էլ ստիպում, որ շուտ շուտ գնայ:

— Ա՛յ տղայ, Ղազար, վառելիքն էժանացրիր, վանքի խցերը ձմեռս համամ ³⁾ կը դառնան. էդ որ գեղի ցախն ես բարձեւ տուել դէսը քշում. էդ հօ բաղերը սունգ ես արել ⁴⁾:

— Յուշակնայ ցախն ա. մի շարաթ ա հոգիս բերանս ա հասել, կռներս բեզարել են մարդ ծեծելով. քիչ էր մնացել ինքս էի կացինը վերցնում, բաղերն ընկնում, ծառերը կոտորում, պարծենում է մի թուանքէի մի վաղարշապատցու առաջին:

¹⁾ Գեղեցիկ. ²⁾ Մտրակահար: ³⁾ Բաղանիք: ⁴⁾ Հիմնայատակ անել:

— Այլ քո տունն Աստուած շինի, էդ հօ թաց ցախ ա, ղորթ, չընի՞, նոր ես կոտորիլ տուել:

— Քեզ ասումեմ բաղերումն էլ չէնիկ չեմ թողել, էլ շիշակ ¹⁾ ծիրանի ծառ չի մնացել. ի՞նչ անհասկացող բռի, ²⁾ կուպիտ մարդիկ են տօ՛ էդ գեղացիք, զրանցը որ կայ, էս օրհնած ղամշին ³⁾ ա, զլններիցը որ հեռացաւ, մարդ կուտեն. կացինը ձեռն եմ տալիս, տանում ծառի քօքին ⁴⁾ կաննացնում, էլի չեն ուզում կրտրիլ. — երեսխեքանցս ապրուստն ա, տունս քանդումես, կուռս կտրես լաւ ա, քանց էս նուշը ծիրանին, աչքիս լիսը քաղուելա սրան մտիկ տալով, դեռ առաջի բարն ⁵⁾ էս տարի ենք տեսել. ես ինչ գիտեմ, մարդի ղուղ են տանում. տօ գլուխդ քարը, թէ տնով տեղով էլ քաղցած կը կոտորուիք, վանքին ցախ ա հարկաւոր, կոտորեցէք էլ. վերջը՝ վերջը, որ շատ գլխահան են անում, մի քանի անգամ որ էս ղամշին երեսախառը միջքներին հասնումա, արինն աչքերը կոխումա. մին էլ էն տեսար, որ ծառը շուռ անցաւ:

— Աղբէր, ղօչաղես, ղօչաղ, ⁶⁾ քեզ ոչով չի հասնիլ, շո՛ղորթում են այս և այն կողմից, քո ձեռիցն ամէն բան կը գայ:

— Բաս հարամ չի՞ իմ կերածը, բաս էլ ո՛ւր ա անումս Ղազար, բաս էլ էս փափախն ⁷⁾ ո՛ւր եմ ծածկում. փքուելով իւր մէջ, զլխարիը վերցնում է մեր Ղազարն ու ձեռքումը պտոյտ տալով ծուռը ծածկում. բայց որ իւր գիւղացիների մօտ հաստատի իւր ասածը, ընկնում է: Նա ցախ բերող խեղճ գիւղացոց ջանին, սրան նրան մի քանի մորակ հասցնում ու գոռում. աղա, հարամ ղալէք, ⁸⁾ պսակ հօ չէք գնում, քշեցէք էդ աստիած եաբուքը ⁹⁾, թէ չէ ղամով ¹⁰⁾ փորերը վէր կածեմ:

— Աղայ, զլխիդ ղուրբան, որ ձիերը բեղարել են ¹¹⁾ չեն գնում, մենք ի՞նչ մեղաւոր ենք, մօրից էլի ենք կոռու բէգեառ ենք արել, համա էսքան շատ բեռը չենք բարձիլ, ուղտն էլ տակին կը չոթի, էլի մեր ձիանքն են, որ քաշում են, խեղճ հայվանների ¹²⁾ ոտները սև ջուր վէր եկաւ:

— Բաս չէ՞, ուզել չէիք, որ մի մի իշաբեռը բարձիլ տայի, ձեզ էլ աղի պէս մէջը բազմացնէի, հետս քաղցր մասլահատ ¹³⁾ ա-

¹⁾ Նորահաս. ²⁾ Վայրենի: ³⁾ Մտրակ: ⁴⁾ Արմատին: ⁵⁾ Բերք, պտուղ. ⁶⁾ Բաջ: ⁷⁾ Գլխարկ: ⁸⁾ Փուչ կենդանի ⁹⁾ Բեռան ձի: ¹⁰⁾ Դաշոյն: ¹¹⁾ Զոգնել: ¹²⁾ Անասուն: ¹³⁾ Խորհուրդ:

ներով բերէի: Ասում է թուանքէին ու բեռները քշում դէպի վանքի գոմերի բակը, ուր սովորաբար դարսում էին Վանանց գիւղերից հասանելի վառելափայտը:

Բոլոր գիւղերումը մեր թուանքէիքը մեծ պատիւ ունին:

— Տէրտէր, տէրտէր, լեզուն կէս գազ կախընկած՝ վազում է գիւղի ժամկոչը. շուտ արի՛, թուանքէի ա եկել, իրիցփոխի տանը վեր ա եկել, աշխարհքը գլխին ա հաւաքել, շուտ քեզ կանչումա:

— Քո տունը չքանդուի, էդ ինչ ասացիր, սիրտս փոքս ընկաւ, ոչ բարով դար նա, տեսնես էլ ի՞նչ բան կայ, շուտ արա, ժամհար, մեր ճուտերից մի երկուսը բռնիր վազացրիւ աչքը կախի, բաւքի քօռանայ: Ասա տէրտէրը քեզ փէշքէշ ¹⁾ ղըկեց, ինքն էլ էն ա Ֆարաջէն հագնում էր, հիմի էս տեղ կըլնի:

— Տօ ի՞նքն ընչի ուշացաւ ի՞նքը, էդ ճուտերը իրան կարգին, ոտները կապած պահի, որ չփախչին. համա տէրտէրն ուշացաւ:

— Բարի ողջոյն, Կարապետ ջան, բարով հազար բարի ես եկել, մեր գլխի՝ մեր աչքի վրայ, խէր խաբար: ²⁾

— Էլ ի՞նչ խէր խաբար, ծաղրածութիւն է անում տեղեցը մի փոքր շարժուելով ու էլի ծանր նստելով խալիչի վերի կողմը թուանքէին, վեր կաց, ջուշ ու մուլդ ³⁾ հաւաքի՛, բոբիկ ստով առաջ ընկի, կաշիդ քերթելու եմ:

— Դու ողջ ըլի՛ս, թող իմ կաշին դու քերթես, իբրեւ թէ իւր կողմից էլ զուարճախօսութիւն է անում տէրտէրը, բայց որ իսկն ասենք, սրտապատառ է լինում:

— Հանաքը ղրաղ ⁴⁾ կենայ, տէրտէր, յօնքերը ժողովում է Կարապետը, քեզ վրայ գանգատ կայ, վէքիլ ⁵⁾ հայր սուրբը խիստ բարկացած ա, շուտ, ձին նստի, գնանք վանքը, լիսը չբացուած՝ պտի հայր սուրբի առաջին ստեղծուիս:

Մեր տէր հօր ոտք ու ձեռքը թուլանում է, ողջ մարմնով ղրաղում է: — Քեզ մատաղ, Աստուած օրհնեսցէ, Կարապետ աղայ, իմ տունը մի՛ քանդիլ, նրեխեքանցս խեղճ արի՛, մի ճար արա՛, իմ ձեռն ա քո փէշը ⁶⁾:

Երկար աղաչանքներից յետոյ, երեցփոխն էլ մէջ է մտնում,

¹⁾ Ընծայ: ²⁾ Ինչ բարի համբաւ: ³⁾ Փալաս-փուլուս, հագուստ ⁴⁾ Մի կողմը: ⁵⁾ Վանքի կառավարիչ: ⁶⁾ Քեզ եմ ապաւինում:

Թուանքչին էլ իւր կողմից, իբր թէ, կարեկցում է և վճռում են, որ գիշերս չգնան. մինչև առաւօտ մի քանի գաթայ ¹⁾ թխեն, մի երկու երեք հաւ մորթեն, խաշեն, առաւօտենց մի երկու լիտր եղ, մի տիկ պանիր, մի քանի լիտր գինի, բրինձ և այլն, ամէն գիւղում իւր գտնուած բարութիւնից, տէրտէրի տանից շինեն, առաջ առաջ ղրկեն վանքը վէթիլն խուցը, վերջը ինքը Թուանքչին ու տէրտէրն էլ կը հասնեն, տէրտէրը դուրսը կը մնայ, Թուանքչին ներս կերթայ, կը միջնորդի, վէթիլն սիրաւ կը քաղցրացնի և յետոյ կը գայ տէրտէրին կը կանչի: Բայց ի՞նչ կարծիք, որ մի խուրջին ²⁾ էլ այդ բաներիցը Վաղարշապատայ փողոցներովը մտաւ Թուանքչի Վարցի տունը:

Վերջապէս Թուանքչու թիւնը շատ նախանձելի պաշտօն է: Առանց այդ մարդկանց վանքը չի կարող կառավարուիլ, դրանք են այն բանալին, որով էջմիածնի վանքումը ամէն դուռ կը բացուի, որոնց առաջին ոչինչ անհնարին բան չը կայ:

Լ.Բ.

Մ Ե Մ Ն Ա Ն Ը.

Այն անդամը, որ ամենքից աւելի նախապատիւ է համարվում գերդաստանի մէջ և ամէնքի վերայ իշխում է, նա կոչվում է սովորաբար հայր: Այդ անունի վերայ է բոլոր տան բեռը, հոգսը, սնուցանելու և հագցնելու ծանրութիւնը:

Մի այդպիսի անուն էլ կայ տան մէջը, որ քանի այս հայրը կենդանի է, նա երկրորդական դեր է խաղում, իսկ նրա մահից յետոյ անմիջապէս միահեծան տէր է դառնում, առնում է իւր վերայ ամբողջ գերդաստանի սանձը և վայելում է ընդհանուր յարգանք:

Այս անձը մայրն է. այն այրին է, որ կարծես իւր ամուսնու մեծ կորուստից յետոյ մի մխիթարական վարձատրութիւն գտաւ նա:

Այս կինն է, որ կրում է իւր վերայ նանի, ազի՛ կամ մեծ նա նի յարգելի մականունը և դրա մէջ էլ կեդրոնացնում է իւր անպայման իշխանութիւնը. մանաւանդ՝ եթէ կայտառ և առողջ է նա: Այն օրուանից առանց նրա տնօրէնութեան և խորհրդի ոչինչ

¹⁾ Իւղով թխուածք: ²⁾ Պայուսակ:

բան չի կատարուիլ: Ոչ միայն իգական սեռը, ոչ միայն տան փոքրիկները, նրա կատարելահասակ որդիքն էլ առանց նանի, կամ մեծ նանի ոչինչ գործ չեն բռնիլ: Թողունք մի յարկի տակ ժողոված անբաժան եղբայրները, որոնք ամէն երեկոյ մանրամասնօրէն հաշիւ կը տան իւրեանց մօրը բոլոր կատարած գործողութեանց համար,—բաժանուած և անհամաձայն որդիքն էլ առանձնապէս իւրեանց մօրը կը հաղորդեն իւրեանց գործելիքը և կը լսեն նրա տուած բարի խորհուրդները:

— Գնամ նանիս հարցնեմ, օրհնի՛ էս իմ նոր գործը, որ Աստուած էլ յաջողի:

Իւր որդւոց բաժան ժամանակը նանն ապրում է նոցա որ և իցէ մէկի մօտ, որն աւելի կարօտութիւն ունի իւր հսկողութիւններին, որի երեխայքը մանր են, կամ կինը աւելի պատանի ու անփորձ է. բայց և այնպէս նա լիակատար իրաւունք է պահում իւր վերայ բոլոր իւր որդւոց տները իւր սեպհականութիւնը համարել, ժամանակ անժամանակ մտնել, կարգադրել, բարեկամներին հիւրասիրել, կերակրները եփել ու առանց իւր հարսին հարցնելու բաժիններ ուղարկել իւր մէկէլ որդւոցը կամ ամուսնացած աղջիկներին ու մօտիկ չքաւոր հարեաններին: Շատ լաւ գիտի այդ ինքնիշխան կինը, որ իւր համեստ հարսին հաճելի չի լինում իւր արարքը, բայց ո՞ւմ ինչ. հարսն ի՞նչ կը յանդգնի քանի սկեսուրը զլնին պտըտվում է, տանտիկնութեան իրաւունքների մէջ մտնել: Այսօր նա մեծ նանն է, քանի որդի ունի՝ էնքան էլ տուն ու օճաղ ունի, էնքան էլ շերեփ կայ ձեռքին. թող ուրեմն Աստուած մեր հարսի խելքն առնի, մի թթու երես ցոյց տայ, իւր մրթմրթոցի ձայնը մի քիչ բարձրացնի, իւր սկեսոր ներկայ ծամանակը ինքը կերակրի պղնձին, եղի պուլիկին ¹⁾ ու փոշեմանին ²⁾ մօտ գնայ ինքնագլուխ, տես, թէ քանի՞ ատամը վայր կը թափի, տես թէ տաք տաք շերեփը որ նանի ձեռին պատրաստ է, ի՞նչ տեղը կը դաղի: Դեռ սկեսոր խփածը նախատօնէքն է, տօնը նանի սիրեկան որդին — մեր սիրունիկ հարսի ամուսինը վերջը կը գայ, կը լսի ու կը կատարի:

— Կնկանդ ինչո՞ւն շատ ա երկարացել, կը գոռայ որդու վերայ նանը, ոտը շատ ա առաջ դրել, սրա լիզուն կտրի՛, սրա ոտը բխով ³⁾

1) Իւղի աման: 2) Փոշիի աման: 3) Կողպէք:

քցիր, թէ չէ յետինն ու առաջինը կը ընի իմ ոտը քո շեմքը ներս ղնելուն:

— Էս մի խօսքն էր հարկաւոր նանի կողմից և ահա աթաւորոյը ¹⁾ կամ բռունցքը հասաւ խեղճ հարսի կողքին:

Բայց եթէ որդին էնքան կնիկ մարդ եղաւ, որ իր կնկանը կնկութիւն արեց, նրան չը կարողացաւ զսպել, նա ինքն էլ, իւր կինն էլ ողջ գիւղումը թուք ու բէգնամ ²⁾ կը լին, նրանց անունը հողի հետ կը հաւասարուի. հասարակաց բերանը այնպիսի մարդին կնկայ կնիկ՝ իսկ կնոջը լկտուած ու անամօթ բառերով կը կնքի:

Այսքան ահա մեծ է ամուսնոյ մահից յետոյ նորա այրու յարգը:

Եթէ ներկայումս փոքր առ փոքր ընկնում են այս նահապետական սովորութիւնները, հարսներն աներեսանում են, որդիքը մօր վերայ գոռում են, նրան մարդատեղ չեն ձգում, մի չնչին ապրուստ տալով, կամ առանց դրան՝ մուրացկանի պէս օտարների ղռներն են ձգում իւրեանց ծնող մեծացնողին, եթէ այժմեան քաղաքակրթեալ բառերով ասենք սկեսուրը մօդայ չէ, մի տղայի աղջիկ տալու պայմաններից առաջինն այն է լինում, որ նա իւր ղռնչը կապած, գոգնոցաւոր կամ զաղիֆաւոր մօր հետ չապրի, իւր մօրը չընդունի. եթէ այժմ այս բաները սառնասրտութեամբ տարվում է ոչ միայն քաղաքներումը, օր ըստ օրէ գիւղերն էլ մոտում է, հին ժամանակներումը Աստուծոյ կրակ կը թափուէր այդպիսի բան մտքովն անգամ անց կացնողի վերայ:

Մեծ նանին ոչ թէ միայն հարազատ որդիքն են լսել. երեք չորս հօրեղօր որդիք իւրեանց զաւակներով, թոռներով ու ծռներով նայել են մի ժամանակ մի ժրածան տանտիկնոջ ձեռքին. 40, 50, 60, մինչև 80 հոգի մի ընտանիք են կազմել և այդ փոքրիկ գիւղի ամրութիւնը, պնդակազմութիւնը մեծ նանն է եղել, նա է իւր ձեռքովն ամէնքին իւր արժանաւորութեան համեմատ բաժին տուել ու նրա արածի վերայ ոչ ոք չի տրտնջացել:

— Լաց մի՛ ըլի, բալա ջան, մեծ նանը քեզ էլ, ինձ էլ դուս կանի, կիրակուր չի տալ, լացը կտրել է իւր երեսայի հարսներից մինը:

¹⁾ Թորոնը խառնելու փայտ: ²⁾ Թուք ու նախատիկք:

— Ամանը գիտես, այ կնիկ, տազ արած, մենք աշխարհքի միջում խայտառակ կըլնենք, ի՞նչ կասի մենծ նանը որ լսի, թէ երկու տեքերակնանիքդ իրար ետիսից ձաւար էք հաւաքում, խրատում է անկողնի մէջ գիշերը իւր կնոջը նանի որդիներից մէկը:

— Ա՛յ հարսը, քո երեխէն էս ընչի՞ ա կեղտոտ, երեսն անլուայ, ի՞նչ փնթի փալտան ¹⁾ ես զու, վեր կալ էս սհաթն իստակի, թէ մին էլ տեսել եմ, էդ վարսդ կը պոկոտեմ, ծղրտում է մեծ նանը հարսներից մէկի վերայ և երեսայն իսկոյն մաքրվում է:

Այսպիսի մեծ նաները ոչ միայն իւրեանց ընտանեկան շրջանի մէջ, նոքա և զուրսը զիւղի մէջ յարգ և պատիւ ունէին, հարսանիքներումն ու մահակներում միշտ վերի կողմն էին բազմում: Գիւղական մի ծանրակշիւ հարցի մէջ այսպիսի մեծ նաներից էլ խորհուրդ էին հարցնում, աւելի՝ եթէ խնդիրը վերաբերում էր մասամբ ընտանեկան կեանքին:

Թէպէտ մեզանում կանացի սեռը առհասարակ չի օսքան է այր մարդուց, միշտ նրանից ակնածում է, բայց մեծ նանը — տան քէյվանին, երբ որ 50 տարին անցկացրեց, սպիտակ քնթկալի փոխանակ մի սև աղլուխ կապեց, որ այրիութեան նշանն է. նա այնուհետև չի օսքան կըմնայ միմիայն իւր կնքաւորի հետ. բացի նրանից ամէնքը նրա եղբարքն ու որդիքն են: Գիւղի միջոյն անց կենալուս այնուհետև երիտասարդ տղամարդիքը նրա առաջին ոտք կը կանգնին և համեստութեամբ կը պատասխանեն մեծ նանի բարեւին ու պարկեշտօրէն կը ծիծաղին մեծ նանի մի սրախօսութեան վերայ:

— Հ՛ը, էլ ի՞նչ էք էս ցրտումը դվզվի տալիս ²⁾, էլ մի փորացաւ կունենաք, էլ ո՞ւմ աղջկայ գլխին էք թաւջի ³⁾ անում, մտիկ տուէք, իրար հետ կռուիք ⁴⁾, փառք Աստուծոյ, ի՞նչն ա շատ՝ գեղը լիքը սիրուն ու տռուղ աղջկէք. ուրախացնում է ջահէներին մեծ նանն ու անց կենում,

— Քեզ արքայութիւն մեծ նանի, մեր սրտիցը ջուր խմեցիր: Այս է լինում նրա քամակից երիտասարդների հաճոյախօսութիւնը:

Ջահէլ օղլուշաները ⁴⁾ տանն էլ, քուչումն էլ պարտական են մեծ նաների ձեռքը պաշել. թէ կուզ կուժն ուսին էլ լինի, պէտք է մօտենայ մեծ նանին զլուխ տայ ու այնպէս անց կենայ:

¹⁾ Աղտոտ: ²⁾ Դողդողում: ³⁾ Խորհուրդ: ⁴⁾ Կանայք:

— Քո տէրն ապրի՛, քո աղբէրն ապրի՛, բարով՝ քեզ նշանենք, բարով կարմիրդ կապենք. անխնայ բաժանում է մեծ նանը հայր Աբրահամու օրհնութիւնը բոլոր իւր ձեռքը պաշտօններին, ամէնքէն իւրեանց դրութեան յարմար:

Այս մեծ նանութեան կամ տանտիկնութեան իրաւունքովն էր, որ տիրուհի Սուսամբարը իւր մարդին թաղած օրն իսկ՝ խօսեցաւ Գալուստ եպիսկոպոսի և Գէորգ խալֆի հետ: Աթէ առաջինը հոգեւորական չը լինէր, 100 տարեկան էլ որ դառնար, էլի Սուսամբարը եպիսկոպոսի հետ չէր խօսել. նա իւր թորոս որդու կնքահայրն էր, բայց հոգեւորականը մերձ հայրն է և հօր օրդուն չի կարելի չխօսքան մնալ:

Այդ օրուանից գիւղի մէջ իւր մարդի պատուին տիրացաւ Սուսամբար տէրտէրակինը. էդ օրուանից նա քուչովն անցնելուս բարեւ էր տալիս՝ նստողներին. էդ օրուանից նա իւր տան ներքին և արտաքին կառավարչութիւնն իւր ձեռքն առաւ: Այն կինը, որ մինչև հիմա ոչինչ իմացել, թէ ի՞նչպէս են մշակուել և հերկուել իւր այգիներն ու արտերը, քանի՛ գլուխ ոչխար են ունեցել, որի իշխանութեան սահմանը մինչև բակի շեմքն է եղել, հիմի նա ինքն էր իւր շարժական և անշարժ կայքը կառավարում: Արդարեւ երբեմնապէս Գէորգ խալֆին խորհուրդ էր հարցնում՝ նա, բայց առհասարակ բոլորին զարմացրել էր իւր հմտութիւնովը:

Տէր Յարութիւնի մահից յետոյ, ի հարկէ, դադարել էր Աշտարակու ուսումնարանը, մնացել էին երկու տէրտէր. մինը բոլոր օր ու գիշերները պարապած էր իւր համամիտ Ղևոնդի հետ չարութիւններ նկրթելով ու խաների՝ զուներին քաշ գալով, և թէ ուղենար ևս շարունակելու, ոչ ոք չուն չէր տալ նրան պահելու ոչ թէ որդի, միւսը աղքատ մարդ էր, մեծ ընտանիքի տէր, հազիւ իւր քահանայական պարտաւորութիւնների և աղքատութեան հոգսերի մէջն էր:

Էլ ով երկու այբ էր՝ տոբօրել, այն էլ մոռացաւ. էլ ոչ թորոսին ու Վարդին տիրացութիւն, ոչ գիւղի մի քանի աղջիկներին ու Մանուշակին վարպետութիւն. ամէնքն իրանց զործին են, իսկ մեր ծանօթ երեք մանր երեխայքը ազատ թուչունների նման մինչև երեկոյ կամ պարտիզումն են խաղում, կամ հորթերն են առաջ անում, տանում այգին ու այնտեղ սկսում իւրեանց սիրելի պարպումները, լաւ լաւ, քաղցր քաղցր ծիրաններ են ուտում, վար-

դախնձոր են շինում, խնձորից ջաղացի չարխ են շինում, ամէն մարդ իւրն է հաւանում, կռվում են, ծեծվում են, երկուսն էլ լաց են լինում, խռովում են: Էդպէս ժամանակը Մանուշակը միշտ վարդի մօտ էր վազում ու Թորոսին մէնակ թողում: Թորոսն էլ ի՞նչ անէր. հէնց որ մնակ մնաց, զլուխը քորելով կամաց կամաց մօտ էր գալիս ու խառնվում նրանց հետ:

— Թէ ղօջաղ ես մօտ մի՛ գալ, հպարտանում էր վարդը:

— Թող Մանուշակն ինձ հետ խաղայ, տես լայաղ անճամեմ քեզ հետ խօսելու:

— Մտիկ տուր, Թորոս, դու շատ կռուարար մի՛ ըլիլ, ասում էր միշտ այսպիսի միջոցները մայրը, Թէ չէ անկաջնցդ կը բռնեմ, վանքը կը ղրկեմ:

— Ես էլ գնալ չեմ:

— Ոտներդ կը կապեմ ձիու վրայ կը քցեմ, քաշ տալով տանիլ կը տամ:

— Զէ չէ, նանի ջան, Թորոսին վանքը մի՛ ղրկիլ, փաթաթվում էին տիրուհուն վարդն ու Մանուշակը:

— Զէ, բալէք ջան, վերջը պտի գնայ, նա տէրտէրի տղայ ա:

— Բաս ես տէրտէրի տղէն չեմ, փքուած սրտով հարցնում էր վարդը:

— Դու էլ տէրտէրի տղէն ես, համա նա առջինեկն ա, մենծը պտի վանքական դառնայ, պստիկները մենծանան իրանց նանին պատահէ:

— Հա, հա, ես չեմ գնալ, ես կը մենծանամ, քեզ կը պահեմ կարապետի հետ, թռչկոտում էր վարդը:

— Զան, ես էլ քեզ մօտ կը մնամ, նանին ղուլլուղ ¹⁾ կանեմ. միջ էր ընկնում Մանուշակը, կարապետն էլ կը մենծանայ, Հռուս սիմն ու Գեարանն էլ կը հասնեն, հա, նանի ջան:

— Հա, նանը ձեզ զուրբան, լալով համբուրեց տիրուհին իւր բոլոր երեխաներին մի աշնան օր, երբ Թորոսը ամէնքի հետ պաշտօնեց ու ֆիլիպպոս ափօր թարքին նստեց, գնաց էջմիածին:

Տիրուհին չէր զղջացել իւր ուխտի վերայ, նա ուրախ էր, որ իւր մի որդին մատուց տալովը կարողանում է այսօր միւսներին իւր առաջին վազվզելու տեսնել, բայց ծնողական սիրտը կարող էր մի

¹⁾ Ծառայութիւն:

երկու օր գոնէ չզղալ այսպիսի մեծ կորուստը. 7—8 տարեկան անդրանիկ որդին յաւիտեան կորցնում է, հեշտ բան չի ասելը:

Թէպէտ էջմիածինը շատ հեռու չէր, բայց նա այնուհետեւ կորած է մօր համար:

Ժողովրդի մէջ մի աւանդութիւն կայ, թէ ի՞նչպէս մի հայր դառնազին լալիս է եղել և ոչինչ բանով չի մխիթարուել:

— Ի՞նչ կայ, հարցնում են նրան:

— Շատ մեծ կորուստ եմ ունեցել. երեք որդի ունէի, երեքիցն էլ զրկուեցի:

— Անբաղդ հայր, երեքն էլ մեռան:

— Ոչ, մինը մեռաւ, միւսը կորաւ, իսկ երրորդը հոգւով մարմնով կորաւ:

— Ի՞նչ ես ասում, չենք հասկանում:

— Շատ պարզ. մի որդիս մեռաւ, երկրորդը թուրքացաւ, իսկ երրորդը վարդապետ դառաւ, որ ասել է, թէ հոգւով մարմնով կորաւ:

Այս աւանդութիւնը որքան էլ հնարովի բան, բայց և այնպէս ժողովրդի վերայ իւր տպաւորութիւնը թողել է: Այդ նախապաշարմունքի մէջն էր և տիրուհի Սուսամբարը: Այդ էր պատճառը, որ երբ Փիլիպպոս փէրը ներս մտաւ և թորոսի կռնից բռնած մօրը տուեց կրկին ու եղածը պատմեց, Սուսամբարը ոչինչ չստաց ու չբարկացաւ, ընդհակառակն նա աւելի ուրախացաւ, որ, էլի իւր կորած որդուն գրկում է: Բայց ի՞նչ օգուտ, որ նոյն իսկ օրը ստիպուեցաւ կրկին իւր ձեռքով դնել թուանքչիբաշի Սարոյի թարբը ու մի հաստ շալով էլ կապեց:

— Այ լակոտ, դու ուզում ես Սարոյի թարբիցը փախչի՞ս. էս զամշին տեսնում ես, մէջքդ հէնց դադդղորիկ կածեմ, որ էլ Սարոյին չես մոռանալ:

— Ե՛հ, դու ի՞նչ մեղք ունիս, Սարօ փէր, մեղքն իմ մօր շէնքը. ասաց թորոսն ու լռեց:

Թուանքչիբաշին իւր խօսքը կատարեց: Ճրագ կպոյ չըկար, որ կորած երեխին կաթուղիկոսի առաջին կանգնացրեց:

(Վերջը միւս համարում:)

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ ԹԻՖԼԻՍԻՑ ՄԻՆՁԵՒ ԱԳՈՒԼԻՍ

ՊԱՐՈՆ ԽՄԲԱԳԻՐ

Դուք յանձնեցիք ինձ հետադոտել հայ գաղթականների վիճակը, որոնք ներկայ ռուս-թուրքական պատերազմի միջոցում Տաճկաստանից անցան դէպի ռուսական Հայաստանը: Ձեր առաջարկութիւնը այնքան կարևոր էր, որքան և մօտ էր իմ սրտին: Բայց ցաւում եմ, որ լիակատար բաւականութիւն չի պիտի կարողանամ տալ Ձեր հարցասիրութեանը. Դուք իմ ուղևորութեան մէջ կը գտնէք այնքան միայն վերաբերող գաղթականների վիճակին, որքան կարող է հաղորդել մի ճանապարհորդ, որ բոլորովին առանձին պաշտօնով շտապում է գնալ մի օտար երկիր:

Արդարեւ, ներկայ պատերազմիս միջոցում հայերի նոր գաղթականութիւնը, որպէս մի պատմական իրողութիւն, ամենայն ուշադրութեան արժանի է: Բայց ափսոս այդ մասին շատ փոքր գրուեցաւ, շատ փոքր խօսուեցաւ: Մենք լսեցինք միայն, որ 3000 հայ ընտանիք թողեցին իրանց հայրենիքը և անցան դէպի Արարատեան նահանգը, բայց թէ յետոյ ինչ եղան, ո՛ր մնացին և ինչ վիճակի մէջ են ապրում,— դրանց մասին խիստ աննշան տեղեկութիւններ ունինք:

Թիֆլիսից ես դուրս եկայ փօստայի կառքով. թէև ունէի արքունի անցագիր, բայց պատերազմի պատճառաւ զինուորական աստիճանաւորների անցուգարձն այնքան յաճախ էր, որ անկարելի էր լինում իւրաքանչիւր իջևանում գտնել պատրաստի կառք և ձիեր: Ստիպուած էի օրերով սպասել, մինչև հերթն ինձ հասնէր, որ ճանապարհ ընկնէի: Այս համընթացութիւնը ինձ միջոց էր տալիս մասամբ կատարել Ձեր յանձնարարութիւնը, պարոն խմբագիր: Կս սկսում էի գրել իմ ուղևորութեան նկատողութիւնները, և շատ անգամ վարձում էի մի ձի, դուրս էի գալիս փօստայի ճանապարհից, և սկսում էի թափառել մերձակայ գիւղերում: Ուր և գնում էի, իմ առաջին աշխատութիւնը լինում էր օրոնել ալաշկերտիցիք. բայց նրանց գտնիլը շատ հեշտ էր, որովհետև ըստ մեծի մասին տարածուած էին նոյն գծի մերձակայ գիւղօրայքում, որոնց միջով անցնում էր իմ ճանապարհը:

Մի քանի տեղեր հեռաւորութեան պատճառաւ կամ յարմարութիւններ չը գտնելով, ևս գնալ չը կարողացայ, բայց որքան տեսայ և գրեցի, այդ ևս բաւական է մի փոքրիկ գաղափար տալու, թէ որպէս է ապրում հայ գաղթականը....

ՐԱՅՅԻ:

Ա.

Առաջին տպաւորութիւնները թիֆլիսից դուրս գալուց յետոյ:—Կուր գետը եւ նորա բողոքը: —Թաթառներ եւ նրանց կենցաղավարութիւնը: —Ջհանգիր—Խան:—Հայոց դիւղորայք եւ Գեղիջանի անտառը:—Վիրաւորեալներ, պատերազմի դաշտից:—Ղա-
րաբաղցի հայ կամաւորի պատմութիւնը:

Երբ ես թիֆլիսից դուրս եկայ, եղանակը պարզ էր: Չընայե-
լով, որ սեպտեմբերի կէսը անցել էր, մօթը տակաւին անտա-
նելի էր: Իմ ճանապարհորդական սայլակը սրընթաց կերպով վա-
զում էր կոկած խճուղու վերայ, որի հետ զուգահեռաբար ձգվում
էին հեռագրական թելեր, մինը արօյրի՝ միւսը փայտէ ձողերի վե-
րայ պնդացրած: Երեւակայում էի, թէ գտնվում եմ մի եւրոպական
աշխարհում: Այս տպաւորութիւնը երկար չէ տևում. մին էլ տես-
նում ես, անցաւ աւանակների մի քարաւան, մարդիկ նրանց վերայ
նստած, անդադար շարժում են իրանց ոտները, ծակձկում են նրանց
վզերը ձեռքներումը բռնած խբանով, որ ուշեմ կենդանիքը յա-
ռաջ գնան: Ահա անցնում են մի քանի թաթառներ եզների վերայ
նստած. սանձի փոխարէն մի պարան կապած է նրանց եղջիւրներից,
ծեծելով յառաջ են մղում ողորմելի դրաստները: Յանկարծ քո
ուշադրութիւնը գրաւում են զանգակների խուլ-նրդաշնակաւոր
ձայներ. նայում ես, մի շարք ուղտեր չափաւոր քայլերով ընթա-
նում են ճանապարհի երկարութեամբ. թուրք ուղտապանը նրանց
վերայ նստած, օրօրվում է և ինքնաբաւական հաճութեամբ ծխում է
իւր կարճիկ չիբուխը: Այդ էլ անցաւ: Ահա գալիս են արաբներ,
գոմէշներով լծած, և նրանց ծանր անիւների ճռճոցը ահագին
աղմուկ է բարձրացնում: Դու կարծում ես, նրանք շինուած են գուցէ
այն ժամանակներում, երբ երկաթի գործածութիւնը տակաւին
ծանօթ չէր մարդկանց. մի մեխ անգամ նրանց վերայ չը կայ, բոլորը
շինուած է փայտից, հին կոշտ ու կոպիտ ձևով: Արաբաների վե-
րայ կապերտից կազմուած են վրանաձև խուղեր, որոց մէջ երևում են
կանացի կերպարանքներ, երեսայներ, մի քանի հօւեր ոտներով կապած
վրանի ձողերին և կցօքներում դարսած զանազան իրեղէններ:—Դա
թափառաշրջիկ խաշնարածների մի ուրիշ է, որ վերադառնում է
արօտատեղերից: Եւ յանկարծ այդ հնադարեան խառնուրդի միջով

սլանում է մի փառաւոր կառք, որ տանում է իւր մէջ մի օրորդ վերջին մօղայի ձեով հազնուած, և մի տղամարդ կողքին նստած....

Ինչէր չեն գալիս ու չեն գնում քո մտքի մէջ, երբ նայում ես այդ խառնիճաղանջ բազմութեանը: Դու տեսնում ես մարդկային քաղաքակրթութիւնը իւր զանազան ելեւջների վերայ, սկսեալ խորին նահապետական օրերից մինչև մեր օրերը: Դու տեսնում ես զանազան երեսներ, զստազան հազուատներ, լսում ես զանազան բարբառներ:

Թիֆլիսից դուրս դալով, որքան գնում է մարդ, համարեա անուպատների միջով է անցնում: Լեռները, բլուրները, դաշտերը մերկ և այրուած են բոլորն: Միայն ձախ կողմում հեռուից հետևում է ճանապարհորդին Կուր գետը, որ իւր ծառազարդ եզերքով ձգվում է որպէս գեղեցիկ ժապաւէն: Նա ձգվում է զուգահեռաբար փոստայի ճանապարհի հետ, իսկ տեղ-տեղ թափնվում է բլուրների յետքում և կրկին երևան է գալիս, կարծես, քեզ ասելով համար այս խօսքերը. «Տես, որքան գեղեցիկ են իմ եզերքը... Բայց մարդիկ ծոյլ են, ինձանից օգուտ քաղել չեն գիտում, որ նրանց դաշտերն էլ գեղազարդ են...»

Մինչև Ալստաֆայ բնութիւնը միակերպ մեռած է: Տեղ-տեղ երևում են հողակոյտեր: Այդ հողակոյտերն շատ նման են այն շինուածքներին, երբ խլուրդները իրանց ստորերկրեայ բնակարաններից հողը դուրս փորելով, իրանց բոյների վերայ բլր սկներ են կազմում: — Իսկ այդ հողակոյտերի ներքոյ մարդիկ են բնակվում՝ գետնափոր խրճիթներում: — Դրանք թուրքի զիւղեր են: Թիֆլիսից մինչև Գարավանսարայ կոչուած հայոց զիւղը անգալար հանդիպում են այսպիսի բնակարաններ. անծանօթ մարդը երբէք չէ կարող կարծել, թէ նրանք պատկանում են մարդկանց, թէ նրանց մէջ կարող էին ապրել կենդանի արարածներ: Այդ գետնափոր խրճիթները մի տեսակ գերեզմաններ են, այն զանազանութեամբ միայն, որ նրանց մէջ կարելի էր շունչ քաշել:

Ինձ պատահել է ամառն ևս անցնել այս զիւղերի միջով, մի մարդ, մի անասուն անգամ չէ երևում. բոլոր խրճիթներն դատարկ են: Այն ժամանակ նրանք գնացած են լինում հեռաւոր լեռների վերայ իրանց անասունների համար արօտ որոնելու: Իսկ այս անգամ, երբ ես անցայ, սեպտեմբերը մօտենում էր իւր վախճանին և խաշնարածները արդէն վերադարձել էին եայլաղից (արօտա-

տեղերից:) Եւ շատ անգամ տեսնում ես, իւր խրճիթի բլրակի վերայ կանգնած է մի տղամարդ, կռացած իւր երկայն մահակի վերայ: Մի ահագին խէնջար քարէ ընկած իւր դօտուց և լայնաբերան կախած է կողքից: Նրա այրական դէմքը քաջազնական է, և աւագակային աչքերում կարդացվում են այս խօսքերը. «Եթէ դու զիշերով անցնէիր, իմ հաշիւը կը վերջացնէի քեզ հետ»...

Այս կողմերում թաթառներն զխաւորապէս տարածուած են Ղազարի, Բօրչալուի և Շամշադիլի գիւղօրայքում, և նրանք տուել են մեզ ամենաընտիր աւագակներ, որպիսի են Քօռ - Զամալը, Խամայելը, Դաշի - Դամուրը և այլն: Եւ ամեն տարի Մեքայի փոխարէն բազմաթիւ ուխտաւորներ ճանապարհ են գցում դէպի Սիբիրիա...

Այս կողմերի թաթառներն կրօնքով պատկանում են սուրհի ազանդին. մի քանի գիւղեր միայն ունին մօլլալար, որոնց գործն է՝ ծնածը թլփատել, մեռածը թաղել և քէբինը (ամուսնութիւնը) հաստատել: Արժարանը նրանց մէջ աներևակայելի բան է. շատ գիւղեր մ'էջիդ ևս չունեն: Այդ պատճառաւ ժողովուրդը զուրկ է մնացել մինչև անգամ մահմետական կրօնի բարոյական ազդեցութիւնից, և բաւականանում է կոյր մոլեռանդութեամբ միայն, իրան մահմետական և Աստուծոյ արքայութեան ժառանգորդ համարելով, իսկ ոչ - մահմետականներին — դժոխքի որդիք:

Աշխատութեան մէջ շատ ծոյլ են այս կողմերի թաթառները. ցանում են այնքան միայն, որքան իրանց պէտք է և զխաւոր պարսպունքը նուիրած են խաշնարածութեան: Տղամարդիկ որ և իցէ արհեստով չեն պարապվում. կանայք միայն խուլում են իրանց ոչխարների բուրթը, թել են մանում և կապերաներ են գործում: Նրանց կապերաներն թէև այնքան նուրբ չեն, բայց նշանաւոր են իրանց սոկունութեամբ: Թաթառները գնում են զանազան արհեստագործական արդիւնաբերութիւններ թիֆլիսում, այնտեղ վաճառելով իրանց անասունները և մասնաւորապէս ալիւր: Այն ագարակային բերքերը, որ ստացվում են թիֆլիսում Սողանլուի կողմերից, այստեղ Պարսկաստանից եկած թուրքերի աշխատութեան արդիւնքն է. տեղացիք դեռ անընդունակ են երկրագործութեան այս ճիւղի մէջ:

Մի իջևանում ոչինչ չը գտայ ուտելու և ստիպուած եղայ գնալ մերձակայ թուրքի գիւղ մի բան գնելու: Իսկոյն մի խումբ գալլանման շներ թափուեցան իմ վերայ: Ինձ պաշտպանեց մի կին, որ իսկոյն դուրս թռաւ գետնափոր խրճիթի ծակից: Կինը ամեն ժո-

ղովորդի մէջ աւելի փափուկ սիրտ ունի: Նա շատ ցաւեցաւ տեսնելով, որ իմ պալտօի փէշը ճղած է:

— Հաց ունի՞ս հարցրի նրանից:

— Այո բոլորէիս կը պատրաստեմ, ասաց նա:

— Ուրիշ ի՞նչ ունիս:

— Կաթ, մածուն, ձու կը գտնուի:

Նա հրաւիրեց ինձ նստել իւր խրճիթի դրանը գտնուած հողաթումբի վերայ, մինչև ինքը կը պատրաստէր ինձ համար ուտելիք: Ես սիրով յանձն առայ նրա հրաւերը, մտածելով, որ փոստայի իջևանում պատրաստի ձիեր չը կային, հարկաւոր էր մի քանի ժամ սպասել: Իսկոյն հաւաքուեցան իմ շուրջը մի քանի կիսամերկ երեխաներ ահագին փափախներով (զլխարկ) և սկսեցին հետաքրքրուլթեամբ նայել ժամացուցիս շղթայի վերայ, կօշիկներիս վերայ, նկատողութիւններ անելով և խնդալով: Դրանք տան տիկնոջ որդիքն էին: Հագիւ թէ մի ամենափառաւոր պալատ իւր բոլոր կենսական յարմարութեամբ կարող է ծնել այնպիսի առողջ և պնդակազմ երեխաներ, որպէս էին այն բոբիկ լամուկներն: Երեխայք սիրելի են միշտ, ինչ ազգից և լինէին նրանք: Ես սկսեցի հանաքներ անել նրանց հետ: Մայրը ուրախանում էր, երբ տեսնում էր որ իւր զաւակները սիրվում են: Նա իսկոյն կրակ վառեց օջախի մէջ, դրեց նրա վերայ երկաթէ կասկարան և նրա վերայ նոյնպէս երկաթէ մի լայն սինի (սաջ). այնուհետև իսկոյն խմոր հունցեց և նրանից կլորիկ բազարջներ շինելով, ձգեց սինու վերայ: Այդ գործողութիւնը կատարվում էր զարմանալի արագութեամբ: Մի քանի րոպէի մէջ նոր թխած հացը արգէն պատրաստ էր:

Ես բոլոր ժամանակը լուռ նայում էի ժիր տանտիկնոջ վերայ: Նա շատ հասակաւոր չէր, եռեսուն տարեկան հազիւ կը լինէր, բայց իւր նուրբ և ջլուկ կազմուածքով եղջերուի նման դիւրաշարժ էր: Հազուադէպ խիստ պարզ էր իւր ինքնուրոյն ձևով: Կարմիր շիւլայի շապիկը հասնում էր մինչև ոտները, որի կուրծքը սկսեալ պարանոցէն մինչև զօարն ունէր լայն բացուած օձիք, եզերաւորած արծաթի դահեկաններով: Պարանոցը, բազուկները և սրունքները զարդարած էին գոյնզգոյն յուլունքներով: Շիւլայի շապիկի վերայ հագած ունէր կարճիկ կոշիկ, նոյնպէս զարդարած դահեկաններով: Գլխի պաճուճանքը աւելի փառաւոր էր, նա բազկանում էր գոյնզգոյն թաշկինակներից, որ կազմում էին զազաթի վերայ մի կո-

նաձև բարձրութիւն և իրանց դրոշակներով թափվում էին թիկունքի վերայ: Ամեն մէկ շարժուելիս, նա ամբողջ մարմնով զբոսնում էր. այդ ձայնը պատճառում էր նրա մէջ մի առանձին բերկրութիւն, որ առեւելի նման էր կանացի ցուցամոլութեան:

Այս կողմերի թաթառների կանայքը, չը նայելով մահմետական կրօնի դրած խիստ արգելքներին, իրանց երեսը չեն ծածկում, աղամարդից չեն թաղնվում, այլ արձակ համարձակ խօսում են: Այդ պէտք է վերաբերել նրանց ազատ կեանքին, որովհետև որպէս խաշնարած մի ցեղ, զերծ են մնացել փակուած կեանքից: Բայց ինձ երևաց, որ տանտիկինը ուրախ չէր, մի ներքին տխրութիւն երևում էր դէմքի վերայ: Նա շատ սակաւ էր խօսում:

Ես խիստ ակնորժանօք կերայ պատրաստած ճաշը. երբ առաջարկեցի փող, նա չընդունեց, ասելով.

— Ափսոս որ մարդս տանը չէ և մեր ոչխարները դեռ չեն դարձել դաշտից, մենք քեզ համար մի գառն կը մորթէինք, և օրերով մեր տանը կը պահէինք:

— Այսքանով ես դարձեալ շնորհակալ եմ. բայց դուք ընդունեցէք արծաթը, ասացի ես:

— Մենք սովորութիւն չունինք, պատասխանեց նա. — Եթէ դու ուզում ես մեզ մի լաւութիւն անել, մի թուղթ գրիր:

— Ի՞նչ թուղթ:

— Գրիր, որ եղբօրս թողնեն բանտից:

— Մի՞թէ նա բռնուած է և ի՞նչ բանի համար:

Տիկինը փոխանակ պատասխանելու, սկսեց զանգատուիլ ժամանակի վատութեան վերայ, ասելով:

— Վատ ժամանակներ են, պարոն, մի բանի ձեռք չես կարողանում դիպցնել, իսկոյն բռնում են ու ծախն են կոխում.... էլ ի՞նչով պէտք է ապրել, տուն ու տեղ պահել... բայց այսպէս չէր առաջ....

Ես հասկացայ, որ աւազակուհու ինձանից պահանջածը մի խնդիրք գրեւէր, որով նա յոյս ունէր, թէ իւր եղբայրը կազատուի բանտից: Բայց դժբախտաբար ես ոչ փաստաբան էի և ոչ խնդիրք գրող, որ կարողանայի ազատել մի քրէական յանցաւոր:

Ես իմ շնորհակալութիւնը յայտնելով հեռացայ, երբ լջեալից իմացում տուին, թէ ձիերը պատրաստ են:

Փոստայի իջեանների սայլապաններն այս կողմերում ըստ մե-

Ժի մասին հայեր են: Ես եկայ, սայլակը տակաւին լծած չէր. դեռ նոր օծում էին անիւները և ձիերը դուրս քաշում ախոռից: Աւելի քան տասն մարդիկ և ինքն ստարօստան զբաղուած էին այս գործով. մի հարսյ — հրոց էին բարձրացրել, որ Աստուած ազատէ. մինը ձիու վերայ էր բարկանում, միւսը սանձերը և սայլի թուկերն էր այս կողմ և այն կողմ քաշքշում, երրորդը քաղաքավարի հայհոյանքներ էր թափում բերնից. մի խօսքով, շունը տիրոջը չէր ճանաչում: Մի ամբողջ ժամ տեւեց այդ բարեկոնեան խառնակութիւնը, տակաւին սայլակը պատրաստ չէր: «Ահա հայի ամեն գործ այսպէս է կատարվում, մտածում էի ես. խօսում են ու խօսում, բայց բան չեն շինում: Այդ խիստ յատկանիշ է մեր բնաւորութեանը:

Մութը պատել էր, երբ ճանապարհ ընկայ, թէ և զիշերով այս կողմերում շատ վտանգաւոր է ուղևորութիւնը, բայց ինչ պէտք է արած....

Գիշերից բուսական անցել էր երբ հասայ Աղստաֆայի իջևանը. այստեղ ես ծանօթացայ նորին պայծառափայլութեան Զհանգիր — խանի հետ, որ դառնում էր Եւրոպայից, Պարսկաստան էր գնում: Նորին պայծառափայլութիւնն երևելի Սուլէյման-խանի որդին է, որ իւր ժամանակին Պարսկաստանի առաջնակարգ պետական անձինքներից մէկն էր. նա երկար ժամանակ վարեց ամբողջ Շիրազի և Սպահանի նահանգների փոխարքայութիւնը և իւր հաւատարիմ ծառայութեան փոխարէն ստացաւ տիտղոսս՝ մօհտամիդ — դօվլայ (պետութեան հաւատարիմ): Նա ազգաւ հայ էր և մինը այն ազնուականներից, որ Աղայ — Մամատ — խանը Թիֆլիսից տարաւ Թէհրան: Իսկ որպէն՝ Զհանգիր — խանը այժմ Գրան մօտ նոյն նշանակութիւնն ունի, որպէս իւր արժանայիշատակ հայրը: Նա իւր անշահասէր և հաւատարիմ ծառայութեամբ արժանացած է Միր — փանջի (զենեակալ — ինժեանտերիայի) աստիճանի:

Զհանգիր — խանը վարում է մեծամեծ պաշտօններ. նա ընդհանուր Պարսկաստանի զինապետը և վառօդապետն է. նա, որպէս հմուտ մեքենագէտ և ճարտարապետ, առաջինը եղաւ, որ Թէհրանում հիմնեց մի գործարան թնդանօթներ ձուլելու և զինուորների ստիական զէնքերի ձեւը եւրոպականի փոխեց: Բացի դրանից Զհանգիր — խանը Շահի գաղտնի խորհրդարանի անդամ է, իսկ արքունիքում կատարում է զխաւոր սննեկապետի պաշտօն: Զհանգիր — խանը ունի և զանազան զրական աշխատութիւններ պարսից

լեզուով, որպէս է նրա Տելեմաքի Թարգմանութիւնը Ֆրանսիերէնից: Իբրեւ պետական անձն նա խիստ գործունեայ է և հանձարեղ և իբրեւ մարդ ազնիւ է և բարի: Նա ունի մի եղբայր ևս Նարիման-խան անուանով, որ մի ժամանակ Աղէքսանդրիայի հիւպատոս էր պարսից կողմից. դա երևելի Տատեանների փեսան է և շատ անգամ պարսից մեծամեծ ծառայութեանց մէջ մտած է:

* * *

Աղստաֆայից սկսած բնութիւնը հետզհետէ կենդանանում է. չոր ու ցամաք լեռները, բլուրները և դաշտերը ծածկվում են թփերով ու մացառներով և երբ ձանապարհորդը մտնում է Գելիջան գետի հովտի մէջ, ամբողջ տարածութիւնը հովանաւորուած է թթենի ծառերով և դարևոր ընկուզենիներով: Այս տեսարանը միակերպ է մինչև հայոց Քարվանսարայ գիւղը, իսկ այստեղից սկսւում է Գելիջանի գեղեցիկ անտառը: Այնուհետև երևում են հայոց գիւղօրայք: Խճուղին, ոլոր-մոլոր պտոյտներ անելով, գնում է մի նեղ ձորի միջով և Գելիջանի սրնրթաց գետը չէ բաժանվում ճանապարհորդից: Տեսարանները հետզհետէ փոխվում են, երևան հանելով նորանոր պատկերներ՝ նոր գեղեցկութեամբ:

Հայոց գիւղօրայքը թէ իրանց դիրքով և թէ շինութիւնների ձևերով շատ չեն զանազանվում Թաթառների գիւղերից, որոնց մի մասնաւոր նկարագիրը տեսաւ ընթերցողը:—Գարձեալ գետնափոր խրճիթներ, դարձեալ մարդիկ ապրում են խլուրդների նման ստորերկրեայ ծակերի և խորշերի մէջ: Բայց Թաթառների այս տեսակ կեցութիւնը հասկանալի է, նա յառաջ է եկած աւելի տեղական հանդամանքներից. նրանց բնակած տեղերում ծառ, փայտ կոչուած բաները չը կան: Բայց բոլորովին աններելի է Գելիջանի անտառներում գետնի տակում ապրիլ:

Այս կողմերի հայերը շատ նման են իրանց հարևան Թաթառներին նաև հագուստի ձևերով ու գիւղական տնտեսութեամբ: Երկրագործութեամբ սակաւ են պարապվում, որովհետև անտառներում ցանելու հողեր շատ քիչ ունեն: Այս հանգամանքը պէտք է զարգացնէր նրանց մէջ անասնապահութիւնը, որոյ համար տեղական յարմարութիւններ ունին. բայց դրա մէջ նոյնպէս աւելի յառաջ չեն գնացած, անասուններ պահում են այնքան, որքան իրանց

պէտք է. այսինքն, թէ բերքը և թէ նոյն իսկ անասունները այնքան չեն բազմացնում, որ վաճառքի նիւթ դառնան:

Շատերն ունեն հին ձեով արաբաներ, եզն կամ զոմէշ լծած, որ բանեցնում են ծանրութիւններ փոխադրելով: Բայց նրանք, որ անտառների խորքումն են բնակվում և հեռու են փոստայի ճանապարհից, շատ աղքատութեան մէջ են ապրում:

Բայց տեղ-տեղ երևում են դուքաններ, համեմատաբար աւելի փառաւոր շէնքերով. հայ մանրավաճառը դասել է նրանց մէջ ամեն տեսակ իրեղէններ և փող է որսում: Այս դուքաններում ամեն տեսակ բաներ ծախվում են, սկսեալ զինուց, արաղից, պանրից, սոխից, սխտորից, — մինչև թէյ, շաքար, երեսայոց խաղալիքներ և զանազան տեսակ գործուածներ: Այնտեղ ցանկացողը կարող է նաև ճաշ և ընթրիք ստանալ: Ինձ պատահեց այսպիսի մի դուքանում փոքր ինչ ճաշել: Անգութ դուքանչին այնպէս անողորմ կերպով կողոպտեց ինձ, որ ես իսկոյն մտաբերեցի Տենարգիէի պանդոկը «Թշուառների» մէջ....

Դեղջանի անտառում ծառերի խուլ և ստուարախիտ հովանոյ տակ շատ անգամ տեսնվում են վրանների ամբողջ շարքեր, որոնց մէջ դարմանում են պատերազմի դաշտից բերած վերաւորները: Նոյն վրանների մօտ տեսնվում են թարմ գերեզմանատներ, մի մի սև խաչ միայն տնկած անշուք հողադամբարանի վերայ: Ո՞վքեր են պառկած այն խաչերի տակ, ի՞նչ ազգից են, — յայտնի չէ. ոչ մի արձանագրութիւն չէ պահպանել նրանց յիշատակը... յայտնի է միայն, որ կռուի դաշտից բերուած զինուորներ են:

Ինձ պատահեց մի գիւղացի քահանայ, որ իւր տիրացուի հետ զիմում էր դէպի վրանները: — Ո՞ւր, տէր հայր, հարցրի նրանից: — Այստեղ մի հայ տղայ է մեռած, գնում եմ թաղեմ, ասաց նա և հեռացաւ:

Ես հետաքրքրուեցայ մօտենալ վրաններին, բայց մեռելի մօտ չը գնացի. ինձ զրաւում էին կենդանիքը: Իւրաքանչիւր վրանում կազմուած էր երկու մահճակալ ցամաք ոստերից հիւսած, որոնց վերայ պառկած էին դեղնած, արիւնաքամ եղած հիւանդներ: Այստեղ ու այնտեղ սպիտակ գլխարկներով պտըտում էին մանկահասակ աղջիկներ. — դրանք «զթութեան քոյրեր» են:

Ինձ զրաւեց մի երիտասարդ, որ դեռ ոչ բոլորովին առողջացած, մի ծառի տակ նստած էր վրաններից հեռու: Նա նստած էր

միայնակ և տաքանում էր վաղորդեան արեգակի ճառագայթներով: Եւ մօտացայ նրան, երբ ասացին որ երկուսսարդը հայ է: Նա իւր մաշուած տկարութեան մէջ տակաւին պահպանել էր այրական քաջագնութիւնը: Երկուսսարդը զարաբաղցի էր, մինը այն հայ կամաւորներից, որ կոտորուեցան Բայազէտի մօտ: Նա խնդրեց ինձանից ծխախոտ. ես շինեցի նրա նամար մի սիգար, երբնշմարեցի որ ձեռքերը դողդողում էին: Ինձ շատ հետաքրքրական էր լսել Բայազէտի անցքը այն տղամարդից, որ նոյն կռուի հերոսներից մէկն էր: Նա հաճեցաւ պատմել:

«Երբ տէր-Ղուկասովն, ասաց նա, յառաջ գնաց դէպի Սուրբ Յովհաննէսի և Ալաշկերտի կողմերը, Բայազէտը պահպանելու համար թողեց շատ փոքր զօրք,—մի քանի հարիւր սօլդատներ միայն և նոյն թուով ձիաւորներ, որ հաւաքուած էին հայ և թուրք կամաւորներից: Եւ աւելի մեծ զօրութիւն այնտեղ պահելու պէտք չը կար քանի որ ոչ մի կողմից վտանգ չէինք սպասում: Թէ հայ և թէ թուրք կամաւորները խառն էին միմեանց հետ, թուրք խաների զլխաւորութեան ներքոյ:

«Բայազէտի հայերն, որ ամեն կողմից մեզ լուրեր էին բերում, շատ անգամ ասում էին, թէ քուրդերի և բաշի-բօզուկների մեծ բազմութիւն մի շէյխի ¹⁾ առաջնորդութեամբ գալիս են Բայազէտի

¹⁾ Քրդերը եկան Բայազէտի վերայ երկու շէյխերի առաջնորդութեամբ, որոնց մէկն էր՝ շէյխ - Իբրադուլլան, իսկ միւսը՝ շէյխ - Ջալալէդդինը: Վերջինը, դեռ Բայազէտ չը հասած, քրդերի Շիկակ կոչուած ցեղի զլխաւոր Ալի-աղայի որդիների հետ ոչնչացրուց փոքր—Հազրակի հայոց 24 զուգերը, թէ և բնակիչները թուրքաց հպատակներ էին: Նա իւր ճանապարհի վերայ հայերին կոտորելով և կողոպտելով, անցաւ դէպի Բայազէտ: Խեղճ հաղթակեցիք հազիւ կարողացան իրանց զլուխը աղատել և թողնելով Տաճկաստանի հողը, 1000 ընտանիքով անցան պարսից Սալմաստ գաւառը, տեղային հայերի մօտ ապաստանելով:

Իսկ շէյխ - Իբրադուլլան կատարեալապէս պաշտովում է ամբողջ Սօվուխ-Բուլախի, Թար-գաւառի, Մար-գաւառի և Լէշնիի կողմերի քրդերից: Այն բաղնիքի ջուրը, ուր նա լուացվում է, քրդերն իրանց մէջ բաժանում են և վարդաճրի տեղ սրսկում են իրանց մօրուքի վերայ: Այդ հին չարագործը վաղուց յայտնի է իւր անգթութիւններով և մոլեռանդութեամբ: Լաւ չեմ յիշում, կարծեմ տաան տարի առաջ նա Քուրդիստանում քանդել տուեց ասորոց մի հին և հոյակապ վանք, ուր նեստորական ասորի-

վերայ և նրանք խնդրում էին, որ վաղորօք իրանց թոյլ արուի հեռանալ Բայազէտից: Ոչ ոք նրանց չէր լսում, և մանաւանդ մի մարդ, հաւատացնում էր, թէ բոլորը սուտ է, և ամենեւին երկիւղ չը կայ: Այս մարդը մի կապալառուի գործակատար էր, որին յանձնուած էր, որպէս ասում էին, բաւականին մեծ գումար գարի գնելու համար: Նա քաղաքի մէջ ազդեցութիւն ունեցող մարդերից մէկն էր: Թէ ի՞նչ մտքով էր նա մեզ խաբում, ես չը գիտեմ, միայն բայազէտցի հայերն, երբ որ տեսան քուրդերը մօտենում են, իրանց իրեղէնները թագցրին հարեան թուրքերի տներում այն մտքով, որ նրանց մօտ կարող էին թաքտ պահել թշնամու յափշտակութիւնից: Այդ մի տեսակ պարտք էր, որ հայերը պահանջում էին նրանցից, որովհետեւ ուսանեն առաջին անգամ Բայազէտ մտնելու ժամանակ՝ թուրքերն էին իրանց կայքը թագցրել հայերի տներում, մտածելով որ գուցէ կը կողոպտեն ուսանեն:

Վերջերը և բաշի-բօզուկները եկան մօտ 20 հազար հոգի բաղմութեամբ, նրանց հետ միացած էին աւելի քիչ թւով կանոնաւոր զօրք: Բայազէտը պաշարուեցաւ: Մեր սօլդատները և կամաւորները մի փոքր մասը հաղիւ կարողացան բերդը մտնել և այնտեղ պաշտպանուել: Մենք մնացինք բերդից դուրս, որովհետեւ ամենիս համար տեղ չը կար...: Բերդի մէջ մտնողների թւում էր և այն մարդը, որ մեզ հաւատացնում էր, թէ քրդեր չեն գալու:

Ներս, սկսեալ վաղ ժամանակներից, սովորութիւն ունէին թաղել իրանց պատրիարհները և եպիսկոպոսները: Նա չը խնայեց մինչև անգամ այն պատկառելի գերեզմաններին, բոլորը քանդել տուեց: Գերեզմաններից դուրս եկան Սուրբ Գրքի հատորներ, մագաղաթի վերայ գրուած.— դա մի սովորութիւն էր զնել բարձրաստիճան եկեղեցականների դագաղի մէջ, հանգուցեալի կուրծքի վերայ Աստուածաշունչի մի օրինակ:— Այս թանգազին հնութիւնները բոլորը շէյխը այրել տուեց: Քուրդիստանում գտանվող ամերիկացի միսիօնարներն յիշեալ սրբապղծութեանց մասին հաղորդեցին Մուսուլի և Տրապիզոնի անգլիացոյ հիւպատոսներին, իսկ վերջինները իմացում տուին Կ. Պօլիս իրանց ղեսպանին: Դեսպանը բողոքեց Բարձ. Դրանը. բայց Դուռը անկարող եղաւ պատժել չարագործին, երկիւղ կրելով քրդերի ընդհանուր ապստամբութիւնից:

Ներկայ պատերազմը աւելի լայն ասպարէզ տուեց շէյխի մղեռանդութեանը. նա հրատարակեց, թէ բոլոր քրդերի թաւախը (ամուսնական կապը) քակտուած կը լինի, եթէ չը մասնակցէ ռաբազան պատե-

«Քրդերը ոչ միայն տաճկաստանցիք էին, այլ նրանց հետ խառնուել էին նաև պարսկահայատակ քրդեր, և նրանք տեղային քրդերից, որոնք ընդունել էին ռուսաց հպատակութիւն: Այդ դեռ բաւական չէ, թշնամու կողմն անցան և զիւանցի քրդերն, որոնք վաղուց ռուսաց հպատակներ էին և բնակվում էին Արարատեան նահանգում: Այդ չարագործներն էին, որ կողոպտելով Ալաշկերտի գիւղօրայքը, յափշտակեցին շատ կանայք և աղջիկներ, տարան Արագած լեռների վերայ, և այնտեղ իրանց գազանական կիրքը կատարէն յետոյ, բոլորին սպանեցին:

«Մենք, հայ ձիաւորներս, սրպէս ասացի, մեծ մասամբ բերդից դուրս մնացինք: Մեր մահը արդէն հասել էր. բայց վճռեցինք կռուիլ և այնպէս մեռնել: Մերոնք լաւ էին ընդդիմանում, քանի որ վառօդ և զնդակ ունէին, բայց երբ որ բոլորը սպառուեցաւ, այնուհետև սկսեցին սրերով վըայ տալ: Բայց մեր անբախտութիւնը նրանումն էր, որ մենք կոտորվում էինք երկու կողմից — թշնամուց և մեր ընկեր թուրքերից: Մեզանից ազատուեցան նրանք միայն, որ փախան, իսկ մնացածներն բոլորն ընկան:

«Այնուհետև քրդերն մտան քաղաքը: Սկսուեցաւ սարսափելի կոտորածը: Բարբարոսի սուրը ոչ սեռի էր նայում և ոչ հասակի, պատահածը միակերպ մորթում էր: Քրդերի հետ խառնուեցան նաև տեղային թուրքերն: Այնպէս որ, Բայազէտի 400 — տուն հայ բնակիչներից միայն 100 ընտանիք ազատուեցան դէպի Պարսկաստանի

րազմին:» Դա քրդերի մէջ մի մեծ բան է, ^{այն} մի ամբողջ ժողովուրդ չէլիսի մի լոկ խօսքով զրկվում է իւր կնիկներից....

Իւր քարոզների մէջ շատ անգամ զրգուում էր նա ժողովուրդը այսպիսի խօսքերով. «Դուք ամենեւին ^{այն} երկիւղ չունենաք գաւուորների հետ կռուելուց. ես կը կարգամ մի աղօթք և նրանց գնդակները կը դառնան դէպի իրանց: Դուք ձեր ձեռքով խնձորի նման կը բռնէք նրանց թնդանոթների գնդակները և կը ձգէք դէպի նրանց բանակը: Ձեր անձերը պաշտպանուած կը լինի աներեւոյթ կերպով երկաթէ պարիսպներով և թշնամու զէնքը մուտք չի գործի այնտեղ: Կսպանուին ձեզանից միայն թերահաւատները և նրանք, որ բոլոր անձնազոհութեամբ չեն դիմի դէպի կրօնի պատերազմը:» Նա շատ անգամ պատմում էր իւր տեսիլները, թէ որպէս մեծ մարդարէն երևում է իրան և տալիս է զանազան հրահանգներ գաւուորներին ոչնչացնելու: Ահա այսպիսով նա կարողացաւ համախմբել քրդերի կատաղի բազմութիւնը:

Մագու քաղաքը վախչելով ¹⁾ իսկ մնացածը կամ սպանուեցան, կամ քրդերի ձեռքը գերի ընկան:

«Բայազէտի հայրը հարուստ էին, այս պատճառաւ յափշտակութեանը և կողոպուտին ոչ թիւ կար և ոչ համար. ինչ կարողանում էին վեր էին առնում, ինչ որ չէին կարողանում կրակ էին տալիս և այրում էին: Մի քանի օրուայ մէջ այն գեղեցիկ քաղաքը աւերակ դարձաւ:»

Եւ ընդհատեցի իմ խօսակցին, հարցնելով թէ ի՞նչ եղաւ այն պարոնի գարին, որ հաւատացնում էր թէ քրդերը չեն գալու:

«Ձը գիտեմ, ասաց նա, միայն չար լեզուները այսպէս էին պատմում, թէ նա իսկապէս գարի չունէր, միայն գնելու համար մեծ գումար ունէր իւր մօտ, որ առնելով բերդը քաշուեցաւ: Ասում են, թէ նա սիրով սպասում էր մի այսպիսի սարսափելի խռովութեան, որ իւր խազէյն երին ասէ, թէ կողոպտուեցայ...»

— Բայց ի՞նչ եղան բերդի մէջ մոնողները, հարցրի ես:

Նրանք երկար մնացին այնտեղ, անտանելի տանջանքով համբերելով քաղցի և ծարաւի, մինչև մի աբարանցի հայ տղայ, որ լաւ քրդերէն խօսել գիտէր, իրան քուրդ ձեացրուց և քրդերի բազմութեան միջից անցնելով, գնաց խաբար տարաւ և այնուհետև Տէր-Ղուկասովն եկաւ նրանց ազատեց:

¹⁾ Մագուի Ալի - խանի որդի Թէմուր - աղան շատ մարդասիրութեամբ ընդունեց յիշեալ ողորմելիներին, իւր ամբարներից բաժանելով նրանց հաց և իւր սեպհական ֆիշմիշ - թափայ կոչուած հայոց գիւղում բնակութեան տեղ տալով, հրամայեց տեղային հայերին օգնել նրանց: Ոչ սակաւ գովասանաց արժանի է և Թաւրիզում հայ հասարակութեան ազգավայել զթասրութիւնը այդ թշուառների վերաբերութեամբ, որոնք Անդրէաս Սրբազանի յորդորանօք բարեհաճեցան թէ դրամով և թէ այլ կենսական պէտքերով օգնել նրանց: Բայց ցաւում ենք, որ Ռուսաստանի հայերն համարեա թէ մոռացել են, որ զաղթականների մի մեծ հատուած այժմ բնակվում են պարսից Սալմաստ գաւառում և Մագուի գիւղերում: Ռուսաստանից միայն ի նկատի ունին ալաշկերտցիներին, որոնք անցել են ռուսաց հողի վերայ, բայց չը գիտեն, որ Պարսկաստան գնացողների վիճակը նոյնպէս բարոքելու կարօտութիւն կայ: Եթէ մեր նպատակն է օգնել մի թշուառացած ժողով դիպէտք է խտրութիւն չը դնել նրանց մէջ, մանաւանդ որ բոլորն մի և նոյն հանգամանքների պատճառաւ անբախտացած են...»

Այստեղ վերաւորը կտրեց իւր պատմութիւնը, աւելացնելով. «Հատ բան կայ ասելու, բայց լեզուս չէ բռնում որ ասեմ... այս տեղը որ ծակեց գնդակը (նա ցոյց տուեց իւր թիկունքը), թշնամու գնտակ չէր, այլ իմ ընկեր թուրքը վարկեց: Նա զարկեց այն ժամանակ, երբ ես իմ հրացանը ուղղեցի դէպի քրդերի առաջնորդ շէյխը, որ սպիտակ պատանը հագին առաջէր ընկած և քաջալերումէր իւր կատաղի զինուորները...»

Բ.

Սեւանայ լիճը:— Աշոտ երկամ:— Հայ - զաղթականներ:— Եզդիներ:— Հայ - զաղթականների վիճակը:— Ախտայ գիւղը:— Տիրացուի խրճիթը:— Գաղթականի մահը:— Ծերունի ալաշկերտցին ու նրա խօսակցութիւնները:— Ինչպէս են վարվում տեղացի հայերը զաղթականների հետ:

Դեռիջանի անտառը վերջանում է մալականների Սիմեօնովկայ կոչուած գաղթաշէնքի մօտ, որից փոքր ինչ հեռու ճանապարհից դուրս ընկած է հայոց բոզի գիւղը: Այստեղից սկսեալ թէև սարերը ծառերից մերկանում են, բայց նրանց պարարտ սևահողը ծածկը վում է ձոխ արօտներով, որոնք թաւիշեայ կանաչ պաստառների նման տարածուելով լեռների ալիքաւոր բարձրաւանդակի վերայ, հետզհետէ ներկայացնում են աւելի գեղեցիկ տեսարաններ:

Ճանապարհը բարձրանում է միշտ դէպի վեր ու վեր: Յանկարծ երևում է Սեւանայ լիճը իւր հիանալի գեղազրական եզերքով: Նա որպէս պարզ-կապտագոյն հայելի դրած է լեռնային շրջանակի մէջ, մի քանի հարիւր ֆուտ բարձր ծովային մակերևութից: Երեկոյեան ժամն էր երբ հասայ այստեղ: Հիռուից տեսնվում էին, թափանցիկ մառախուղի միջից զուրս ցցուած, Նոր Բայազէդի սարերի ձիւնապատ գագաթները: Արևի վերջալոյսը ճառագայթելով նրանց վերայ, ոսկեջրէ էր ամպերը կարմիր—հրագոյն բոցերով, որոնք միախառնուելով լճակի մանիշակագոյն տարածութեան հետ, կազմում էին մի հիանալի տեսարան, որոյ նմանը գուցէ միայն Զվեցերիաշում կարելի է տեսնել:

Իմ սայլաւը այժմ սկսեց լեռնային բարձրութիւնից դէպի ցած իջնել: Ներքևում, լճի ափերի մօտ երևում էին հայոց Զիբուխը գիւղի խրճիթները: Լեռներից ոչխարներին քշում էին դէպի գիւղը. մի տեղ կալէին կասում, մի տեղ հնձում էին. գիւղական

կեանքը եփ էր գալիս իւր անխոնջ գործունէութեան մէջ: Երևում էր որ այդ մարդիկը ծոյլ չէին. բայց ի՞նչու այնքան աղքատ էին....

Սևանայ լիճը շրջապատող աշունքը շատ նման է գարունքի: Այստեղ բնութիւնը, կարծես, նորից աշխատում է վերադարձնել իւր մանկութիւնը ասելով, թէ ես ծերանալ չեմ ուզում: Սար ու դաշտ և ձորեր՝ բոլորն ծածկուած են կանաչով: Ամառուայ տօթերից խամրած ծաղիկները նորից կոկոն են արձակում, նորից բացուել են սկսում:

Մինչև մալականների Ելենովկայ գաղթաշէնքը ճանապարհը գնում է լճի եզերքով: Երբ տասն և հինգ վերստի չափ առաջանում ես, ջրի կապտագոյն մակերևութի վերայ, եզերքին մօտ երևում է մի մթին կէտ, որ գալով ընդարձակվում է և կղզու ձև է ստանում:— Դա Սևանայ անապատն է: Ահա երևում են կաթուղիկէի խաչազարդ գմբէթներ: Այստեղ հաւաքուած են աշխարհից հրաժարուած արեղաններ և ամբողջ տասն և հինգ դար նրանց սաղմոսների օրհներգութիւնքը բարձրանում են դէպի Յաւիտենականի աթոռը:

Սևանայ լճի մօտից անցնելիս ես մտաբերում եմ մեր պատմական անցեալը, թէ 5 դար առաջ այս լճի գեղեցիկ եզերքը պատկանում էին մեր պապերին: Այստեղ առաջին անգամ մեր գեղում Պապը հիմնեց իւր գաղթաշէնքը և այս կանաչազարդ լեռների վերայ արածում էին այն քաջ հովուի ոչխարները:

Այս մտածութիւնները ինձ քցել էին մի տեսակ երևակայական ցնորքների մէջ: Կարծես, ինձ լսելի էին լինում ձիերի խրխիջ և ոտնաձայների որոամունք. աղեղների ճայթիւնը թնդեցնում էր օդը և նետերը կարկուտի նման թափվում էին: Սարերը և խորին ձորերը լիքն էին հրոսակների բազմութեամբ, որոնք այնքան կատաղած էին, որ մի քանի րսպէում ուզում էին լափել, սպառել լիճը, կամ խորասոյգ առնել այն փոքրիկ կղզին, որտեղից խաչեր էին փայլում: Բայց ահա կղզուց բաժանուեցան տասն նաւակներ, նրանց իւրաքանչիւրի վերայ կան տասնից պակաս տղամարդիկ, որոնք մի կողմից պատերազմում են ալիքների հետ և յառաջ են մղում նաւակները, իսկ միւս կողմից իրանց նետերով կռվում են վայրենի բազմութեան հետ, որ սպառնէ լճի ափերը: Եօթանասուն քաջեր դուրս թռան նաւակներից: Նրանք կայծակի արագութեամբ մտան թըշ-

նամու բազմութեան մէջ, ճեղքելով անցան անյայտացան հայոց լեռներին մէջ: «Այս անգամէլ յաղթեց Երկաթը (Աշոտը) գոռաց արաբացոց բազմութիւնը և ցրուեցաւ:

Ի՞նչ բանի նման էր Հայաստանը այս քաջի ժամանակ: Մի հսկայական բայց խարխուլ շինուածքի էր նման, որ ամեն կողմից կրանը սկսել էր հրդեհել: Ամեն սիրտ կարող էր թուլանալ, ամեն կողմից տեսնելով հայրենիքի վտանգը. բայց Աշոտ Երկաթի սիրտը միշտ մնաց անվահեր. նա իւր ամբողջ կեանքը անցուց արիւնով և կոտորածով: Նա անդադար հայոց երկրի մի ծայրից միւսն էր թռչում, երբ վտանգի ձայն էր լսում, ամեն տեղ յայտնում էր պահապան հրեշտակի նման:

* * *

Սեանայ լիճը անցնելով, աւելի յաճախ պատահում են հայոց գիւղօրայք, մանաւանդ երբ ուղեորը շեղվում է փոստայի ճանապարհից կամ դէպի Նոր Բայազէտի և կամ Գարաշեչակի (Ծաղկաձորի) կողմերը: Այստեղից սկսեալ հայոց նոր գաղթականները սկսում են երևնալ: Խօսելով գաղթականների վերայ, ես աւելորդ եմ համարում մի առ մի նկարագրել թէ՛ որ գիւղում որքան են բնակվում, և կամ իւրաքանչիւր տեղում ինչ վիճակի մէջ են ապրում: Այս տեսակ մանր հետազօտութիւնն աւելի երկար ճանապարհորդութեան կարօտ էր, որ ես զանց արեցի, նկատելով, որ գաղթականների վիճակը, ուր և լինէին նոքա, շատ չէ տարբերվում, ամեն տեղ առանց զանազանութեան մի և նոյն թշուառ դրութեան մէջ ես գտնում նորանց: Այս պատճառաւ ես պիտի բաւականանամ տեսածներիս ընդհանուր տպաւորութեամբ:

Գաղթականները գլխաւորապէս ցրուած են՝ Նոր Բայազէտի (Գողջայ.) Գարաշեչակի (Ծաղկաձորի), Սարգարապատի, Սուրմալուի, Աբարանու և Նօրագալի գիւղօրայքում: Նրանք գտնվում են նաև վաղարշապատ, Ղամարու և Դավալու գիւղերում: Յիշեալ վիճակներում նրանց զետեղվին ոչ այնքան տեղերի յարմարութեան համար է, որքան բնակիչներից հիւրասիրութիւն գտնելու համար. որովհետև այս վիճակների բնակիչներն, որպիսի են՝ նոր-բայազէտցիք, աբարանցիք և սուրմալուցիք՝ ճաճկաստանից եկած հին գաղթականներ են և մի և նոյն կողմերից, որտեղից եկած են այժմեան գաղթականները:

Այժմեան գաղթականներն դուրս են եկած Աւաշկերտի (Վաղարշակերտի) վիճակից, Ղարաքիլիսայի վիճակից, Սուրբ Յովհաննու վանքի (Բաղրևանդի) վիճակից, Հին Բայազէտի քաղաքից և իւր շրջակայ Զուխուր կոչուած վիճակից, — ընդամենը մօտ 30 գիւղի բնակիչներ: ¹⁾ Գաղթականները խմբովն եկած են եղել Վաղարշապատ և այստեղից տարածուել են դէպի ամեն կողմեր, բայց նրանց մէջ յոյն ոչ ոք չէ տեսել:

Հայ գաղթականների եղել են 100 ընտանիքի չափ եզերիներ: Եզերիներն թէև ազգաւ քուրդ են, բայց մինչև այսօր պահպանած լինելով իրանց հին զրադաշտական աղանդը, հայերից աւելի հալածուած են մահմետական քուրդերից: Այդ հալածանքը սկսեալ վաղ ժամանակներից առիթ տուեց եզերիներին խիստ սերտ կերպով միանալ իրանց դրացի հայերի հետ, որոնցից միշտ վայելած են սէր և պաշտպանութիւն: Տաճկական Հայաստանում կան շատ եզերիներ, նրանք համարվում են այն երկրների պարիսնները: ամեն ազգերն խորշում են նրանցից, պիղծ և սատանայապաշտ են համարում: Միակ ազգը, որ գութ ունի նրանց վերայ, հայն է: Հայերի համակրութիւնը դէպի այդ թշուառները այն աստիճանի հասած է, որ մի քանի տեղերում սկսեցին խնամութիւն անել նրանց հետ: Եւ մինչև անգամ մի հայ հոգևորական ծնեց մի դեղեցիկ միտք, քրիստոնէութիւնը և հայոց լեզուն տարածել նրանց մէջ և այդ քաջ ու պատերազմական տարրը միախառնել մեր մէջ: Առանց զրան ևս եզերիներից շատերն հայերէն խօսել գիտեն, որովհետև տեղացի հայերի ծառանքն և աղախիններն մեծ մասամբ եզերիներ են: Տաճկաստանի ժողովրդական ատեաններում եզերիներն չունին ներկայացուցիչներ. իրանց իրաւունքները պաշտպանում է հայոց առաջնորդը:

Բայց եզերիներն որքան և հալածուած են եղել, դարձեալ

¹⁾ Աւաշկերտի գիւղորայքից. — Հալի-Սաֆար, Յախալի, Եախնի-Թափայ, Զիկանի, Զէտկան: Ղարաքիլիսայի գիւղորայքից, — Ղարայ-Գիլիսայ, Զիրոյ, Գուփ Ղրան, Մանկաւոր, Խըզր, Ղաչու չիւղ, Եօնջալու, Երիցու գիւղ, Զամուրու, Մուրատխան, Երանոս, Մազրայ, Սօֆիան: Սուրբ Յովհաննու վանքի վիճակից. — Վանքի գիւղ, Զուջան, Ղարայ-Բազար, Ղուսիու Բուջախ, Բօթի գիւղ: Հին Բայազէտի կամ Զուխուրի վիճակից. — Արծափ, Գօրուն, Մօսուն, Սարիբեխ:

ստորկացած չեն. նրանք տակաւին պահպանել են իրանց մեղական քաջագնութիւնը և այն բոլոր սովորութիւնները, որ ունի մի քուրդ սուզակ ու միայն կրօնով զանազանվում են միմեանցից:

Որպէս ամեն գործում միաբան են եղել նոյնպէս և ներկայ գաղութականութեան ժամանակ եզիզիներն չը բաժանուեցան հայերից. նրանց հետ ուղղակի եկան Ս. Եջմիածին, բայց նրանք աւելի խելացի գտնուեցան քան հայերը, որովհետեւ զգալով Վաղարշապատի յուշեան օթը, իսկոյն քաշուեցան դէպի Արագած լեռան ստորոտները և զերծ մնացին հիւանդութիւնից: Այդ շուտափոյթ տեղափոխութեանը նպաստեցին նրանց վրանները, որովհետեւ իբրեւ խաշնարած և թափառաշրջիկ ժողովուրդ, իրանց շարժական տները իրանց հետ ունէին: Եզիզին տաւնց զարդի մի քայլ չէ փոխում: Պատմում են, թէ Վաղարշապատում Ս. Եջմիածնայ վանքը եզիզիների վերայ նոյն խնամքն էր տանում, որպէս առհասարակ գաղութականների վերայ:

Սեանայ լճից անցնելով, թէ Նոր-Բայազէտի և թէ Դարաչեչագի զիւղօրայքում ճանապարհորդը հանդիպում է հայ գաղթականների: Բայց ի՞նչ վիճակի մէջ են ապրում նրանք: — Այդ պէտք է աչքով տեսնել. գրելուց և կարդալուց բան չէ կարելի հասկանալ: Եթէ կարելի է գտնել մարդկային հասարակութեան մէջ մի բոլորովին թշուառացած ժողովուրդ, — դրանք հայոց նոր գաղթականներն են: Ահա մի օրինակ:

Շատ անգամ հանդիպում է մի տղամարդ, մի կին, մի աղջիկ, մի ծերունի մարդ, պատառոտած հագուստը հազիւ ծածկում է նրանց մարմնի մերկութիւնը, նրանք արեւից այրուած, սովից մաշուած, կմախք են դարձած: Երեսներին գոյն չը կայ. աչքներումը կենդանութիւնը վաղուց է հանգել: Խօսեցնում ես, նրանց ձայնը թոյլ է և զողոջուն, կարծես, գերեզմանի խորքիցն է դուրս գալիս: Նրանց ընթացքը հաստատուն չէ. անզօր ոտների վերայ որորվում են արեածի նման: Կատաղութեան նման մի բան ցնցվում է նրանց դէմքի վերայ, — այդ յուսահատութեան վերջին սոսկումն է: Դու կարծում ես, այդ մարդիկը խելագարուած են, երբ ուրուականի նման լուռ ու մունջ անցնում են քո մօտից: Իսկ շատ անգամ նրանց ցամաքած շրթուքների միջից լսում ես այսպիսի խօսքեր. «Ես առն ու տեղ ունէի... իմ դուռս բաց էր Աստուծոյ աշխարհների համար... իսկ այժմ մի պատառ հացի կարօտ եմ...»

Գաղթականները գետեղուած են այն զիւղերում միայն, որ բնակեցրած են հայերով: Որպէսզի մարդ հասկանայ, թէ ինչ զրու-
թեան մէջ է նրանց կեցութիւնը, նախ պէտք է փոքր ինչ գաղա-
փար ստանալ բնիկների գետնափոր խրճիթների մասին: Երեւակայե-
ցէք ձեզ մի կրիայ տափակ նստած գետնի վերայ, — այդ հայ զիւ-
ղացու խրճիթն է: Այդ կրիայի բլրաձև պատեանի տակ, հոգի մէջ
փորուած, բաժանուած են զանազան խուլ և մթին խորշեր, որոնց
մէկի մէջ գետեղուած է տնային պաշարը, միւսի մէջ բնակվում են
անասուններն և շատ անգամ ընտանիքի հետ խառն կազմում են
մի գերդաստան, երրորդի մէջ դարսած է տնային վառելիքը՝ աթար,
կտրտուր և այլն, — և բոլոր շնչաւորներն մուտք ու ելք են գոր-
ծում միևնոյն ծակից, որտեղից կրիան դուրս է հանում իւր
զլուխը: Այդ կրիայի պատեանի մէջ այն մասը, որ յատկացրած է
անասուններին, նրանից մի անկիւն որոշած է գաղթական հիւրի
համար: Աւելի պարզ ասած, նա բնակվում է գոմի մէջ: Այս թշուառ
բնակարանով նա դարձեալ կարող էր երջանիկ լինել, եթէ միշտ
նրա մէջ պատասպարուելու բախտ ունենար: Բայց ցուրտը սկսուել է
այս կողմերում, մօտենում է ձմեռը, զիւղացոց գոմերն լրկում են
անասուններով և խեղճ գաղթականը ստիպուած է տեղի տալ նոր
հիւրերին և իւր համար մի ուրիշ ծակ որոնել...

Հասնելով Ախտայ կոչուած հայոց զիւղը փոստայի իջևանում
տեղ չը գտայ զիշերելու, բոլոր սենեակները լցուած էին անցորդնե-
րով: — Ինձ համար մի տեղ գտի՛ր, դարձայ հայ եւ մաշխ կնեւրից
մէկին: — Կուգե՛ս, աղայ, զնանք, այստեղ մօտ սալականի տներ կան,
ասաց նա ծոծրակը քորելով: — Ո՛չ, ինձ տար հայի տուն, ասացի
նրան:

Հայոց Ախտայ զիւղը մալականների գաղթաշէնքից բաժան-
վում էր մի փոքրիկ գետով, հարկաւոր էր միայն կամուրջը անցնել,
միւս կողմում հայոց տներն էին: Այս զիւղը իւր մերձակայ զիւղերի
հետ համեմատելով, բոլորի ֆարիզն է. թէ իւր շինութիւններով և
թէ բնակիչների բարեկեցութեամբ գերազանցում է ամենից, որով-
հետև գտանվում է մեծ ճանապարհի վերայ:

— Այստեղ կան ալաշկերտցիք, հարցրի ձեռնդից դէպի զիւղը
զնալու ժամանակ:

— Կան, շատ կան, պատասխանեց նա մի առանձին դժգոհու-
թեամբ:

— Ուրեմն տար ինձ մի այնպիսի տուն, ուր լինէին ալաշկերտցիք:

— Նրանց մօտ գնա՛լ, ի՞նչ կանես, աղայ, բոլորն հիւանդ են, ասաց նա զարմանալով:

— Ես կամենում եմ հիւանդները տեսնել:

Որպէս երևաց իմ ուղեցոյցի խօսքերից, հայ գիւղացիք շատ կասկածանօք են նայում հիւանդ զաղթականների վերայ, մի գուցէ իրանք ևս վարակուէին, թէև նրանց հիւանդութիւններն տարափոխիկ չեն: Այս պատճառաւ փոխանակ խնամելու նրանց, շատ անգամ հեռացնում են իրանցից:

Իմ վերջին խօսքը լսելով եամշէին, հարցրուց.

— Դու բժիշկ ես:

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի, կրկին հրամայելով, որ ինձ տանէ մի այնպիսի տուն, ուր կային շատ ալաշկերտցիք: Գիշերուայ կէսից անց էր արդէն: Գիւղը մտնելով, շներն մի ահագին աղմուկ բարձրացրին: Մենք թակեցինք մի քանի դրներ, բացանալ չեղաւ. վերջապէս մէկը յօժարուեցաւ ընդունել ինձ, երբ խոստացուեցաւ, թէ նրա հիւրասիրութիւնը առանց վարձատրութեան չէ մնալու:

Պէտք է ասած, որ մեծ ձանապարհների վերայ գտնուած հայ գիւղացիք մասամբ կորցրել են իրանց նահապետական հիւրասիրութիւնը, որ յատկանիշ է ամեն հայ մարդու: Եւ ցաւալին այն է, որ նրանց մէջ մտել են զանազան վատ սովորութիւններ և մինչև անգամ անբարոյականութիւն: Եթէ մնացել է հայերի մէջ ազգային բնաւորութեան մաքրութիւն, այդ կարելի է տեսնել այն գիւղերում միայն, որոնք հեռու են մեծ ձանապարհներից, որոնք հազորդակցութիւն չունեն օտարների հետ:

Բայց իմ բախտից իմ հիւրընկալն յայտնուեցաւ մի բարի մարդ. նա կարդալ ևս գիտէր, հայրն քահանայ է եղել, ինքն լաւ տիրացու էր. մի քանի անգամ դիմել էր «հայր սուրբի» մօտ, որ նրա միջնորդութեամբ իւր հանգուցեալ հօր կարգը ընդունէ, բայց «հայր սուրբն» աչք էր դրել «կապոյտ ձիուն» որին տիրացուն իւր ջուխտ որդու հետ չի փոխի: Այս պատճառաւ նա մնացել էր զուրկ քահանայական աստիճանից...

Տիրացուն չափահաս մարդ էր. նա իւր «տմկային խօսակցութեան մէջ երբեմն տեղի և անտեղի զբաբար բառեր ևս խառնում էր: Նրա ընտանիքը քնած էին, երբ ներս մտանք. բոլորն մի և նոյն վերմակի տակ: Տիրացուն մօտեցաւ անկողնին, ոտքով բըզկց քնող-

ներից մէկին և իսկոյն վեր բարձրացաւ կինը: Երևի նա շատ գոհ չէր, որ իւր քուէն խանգարեցին, բայց տղամարդի կամքին ընդդիմանալ նոյնպէս անկարող էր: Նա միթմրթալով քաշուեցաւ դէպի խրճիթի միջին անկիւնը և սկսաւ հագնուիլ:

— Ի՞նչ էք կամենում, որ ձեզ համար պատրաստեն, հարցրեց տանուտէրը:

— Ոչինչ միայն ինձ տարէք այն գաղթականների մօտ, որ ձեր տանն են, պատասխանեցի ես:

— Նրանք գոմումն են, ասաց տանուտէրը:

— Մի և նոյն է, ես այնտեղ էլ կը մանեմ:

— Բայց ձեզ համար հաւից-ձիւից թող մի բան պատրաստեն:

— Հարկաւոր չէ: Դուք ինձ ցոյց տուէք գոմի դուռը:

Մտնելով այս խրճիթների մէջ, այցելուն կարող է մի պարզ գաղափար կազմել, թէ ինչ բան էր յունական լաբիրինթոսը: Տիրացուն իւղային ճրագը ձեռին, իմ առջևս ընկած, առաջնորդում էր: Ես մի քանի ոլոր-մոլոր պտոյտներ գործեցի, մի քանի ծակերից մտայ և դուրս եկայ, վերջապէս գոմի դուռը բացուեցաւ: Լոյս ցերեկով պէտքէ այնտեղ ճրագ վառել, որ աչքդ բան տեսնի: Իսկ այժմ, որ գիշեր էր, ճրագի փոխարէն վառվում էր մի փայտի կտոր, որ աւելի ծուխ էր արձակում քան թէ լոյս: Խոնաւ և խեղդուած այրի նման մի բան էր այդ գոմ կոչուածը: Կենդանիների անմաքրութիւնը նրա յատակի վերայ ամբարուելով, ամբողջ գոմի մէջ կազմուել էր թանձր ճահճանման մի խառնուրդ, ուր և ոտքդ դնես, խրուելու ես մինչև ծնկներդ: Գոմի մի անկիւնը փոքր ինչ մաքրած էր: Մաքրած էր ասելով, պէտք է հասկանալ, որ ճահիճը այնտեղ բաւական պնդացել էր և ցամաք էր: Նրա վերայ խառն և անկանոն կերպով տարածուած էին մի քանի քրքրուած ցնցոտիներ, որոց տակից լսելի էին լինում խուլ հառաչանքի ձայներ: Դրանք հիւանդներ էին: Ախ, մեռայ... կոչում էր մէկը. «Մի փոքր ջուր... այրուեցայ... կոչում էր միւսը», իսկ երրորդը ձայն չէր հանում: Նա սառն էր և անշարժ: Դա մի մանկահասակ աղջիկ էր: Նրա մօտ նստած էր սգաւոր մայրը և ապշած կերպով նայում էր դիակի վերայ: Նա նստած էր լաց լինելու համար, բայց լացել չէր կարողանում: Որովհետև արտասուներն էլ առուջըութիւն է պահանջում, բայց խղճալին ինքն

էլ հիւանդ էր, այնքան ուժ չէր մնացել նրա մէջ, որ գոնեա փակէր սիրուն դստեր շիջած աչքերը....

— Խեղճ աղջիկ, մեռած է, ասաց տիրացուն: — Սրբութեան էլ չը հասաւ....

Նոյն միջոցին ախոռների միջեց բարձրացան մի քանի գլուխներ: Դրանք նոյնպէս գաղթականների էին, որոնք պառկել էին գոմի այն մասնում, ուր անասունների համար դարման են ածում ուտելու: Դրանք նստած տեղեց նայեցան դիակի և մօր վերայ և ոչինչ չը խօսեցին: Անընդհատ դժբախտութիւնը մեռցնում է մարդկային զգացմունքը և մի տեսակ օտնասարտութիւն է բերում: Մահը նրանց համար մի հասարակ բան էր դարձել: Մահուան մէջ նրանք որոնում էին հանգստութիւնը:

Իրան ասեմ, ես չը կարողացայ ինձ երկար պահել և շուտով դուրս եկայ գոմից: Մտնելով տիրացուի հիւրանոցը, խնդրեցի նրան գաղթականներից մէկին, որ աւելի դործի խելամուտ էր, մեզ մօտ կանչել: Նա կանչեց մի ծերունի, որ Ալաշկերտի գիւղերից մէկի տանուտէրն է եղել և իւր հայրենիքում հարուստ համարուած մի պարոն: Իսկ այժմ նրա հազին շապիկ անգամ չը կար: Նա նոր էր եկել Ալաշկերտից, այսինքն Տէր Առեկասովի գաղթեցնելուց յետոյ: Ես հարցրի, թէ ի՞նչ ստիպեց նրանց թողնել իրանց հայրենիքը: Նա պատասխանեց.

— Ի՞նչ ըսեմ, աղբար, Աստուած առաջ մըր խելք մըր ձեռքէն առեց, ապա մըր տուն մըր ձեռքով աւրեցինք... էլ ըսկի չեմացանք, թէ ի՞նչ ըրինք... Թորկինք (Թողեցինք) մըր կանաչ արօտներ, մըր պաղ-պաղ աղբուրներ... անտէր Թորկինք մըր տուն ու տեղ... ան... Թորկինք մըր պապերու գերեզման... մըր լուսաթաթախ վանքեր, ուխտատեղեր... մըր սուրբ Կարապետու մարմառ գերեզման... մըր սուրբ Յոհանու պօրաւոր վանք... ծառայ եղնեմ ընոնց շնողքին ու խրաշքին... օրթայ մարդ քօռ կէրթէր, սաղ յետ կու դառնար... խիւանդ կիրթէր, առողջ կի գար...: Համան ամեն բան փորձեցինք, քօռ-քօռան (կոյրզկուրայն) էկանք հսա էրկիր...: Ըսին մըղի, որ հայ-քիւրիստոնի էրկիր է. մըր սև օրին բալքի լուս ու ճար եղնի: Ամա, աղէր ջան, խող քաշինք վըր մըր գըլխին...: Եկանք, ընկանք մըջ բաբեշնական (բաբեշական) կրակին: Քու բարի աչքով կը տեսնես մեր խեղճ հալ (վիճակ)...: Ամա էս չէինք, ինչ որ կը տեսնէք. մընք լէ (մենք ևս) մըղի գօրայ ունէինք տուն,

տեղ, արտ, գութան, լծու գըմշտանք, կթու մատակներ, լուծքով
եղներ, կթու կովեր, հարուրով օջիարներ, աղէկ գառներ, հաւեր
ու ձիւեր... վերջ՝ ինչ գլուխդ ցաւցունեմ, Աստուած ըմէն բան
բօլ-բօլ տուեր էր, ըսկի բանի լէ պակասութիւն չունէինք, սե հա-
ւու կաթն էլ օրթայ ըսէի, մըր ամենուս տանը կեղնէր: Եւ յըմէն,
ինչ որ ըսի, ըղորդ է, Աստծու մէկ անուն: — էդ յըմէն թորկեցինք,
առանք խրտ մըզի հարուր գլուխներով տաւար, օջիար, փախու-
ցինք անօրէն քրդու ձեռքէն, ամա, ընոնցէն աւելի անուահամերի
ձեռքը ձգեցինք....

Այս խօսքերը այնքան զգացմունքով էր պատմում ողորմելի
ալաշկերտցին, որ չէր կարելի առանց ցաւակցութեան լսել նրան:
Արտասուքը կաթիլ կաթիլ գլորվում էր ճերմակ մօրուքի վերայ,
կարծես, իւր խօսքերի հետ սրտիցն էր բղխում: Երբ նա մի փոքր
հանգստացաւ, ես հարցրի:

— Ուրեմն դուք գոհ չէք ձեր գալու վերայ:

— Ընչո՞ւ վրայ գոհ եղներք, աղբէր, մըջ էս հային էլ մարդ
գոհ կ'եղնի...: Տան տէր էինք, մըկայ մըզ տուն չըն թորկի, որ
սըթրինք: Հացի տէր էինք, օր հարուր մարդ մըր դռան հաց կու-
տէր, կերթար: Մըկայ մըզ ողորմութիւն տուող չըկայ. թէ փշուր
լէ հաց տան, էն էլ խազար թուք ու մուրով...:

— Ուրեմն եթէ հնար լինի, կըկին կը դառնա՞ք դէպի ձեր
հայրենիքը:

— Ա՛խ, ի՞նչպէս չէ, մըր էրկրի պէս էրկիր կայ... մըր մամ-
լաքաթ արքայութիւն է. մոնիմ՝ ընոր հողին ու ջրին...: Երնէկ,
մըր հողին Աստուած էնա տեղ առնէր. էս սե օրերնի չը տեսնինք...:
Ա՛խ, աղբէր ջան, մըր երկրի հողեր ջաւահիր է. մէկին յիսուն, վաթ-
սուն, մէկին հարուր պտուղ կուտայ: Մըր ջրեր անմահական են.
մեռած մարդ որ խմէ, կը սաղնայ: Աստուած լէ գինայ, սուտ չի:
Ամա, էսա տեղ ի՞նչ կայ. մըր ճըժեր, մըր պըժեր — ըմէն կոտորվե-
ցան: Մնացած լէ գռնէ դուռ ընկած, էլի (հասարակութեան) ու-
մուրի (յուսով) կապրին: Շատ լէ՝ դարդու հիւանդ վեր թափած
են, անաէր, անտիրական, տկոր, անհաց, անջուր կը մեռնին...:

— Այդ երաւ է, ընդհատեցի ես նրան. — բայց գուցէ ձեր մէջ
կային այնպիսիներն, որ չէին ցանկանալ միւս անգամ վերադառնալ,
այլ կուգէին այստեղ մնալ:

— Զէ, խելքդ չըկտրէ, աղբէր, պատասխանեց նա գլուխը

խորհրդական կերպով շարժելով. — խելքդ չը կտրէ, որ մէկն էլ է մոռցած էղնի իր վաթանը. էնոնց մարմիննի, ըղորդ է, էս տեղ ի, ամա ուրանց խոզիք էնտեղն ի...: Ըմէնու էլ ջանին հասիր ի, դանակ ոսկրին առիր ի...: Տայ Աստուած, որ ոռւսի թուր կտրուկ էղնի. մընք էլի կերթանք մըր վաթան, մըր խօրօտիկ մամլաքաթա:

Հայրենասիրութիւնը այն աստիճան տիրած էր ծերունու սրբտին, որ նա խօսումէր նրա վերայ որպէս մի սուրբ և նուիրական առարկայի վերայ: — Դա ամեն մի ալաշկերտցու զգացմունքն է, որքան պատահել է ինձ տեսնել նրանց: Ել ի՞նչը կարող է պահել նրանց մեր երկրում:

Մեր խօսակցութեան միջոցին ես նկատեցի, որ մի քանի ուրիշ զաւթականներ ևս զոմից դուրս գալով, նստած էին խրճիի դռան շեմքի մօտ և մեզ լսում էին: Նրանք շատ համակրութեամբ էին վերաբերվում դէպի իրանց հայրենակցի խօսքերը և շարժում էին գլուխները: Գիշտ էր միայն մեր տանուտէրը՝ կարգացուոր տիրացուն. նա երբեմն բարկութեամբ ընդմիջում էր, յայտնելով, թէ այդ մարդիկը յիմարներ են, թէ նրանք իրանց բախտը չեն ճանաչում, և թէ քուրդի ու թուրքի սուրը վիրադատում են ֆրիստոսի խաչից: Ես էլ առժամանակ մեր տիրացուին հետևելով, ասեցի.

— Բայց եթէ ձեր երկիրը կրկին երթալու լինիք, քրդերը ձեզ կը կոտորեն, կը թալանեն:

Նա բաւական սրտողած կերպով պատասխանեց.

— Աղէք ջան, ըստոնք դարտակ խօսքեր են. մըր էրկրի քրդեր, Աստուած լէ գինայ, որ մըղի խեղ աղքօր պէս են. մընք ընոնց տուն՝ ընոնք մըր տուն՝ կերթայինք կուգայինք: Են քրդեր օրթայ դուք լսերիք, ընոնք մըր էրկրի քրդեր չէին. Աստուած ընոնց քօքը կտրայ....

— Ասենք թէ քրդերը ձեզ հետ վատ չը վարուին, բայց օսմանցին իւր խիստ հարկերով ձեզ դարձեալ կը կողոպտէ:

— Օսմանլին մըղնէ ի՞նչ կառնէ: Բօլ-բօլ կը ցանէինք, բօլ-բօլ կը հնձէինք, էն ա կուգէր մըղնէ մէկ տասնորդ կառնէր, կերթէր: Մըր երկիր ազատ, մըր տաւարներ ազատ, ուր ուզէինք, ընտել կարածացնէինք: Ուր ուզէինք, ինչ ճամբով ուզէինք, կերթէինք. մըր դէմ կարող չը կէր:

Ես կամեցայ փոքր ինչ մխիթարել ծերունուն, ասելով :

— Հիմայ պատերազմի ժամանակ է, ամեն մարդ խառնուած է պատերազմի գործերով, դուք եթէ մի քիչ համբերէք, գուցէ այս տեղ էլ ձեզ համար լաւ կը լինի:

— Հա, բաւքի լաւ եղնի, թէ որ սաղ մնացինք, պատասխանեց նա փոքր ինչ հեգնական ձևով:— Էս օրը, ինչ մենք կը քաշենք, ճանճերի նման պիտի կոտորվենք, շուտով ըմենքս էլ պիտի չը մնանք....

— Այսպէս միշտ չի մնալու ձեր դրութիւնը, կրկնեցի ես.— այժմ Ռուսաստանի բոլոր հայաբնակ քաղաքներում ձեզ համար փող է հաւաքւում և ձեզ ամեն կերպով կօգնեն ու կը խնամեն:

Նա պատասխանեց մի խորհրդաւոր ժողովրդական առածով.

— Ի՛հ. «չուր խնձորն ի գայ, հիւանդը հոգին կը տայ»:— «Չուր ջուրի առուն ջուր գայ, գորտի աչքեր դուրս կը գայ»:.... Էտա մըր բանն է մկայ....

Այս միջոցին դրան շեմքի վերայ նստող գաղթականներիցը մէկը մօտեցաւ իմ խօսակցին և ասաց:

— Էլ վեր, աղբէր Մկրէ, էլն վեր, էրթանք մըր մեռել պառտը կինք, էն սէֆիլ աղջկայ դարդը քաշենք.... Աստուած սաբըքու տուն քանդայ....

Ծերունին վեր բարձրացաւ և լուռ գլուխը քաշ տալով, հեռացաւ: Նա գնաց իւր ընկերների հետ ամփոփելու այն խղճալի հանգուցելոյ մարմինը, որ քանի ըրպէ առաջ էս տեսած էի:

Այս մասնաւոր խօսակցութիւնից ընթերցողը կարող է եղբայր կացնել, թէ ինչ է մտածում այժմ ալաշկերտցին: Ամեն տեղ, ուր և մարդ հանդիպում է նրանց, լսում է այսպիսի խօսքեր: Նրանք գոհ չեն իրանց վիճակից և գոհ չեն ելն կարող, երբ այնպիսի դառն դրութեան մէջ են: Համարեա բոլորը ցանկանում են վերադառնալ դէպի իրանց հայրենիքը:

Նրանք գոհեցին տուն, տեղ, կալուածք, հարստութիւն, կեանք և ամեն ինչ որ ունէին, բայց փոխարէնը ոչինչ մխիթարութիւն չը գտան: Մեր մարդասէրներն և բարերարները դեռ մտածում են օգնել նրանց. տեղեկութիւններ են հաւաքում, ծրագրներ են սարքում և թշուառ պանդուխտների ապագան են վճռում: Իսկ այդ բոլորի մասին շատ ձիշտ նկատեց ծերունի ալաշկերտցին, թէ «Մինչև առուն ջուր

գայ, գորտը հոգին կը տայ: Ուրեմն փոխանակ հագուստներ պատ-
րաստելու, աւելի լաւ կը լինէր պատաններ պատրաստուէր, որով-
հետեւ մեռնողներին թիւը աւելի շատ է լինում քան մնացողներինը:

Իմ հիւրընկալ տիրացուի գոմը և այն սարսափելի տեսարանը
մի բացառութիւն չէ՝ գաղթականների կեանքի մէջ: Բայց ցաւալին
այն է, որ ոմանք՝ կեխտոտ շահամոլներ, աշխատում են գաղթական-
ների կեանքը աւելի բաւականացուցիչ գոյներով նկարել, քան ինչ
որ է: Նպատակը յայտնի է...:

Տիրացուի գոմը մի փոքրիկ պատկեր է գաղթականների կեանքից:

Ուր և մանուկեօ, քո աչքի առջև հանդիսանում է այդպիսի
և դրա նման մի տեսարան: Չէ կտրելի գտանել մի ընտանիք, որի
մէջ հիւանդներ չը լինէին և խիստ սակաւ է այն ընտանիքների
թիւը, որ իւր գերզաստանի անդամներից մինը՝ երկուսը կորցրած
չը լինէր: Շատ ընտանիքներ ամբողջովին սպառուած են: Երբեմն
տեսնում ես նրանց մի քանի ընտանիքներ միասին, լցուած են գիւ-
ղացոց մարադներում, որոնք ծածք անգամ չունին, իսկ երբեմն
բաց օդի մէջ, այս և այն պատի տակ ընկած:

Որպէս իրանք գաղթականները պատմում էին, հայ գիւղացիք
սկզբում լաւ էին վարվում նրանց հետ, ամեն տեսակ հոգս էին
տանում, հաց և հագուստ էին տալիս, և հարկաւորած ժամանակ
վարձով բանեցնում էին իրանց մշակութեան դաշտերում: Բայց վեր-
ջապէս ձանձրացնում են ինքնակոչ հիւրերն և գիւղացիք սկսում են
սառիլ...: Եւ իրաւ, դժուար է մի ամբողջ կողոպտուած և աղքա-
տացած ժողովուրդ միշտ ձրի կերակրել, մանաւանդ այժմեան պա-
տերազմական ժամանակում, երբ բոլոր նենսական պիտոյքները չա-
փազանց թանգացել են: Այս պատճառաւ գաղթականներն մի տե-
ղում են կենում, նրանք անգաղար թափառում չեն մի գիւղից միւս
գիւղը և նոր բարերարներ են որոնում: Շատ տեղ նրանց չեն ըն-
դունում և մինչև անգամ չեն թողնում գիւղը մտնել: Որինակ,
աշտարակցիք վերջին օրերում գաղթականներին թոյլ չէին տուած
իրանց գիւղը մտնել:

Գիւղացոց այս տեսակ անգթութիւնը յառաջ է գալիս ոչ թէ
նրանց անհիւրասիրութիւնից, այլ այն երկիւղից, որ չեն կամենում
ծանրաբեռնել իրանց հասարակութիւնը նոր բնակիչներով, մտածե-
լով, որ եթէ գաղթականներին իրանց գիւղերում տեղ տային, այն
ժամանակ իրանց կեցութիւնը կը նեղանար և հետեւապէս կը դժուար-

րանար իրանց ապրուստի միջոցներն: Առանց գաղթականների, առանց նոր դրացիներ ընդունելու ևս, հայոց գիւղերն այնքան խիտ են բնակեցրած, որ վիւղացին շատ փոքր հող ունի թէ բնակութեան և թէ երկրագործութեան համար:

* *

Գ.

Վաղարշապատ.— Ս. Էջմիածնայ բարեգործական հոգատարութիւնը գաղթականների մասին.— Ուլլքիլիսայի Յովհաննէս վարդապետը.— Գաղթականների վիճակը Վաղարշապատում.— Հաքիմ-բաշին եւ իւր բժշկական հրաշագործութիւնները:

Իմ ճանապարհորդութեան միջոցում ես անցայ նախ Նոր Բայազէտի մի քանի գիւղեր, այստեղ ձմեռն արդէն սկսուել է, և գաղթականներն տակաւին մի ապահով պատապարան չունին: Բնիկներն այն աստիճան աղքատ են, որ հազիւ կարողանում են իրանց կիսամերկ որդիքը պահել, ո՛ր մնաց օտարների համար հոգալ: Այսու ամենայնիւ, նորբայազէտիք չին Բայազէտից եկած գաղթականներ լինելով, մինչև այսօր խնամք էին տանում իրանց վաղեմի հայրենակիցների վերայ, իսկ այժմ սկսել են փոքր ինչ սառիլ: Այնուհետև անցայ ես Գարաչիչազի կողմերը, այնտեղ աւելի վատ վիճակի մէջ գտայ նրանց. մեծ մասը ճանապարհների վերայ կանգնած ողորմութիւն են խնդրում: Երևան քաղաքում գաղթականներ շատ փոքր են թուով, մի քանի անձինք միայն, որոնք այս և այն տնում ծառայութիւն են անում. ամբողջ ընտանիքներ համարեա չը կան: Երևանի մօտակայ գիւղերում նոյնպէս փոքր են թուով. օղի վառութեան պատճառով նրանք հեռացան այստեղից Նոր Բայազէտի և Գարաչիչակի լեռնոտ բարձրաւանդակների վերայ:

Երևանից ես գնացի Վաղարշապատ և իջևանեցի Ս. Էջմիածնայ Ղազարապատ կոչուած հիւրանոցում: Վաղարշապատը այն կենտրոնն է, ուր առաջին անգամ խմբովին հաւաքուեցան բոլոր գաղթականներն և այստեղից տարածուեցան չէպի զանազան կողմեր: Ուրեմն այստեղից աւելիլաւ կարելի էր հարցասիրել նրանց դրութիւնը: Ղազարապատում ես գտայ Ուլլքիլիսայի Յովհաննէսի վարդապետին, որ գաղթականների հետ եկած էր և ինքն չին Բայազէտի

վիճակի առաջնորդ եղած էր: Նրա հետ էին Առաքել և Գրիգոր վարդապետներն, որոնք նոյն վանքի միաբաններ են: Յովհաննէս վարդապետը մի ճարպիկ, փորձառու և խոհական մարդ է. նա ինքնականատես է եղած այն բոլոր թշուառութիւններին, որոնք պատճառ տուեցին խեղճ գաղթականներին թողնել իրանց հայրենիքը: Առանց արտասուքի նա չէ կարողանում պատմել անցքերի զարհուրանքը, որոնցով լի են նրա նկարագրութիւնները...: Շատ անգամ նա լռում է, կարծես, մի սարսափ ծանրացած է նրա սրտի վերայ և չէ կարող ամեն ինչ պարզաբար արտայայտել: Ես երկար և շատ երկար խօսեցի այդ անբաղտ կրօնաւորի հետ, և նոյն լռութիւնը ստիպուած եմ պահպանել և ես...:

Գաղթականները, թողնելով իրանց հայրենիքը—մի հայրական տուն, ուր նրանք կարող էին հանգստութիւն և ապահովութիւն գտանել, էր Ս. Էջմիածինը: Այս պատճառաւ նրանք խմբովին դիմեցին դէպի ամենայն հայոց Մայր Աթոռը: Ս. Էջմիածնու վանքը չը խնայեց ամեն բան իւր տարանջատեալ որդիներին խնամք տանելու. ամեն օր հազարաւոր թշուառներ կերակրվում էին վանքի սեղանից: Նա իւր հացով և հագուստով պահպանեց բոլորին, մինչև ուրիշ տեղերում նրանց պատասպարելու տնօրինութիւն եղաւ: Մայր Աթոռի այս մարդասիրական առաքելութիւնը ամենայն գովութեան արժանի է:

Ես վաղարշապատ գնացած օրը այնտեղ տակաւին մնացած էին շատ ընտանիքներ, որոնց մի մասը բնակվում էր վանքի պարիսպների մէջ, իսկ միւս մասը բաժանուած էր վաղարշապատի տներում: Բոլորը կերակրվում էին վանքի խոհարանից: Այստեղի գաղթականները, որ համեմատաբար աւելի խնամուած և աւելի ապահով են քան միւս տեղերինը, դարձեալ մի ցաւալի տպաւորութիւն են թողնում տեսնողի վերայ: Նկարագրելով դրանց վիճակը, ընթերցողը կարող է աւելի ճիշտ գաղափար ստանալ այն Ս. Էջմիածնուց հեռաւոր անբաղտների վերայ, որոնք բոլորովին զուրկ են հոգատարութիւնից: Վազարապատում, ուր իջևանել էի ես, բնակվում էին մի քանի ալաշկերտցի ընտանիքներ: Իմ առաջին այցելութիւնը եղաւ այդ թշուառների մօտ: Ինձ հետ էր իմ ուղեկիցը՝ Գօրպատի համալսարանի ուսանող պարոն Կ. Է...եանցը և մի բժիշկ, որ հոգ էր տանում տեղային գաղթականներին: Ուխտաւորների համար հին ձեռք շինուած կացարանների ստորայարկում զետեղուած էին նրանք:

Ես մտայ խուցերից մէկի մէջ: Դա մի նեղ և խոնաւ խորշ էր, որ աւելի նման էր քարանձաւի, որի նմանը կարելի էր տեսնել միայն լեռների մէջ: Վանական կեանքը ստեղծում է այսպիսի խորշեր իւր արեղանների կեցութեան համար: Խուցի աղիւսով ծածկուած մերկ յատակի վերայ նստած էր մի օրիորդ հասուն հասակով: Նրա դէմքը նիհար էր և գունատ. տխրութիւնը ազատ կերպով արտափայլում էր սևորակ աչքերի մէջ: Նա նստած էր մի քրքրուած վերամակի մօտ, որի մէջ հեկեկում էր մի տասնեակ տարեկան տղայ: Ես վեր բարձրացրի վերսակը. հիւանդը բոլորովին մերկ պառկած էր կապերտի կտորի վերայ:

— Դա ո՞վ է, հարցրի օրիորդից:

— Ելեայրս է, պատասխանեց նա հոգւոց հանելով:

— Դու հայր, մայր չունե՞ս, կրկնեցի իմ հարցը:

— Բոլորը մեռան... ասաց նա տխուր ձայնով:

Այս պատասխանը այնքան սրտաշարժ էր և զարհուրելի, որպէս ինքը մահը:

— Դե՛ղ տուր, դե՛ղ, եղբայրս մեռնում է, դարձաւ նա դէպի բժիշկը:

Բժիշկը ոչինչ չը պատասխանեց, միայն շարժեց ուսերը:

Ինձ ասեցին, թէ օրիորդը նշանուած է:

— Բայց նշանածդ ո՞ւր է, հարցրի ես:

Երկու կաթիլ արտասուք միայն եղան խղճալու պատասխանը: Նշանածն էլ մեռած էր...:

Սրտիս կսկիծը չը թողեց ինձ երկար մնալ այնտեղ, խկոյն դուրս եկայ: Յետոյ հարցրի բժշկից, թէ ի՞նչու նա հոգ չէր տանում հիւանդին, որովհետեւ օրիորդի խօսքերից երևաց, որ նա դժգոհ էր դէպի բժշկի վարմունքը:

— Նա կը մեռնի, պատասխանեց բժիշկը սառնասրտութեամբ.

— Լուծողականս վերջացել էր, ես փսխողական տուի, այն ևս չօգնեց... այժմ կը փորձեմ և քինա, տեսնենք ինչ կը լինի:

Որպէս երևաց, բժշկի ամբողջ զեղարանը բաղկացած էր երեք ղեղերից — լուծողականից, փսխողականից և քինայից: Նրեքից որը դժբախտաբար սպառւում էր, նրա փոխարէն պատրաստ էր տալ միւսը, առանց ուշադիր լինելու հիւանդութեան որպիսութեանը: Ես կնճռեցայ բարկութիւնից:

— Երեք դեղով միթէ կարելի՞ է բժշկութիւն անել, հարցրի նրանից:

— Է՛հ, պարոն, գեղ տեղ է, էդ էլ շատ է... պատասխանեց նա անխորհուրդ կերպով գլուխը շարժելով:

Այնուհետեւ Ղազարապատում մի քանի խոյեր ևս մտնելով, ամեն տեղ հանդիսանում էր նոյն տեսարանը, ամեն տեղ հիւանդներ պակաս չէին: Ինձ բողբոջին զարմացնում էր այդ իրողութիւնը, թէ ի՞նչ էր պատճառը, որ մարդիկ առողջ և պինդ կազմուածքով, այնպէս տկարացած և նուազած էին մեծ մասն: Գրա վերայ կը խօսենք յետոյ: Գնանք առաջ:

Ղազարապատից դուրս գալով, ես դիմեցի դէպի գիւղը՝ այսինքն վաղարշապատ: Ինձ հետ էր իմ ուղեկիցը. մեզանից չը բաժանուեցաւ և պարոն բժիշկը: Այստեղ նոյնպէս գաղթականները մեծ մասամբ բնակվում են գիւղացոց գոմերում: Գոմերը, ամեն մարդ գիտէ, որ շինուած են անասունների համար. եթէ այդ անբան կենդանիներից հարցնելու լինէինք՝ դո՞հ են իրանց բնակարաններից, անշուշտ կստանայինք մի այսպիսի պատասխան. — «Ո՛չ, պարոն, դո՛հ չենք. մեր բնակարանի առաստաղը մաղի նման ծածկուած է, այնպէս որ անձրևը և սառը քամին հեշտութեամբ ներս են վազում: Գետնի սալայատակը չափազանց ցաւեցնում է մեր կողքերը և վատն այն է, որ մեր տէրը շատ ծոյլ է, նա չէ մաքրում յատակը. այդ պատճառաւ մենք պառկում ենք, համարեա թէ, ժահահոտ աղբերի մէջ...»: Այդ դժբախտ արարածներին այժմ ընկերացել է հայ գաղթականը. — մարդիկ, որ գուցէ մի ժամանակ փափուկ օթոցների վերայ էին պառկում....

Վաղարշապատում շատ տներ ես մտայ և դուրս եկայ, ամեն տեղ տեսնում ես մի և նոյն ցաւալի դրութիւնը: Շատ խրճիթներում մի քանի ընտանիքներ ածուած են միասին կամ գոմերում և կամ խրճիթների այն մասերում, որոնք բնակութեան համար չեն շինուած, որպիսի են փայտանոցը, դարմնոցը և այլն: Ամեն տեղ լսում ես մի և նոյն խօսքը՝ «Ոգնեցէք, ի սէր Աստուծոյ, մեռնում է որդիս... քոյրս... մայրս... եղբայրս...»

Սի տան մէջ ես տեսայ մի քանի հիւանդներ ընկած միմեանց մօտ, առողջները նստած քշում էին նրանց երեսից ճանճերը: Իմ հետաքրքրութիւնը շարժեցին թղթի մի քանի փոքրիկ փա-

Թոթներ, որ դրած էին հիւանդների մօտ: Ես բաց արի փաթոթները, նրանց մէջ դրած էին զանազան բժշկական փոշիներ:

— Դրանք ո՞րտեղից են, հարցրի ես:

— Այն ակնոցաւոր փոքրիկ մարդը տուաւ, պատասխանեց մի պառաւ:

— Չօգնեցի՞նք, հարցրի ես:

— Բոլորիցն էլ փորձեցի, բայց չա՛հ չը տեսայ, ասաց պառաւը յուսահատութեամբ:

Որպէս վաղարշագատում, նոյնպէս և բոլոր գիւղերում, ուր ցրուած են զաղթականներն, իրաւ է, զեղարաններ չը կան և այդ մասին Թիֆլիսի մասնաժողովի տնօրինութիւնը վատ չէ կարելի համարել, որ զեղեր է ուղարկում, բայց վատութիւնը նրանց գործաչ դրութեան մէջն է:

Բժիշկը, որ ինձ հետ ման էր գալիս, վանքի կողմից կարգուած էր հիւանդներին հոգ տանելու: Նրան կոչում էին հաքիմ-բաշի (բժշկապետ): Ճանապարհին ունեցանք նրա հետ մի այսպիսի խօսակցութիւն:

— Այս գիւղի բոլոր հիւանդների հոգատարութիւնը ձեզ է յանձնուած, պարոն բժշկապետ:

— Ոչ միայն այս գիւղն այլ մինչև անգամ ամենահեռաւոր գիւղերինը, պատասխանեց նա մի փոքր հպարտութեամբ:

— Ուրեմն դուք ամեն տեղ գնում էք:

— Ո՛չ, այդ դժուար է, ասաց նա կակազելով:

— Ուրեմն ի՞նչպէս էք բժշկում:

— Ահա այսպէս. շատ անգամ իրանք հիւանդներն են գալիս, շատ անգամ ազգականներն են գալիս, պատմում են ցաւի հանգամանքները, ես էլ նրա համեմատ դեղ եմ տալիս:

Ես նկատեցի որ պարոն բժշկապետի և ակնոցաւոր մարդու բժշկութեան եղանակը իրանց ձևերով շատ չէին տարբերվում և ասացի.

— Այդ ի՞նչպէս կարելի է, ուամիկը շատ անգամ չէ հասկանում հիւանդութիւնը և ձեզ կարող են սխալեցնել:

— Ո՛չ, ես այդ բանի մէջ բաւական զգոյշ եմ, ասաց նա ինքնաբաւական վստահութեամբ և միշտ տալիս եմ այնպիսի դեղեր, որ կարող էին օգնել:

— Ուրեմն դուք գործ էք դնում Հօլօվիէի դեղահասանքը...

— Ըշտայ, աղբար, գիւղ տեղ է, ինչ պիտի ընենք, պէտքէ կերպով մը եծլլայ տանինք:

Պարոն բժշկապետի վերջին խօսքերից երևաց, որ նա վանեցի է: Յետոյ ուրիշներից տեղեկացանք, որ նա իւր հայրենիքում եղիւ է դեղագործի ծառայ, իսկ պատերազմի պատճառով Ռուսաստան դաւ լով, Ս. Էջմիածնում դարձել է «հաքիմ» քաշիս...:

Ս. Գալիսնեան վանքի մօտ այժմ կազմուել է մի նոր ն ընդարձակ գերեզմանատուն գաղթականներից: Ս. Յովհաննու վանքու (Ուշքիլիսէի) վանահայր և մի և նոյն ժամանակ գաղթականների առաջնորդ Յովհաննէս վարդապետը ցոյց տուեց ինձ մի ցաւալի հաշիւ, որից երևում էր, թէ մինչև այսօր գաղթականներից վախճանուողների թիւը հասնում է մօտ հազար հինգ հարիւրի:

Ինձ պատմեցին, թէ վաղարշապատցի բժիշկ Բ. Նաւասարդեանը, քանի որ այտուել էր, մեծ եռանդով էր հոգ տանում հիւանդներին, բայց նրա թիֆլիս գնալուց յետոյ, խղճալի գաղթականները բոլորովին անխնամ մնացին:

Գուցէ ընթերցողը կը նկատէ, որ ես իմ գրուածքիս մէջ, աւելի ուշադրութիւն եմ դարձնում հիւանդների վերայ, չը նայելով, որ գաղթականներից առողջները կարօտ են ուրիշ շատ կենսական պիտոյքների, որպիսի են հացը, հագուստը, յարմար բնակարան և այլն: Բայց այդ բաների մէջ պէտք է որոնել հիւանդութեան բուն պատճառը:

Եթէ մտաբերենք բոլոր անտանելի փորձանքները, զրոնց միջով անցան ողորմելի գաղթականները, շատ հեշտ կը լինի բացադրել բազմաթիւ հիւանդութիւնների և մահուան պատճառը: Գաղթականներն իրանց երկրում բնակվում էին եփրատի հովասուն հովիտների մէջ, Նպատ լեռան սառն բարձրաւանդակների վերայ: Յանկարծ յուլիս ամսում ընկնում են Նրեանեան նահանգի գեհեի մէջ: Տօթը մէկ կողմից, ճանապարհի անտանելի յոգնածութիւնը և երկիւղը միւս կողմից, աւելացնենք դրանց վերայ քաղցը, ծարաւը, բնական բանների անյարմարութիւնը, վատ կերակրուիլը, — շատ հասկանալի է, որ նրանք չէին կարող առողջութիւն պահպանել, եթէ երկաթի կազմուածք ևս ունենային:

Սուրբօրհանը ստիպուած է ուտել, ինչ որ տալիս են նրան: Իսկ սովատանջը ուտում է, ինչ որ հանդիպում է նրան: Ես վաղարշապատի փողոցներում տեսայ գաղթականներից շատերին, երբ

գտնում էին փոշիների մէջ ընկած սեխի կամ ձմերուկի ընկած կեղևներ, իսկոյն իրանց շուրջն էին նայում, երբ նկատում էին տեսնող չը կայ, վեր էին առնում այն կեղևները, փոշին սրբում էին իրանց հագուստի դրօշակներով և սկսում էին ուտել: Որովհետև քաղցած էին, պէտք էր մի բանով սնունդ ստանալ....

1827 թուին Պարսկաստանից դէպի Արարատեան նահանգը դադթուղ հայերի հետ նոյնը պատահեց. մեծ մասը կոտորուեցան հիւանդութիւնից: Բայց նրանք աւելի բախտաւոր էին քան ալաշկերտիք, նրանք սրի և հրի միջով չանցան, նրանց ճանապարհորդութիւնը աւելի հանգիստ էր, և մի նոր երկիր գալով, իսկոյն ընակութեան տեղ ստացան: Բայց ալաշկերտիք ամբողջ օրեր սոված և ծարաւ անցուցին, թշնամու հրացանները անդադար գողում էին նրանց վերայ, մինչև հասան ռուսաց սահմանը, իսկ գալով այստեղ, անտեղ ու անտէր մնացին: Ես տեսայ մի տղայ, որի ձեռքի մէջ դեռ մնացել էր գնդակի վէրքը, որ նա ստացել էր ճանապարհում:

Ես երկար ման գալ չը կարողացայ վաղարշապատում. ամեն տեղ տեսնում էի մերկութիւն և հիւանդութիւն, ամեն տեղ ողորմութիւն էին խնդրում: «Ասում են մեզ համար փող է հաւաքուած, ուր է» հարցնում էին մեզ, կարծելով թէ ես կամ ընկերս որ և իցէ մասնաժողովի անդամներ ենք: Իրաւն ասած, թէ իմ և թէ ընկերիս քսակները պարզուեցան: Խիստ անտանելի մի դրութիւն է, երբ մարդ տեսնում է թշուառութիւն, ցանկանում է օգնել և չէ կարողանում....:

Դ.

Իմ ժողովը Ղազարապատում:—Թուրքաց զործ դրած միջոցները դադթականները դարձնելու:—Լաւ է նրանց դարձնել իրանց հայրենիքը:—Արարացոց մարդասիրական վարմունքը:—Երիտասարդ ալաշկերտցու պատմութիւնը:—Իմ դատողութիւնները:—Խելագարուած կինը:

Երեկոյեան ես վերադարձայ վանքը բոլորովին յոգնած և խիստ վատ տրամադրութեան. մէջ: Շատ ապրի հայր ֆէշտամալջեանը, վանքի հիւրընկալը, որ պատրաստել էր տուած մի փառաւոր ընթրիք ուտիսուայ կերակուրներից: Այն գիշեր ինձ մօտ հաւաքուեցան մի քանի ալաշկերտցիք և նրանց առաջնորդ՝ Սուրբ Յովհաննու վանքի

վանահայր Յովհաննէս վարդապետը: Նրանք տեսնելով, որ ես հետաքրքրվում եմ գաղթականների վիճակով, յօժարութեամբ պատմում էին, ինչ որ ես հարցնում էի: Գիշերի մեծ մասը մենք անցուցինք նրանց վերայ խօսելով:

Ինձ մօտ եղող ալաշկերտցիքը հասարակ մարդիկ չէին, այլ գաղթականների առաջաւոր անձինքներիցն էին, որոնք գիւղերից եկել էին իրանց վանահօր՝ Յովհաննէս վարդապետի մօտ ինչ-ինչ խնդիրների մասին խորհելու. նրանցից երկուսը քահանայ էին:

Նրանք պատմում էին, թէ տաճկաց կառավարութիւնը մեծ կորուստ համարեց իւր երկրին, զրկուելով հայերի նման օգտաւէտ աշխատասէր ժողովուրդից եւ թէ նա տակաւին յոյս ունի, որ հայերը կը վերադառնան. այս մտքով նա հրամայեց, որ նրանց տները անվնաս և ամբողջ պահուին: Եւ որովհետեւ գաղթականները իրանց ցանքերը թողել էին առանց քաղիլու, տեղային կառավարութիւնը կարգադրեց, որ ցանքերը յանձնուին մահմեդականներին կամ այնտեղ մնացած հայերին այն՝ պայմանով, որ նրանք հնձեն, կախեն և մաքուր ցորեանը լեցնեն առանձին ամբարներում, որպէս զի, եթէ նրանց տէրերն վերադառնալու լինեն, ուտելու հաց ունենան: Իսկ տեղացիք, որ այս աշխատութիւնը յանձն առան, ստանալու էին բերքի մի փոքրիկ մասը, որպէս վարձատրութիւն: Պատմում էին, իբր թէ գաղթականներից ոմանք, վերադառնալով իրանց հայրենիքը, արդէն ստացան իրանց թողած հունձքերի պատրաստի բերքը և որպէս թէ, կառավարութիւնը շնորհեց նրանց և այն տասանորդը, որ ինքն պէտք է վեր առնէր երկրագործական արդիւնքներից: Գուցէ տաճկաց կառավարութիւնը զրանցով կամեցելէ հրապուրել գաղթականներին և վերադարձնել իրանց տեղերը, չը կամենալով իւր երկրի մի ամենալաւ մասը զուր կացուցանել մի աշխատաւոր ժողովուրդից, որպիսի էին հայերը: Այլ և պատմում էին, թէ մի քանի երեւելի քուրդեր պատժուեցան իրանց գործած անգթութեանց և հարստահարութիւնների մասին. մի քանիսը կախաղան հանուեցան, և Շէյխ-Ջալարդինին հրամայուեցաւ, որ իւր բարբարոս ասպատակները վեր առնի գնայ իւր տեղը, այլ ևս պատերազմին չը մասնակցէ:

Ինքը Յովհաննէս վարդապետը՝ գաղթականների առաջնորդը շատ գեղեցիկ միտք էր յայտնում. նա ասում էր, եթէ Աստուած տայ, ուրիշ միւս անգամ զրաւէ այն երկրները, աւելի լաւ է, որ

գաղթականներին վերադարձնէ իրանց տեղերը. եթէ այսպէս մնալու լինեն, նրանց մեծ մասը կոչնանայ և մնացեալները կը ցրուին գէպի զանազան կողմեր: Նա ասում էր, թէ ինքն որպէս գաղթականների առաջնորդ, աւելի լաւ գիտէ իւր ժողովրդի ցանկութիւնը, որ նրանք ռուսական Հայաստանում մնալու նպատակ չունեն:

Մենք Յովհաննէս Հայր սուրբի կարծիքը բաժանում ենք աւելի գործնական կէտից ըմբռնելով այս խնդիրը: Որպէս ճիշտ աշխիւրներէից տեղեկացանք, տաճկաց կառավարութիւնը միտք ունի Հայերի թողած երկրները բնակեցնել արխագներով, որ նա տարաւ Սուխումի կողմերից: Եթէ այդ այդպէս լինի, այն ժամանակ Ռուսաստանը կունենայ նոր և բարբարոս դրացիներ և իւր սահմանադրութիւնը միշտ ազատ չեն մնալու նրանց ասպատակութիւններից: Ուրեմն, աւելի լաւ կը լինէր, որ արխագների տեղը բռնէին նոյն իսկ խաղաղասէր Հայերն, որ այնտեղից բերուած են: Իսկ եթէ արխագներ ևս չը բերուէին Հայերից դատարկուած երկրներում, քրդերն կան ու կան — դրանք արխագներից պակաս չեն իրանց բարբարոսութիւններով:

Ես սարսափելով լսեցի մի քանի տխուր ճշմարտութիւններ ալաշկերտցիներից, թէ Էրզրումի Համակրութիւն ցոյց տուցին գէպի իրանց տարանջատեալ եղբայրներն տեղացի Հայերը: Պատերազմի ժամանակ, կարծես, ամեն մարդ անգութ է դառնում: Եղբայրը եղբօր վերայ անգամ չէ խղճում: Օրինակ, պատմում էին այսպիսի բան, երբ ալաշկերտցիք կամեցել են գաղթել, մեծ մասն ճանապարհի սայլ կամ արաբայ չեն ունեցել որ իրանց տնային շարժական կայքը վեր առնէին: Նոյն ժամանակ արաբանցի Հայերից շատերն իրանց արաբաներով գնացած են եղել այն կողմերում ռուսաց բանակը պաշար կրելու: Դրանք օգուտ են քաղում ընդհանուր խռովութիւնից և գաղթականների շուտափոյթ ու յանկարծական չուելուց և որպէս բռնակրներ դիմում են գաղթականներին, որ օգնութիւն ձեռք հասցնեն նրանց շարժական իրեղէնները վերցնեն իրանց արաբաների վերայ: Ալաշկերտցիք շատ սիրով են ընդունում նրանց ազգասիրական եռանդը, որպէս Հայերի, հաւատում են իրանց կայքը արաբանցի արաբալիներին և այնքան ժամանակ չեն ունենում, որ ճանաչեն, թէ նրանք ովքեր և ինչ տեսակ մարդիկ են: Մօտ քառասուն արաբալի առնում են տեղացիների տնային իրեղէնները իրանց սայլերի վերայ, բայց փոխանակ բերելու և կրկին իրանց

տէրերին յանձնելու, նրանք անհետանում են...: Այժմ շատ ալաշ-կերայիք Աբարանի զիւգօրայքում իրանց կայքն են որոնում և ցաւալին այն է, որ չը գիտեն թէ ւնովց պահանջն, որովհետեւ մի այնպիսի սարսափելի ըոպէում նրանք յանձնեցին իրանց հարստութիւնը օտարին, որ նրան ճանաչելու կամ մի գրաւական առնելու ժամանակ չունեցան...:

Այլ և պատմում էին, թէ այժմ այս և այն հայ պարոնի հօտերի մէջ արածում են գաղթականների ոչխարները, տաւարները, նրանց գոմէշները, թէ ինչ հրաշքով յայտնուեցան ողորմելի գաղթականի չորքոտանիքն օտարի հօտերի մէջ, — այդ մի գաղանիք է, որ գուցէ յետոյ կը յայտնուի, բայց այսքանը ճիշտ է, որ գաղթականներն կորցրին իրանց անասունների մեծ մասը... ո՞վ տարաւ, ի՞նչպէս եղաւ, այդ մենք չը գիտենք:

Եւ իրաւ, մարդ առանց զարմանալու մտածել չէ կարողանում, երբ նկատում է գաղթականների ողորմելի չքաւորութիւնը: Մի՞թէ այդ անբախտները իրանց հայրենիքում այսպէս աղքատ են եղել. մի՞թէ նրանք ոչինչ չեն ունեցել, ի՞նչ եղաւ նրանց կայքը, որտեղ կորցրին իրանց հարստութիւնը, որ այժմ հագներին հագուստ չունին, ոտներին տրեխ, հողաթափ անգամ չը կայ. գիշերները մի ծածկոց չունին պառկելու, քրքրուած ցնցոտիների մէջ են քնում: Յայտնի բան է, այդ մարդիկը իրանց երկրում օդի մէջ չէին բնակվում, դրանք էլ ունէին տուն տեղ, կայք և կարասիք: Բոլորն նրանք չը թողեցին և փախան, մնացածն ի՞նչ եղաւ: Վերջապէս, որտեղ կորցրին իրանց անասունները, որ շինական մարդու զլիւսւոր հարստութիւնն է. անասունների համար արաբներ պէտք չէին, նրանք իրանց ոտներով կարող էին հետեւել իրանց տէրերին: — Այդ հարցերը այնքան փափուկ են, որ մենք ցանկութիւն չունինք այժմ զիպչել նրանց, թողնելով, գուցէ ժամանակը որ և իցէ կերպով կը պարզէ...:

Այսքանը միայն կասենք, որ գաղթականների մեծ մասը վերջին աստիճանի աղքատութեան մէջ է, բացի իբանց կիսամերկ մարմիններից ուրիշ ոչինչ չունեն: Թուով շատ քիչ են այնպիսիքը, որ ունեն մի աւանակ, մի քանի կովեր կամ եզներ և կամ մի քանի հատ ոչխար: Մինչև այսօր վերջիները կարողանում էին պահել անասունները, որովհետեւ կերակրելու համար շատ պահանջ չը կար, արածացնում էին արձակ դաշտերում: Բայց երբ ձմեռը եկաւ, պահել ևս չեն կա-

րող. նախ՝ տեղ չեն ունենալ, երկրորդ՝ ձմեռուայ պաշար պէտք է նրանց. իսկ պաշարը, օրինակ խոտի սայլը այս կողմերում, կամ ուր որ գաղթականներ կան, արժէ 20-ից մինչև 50 ռուբլի: Որտեղից նա կարող է տանել այս գումարը, երբ մի կով պահելու համար ամենափոքրը պէտք է մի սայլ խոտ ունենալ: Եւ ի՞նչ հաշիւ, 20-30 մանէթ տալ խոտի մի կով պահելու համար, որ իւր կերածի կէս արժէքը չունի: Պատերազմի պատճառով չորքատանիների ճարակը չափազանց թանգացել է: Ուրեմն, գաղթականներն իրանց ունեցած անասունները նոյնպէս կոտորելու են սովից, եթէ վաղօրօք վաճառելու հոգ չը տանեն: Մեր կարծիքով լաւ էր վաճառել բոլորը, փողը գոնեա կը մնար իրանց քսակում, մանաւանդ այժմ՝ մորթելու անասունները լաւ գին ունեն, միսը ամեն տեղ թանգ է:

Ես Յովհաննէս վարդապետին նոյնը ասացի, թէ գաղթականները քանի որ իրանց գլուխը պահել չեն կարողանում, ուր մնաց որ ձմեռը անասուններ կարողանային պահել և խորհուրդ տուեցի նա վաճառել տայ: Նա պատասխանեց, թէ ամեն բան կորցրած ալաշկերտցուն շատ դժուար է համոզել, որ նա վաճառէ իւր անասունը, որ միակ բանն է մնացել նրա հարստութիւնից, թէ նա աւելի լաւ կը համարէ, անասունը իւր աչքի առջև մեռնի, քան օտարի ձեռքը տայ, որովհետև ալաշկերտցին նոյնքան սիրում է իւր չորքատանիքը, որքան իւր որդիքը:

Գիշերից բաւական անցել էր, երբ վարդապետը իւր հայրենակիցների հետ հեռացան: Բայց նրանցից մէկը մնաց. ես նկատեցի որ նա ասելու բաներ ունի և խնդրեցի նստել: Այդ մարդը մի բարձրահասակ հսկայ էր ջլուտ և զօրեղ կազմուածքով. նա բոլոր ժամանակը լուռ էր և տխուր, երբ միւսները խօսում էին, բայց երբ որ միայնակ մնաց, լեզուն բացուեցաւ: Ո՛րքան վշտեր, որքան գաղտնիքներ թագնուած էին այն ծածկամիտ տղամարդի մէջ...

Նկատելով, որ նա բաւական խելացի գլուխ մարդ է, խնդրեցի մանրամասն պատմել, թէ ի՞նչ շարժառիթներից ստիպուած նրանք թողեցին իրանց հայրենիքը: Նա խիստ դժուարութեամբ յանձն առաւ պատմել և ես կը հաղորդեմ իմ ընթերցողին այնքան, որքան կարող եմ հաղորդել:

«Մեր երկիրը վատ չէր, ասաց նա, հողը ընդարձակ էր, իսկ ջուրը առատ. ցանում էինք, որքան կամենում էինք և վարում էինք, որքան կարող էինք: Մենք մեր հողի տէրն էինք: Մեր սարերն խոտա-

Լէտ էին, իսկ մեր անասուններն կուշտ ու պարարտ: Մեր հարեանքը բերը չէին փնտրում մեզ. մենք սիրով էինք ապրում միմեանց հետ և նրանց քիչ ու ալ (կնքաւոր) էինք կոչում: Պատահում էր որ լինում էին աւագակութիւններ, օրինակ, մի խումբ քրդեր ուրիշ երկրից գալով, կողոպտում էին որպէս մեր, նոյնպէս և իրանց ազգակիցներին անասունները. խտրութիւն չէին դնում: Մենք էլ նոյնպէս էինք վարվում նրանց հետ: Այդ մեր երկրի սովորութիւնն է:

«Առաւմարութիւնը նոյնպէս վատ չէր մեզ հետ. հարկերը թելթել էին: Երբեմն մուլթէզիմներն անգթութիւն էին աւնում, բայց երբ նրանց վերայ գանգատ էր լինում, մեզանից անիրաւացի առածը կրկին մեզ յետ էին դարձնում: Մեր առաջնորդները մէջլիսներում շէյխերի ու զազիների հետ հաւասար ձայն ունէին. եթէ մեզ զրկողութիւն էր լինում, մեր ձայնը հասնում էր մինչև սուլթանի պալատը: Եւ քիչ էր պատահում, որ մեր խօսքը չըլտէին, օրովհետև հայի խօսքը աւելի ընդունակ էր, քան թուրքերը և կառավարիչ փաշաներն զիտէին, որ հայը մահմետականի վերայ սուտ խօսելու սովորութիւն չունի: Այսպէս, ամեն կերպով լաւ էին անցնում մեր օրերը:

«Բայց երբ ռուսը սկսեց տիրել մեր երկիրը, Աստուած է վկայ, մենք շատ ուրախացանք. ինչպէս որ լինի, մտածում էինք, նա էլ խաչապաշտ է, մենք էլ, նա էլ մեզ հետ սուրբ աւագանի եղբայր է: Ռուսը, ասում էինք, աւելի լաւ կը լինի քան թուրքը: Այս պատճառով մենք ամեն տեղ խաչով, խաչվառով, քահանաներով և աւետարանով էինք գնում նրանց զօրքի առաջը: Մահմեդականները երբ այս տեսնում էին, մեզ վերայ բարկանում էին, կարծում էին, թէ մենք ենք կանչել ռուսներին, թէ նրանք մեզ համար են գալիս: Աստուած է վկայ, որ մենք այդ բանում մեղաւոր չէինք: Բայց ի՞նչ անես, մահմեդականները սկսեցին մեզ հետ թշնամանալ: Ռուսը ձեր քեռին է, գեւաւորներ, ասում էին նրանք, դուք մեր երկիրը մատնում էք մեր թշնամունք...»

«Եւ իրաւ, մենք շատ աշխատեցինք... բայց մեր բախտից ռուսը մեր երկրում երկար չը մնաց: Յանկարծ լսեցինք, թէ Տէր Ղուկասովն թողնում է տիրած երկրները:

— Լաւ, դուք ի՞նչու եկաք նրա հետ, ընդմիջեցի նրա պատմութիւնը:

— Մեզ ասեցին, թէ ինչ հայեր մնում են այն երկրներում

բոլորին թուրքերն կոտորում են: Որքան ուղիղ էր այդ լուրը, մենք չը զիտէինք, բայց այդպէս ասեցին մեզ. մենք հաւատացինք և սաստիկ երկիւղի մէջ ընկանք: Եւ չուզեցինք այնուհետեւ մնալ այն երկրում, ուր սպասում էր մեզ թուրքի սուրը. հայրենիքը մեր աչքից ընկաւ....

«Դեռ Տէր Ղուկասոյն մեզ մօտ չը հասած, կազախներ եկան, լուր տուեցին, թէ շուտ քօչեցէք (չուեցէք) և ձեր գլուխն ազատեցէք: Այն ժամանակ մեզանից շատերը, մի քանի զիւղերի բնակիչներ, հաւաքուած էինք Ս. Յովհաննու վանքումը, որ բերդի պէս պինդ է:

— Եւ դրա համար էլ դուք փախա՞ք այնտեղից:

«Այո՛, բայց մենակ այդ չէր: Այն ժամանակ մենք լսեցինք, թէ Շէյխ-Իբրահիմը և Շէյխ-Ջալալադդինը քսան հազար քրդերով և բաշիբօզուկներով եկել, Բայազէտը քանդել են, երկու հարիւր հայ ընտանիք կոտորել են, հարիւր ընտանիք գերի են տարած, իսկ մնացած բայազէտցիք փախել են Պարսկաստանի Մազուքադարը: Ուրիշ շատ բաներ լսեցինք...: Այլ ևս ապրելու յոյս չը մնաց. ասում էին, ռուսը գնալուց յետոյ ձեզ էլ բայազէտցոյ նման կը կոտորեն: Դրա համար վճռեցինք ռուսի հետ միասին հեռանալ մեր երկրից:

Այս միջոցին իմ խօսակիցը կանգ առեց, մի քանի անգամ հոգւոյ հանեց, չիբուխը վառեց և փոքր ինչ ծխելուց յետոյ ոգի առաւ, շարունակեց.

«Այո՛, մենք վճռեցինք թողնել մեր հայրենիքը: Բայց այս բանը այնքան յանկարծակի եղաւ, որ պատրաստուելու ժամանակ չունեցանք: Մեր անասունների մեծ մասը դաշտումը մնաց. շատերն սայլեր չունենալով, իրանց ծանրութիւնները վեր առնել չը կարողացան: Մենք աշխատեցինք չը թողնել, ինչ որ մեզ համար թանկագին էր, այսինքն մեր զուակաները, իսկ միւս բաներին շատ չը նայեցինք: Մենք թողեցինք ցորնով լեքն հորեր, իւղով լեքն կարասներ. մենք թողեցինք թակոյկներով լեքն ձէթ և պանիր. մենք շատ բան թողեցինք...: ալաշկերտցու հարստութիւնը եթէ ծովը լեցնէիր, կը ցամքեցնէր...: Բայց ինչ որ կարողացանք մեզ հետ վեր առնել, այն էլ բաւական էր, որ այստեղ քաղցած չը մնայինք, բայց այն ևս չը մնաց, կորաւ, գնաց...:

Ես հարցրի թէ գաղթականները գլխաւորապէս որ տեղերից դուրս եկան:

«Գաղթականները հաւաքուեցան, ասաց նա, գլխաւորապէս Աւաշիկի (Վաղարշակի) վիճակից, Ղարաքիլիսայի վիճակից, Սուրբ Յովհաննու վանքի՝ այսինքն Ուլքիլիսայի (Բագրևանդի) վիճակից, Բայազետի Զուխուր կոչուած վիճակից: Ընդ ամէնը 30 գիւղի բնակիչներ հաւաքուեցան միասին: Մեզ վերայ դրած էին լեզգի և կազախ ձիաւորներ, որ բերեն և ուսաց սահմանից անցկացնեն: Իմ լեզուն չէ կարող նկարագրել այն սարսափելի ճանապարհորդութիւնը, որ մենք ունեցանք: Աստուած իմ թշնամուն էլ ցոյց չը տայ այն տանջանքը, որ մենք կրեցինք...:

— Պատմեցէք, պատմեցէք, ասեցի ես, նկատելով, որ նա դժուարանում էր շարունակել:

«Որպէս զի թշնամուն չը հանդիպէինք, մեզ բերում էին վարտուղի ճանապարհներով. — այդ Ղուջախու և Խանի անիծեալ ճանապարհն է, որ անցնում է նեղ կիրճերի միջով, անդունդների վերայով և սարսափելի ելէջներ ունի: Մեր սայլերի մեծ մասը մնաց կէս ճանապարհի վերայ, անցկացնել չը կարողացանք: Նրանք մնացին բոլոր այն բաներով, որ բարձած էին: Ինչ որ մնում էր, այլ ևս նրա տէրը չէինք: Այդ դեռ ոչինչ: Շատ անգամ ընկնում էր մի երեխայ մօր գրկից, շատ անգամ մի կին, աղջիկ, տղայ, յոգնածութիւնից թուլանում էին, ուշաթափ էին լինում, վէր էին ընկնում. — վեր առնելու. ժամանակ չը կար և կամ այն աստիճան խռովուած էր բազմութիւնը, որ նկատող չէր լինում: Մայրը կորցնում էր որդին, այրը կորցնում էր իւր ամուսինը և ազապ տղամարդը իւր նշանածը...:

Չը գիտեմ ի՞նչու վերջին խօսքը արտասանելու ժամանակ նրա աչքերում երևաց արտասուք. նրա ձայնը դողաց և դէմքը գունատ ունեցաւ:

«Սարսափելի մութ գիշեր էր, երբ հասանք մի տեղ, ուր կարծես, մեր առջև բացուեցաւ մի անտակ ծով. գնացողը, մօտ եկողը կուլ գնաց...: — Այդ Արուջացի ճահիճներն էին, որ հարիւրաւոր մարդկանց գերեզման դարձան...:

«Կարծես, մի աներևոյթ ձեռք քշում էր մեզ, քշում էր անդադար և շունչ առնելու ժամանակ չէր տալիս: Մենք գալիս էինք գիշեր և ցերեկ առանց հանգիստ առնելու: Յոգնածութիւնը մի

կողմից, քաղցածութիւնը միւս կողմից չարաչար տանջում էին մեզ, բայց աւելի անտանելի էր ծարաւը:— Ծարաւը այնպիսի մի կատաղութեան էր հասցրել մեզ, որ երբ ճանապարհին կոտորուեցաւ մի արաղի տակառ, այր, կին, երեխայ, բոլորն վրայ թափուեցան և սկսեցին ջրի պէս խմել: Շատերը դրանից հիւանդանալով մեռան, որովհետեւ այնպիսի մարդիկ էին, որ իրանց կեանքում արաղի համբառած չէին:

Երբ հասանք Իգդիր, կարծեցինք, թէ ազատուած ենք: Այնտեղ երկիւղ չը կար: Գիշեր էր, երբ հասանք: Մի քանի օրուայ անընդհատ ճանապարհորդութիւնից ջարդուած և թուլացած, հանգստանալ կամեցանք: Մենք գիշերեցինք մի լեռան զառիվայրի վերայ: Այդ հանգստութիւնը քուն չէր, այլ մի տեսակ թմրութիւն կամ մեռելութիւն էր, որ տիրում է մարդուն անտանելի յոգնածութիւնից յետոյ: Ամբողջ գիշերը մենք անցուցինք անզգայութեան մէջ: Երբ արեւուտեան աչներս բաց արինք, ի՞նչ տեսանք.— մեր անասունների կէսը չէր մնացել, ութն հազարի չափ չորքոտանիք անհետացել էին....

Այստեղ ալաշկերտցին այլ ևս չը կարողացաւ շարունակել իւր պատմութիւնը, արտասուքը խեղդեց նրան:

* *

Այս պատմութիւնից ընթերցողը կարող է փոքր իշատէ հասկանալ, թի ի՞նչու մի ահագին բազմութիւն, որ իւր հայրենիքում բարօրութեան մէջ էր ապրում և մինչև անգամ հարուստ էր, այսօր մերկ և աղքատ գիւղից գիւղ է թափառում, ողորմութիւն է խնդրում:

Առաջարկենք մի հարց. ի՞նչ պէտք է արած, որ այդ սովից, մահից և յափշտակութիւնից մնացած բազմութիւնը պահպանուի և բոլորովին չոչնչանայ: Գաղթականների թիւը սկզբում 3000 ընտանիք էր, իսկ այժմ նրա կէսը հազիւ է մնում: Այդ զգալի փոփոխութեանը պատճառ են բերում, թէ առաջին թուանշանների մէջ պէտք է սխալմունք մտած լինի, իբր թէ 3000-ի մի մասը յոյներ են եղել, մի մասը եզիպիներ են եղել, մի մասը մի քանի անգամ հաշուի է անցել և այլն: Բայց յայտնի է, որ յոյներ չը կային և եզիպիների թիւը 100 ընտանիքից աւել չէ: Իսկ ինչ վերաբե-

բում է այն բանին, թէ անդադար մի գիւղից միւսը անցնելով, մի և նոյն ընտանիքը մի քանի անգամ հաշուից անցել է և այսպէսով գումարը բազմապատկուել է. — այդ նոյնպէս հաւանական չէ, որովհետեւ հաշիւը եղել է այն ժամանակ, երբ գաղթականներն ամփոփ դրութիւն ունէին և տակաւին չէին ցրուած վանազան կողմեր: — Ուրեմն ի՞նչու պակասեց երեք հազարը: —

Գաղթականների թուի այսպէս զգալի կերպով փոքրանալուն ուրիշ պատճառ մեր կարծիքով չէ կարելի տալ, բացի նրանից, որ մի մասը չը կարողանալով տանել տեղային կլիմային — կոտորուեցաւ, ամբողջ ընտանիքներ սպառուեցան, ոչնչացան: Ով որ նայելու լինի Գայիանեան վանքի մօտ կազմուած նոր գերեզմանատանը, կը համոզուի, որ գաղթականներից մեռածների թիւը փոքր չէ: Եւ ո՞րքան այսպիսի գերեզմանատներ լըուած են նրանց ննջեցեալներով...: Շատերը ճանապարհին, դեռ չը հասած ռուսաց սահմանը, ոչնչացան: Դրանց թւումն էր գլխաւորապէս թոյլ և քիչոյշ սեռը՝ կանայք, աղջիկներ, երեխայք, որոնք շատ անգամ սայլերի անիւների տակ ընկնելով ջարդվում էին: Մի երկրորդ պատճառ ևս գաղթականների թուի պակսելուն այն է, որ նրանց մի մասը, օգուտ քաղելով ներկայ խռովութիւններից, փախան գնացին դէպի իրանց հայրենիքը այժմ մնացել է ոչ աւելի քան 1500 ընտանիք: Ի՞նչ պէտք է արած, որ դրանք, գոնեա պահպանուէին, մինչև նրանց վիճակը մի կերպով որոշվէր:

Մենք գիտենք, որ Թիֆլիսում և Երևանում կազմուել են մասնաժողովներ գաղթականների վերայ հոգ տանելու համար. մենք գիտենք, որ զանազան քաղաքներից լինում են մարդասիրական օժանդակութիւններ գաղթականներին օգնելու համար: Բայց մասնաժողովները տակաւին մի նշանաւոր գործ կատարած չեն: Նրանք դեռ փող են հաւաքում, իսկ փողը ի՞նչ պէտք է անեն, — յայտնի չէ: Մեզանում առհասարակ գործը խեղդվում է ձեւամոլութեան մէջ: Դէ, մարդ ուղարկենք, տեղեկութիւն հաւաքենք, այստեղ գրենք, այնտեղ գրենք, յետոյ նրա յարմար կարգադրութիւն կանենք. — այս բոլորն այնքան ծանր ու բարակ բաներ են, որ հաղել թէ խեղճ գաղթականը սպասելու համբերութիւն կունենայ: «Մինչև Շուշանը զարդարուի, պատարագը կարձակուի»: Մինչև մասնաժողովների անդամները իրանց պլանները գծեն, ողորմելի գաղթականը հոգին կը տայ...

Մեզ պատմեցին, թէ Թիֆլիսի մասնաժողովը իւր կողմից մի պարոն էր ուղարկել զաղթականների վիճակը հետազօտելու և այդ պարոնը Ղազարապատում իւր ոտների տակ բնակուող երեք ալաշ-կերտցի ընտանիքներից մէկը միայն տեսնելու բարեհաճութիւն էր ունեցել, չը նայելով, որ մի ամբողջ օր մնացել էր էջմիածնում:

Ղամարլուի փոստայի իջեանում պատահեցաւ մի պարոն ևս, որն զիմեց ինձ ու ընկերիս տեղեկութիւններ հաւաքելու: «Մի բոլորովին ձանձրալի պաշտօն է յանձնուած ինձ, ասաց նա, ես պէտք է զաղթականների բնակութեան համար տեղ որոշեմ»: Եւ նա մեզ ցոյց տուեց իւր պաշտօնական թղթերը, թէ և պահանջող չը կար: Այդ պարոնը չը գիտէր մինչև անգամ, թէ զաղթականներն ինչ ազգից են և արտեղ են բնակվում այժմ:

Երևանի մասնաժողովի անդամ պարոն վ. Ն. ինձ ասաց, թէ Նոր Բայազետու և Ալեքսանդրապօլու կողմեր, արքունական հողեր կան, որոնք զանազան անձինքների վարձով են տուած այն պայմանով որ եթէ կառավարութեանը հարկաւոր լինին, պէտք է յետ առնուին: Խօսվում է, թէ յիշեալ հողերի վերայ կարգադրելու են բնակեցնել զաղթականներին: Մեր կարծիքով, թէ Երևանի, թէ Նախիջևանի և թէ Ալեքսանդրապօլու գաւառներում այնպիսի ազատ հողեր չը կան, որոնց վերայ կարելի լինէր նոր բնակութիւններ հաստատել. կան միայն անապատներ, որոնք անպէտք են: Ժողովուրդը ամեն տեղ գանգատվում է հողի և ջրի պակասութեան համար: Այս կողմերում տարուայ մէջ պատահած կռիւների մեծ մասը հողի և ջրի վերայ է:

Մեր կարծիքով, այժմ մտածել զաղթականներին բնակեցնելու հողի մասին՝ բոլորովին աւելորդ է, նախ այն պատճառով, որ շատ հաւանական չէ, որ նրանք պատերազմից յետոյ կը ցանկանան մնալ մեզ մօտ. երկրորդ, զիցուք թէ հիմայ տուեցինք նրանց հող. ի՞նչ պէտք է անեն. ձմեռը արդէն սկսուել է, կարող են իրանց համար առն և տեղ շինել և ի՞նչով շինել, երբ ոչ ուտելու հաց ունին և ոչ կօպէկ փող:

Գաղթականների համար այժմ հարկաւոր են պատրաստի բնակարաններ: Այդ ամենակարեւոր խնդիրն է: Պէտք է մտածել ձմեռուայ բնակութեան համար, որ պատսպարուելու մի ապահով տեղ ունենային: Մինչև այսօր քանի ցրտերը չէին սկսուել, նրանք ապրում էին թափառական կամ աստանդական վիճակի մէջ. մի քանի

որ մնում էին մի հայի տան մէջ, մինչև կամ տանուտէրն էր ձանձրանում և կամ իրանք հիւրերը նեղուելով, հեռանում գնում էին մի ուրիշ տեղ նոր բարերար որոնելու: Դրանով է մեկնվում նրանց մի գիւղից միւս գիւղ անդադար չուելը: Մինչև այսօր կարելի էր այս տեսակ կեանք վարել, որովհետև եթէ գաղթականը գնում էր մի գիւղ և տեղ չէր գտնում, դարձեալ կարողանում էր իւր օրերը բացօդեայ անցուցանել, բայց ձմեռը անհնար է այսպէս ապրել: Ձմեռուայ համար պէտք է ապահով բնակարան: Բայց զըլ՝ խաւօր հարկը նորանումն է, թէ որտեղից պէտք է ունենալ:

Ահափառ կաթողիկոսի խնամատարութիւնիցն է կախուած վիճակաւոր առաջնորդների, հոգևոր իշխանութեան գործակալների և գիւղական քահանաների միջնորդութեամբ այնպէս կարգադրել, որ գաղթականներն այս ձմեռ ապահով պատսպարաններ ունենային գիւղացիների տներում: Փոյթ չէ, եթէ այդ պատսպարանը կըլինէր գիւղացու խրճի մի անկիւնը կամ նրա գոմը, բաւական է միայն, որ մերկ և պանդուխտ ալաշկերտցին մի տաք տեղ կունենար բնակուելու:

Իսկ ինչ որ վերաբերում է նրանց ուտելիքին, հոգևոր իշխանութիւնը Ահափառի հրամանով վաղուց արդէն տնօրինել էր կալերի ժամանակ ամեն գիւղից ցորեան հաւաքել և պահել առանձին ամբարներում գիւղական քահանայի և տանուտէրի հսկողութեան ներքոյ: Այս կարգադրութիւնը շատ տեղերում յաջողուած է, որովհետև գիւղացու համար մի մեծ ծանրութիւն չունի, երբ նա իւր կալից մի քանի կօդ ցորեան է տալիս. նա իւր բերքի առատութիւնից միշտ յօժարութեամբ բաժին է հանում դէրվէշներին և աղքատներին: Իսկ այդ մանր-մանր ստացուած կօդերն հաւաքուելով կարող են մեծ քանակութիւն կազմել, եթէ օրինաւոր կերպով խնամք տարուի և եթէ անհաւատարիմ ձեռք չը դիպչի....

Արկնումեմ, հոգևոր իշխանութեան ներգործութիւնը կարող է աւելի հիմնաւոր և օգտաւէտ լինել: Բայց ցաւալին այն է, որ թէ թիֆլիսի և թէ Երևանի մասնաժողովները չուզեցին իրանց գործունեութիւնը միացնել Ս. Էջմիածնայ հետ: Այսպէսով նրանք որ զօրկուեցան մի զօրեզ և ազդու ուժից: Հոգևոր յարգորմունքը մեծ նշանակութիւն ունի այն գործերում, որ կապ ունի ժողովրդի ջերմեանքի և նրա զոհաբերութեան հետ: Արդարև, մասնա-

Ժողովները ղիմեցին Վեհափառին, իսկ այդ աւելի ձևի համար էր և որ և իցէ իսկական նշանակութիւն չունէր:

Ես աւելի մեծ նշանակութիւն չեմ տալիս այն քսան հազարին, որ հաւաքուելէ Թիֆլիսի մասնաժողովի գանձարանում. այդ գումարը եթէ բաժանուելու լինի գաղթականների վերայ, հազիւ թէ իւրաքանչիւրին 50 կոպէկ կը հասնի: Մի քանի օրուայ ծախս է: Այլ ես աւելի մեծ նշանակութիւն եմ տալիս այն կօտերով հաւաքուած ցորեանին, որ կարող է ահագին քանակութիւն կազմել, եթէ օրինաւոր կերպով շարունակուի: Հոգեւոր իշխանութիւնը ամեն միջոցներ ունի գաղթականների վիճակը սպահովելու մասին: Մինչև այսօր տէրտէրների յորդորելով գիւղացիների տուած հացը, հագուածը և կերակուրը, եթէ հաշուելու լինենք, տասն անգամ աւելի մեծ արժէք ունի, քան այն արծաթը, որ հաւաքուելէ մասնաւոր նուիրատուութիւններից: Ուրեմն, եթէ գաղթականների կեանքը կարելի է պահպանել մինչև նրանց ապագան որոշուի, — այդ կարելի է անել դարձեալ մեր հայ գիւղացիներով. իսկ գլխաւոր յորդորող, քաջալերող և ազդող գործիչը պէտք է լինի մեր Հոգեւոր իշխանութիւնը:

* * *

Վաղարշապատից ես դուրս եկայ, երբ բոլորովին մոլթն էր: Խորատուլուած դառն մտածութիւնների մէջ, համարեա ինձ անլուելի էր մնում զանգակների ձայնը փօտայի կառքի: Խաղաղ և հանգիստ զիշեր էր: Հասնելով Հռիփսիմէի վանքի ղիմացը, յանկարծ ձիերը խրտնելով յետ-յետ գնացին և կառքը փոքր էր մնում որ շուռ գայ, երբ խաւարի միջից յայտնուեցաւ մի կերպարանք: «Որդիս, սիրուն որդիս տուէ՛ք» գոռում էր նա լալագին ձայնով:

Նա ուրուականի պէս անցաւ:

Մեր կառքը շարժուեցաւ: Հեռուից դեռ լսելի էր լինում նոյն ձայնը: «Որդիս, որդիս եմ ուզում... տուէ՛ք իմ որդին»,...

— Այդ ո՞վ էր, հարցրի կառավարից:

— Մի ալաշկերոցի կին է, խեղճը խելագարուած է պատասխանեց կառավարը. — ասում են ճանապարհին որդին կորցրել է, և զիշերները թափառ: Ի՞նչ այդ անապատներում, որդին է պտուում: — Լաւ էր, չը մնաց կառքի տակը...

Ե.

Հայ գաղթականներ Երեւանում եւ նրանց բողոքը:—Գաղթականների մէջ սայլապաններ, արհեստաւորներ, վաճառականներ եւ դրամատէրներ:—Երեւանի եւ Թիֆլիսի մասնաժողովների նշանակութիւնը գաղթականների հոգատարութեան մէջ:—Երեւանի սեմինարիան եւ պ. Բէկնազարեանցը:—Օրիորդաց դարոցը:—Երեւանը որպէս թուրքաբնակ քաղաք եւ նրա աղէտաւոր գիշերը:—Վաճառականութիւնը:—Հասարակաց այգին եւ մրդայ թաժոսները:

Վաղարշապատից ես վերադարձայ Երեւան: Այստեղ գաղթականների թիւը շատ փոքր է. պէտք է ասած, որ երեւանցիք բաւական անկարեկից են զտնուել դէպի իրանց թշուառ ազգայիները: Գիւղացիք համեմատաբար աւելի զղացմունքի տէր են երեւում, քան թէ այստեղի քաղաքացիքը: Նրանք կարող էին իբրեւ ծառայ կամ աղախին իրանց տներում պահել գաղթականներից այն բազմաթիւ պատանիներին եւ աղջիկներին, որոնք բոլորովին անտէր են մնացած իրանց ծնողքը կորցնելու պատճառով:

Ահասարակ ես գաղթականներից լսում էի այսպիսի զանգատներ. «Մենք աշխատանքի սովորած մարդիկ ենք, գործից մենք չենք փախչում, թող մեզ բանեցնեն եւ հասարակ մշակների պէս վարձատրեն: Մտւոյցկանութիւնը մեզ անտանելի է, ձրի հացը մենք մարսել չենք կարողանում: Իրաւ որ, հայերի այս գաղթականութիւնը, բացի մեծամեծ վնասներից, ունեցաւ եւ այն ամենադժուարը, որ մի ամբողջ հասարակութիւն բարոյապէս մահացաւ, սովորելով մուրացկանութեան:

Գաղթականները եկան այն ժամանակ, երբ դեռ նորէր սկսուել հունձքը: Այս միջոցում հազարաւոր հայեր, ասորիներ եւ թուրքեր Պարսկաստանից գալիս են եւ տարածվում են Երեւանի նահանգից սկսեալ մինչեւ Թիֆլիս, հունձ են հնձում եւ ժամանակաւորապէս մնալով, բաւական փող են վաստակում: Միթէ գաղթականները նոյնը չէին կարող անել, քանի որ այս գործի մէջ լաւ վարժուած էին: Հունձքից յետոյ սկսուեցաւ այգեքաղը: Գիւղացիք այն ժամանակ եւս նրանց գործ չը տուեցին, որովհետեւ յօժարվում էին խեղճ ալաշկերտցուն բսիկեցնել միայն այն պայմանով, եթէ նրանք չը բաւականանային մի փոքր հացով, առանց վարձ ստանալու. թէև տեղական սովորութեան համեմատ մշակը օրական 40-50 կօպէկ

փող է ստանում և հացն էլ նորանից է ստանում, որի համար աշխատում է: Ինձ պատահեց տեսնել մի քանի ալաշկերտցիք, որոնք թուրք զիւղո մ էին բանում:— Ի՞նչու հայերի զիւղում չէք բանում, հարցրի ես:— Հայերը փարայ չեն ի տայ, աղայ, պատասխանեցին նրանք:

Ինձ պատահեց նաև հարցնել մի հայ զիւղացու, թէ ի՞նչու նրանք գործ չեն տալիս գաղթականներին:— Հպարտ և ծոյլ մարդիկ են, աղայ, պատասխանեց նա. սովորել են ձրի առնել և ձրի ուտել: Եւ իբրև փաստ նա ցոյց տուեց մի ընտանիք, որ իւր տանը ընդունած էր:— Տես, աւելացրուց նա, ամբողջ օրը քաղցած պառկում են, բայց չեն ուզում մի բան շինել:

Ես հետաքրքրուեցայ տեսնել այդ ընտանիքը: Գերդաստանի հայրը մի հասակն առած մարդ էր. իւր ցնցոտիների վերայ նա հագած ունէր բաւական նոր մահուդէ վերարկու — միակ մնացորդը նորա կորցրած փառքի: Նորա խօսքերից և ձևերից երևում էր, թէ այդ պատկառելի մարդը ստոր աշխատանքի սովորած չէր, և գուցէ մի ժամանակ ունեցել էր իւր ձեռքի տակ շատ բանուորներ, իսկ այժմ իւր աղքատութեան մէջ դարձեալ վեհ էր: «Փէշուվ ոսկի կը ցրուէի, ասաց նա արտասուալի աչքերով. բայց այժմ մի պատահ հացի համար պէտք է վիզս ծռեմ... լաւ է, որ քաղցած մեռնեմ»...

Գաղթականների մէջ շատ կան այսպիսի աղքատացած մեծատուններ, և զրանք են, որ տեղացի ժողովրդի մէջ ծոյլի նշանակութիւնն ստացել: Շատ բնական է, որ մի մարդ, որ քանի օր առաջ հարուստ էր, այսօր աղքատանալով, իսկոյն իրան չի խոնարհացնի ստոր աշխատանքների. այսպիսիներին պէտք է յարգել, նրանք անյաջող արկածների զոհեր են...

Գաղթականներից նրանք, որոնք իրանց հետ սայլեր ունեն բերած, որոնք կարողացել են իրանց եզները ազատել ճանապարհի յափշտակութիւնից, կարողանում են նաև իրանց ընտանիքը պահել ազատ աշխատանքով: Նրանք զանազան մթերք են տեղափոխում դէպի Ալեքսանդրապօլու և դէպի Բայազէտի կողմերը: Բայց դրութախտաբար դրանց թիւը շատ փոքր է, որովհետև շատերն չեն կարողացել իրանց բեռնակիր անասունները հասցնել մի ապահով տեղ...

Գաղթականների մէջ արհեստաւորներ նոյնպէս փոքր են թուով:

Նրանց մէջ կան, արդարեւ, այնպիսի արհեստավորներ, որոնք գիւղացիներին պէտք են, օրինակ, սայլ, արօթ, դուխան շինողներ, բրուաններ, դարբիններ և այլն: Այսպիսիքը հազիւ կարող են գործ զբաղեն, որովհետեւ Նրեանի նահանգում համարեա զիւղ չը կայ, որ իւր հիւսը, ատաղձագործը և դարբինը չունենայ: Գիւղացիք իրանց ծանօթ արհեստավորը թողած՝ օտարին գործ չեն հաւատալ: Թողեալ այդ, գաղթականների մէջ գտնուած արհեստավորները գործիքներ ևս չունեն:

Այդ մարդիկը, որպէս լաւ երկրագործներ և անասնապահներ, հէնց որ հեռացան մայր հողէց, այնուհետեւ ապրուստի միջոցները զգուարանում են նրանց համար: Նրանք սովորել են գործ ունենալ երկրի հետ և ամեն ինչ նրանից պահանջել: Այդ պարագմունքի մէջ մեծ ընդունակութիւն ունին: Վաճառականներ եղել են նրանց մէջ խիստ աննշան թւով: Նրանց բոլոր հարստութիւնը բաղկացած է եղել ընտանի անասուններից և երկրագործական բերքերից, որոնց առևտուրի մէջ է պտուտուել նրանց վաճառականութիւնը: Նրանց մէջ եղել են և ղրամատէրներ: Բայց որովհետեւ գիւղացի դրամատէրը, մանաւանդ այն երկրում, ուր կայքի ապահովութիւն չը կայ, սովորաբար իւր արծաթը հողի տակ թաղցրած է պահում, այս պատճառաւ գաղթականների ոմանց հարստութիւնը մնացել է հողի մէջ ծածկուած իրանց հայրենի երկրում: Այս շատ հաւանական է, որովհետեւ թէ նրանք այս սովորութիւնը ևս չունենային, այսուամենայնիւ, պատերազմի վտանգի ժամանակ գիւղացիք իրանց թանգագին իրեղէնները թաղցնում են հողի մէջ, որպէս իգիւրցոց համար պատմում էին, որ թէ և ուսաց հպատակներ են, բայց Բայագիտի աղետաւոր անցքից յետոյ, իրանց հարստութիւնը խորելով գետնի մէջ, փախան դէպի Արագածի ստորոտներում գտնուած հայոց զիւղօրայքը, որպիսի են Աշտարակ, Օշական և այլն:

Բայց պէտք է այն ևս նկատել, որ գաղթականներից կան և այնպիսի բաղաւորներ, որոնք կարողացել են իրանց արծաթը բերել իրանց հետ. թէ և ղրանց թիւը շատ փոքր է, բայց շատերի համար խօսվում է, թէ ղիտմամբ աղքատ են ձեւանում, որպէս զի գաղթականներին բաժանուելիք օժանդակութիւնից մասն ատանան: Բայց ինչ բոլորովին անյուսալի է երևում այս կարծիքը:

Միայն այսքանը պէտք է ինկատի ունենալ, որ գաղթականների մեծ մասը բոլորովին զուրկ են ապրուստի միջոցներից, իսկ

ոմանք կարող են իրանց զուլը պահել: Այսպիսիներին որոշելու համար և իսպառ կարօտեալները ճանաչելու համար՝ զիմելու է նրանց տանուտէրներին, քահանայներին և իշխաններին, որոնց աւելի յայտնի է իրանց ժողովրդի իւրաքանչիւրի վիճակը, և նրանց խորհրդով բաշխումներ անելու է: Այս իրողութեան վերայ Թիֆլիսի և Երևանի մասնաժողովների օւշադրութիւնը գործնելով, հարկաւոր եմ համարում աւելացնել, որ Երևանի մասնաժողովին աւելի յարմար է հոգալ զաղթականների վիճակի վերայ, այն կողմից, որ նա աւելի մօտ լինելով, կարող է միշտ ճիշդ կերպով ուսումնասիրել նրանց դրութիւնը և գարման տանել կարեւոր պէտքերին. մինչդեռ Թիֆլիսի մասնաժողովը ստիպուած է ամեն անգամ մեծ ծախսեր անել, մարդ ուղարկել և գուցէ սխալ տեղեկութիւններ հաւաքել...

Թիֆլիսի մասնաժողովը, կազմուած լինելով կենտրոնում, կարող է ծառայել այն նպատակին, որ փող հաւաքէ, նուէրներ ստանայ, հսգութներ՝ պատրաստէ և այլն, իսկ դրանց բաշխման և գործադրութեան տնտեսութիւնը Երևանի մասնաժողովի վերայ թողելու է: Ես առիթ ունեցայ Երևանում տեսնուիլ տեղային մասնաժողովի անգամ պ. Վ. Ե.—եանի հետ. նա բաւական լաւ ուսումնասիրած էր զաղթականների դրութիւնը և նրանց անհրաժեշտ պէտքերը: Ես թողտվութիւն չունիմ պարոնի կողմից հրատարակել մեր ունեցած մասնաւոր խօսակցութիւնը, միայն այսքան կասեմ, որպէս ինքը պարոնը, նոյնպէս իւր պաշտօնակիցները, այնքան ծախսօթ են մեր ամենիս, և այնքան արժանահաւատ անձինք են, որ կարելի է ամեն կերպով վստահանալ նրանց բարեմտութեանը: Եւ զխաւսորն այն է, որ այդ մարդիկը, որպէս բնիկներ, աւելի լաւ գիտեն իրանց երկրի հանգամանքները և աւելի յարմարութիւն ունին նուիրատուների ընծայները իրանց նպատակին հասցնելու:

* * *

Երևանում երեք օր մնալով, ես միջոց ունեցայ տեսնել տեղացի օրիորդաց և տղայոց դպրոցները. վերջինը ես տեսել էի մի քանի տարի առաջ իւս, բայց ամենաթշուառ վիճակի մէջ: Իսկ ալժմ պ. Բէկ-Նազարեանցի տեսչութեան օրով բաւական բարեկարգուել է նա և աւելի յառաջադիմութեան յոյս է տալիս, մասնաւոր երբ պ. Բէկ-Նազարեանցը ունեցաւ պ. Աղայեանցի նման

մի լուռ պաշտօնակից: Ես ներկայ գտնուեցայ պ. Բէկ-Նազարեանցի տարրական Ֆիզիկայի և պ. Աղայեանցի Հայ պատմութեան դասերին,— երկուսն էլ գոհացուցիչ գտայ:

Երևանի դպրոցի, իւր թշուառ անցեալի հետ համեմատելով, այժմեան բարեկարգութիւնը թէև գլխաւորապէս պարտական է պարոն տեսչի ջանքերին, բայց պէտք է այն ևս նկատել, որ այժմեան հոգաբարձութիւնը այն չէ, ինչ որ էր մի քանի տարի առաջ: Հոգաբարձուք այժմ ընտրուած են բարենպատակ և ուսեալ անձինքներից, որոնք կարողացել են Երևանի նման անտարբեր և անուսումնասէր հասարակութեան մէջ դպրոցի վիճակը բաւական բարձրացնել: Երևանցին կամ ամենեւին ուսման վերայ չէ մտածում և կամ մտածում է այն բանի վերայ, որ իւր որդին փոքր ի շատէ ուսերէն սովորի, բաւական է, որ նա որեւիցէ դատարանում ամենաստոր զրազրի տեղ կը բռնէ: Նա փառաւորվում է դրանով, որ իւր որդին ծառայող է, թէ և նա մի խոհարարի վարձ չէ ստանում, բայց նրան մի րգւայ Թաթոս են կանչում: Երևանցին հայոց լեզուի և հայոց դպրոցի վերայ արհամարհանքով է նայում. բայց չը գիտէ ողորմելին, որ իւր որդին մայրենի լեզուի դպրութիւնը սովորելէն յետոյ, աւելի լաւ կը սովորէ օտարինը:

Օրիորդաց դպրոցումես գտնուեցայ կրօնուսոյց տէր հօր դասի ժամանակ: Նա ինձ աւագ, թէ առաջին դասն է, որ սկսել է կրօնից: Ի՞նչ էք կարծում, ի՞նչ էր այդ առաջին դասը, որ պատուելի հայրը տալիս էր փոքրիկ աղջիկներին:— Նա բացաղրում էր, թէ ի՞նչ է Սուրբ Երրորդութիւնը, բացաղրում էր խնձորի համի, հոտի և զոյնի վերայ:... Ես հաւատացած եմ, որ խեղճ աղջիկներն այնքան էին հասկանում տէր հօր խօսքերը, որքան հասկանում էին այն անզգայ տախտակներն, որոնց վերայ նստած էին:— Երօնի դասատուութիւնը հարկաւոր է մեր դպրոցներում և շատ հարկաւոր, բայց ոչ թէ այն բաները, որոց մէջ մինչև անգամ բարձր աստուածաբանութիւնն խարխիւլելով է պոքրտվում: Իմ կարծիքով, այնպիսի փոքրիկների հետ աւելի օգտուէտ կը լինէր պարապել Սուրբ գրքի այն տեղերից, որ նրանց վերայ բարոյական ազդեցութիւն ունենային:

Երևանը, իւր զիրքին նայելով, դարձեալ ֆնացել է թուրքի քաղաք: Ասիական կեդոօթութիւնը տիրում է ամեն առարկայի վերայ, սկսեալ մարդիկներից, մինչև փողոցները, հրապարակները և

տները: Թուրքը այստեղ նոյնպէս կատաղի է և նոյն արհամարհանքով է նայում քրիստոնեայի վերայ, որպէս Հասան խանի ժամանակ: Զարմանալին այն է, որ հայերը տակաւին հին երկիւղի նախապաշարմունքից չեն ազատուել. մահմեդականի անունը մինչև այսօր նրանց վերայ սարսափ է ազդում: Պատճառն այն է, որ այդ ազգը դեռ մնացել է իւր վաղեմի բարբարոսութեան մէջ, իսկ հայը հին ստրկական բնաւորութիւնը չէ փոխել: Շատ անգամ Թուրքի գործած, բայց հայերին յայտնի եղած մի չարագործութիւն մնում է ծածկուած և անպատիժ: Երբ յասումես հային. — ի՞նչու չես զնում և հարկաւոր տեղում յայտնում: Նա տալիս է այս սովորական պատասխանը: «Ի՛նչ անեմ, անօրէն է, փնաս կը տայ»...

Ինձ պատահեց այս տարի Զոնիս ամսում գտնուել Երևանում: Բայազիտի ազատաւոր լուրը դեռ նոր էր հասել այդ քաղաքը: Գիշեր էր, երբ նահանգապետը Իգդիրից վերադարձաւ և ոստիկանութեան միջոցով յայտնեց հայերին, թէ վտանգ է սպառնում, թող իրանց պահպանեն...

Սուրմի և Գոմորի կորստական գիշերը այնքան սարսափելի էր կարող լինել, որպէս այն գիշերը Երևանցոյ համար: Մի քանի ռուպէում քաղաքը լցուեցաւ ողբով, ազադակներով: Ընդհանուր խռովութիւնը տիրեց ամեն տեղ: Փոքրիկ տների զերդաստունները փախչում էին մեծ տներում, հարևանի մօտ պատասպարան գտնելու, յոյս դնելով շինուածքի ամրութեան վերայ: Վաճառականները խանութներից իրանց ապրանքը փոխադրում էին և թաղցնում տների խոււ անկիւններում: Այսպիսի դէպքերում հայը ամեն բանից առաջ մտածում է իւր սիրելի ապրանքի վերայ: Ամեն ռուպէ սպասվում էր, թէ քսան հազար քրդի ձիաւորներ կը լցուն քաղաքը, և տեղացի Թուրքերն ևս նրանց հետ խառնուելով, հայերին կը կոտորեն, կը թալանեն...

Այս օրհասական տագնապի միջոցին ես կանգնած էի մի կտուրի վերայ. իմ չորեք կողմից լսելի էին լինում խառն հառաչանքի ձայներ: Ամեն մարդ շտապում էր փախչել... ամեն մարդ թաքուստ էր որոնում... բայց ոչ ոք չէր պատրաստվում դէմ դնել թշնամուն, կռուել, սպանել և սպանուել, և ապա իւր կինը և աղջիկը յանձնել յաղթողի կառքին...

Թուրքերի տանիքներից արդէն լսելի էին լինում հրացանների խուլ որոտմունք. նրանք ձեռացնում էին, որպէս թէ պատրաստվում են

յարձակուող թշնամու դէմ: Իսկ հայերի տանիքների վերայ տիրում էր գերեզմանական լուսթիւն: Զէնք ասած բանը նրանց տնէրում չը կար: Հայը զէնքից յայնքան է խորշում, որքան սատանայից:

Իմ աչքի առջև ներկայանում էր հայը իւր ամբողջ պատմական այլանդակութեամբ: Եւ ես լցուած խորին ատելութեամբ, ասում էի այս խօսքերը. «Թող գան, թող կոտորեն, թող ձեր կանայքը ձեր աչքի առջև անպատուեն. դուք սովորել էք այդ բաներին. այսպէս էին և ձեր պապերը, այնպէս էլ մնացիք և դուք...: — Ով որ իւր գլուխը պահել չէ իմանում, կոտորելու իրաւունքը ինքն է տալիս թշնամուն:»

Առաւօտեան, ով որ միջոցներ ունէր, ֆուրգոններ, ֆայտօններ, փօստայի սայլեր վարձելով, սկսան փախչել դէպի գանազան կողմեր, իրանց անկարող եղբայրներին թողնելով բաղդի և ճակատագրի կամքին: Տագնապը աւելի, սաստկացաւ երբ հրամայուեցաւ կանայքը հաւաքել բերդում: Թուրքերի երեսի վերայ խաղում էր մի արհամարհական ժպիտ, իսկ հայերը մեռելի գոյն էին ստացել: Բարեբաղդաբար մի քանի օրից յետոյ քաղաքը մուտք գործեցին ութն թնդանօթներ մի գունդ զինուորների հետ: Ժողովուրդը փոքր ինչ հանգստացաւ: Հայերը կրկին բաց արին իրանց խանութները և շուտով մոռացան անցեալը...

Երեւանի վաճառականութիւնը կայանում է զլիւսաւորապէս երկու արդիւնաբերութեան մէջ. բամբակի և քիշմիշի առևտուրում: Բամբակի մշակութիւնը Երեւանի նահանգի նշանաւոր հարստութիւնն է կացուցանում, որը բաւական մեծ քանակութեամբ հաւաքվում է քաղաքը և այստեղից տարվում է դէպի Թիֆլիս, Մոսկվայ և ուրիշ տեղեր: Գնողները կամ արտահանողները լինում են ըստ մեծի մասին ազուլեցի հայ վաճառականներ, որոնք աշխան սկզբից զալով այստեղ, մնում են ամբողջ ձմեռը և բամբակ են հաւաքում: Տեղացիների մէջ նշանաւոր դրամատէրներ չը կան, ասպարէզը մնացել է գոկերին: Եւ երեւանցի նախանձոտ հայը, փոխանակ գործով նրանց հետ մրցութիւն անելու, սխտուէ տեսակ-տեսակ խտրիգայներ հնարել:

Վերջին ժամանակներում Երեւանի բամբակի տեսակը բաւական ազնուացաւ, երբ սկսան Ամերիկայի սերմ ցանել. այս բանին պատճառ եղաւ տաճկաստանցի հայ վաճառական Սէյիւն - Օղլին, որ հիմնեց Երեւանի մօտ բամբակ մաքրելու մի գործարան: Իսկ այժմ

Ամերիկայի բամբակի միայն անունն է մնացել, որովհետև օտարերկրեայ սերմը, ենթարկուելով տեղային կլիմայի և հողի ազդեցութեանը, հետզհետէ փոխուել է, բերքը տեղական յատկութիւն է ստացել: Իսկ ցանողներն այնքան տխմար են, որ չեն մտածում նոր սերմ բերել տալ, չը նայելով, որ օգուտը տեսել են. — Ամերիկայի մաքուր սերմից արդիւնաբերուած բամբակը իւրաքանչիւր փթում միշտ մի քանի բուբլի բարձր արժէք ունի, քան տեղայինը:

Քիչմիջը Երևանի արդիւնաբերութիւն չէ, այլ ստացվում է Պարսկաստանի Ուրմի քաղաքից և Երևանցիք գնելով, արաղ են քաշում: Արաղը քաշում են խաղողի չէչից, ողկոյնների քաղցուն գինու համար քաշելուց յետոյ: Այստեղ պատրաստվում է այլև թթի աւաղ: Երևանցիք այս տարի շատ վաստակեցին արաղից պատերազմի պատճառաւ:

Երևանում կան նաև փոքրիկ մանրավաճառներ տեղացի հայերից, որոնք Թիֆլիսից, կամ ուղղակի Մովսկվայից ապրանքներ են ստանում. կան և այնպիսիներն, որոնք Նիժնայի տօնավաճառի հետ յարաբերութիւն ունին: Այսպիսիներին կոչում են կուպէցներ: Կան նաև հին բազազ կոչուած խանութպաններ, որոնք վաճառում են ախական ապրանքներ: Գլխաւոր վաճառականութիւնն հայերի ձեռքումն է: Բայց մրգավաճառներն և զանազան նպարավաճառներն դեռ հին պարսկական սովորութեամբ մահմետականներ են. քրիստոնեան այս տեսակ մթերք չէ ծախում:

Երևանում ուշադրութեան արժանի հնութիւն ոչինչ չէ մնացել. խաների հին բերդը համարեա աւերակ է դարձել, այն բերդը, որ հազարաւոր եղեռնագործութեանց վկայ է եղել. այժմ ներկայացնում է մի տխուր տեսարան: Ողջ մնացել է միայն սարդարի այգին, որի մէջ տակաւին պահպանուել է մի գեղեցիկ բարձր մինարէթ, պարսկական շուայլ ճաշակով զարդարուած:

Երևանը մտածել է ունենալ և իւր հասարակական զուարճութեան տեղերը: Պօլիցիայի հանդէպ կայ մի փոքրիկ այգի, որի չորեքկողմից անցնում են փողոցներ, և փոշին այնպէս սաստիկ հոսանքով լցվում է այգու մէջ, որ խեղճ ծառերը անդադար հառաչում են. «Ի սէր Աստուծոյ, մեզ դուրս տարէք այստեղից. մենք խեղդվում ենք»: Այս այգու փոշիով պատած ծառաստանի տակ, օրուայ ամեն ժամերում, կարելի է գտնել մեր վերոյիշեալ միւրջաւ թաթոսներին, որոնք իրանց ծուռ ու սխալ ուսերէնը

կոտրատելով այնքան հպարտանում են, որքան սուլթանը Մահմէդի կանաչ դրօշակով:

Ոչինչ բան այնքան անտանելի չէ, որպէս այդ միրզայ թաթոսները. նրանց հանդիպում է մարդ կլուբում, կանաչ սեղանի շուրջը նստած. նրանց կարելի է տեսնել գատարանների ստոր գրասեղանների մօտ նստած, ուր չեն պատասխանում խեղճ գիւղացի հայի հայերէն հարցուածին: Նրանց աւելի յաճախ պատահում է մարդ փոստայի իջևաններում, որպէս վերակացու, ուր ժամերով, օրերով պահում են ճանապարհորդին մի բան պոկելու համար... Միրզայ թաթոսը, ութն զեղին կոճակ կուրծքի վերայ շարած, մի աւերուած տիպ է, որ իւր նմանը չունի մարդկային հասարակութեան մէջ:

2.

Պարսկաստանի հայ դադեակաւանները Նրեանի նահանգում:—Նրանց աշխատասիրութիւնը եւ անփոփոխ բնակորութիւնը:—Գավառ գիւղը եւ նրա բնակիչների քաջասրտութիւնը:—Խաշնարածութեան կարեւորութիւնը Նրեանի նահանգի հայերի մէջ:—Գիւղացի մահմետականների կատաղութիւնը ներկայ պատերազմի առիթով:—Սաղարակը եւ պ. Կախանովի ջրանցքը:—Շարուրի գաւառը եւ նրա բեղմնակորութիւնը: Բաշ-Նորաշէն գիւղի իրաւաբանական ֆակուլտետը:—Կրթութեան կարեւորութիւնը մահմետականների մէջ.

Երեւանից գէպի Նախիջևան գուրս գալու ճանապարհը սկըզբում քարքարոտ է. փոստայի սայլակը դժուարութեամբ եւ դժբաղդ ուելով անցնում է չեչաքարի բեկորների վերայով: Յետոյ հայոց Նորագաւիթ եւ Աղ-Համզալի գիւղերից սկսեալ մինչև Իւվայ գիւղը, ճանապարհի վերայ աջ եւ ձախ դրուած, սկսվում են մի շարք հայոց գիւղեր: Նրանց մեծ մասը ամբողջապէս հայաբնակ են, իսկ մի քանիսը խառն են թուրքերի հետ: Բոլորովին ուրիշ տպաւորութիւն են անում այս գիւղերը ճանապարհորդի վերայ: Նրանց շրջակայքում մի քիչ տեղ չը կայ, որ մշակուած չըլինէր եւ ճանապարհը ճրգվում է ծառապարգ այգիների եւ պարտէզների միջով:

Այս գիւղերի բնակիչներն Պարսկաստանից եկած դադեակաւաններ են, որ տեղափոխուեցան զլիաւորապէս խոյ, Սալմաստ եւ Ուրմի կոչուած գաւառներից: Ամբողջ կէս դար է, որ այդ ժողովուրդը թողել է իւր հայրենիքը, բայց ամենեւին չէ փոխուել, —նոյն բարբառը, նոյն հագուստի ձևերը, նոյն սովորութիւնները պահպանուել

են մինչև այսօր: Մինչև անգամ տների ձևը և հողագործութեան եղանակն ու գործիքներն նոյնն է, ինչ որ ունեցել են Պարկաստանում:

Այս տողերը գրողին բաւական ծանօթ է նրանց հայրենիքը, և մինչև անգամ գիտէ, թէ Պարսկաստանի որ գիւղերիցն են գաղթել: Ամբողջ կէս դար մնացել են անշարժութեան մէջ: Ուրեմն ի՞նչ աւելացրին այստեղ գաղթելով: Եւ թէ նրանք երևում են այժմ մի գործունեայ և աշխատասէր ժողովուրդ, — այդ ոգին բերել են իրանց հայրենիքից: Պարսիկը որքան և բարբարոսաբար վարուէր իւր հպատակների հետ, դարձեալ սովորեցնում է նրանց գործող լինել, որովհետև նրա մէջն է իւր օգուտը: Նա ամեն միջոցներ ձեռք է առնում հողի մշակութեան գործը յառաջ քշելու:

Զարմանալին այն է, որ այս ժողովուրդը մինչև անգամ հոգով ու սրտով չէ փոխուել: Շատ անգամ նկատում ես, մի պատի հովանու ներքոյ, մերկ գետնի վերայ նստոտած են մի խումբ մարդիկ և հանգստանում են օրուայ աշխատութիւնից: Բաւական է, որ ճանապարհորդի զանգակի ձայնը նրանց ականջին հասաւ, և նկատեցին, որ սայլակի վերայ մի պատուաւոր մարդ է անցնում, իսկոյն ամբողջ խումբը ոտքի է կանգնում և խորին կերպով գլուխ է տալիս: Եւ դու երևակայում ես քեզ Պարսկաստանում, ուր ողորմելի հայը ամեն մի թուրքի առջև թեքվում է...: Մի այդպիսի փոքրագույն թիւնը յառաջ չէ գալիս նրանց մէջ նահապետական մեծարանքից, այլ դարևոր ստրկութեան հետեանք է: Այնտեղ նա խոնարհվում էր երկայն գլխիների առջև, այստեղ խոնարհվում է, ում գլխին Ծուրաշկայ է տեսնում: Այնտեղ սարվազից և Ֆէրրաշից դողում էր, այստեղ ամենակեղտոտ հասավուլը նրա աչքին հոգեհան հրեշտակ է երևում:

Պարսկաստանից եկած գաղթականների գիւղերը միշտ հանդիպում են ճանապարհի վերայ. նրանց տեսնում ես և Շարուրի մէջ, և Նախիջևանի գաւառում, մինչև Ագուլիս: Ամեն տեղ մի և նոյն տպաւորութիւնն են գործում: Փոքր իշատ է փորձուած աչքը, առանց հարցնելու, կարող է որոշել այս կողմերում հայաբնակ գիւղերը թուրքաբնակներից. վերջինները ըստ մեծի մասին ծառերից մերկ են և շատ վատ մշակուած, իսկ առաջինները ծառազարդ են և կանաչագեղ:

Ուր փոքր ի շատ է ծանօթ է Պարսկաստանի հայերի գաղ-

Թականութեանը, կը համոզուի, որ նրանք համեմատաբար աւելի բաղդաւոր գտնուեցան, քան թէ ողորմելի ալաշկերացիքը: Ահա ինչո՞ւ: Նրանք գաղթեցին այն ժամանակ, երբ ռուսները պառնաբանութեամբ վերջացրելէին պարսիկների հետ և Թուրքմէնչայի զաշնադրութեան համեմատ իրաւունք ստացան ազատ կերպով թողնել հայրենիքը: Ուրեմն նրանք չը փախան, նրանց չը հալածեցին, այլ բաւական ժամանակ ունէին իրանց կայքը վաճառելու և ճանապարհի պատրաստութիւն տեսնելու: Ռուսաց զօրքը չը հեռացաւ Պարսկաստանից մինչև նրանց զուրս գալը, թէև խաղաղութիւնը կապուած էր երկու պետութիւնների մէջ: Նրանք ունէին ճանապարհի լաւ պատրաստութիւն և կառավարութիւնը մասամբ վճարում էր ծախսը: Գալով Արաքսի՝ այս կողմը ռուսաց հողի վերայ, նրանք գտան պատրաստի բնակարաններ և հող մշակութեան համար: Որովհետև թուրքերից շատերն այն ժամանակ, չը կամենալով ռուսաց իշխանութեան տակ ապրել, գնացելէին Պարսկաստան, և ամբողջ գիւղօրայք մնացել էր դատարկ. իսկ շատերին ինքը կառավարութիւնը քշելով, նրանց բնակութեան տեղերը տուեց նորեկ հայերին: — Այս բոլոր յարմարութիւնները ունենալէն յետոյ, դարձեալ գաղթականներից կէսը չը մնաց. մեծ մասը, չը կարողանալով տանել նոր երկրի կլիմային, կոտորուեցան:

Իսկ ալաշկերացի գաղթականների պատմութիւնը՝ արդէն մեր ընթերցողին յայտնի է:

Թէև ես չունիմ և չեմ կարող տալ ճիշդ վիճակագրական թուանշաններ, բայց հիմնուելով հարեւանցի հետազոտութիւնների վերայ, համոզուած եմ, որ այս յիսուն տարուայ ընթացքում Պարսկաստանում մնացած հայերի թիւը գաղթողներից անհամեմատ աւելի աճել է: Ես ի նկատի ունիմ այսպիսի փաստեր, օրինակ, մի գիւղ Պարսկաստանում ունեցել է 100 ընտանիք ժողովուրդ. նրա կէսը գաղթելով այս կողմը, մի նոր գիւղ է կազմել, այս նոր գիւղը մինչև այսօր կամ նոյնն է մնացել և կամ նրա վերայ աւելացել է խիստ աննշան բազմութիւն. իսկ Պարսկաստանում մնացածները համարեա կրկնապատկուել են:

Չը նայելով, որ այս գաղթականները քրիստոնեայ պետութեան հովանաւորութեան տակ են ապրում և ազատուած են մահաժեշտականների հալածանքից, այսու ամենայնիւ, երբ հարցնում ես նրանց ծերունիներին, միշտ մի քաշելով են յիշում Պարսկաստանը:

Հին Իսրայէլի նման չեն մոռանում Եզրիպտոսի բեղմնաւորութիւնը, թէեւ այնտեղ գերիներ էին...

Իւվայից սկսեալ հայոց գիւղերը վերջանում են մինչեւ Դավալու. այս տարածութեան վերայ տեղ-տեղ տեսնվում են ողորմելի խրճիթներ, որոնք կացուցանում են թափառական քրդերի և թուրքերի ձմերնային բնակարաններ: Դավալուի մէջ գտնվում են մօտ քառասուն ընտանիք նոր գաղթականներ, դրանք Բայազետցիք են, այն փախստականներից, որ գնացել էին Պարսկաստանի Մազու քաղաքը, իսկ այնտեղից տեղափոխուել են այստեղ: Որքան ինձ յայտնի եղաւ, Դավալուցիք լաւ խնամք էին տանում այս ողորմելիների վերայ, որոնք բոլորն գոհութիւն էին յայտնում:

Դավալուցիք Մազուից եկած հին գաղթականներ են և ամբողջ երևանեան նահանգի մէջ նշանաւոր են իրանց քաջութեամբ: Այստեղ մարդ գիւղացու տանը զէնք է տեսնում և նրա զօրքից քարշ ընկած մի խէնջալ: Այդ նրանց տարբեր կենցաղավարութեան հետեանքն է, որով որոշվում են ուրիշ հայ գիւղացիներից: Դավալուցին պարապում է երկրագործութեամբ և մի և նոյն ժամանակ խաշնարածութեամբ: Նրանք բնակվում են քրդերի հետ խառն և համարեա քրդի բնաւորութիւն են ստացել, թէեւ վերջիններս կամ հայերի հովիւներ են և կամ նրանց տներում ծառաներ:

Ինչ որ յիշեցի իւր տեղում երևանի թուրք ազգաբնակչութեան կատաղութեան մասին գէպի քրիստոնեաները, ներկայ պատերազմի պատճառաւ, իմ ճանապարհի վերայ, ամեն տեղ նկատելի էր նոյն սարսափելի երևոյթը: Թուրքերը այն աստիճան կատաղած էին, որ ամեն բոպէ պատրաստ էին իրանց մէջ գտնուած հայերին կոտորել և նրանց ունեցածը յափշտակել: Միայն սպասում էին, մինչև օսմանցիք փոքր ինչ անցնին ռուսաց հողի վերայ: Այդ բոլորը հայերը իմանում էին, և ճակատագրական համբերութեամբ սպասում էին օրհասին...: Միայն Դավալուի մէջ ես տեսայ, որ գիւղի փողոցները կտրած էին պատնէշներով, և հրացանը ձեռին պաշտրաստ էին հանդիպել թշնամուն: Սայլերը և երկրագործական անօթները փողոցների վերայ մարտկոցների էին ծառայում: Միւս հայ գիւղացիների մօտ զէնքի նշոյլ չէր երևում: Նրանք միայն աղօթում էին և երկնքից օգնութիւն էին խնդրում...

Երբ շատ անգամ խօսվում է տաճկահայոց թշուառութեանց մասին, թէ ի՞նչու նրանք չեն ընդդիմանում քրդերին, այլ թոյլ են

տալիս իրանց կողոպտել, — միշտ լսում ենք այսպիսի պատասխան. — «Ի՞նչ անեն ողորմելիքը, երբ նրանց թոյլ չէ տուած զէնք կրել և իրանց պաշտպանել:» Ես չեմ հասկանում, երբ և ո՞վ արգելեց հայերին զէնք կրել: Մի՞թէ Վասպուրականի մէջ ասորիները (ջուլճները) նրանց դրացիները չեն, ի՞նչու նրանց ձեռքից չեն խլում զէնքը և ասորուց քուրդը վախենում է այնքան, որքան հայը քուրդից:

Մեզանում մի տեսակ հայրենասէրներ կան որ սովորութիւն ունին հայի բոլոր թերութիւնները թազցնել իրանց փթած ազդասիրութեան մէջ: Ինչ որ հայկական է, նրանց համար լաւ է. թող այդ ստրկութիւն, փոքրոգութիւն և ստորաքարշուութիւն լինէր: Որպէս մի տեսակ յիմար հայրեր ներում են իրանց զաւակների մոլութիւններին, բայց նոյնը ուրիշների մէջ ներել չեն կարում: Հայրական սիրոյ մէջ նրանք թազցնում են որդու ամեն տեսակ թերութիւնները:

Բայց մեր պատուելի հնախոյզը ուրիշ տեսակ է մեկնում վերոյիշեալ երեւոյթը. «դա ունի իւր պատմական պատճառները,» ասում է նա: Բայց ես ասում եմ. մարդը ինքն է իւր համար լաւ կամ վատ պատմութիւն պատրաստում. եթէ նրա պատմութիւնը սեւ ներկերով է գրուած, դարձեալ ինքն է մեղաւոր և ուրիշ ոչ ոք: Ես չեմ մեղադրում նրան որ կողոպտում է և մորթում է, այլ նրան, որ թոյլ է տալիս իրան կողոպտել և մորթել:

Թողնենք այդ փիլիսոփայութիւնները: Դիցուք թէ Տաճկաստանում այնպէս է խիստեղ ո՞վ է արգելել հային զէնք և սիրտ ունենալ, որ ամեն ռուպէ և ամեն օր նրանց մէջ պէտք ունի, քանի որ ոչ միայն այժմեան պատերազմական խռովութեանց մէջ, այլ և խաղաղ ժամանակներում այս կողմերում հայի թէ կեանքը և թէ կայքը միշտ վտանգի մէջ է մահմեդականների բարբարոսութիւնից: Իրաւ է, կառավարութեան զէնքը և օրէնքը հարստահարուած հպատակի պաշտպանն է. բայց մի՞թէ միշտ պէտք է ծանրաբեռնել կառավարութիւնը անտեղի հոգսերով: Պարսիկները մի լաւ առած ունեն թէ. «Ապրանքդ լաւ պահիր, որ դրացուդ գողութեան մէջ չը մեղադրես:»

Դավալուի մէջ ես ստիպուած եղայ մի ամբողջ օր մնալ, որովհետեւ պատմեցին, թէ Սադարակի դաշտերում, որտեղից անցնելու էր մեր ճանապարհը, մի խումբ քրդեր 40—50 հոգով կողոպտում են անցորդներին՝ յետոյ յայտնուեցաւ, որ տեղացի թուրքեր

էին որոնք քրդի հագուստով աւազակներ խուժէին կազմել, որպէս զի կարծիք տանեն, թէ արտասահմանից են եկած: Այսու ամենայնիւ, արտասահմանի քրդերին հեշտ էր անցնել այս կողմերը, որովհետեւ Արաքսը երեք վերստ հեռաւորութիւն ունի այստեղից, իսկ գետի միւս ափի վերայ՝ Արարատի ստորոտներում արդէն դրած էին խաշնարած քրդերի չաղրներ, որոնք հեշտութեամբ կարող էին անցնել Արաքսը, քանի որ գետի եզերքում գտնուած լուստերից կողակներին հեռացրել են և նրանց տեղը թուրք ձիաւորներ են դրել: «Հաւաքունը աղուէսի հսկողութեանն» են յանձնել մի այսպիսի վտանգաւոր միջոցով....

Դաւալուից մինչև Սադարակ (Դահնայ) այլ ևս հայոց գիւղեր չը կան, այլ տարածվում է մի ընդարձակ անապատ, որի միջով անցնում է Կախանովի ջրանցքը, որն երբեմն մօտենում է փօստայի ճանապարհին և կտրում է նրան: Պատմում էին, թէ այդ ջրանցքը այն օգուտը չը տուեց տեղացիներին, որքան սպասվում էր. և դրա պատճառը մեկնում են ջրի տիրոջ շահատիրական վարմունքի մէջ մշակողների հետ, այնպէս որ, իւր հաշիւը իմացող հողագործը չէր յօժարուի նրա հետ դործ ունենալ: Երկրորդ, Սադարակը սարսափելի մի տեղ է ամառուայ ժամանակ. օդը լցվում է մի տեսակ մանր և հազիւ տեսանելի մթեղներով, որոնք խայթելով մարդու մարմնի բաց տեղերը, իրանց թունաւոր ազդեցութեամբ կրակի պէս այրում են. — նրանք արգելում են մինչև անգամ շնչառութիւնը, լցվում են մարդու բերանը, աչքերը, ականջները և ամեն տեղ: Ամեն մարդ փախչում է այդ սարսափելի միջատներից, որոնք խայթելով կարող են գժուայնել: Բարեբաղդութիւն է ճամբորդի համար, եթէ այստեղից անցնելու ժամանակ քամի լինի. այսպիսի եղանակում նրանք չեն երևում: Այս բոլորից յետոյ Կախանովը մինչև այսօր մի բնակութիւն, մի պատսպարան չէ շինել տուած իւր հողագործների համար այդ անապատում, ուր աւազակները մթեղներից թուով պակաս չեն: Իմ անցնելու ժամանակ նոր սկսել էին շինել ճանապարհի կողքին թուրքի քարվանսարայի նման մի բան, չը գիտեմ ինչ նպատակով:

Խօսելով Կախանովի ջրանցքի վերայ, չեմ կարող չը նկատել մեր հայ զրամատէրների անտարբերութիւնը, որոնց ոչ մէկը չէ մտածում կամ առանձին, և կամ ընկերութիւններ կազմելով, Արաքսից նոր ջրանցքներ բաց անել, և նրա ափերի վերայ ընկած ա-

նապատ տարածութիւնները մշակել տալ: Հայերին աւելի կը յաջողուի այս տեսակ ձեռնարկութիւնը, որովհետեւ տեղական հանգամանքներին ծանօթ են:

Սադարակը, որ այլ անունով կոչվում է Գահնայ, իսկապէս մի նեղ կիրճի անուն է, որից անցնելով, սկսվում է Շարուրի երկրամասը: Այս կիրճը բոլորովին արձան է իւր կոչմանը ¹⁾. երկու լեռնային շղթայների ծայրերը, բոլորակաձև միմեանց մօտենալով, այստեղ կազմում են մի դուռն կամ մի նեղ անցք, ուր միշտ կարելի է որսալ անզոյշ ճանապարհորդին: Այս պատճառաւ Սադարակը շատ անգամ եղել է սարսափելի եղեռնադրօթութեանց վկայ:

Սադարակի կիրճից անցնելով, սկսվում է Շարուրի երկրամասը՝ մեր պատմական Շարայի ժառանգութիւնը: Արիայ-չայը բաժանուելով հարիւրաւոր առուակներ, ոռոգում է այս կանաչադարձ հովիտը, որ մշակուած է ըստ մեծի մասին բրնձի դաշտերով: Ջրի առատութիւնը նպաստում է այս հացաբոյսի բեղմնաւորութեանը, որովհետեւ բրնձը աճում է միշտ ջրով լիքը ածունիների մէջ: Այսպիսով Շարուրը ներկայացնում է ճահիճների մի ընդարձակ տարածութիւն, որոնց մէջ մշուէր խմորուելով և գոլորշիանալով, մի կողմից ապականում է օդը, միւս կողմից, գոյացնում է անհամար թունաւոր միջատներ: Այս պատճառաւ Շարուրը մոծակների և տենդի հայրենիքն է: Այստեղի ամառը անտանելի է: Այսուամենայնիւ Շարուրը Երևանեան նահանգի աամենաբարեբեր մասն է համարվում: Բայց ի՞նչ օգուտ, որպէս ռամկօրէն ասում են՝ «Մեղըը շան տցիի մէջ» — մի այսպիսի երկիրը մեծ մասամբ բնակեցրած է թուրքերով, կիսավայրենի և բարբարոս թուրքերով, որոնց գործունէութեան մէջ և աւազակութիւնը առաջին տեղն է բռնում:

Շարուրի մէջ հայոց գիւղերը համեմատաբար սակաւ են թուով և բնակիչներն նոյնպէս Պարսկաստանից եկած գաղթականներ են: Պէտք է մտածել, եթէ այս գաղթականութիւնը չը լինէր, ամբողջ Արարատը և Նախիջևանի գաւառը կը մնար թուրքերի սեպհակա-

¹⁾ Սադարակ նշանակում է դուռն, իսկ Գահնայ սանձի երկաթ, որ դրվում է ձիու բերանը նրան զսպելու համար, երկուսն էլ առաջը փակելու գործիքներ են: Իսկ կիրճը լեռների մէջ նոյն նշանակութիւնն ունի. Հայաստանում այսպիսի տեղերն կոչվում էին կապան կամ կապանք, որպէս էր ձորայ կապանը:

նութիւն: Ուրեմն Ներսէս Երզնի ջանքը՝ իւր որդիներից թափուր Հայաստանը կրկին գետեղել հայոց ազգաբնակութեամբ ունեցել է իւր բարի նպատակները:

Շարուրի բրնձի մշակութիւնը, եթէ ծայլ թուրքերի ձեռքում չը լինէր, կարող էր բաւականութիւն տալ ամբողջ Կովկասին, իսկ բամբակի արդիւնաբերութիւնը իւր քանակութեամբ ցած չէ մնում բրինձից: Բրինձի ճախնային դաշտերը ցամաքելուց յետոյ, փթած արմատներից գոյանում է խիստ արգաւանդ սևահող, որի վերայ ցանուելով բամբակը, առատ արդիւնք է տալիս: Արփայ-չայը Շարուրի Նեղոսն է, որ գարնան սկիզբներում յորդանալով, թողնում է դաշտերի վերայ պարարտ լիւային ծալքեր, որոնք նպաստում են մշակութեան բնլմնաւորութեանը: Փոստայի ճանապարհը ուղիղ անցնում է Արփայ-չայի վերայով. մինչև այսօր այս գետը կամուրջ չունէր և ամեն տարի բազմաթիւ ձիեր և մարդիկ զոհ էին լինում յորդացած ջրի հեղեղներին. բայց վերջապէս շինուեցաւ մի կամուրջ, որ տակաւին գործածական չէ, ճանապարհը այն կողմից դեռ պատրաստ չը լինելու պատճառաւ:

Շարուրի գլխաւոր գիւղն է Բաշ-Նորաշէնը, անունը հայերէն, իսկ ինքը թուրքաբնակ է և ամբողջ Շարուր-Ղարալագիազ գաւառի կենտրոնն է համարվում: Այստեղ փոստայի իջևանում ես տեսայ երկու թուրք պատանիներ, մինը 20 իսկ միւսը մօտ 14 տարեկան: Նրանք նստած հասարակաց գրասեղանի մօտ, մէկը տետրակ էր խաղում, իսկ միւսը ռուսաց մեծ տառերով գրում էր խաղած թերթի վերայ: Դաւոյն երեւաց, որ աշակերտներ էին: Դաւ բան է փոստայի իջևանում դպրոցը:

— Ո՞վ է սովորացնում, հարցրի աշակերտներից մէկին:

— Իսմաթ թրիթ էլը, պատասխանեց նա իւր ազգային արտասանութեամբ:

Երևաց, որ իջևանի վերակացուն էր վարժապետը, որ մի և նոյն ժամանակ նամակատան մեծաւորի պաշտօն էր կատարում. — մի հին ծառայող հայ և այնպիսի ծառայողներից, որ այսպիսի տեղերում քօշով են ման գալիս, միայն կուրծքի վերայ դնողին կօճակներ ունեն:

Նամակատան սենեակը կից էր իջևանին. վարժապետը այն ժամին զբաղուած էր փոստը ուղևորելով, ուրեմն ես միջոց ունէի նրա աշակերտների հետ մի փոքր խօսել:

— Ի՞նչ էք սովորում:

— Հայրս ասաց, որ փռաշենիայ (ինդիր) գրել ուղորենք, պատասխանեց հասակաւոր ուսանողը:

— Եւ դուք սովորումէք այդ բանը:

— Իսմաթրիթ եւն ասաց մի քանի ամսուայ մէջ կը սովորացնեմ:

Երկու աշակերտներն էլ մի բառ չը գիտէին ռուսերէն և մի քանի ամիսուայ մէջ պէտք է: Իրաւաբան դառնային, գուցէ այնպէս, որպէս իրանց վարժապետն էր: Երկուսն էլ հարուստ բէկերի որդիներ էին:

Ձարմանալի բան է կարիքը: Ոչինչ չէր կարող ստիպել մոլեռանդ բէկին, որ նա թոյլ տար իւր որդուն այն գլուխը, որ սովորէէ զորանի սուլբ տառերին երկրպագել, և խոնարհեցնել մի օտար տառի առջև, որ կրօնքով նրա համար պիղծ է: Բայց նոր րեֆորման ստիպեց բէկին սրբապիղծ լինել: Նա զգաց որդու մէջ փռաշենիայ գրելու և սթաթեաներ սովորելու կարեւորութունը, որպէս զի ինքը կարօտութիւն չունենայ մի հայ փաստաբանի, որ կողոպտում է նրան, որպէս ինքը կողոպտում է անպաշտպան ճանապարհորդին, — մէկը զրչով, միւսը սրով:

Շատ իրաւացի է նկատել Շարուրի գեղեցիկ նկարող պ. Քաջբերունին իւր «Փորձի» մէջ տպուած «Ճանապարհորդական նկատողութիւններին» մէջ, թէ այդ ժողովուրդը ամենեւին կրթութեան յոյս չէ տալիս: Բայց պատճառը պէտք է որոնել մի գլխաւոր մանկավարժական կէտի մէջ: Մեր խօսքը միայն Շարուրի մասին չէ: Ամբողջ երևանեան նահանգի թուրքերն և մի խօսքով, ռուսաց այն բոլոր երկրներում, որ ժամանակով Պարսկաստանի մի մասն էին կազմում, ռուսման և կրթութեան վերաբերութեամբ մահմեդականները դեռ պահպանել են այն, ինչ որ էր առաջ, այսինքն պարսից տիրապետութեան ժամանակ,

Ինչպէս էր պարսից տիրապետութեան ժամանակ:

Պարսից քաղաքականութիւնը պահանջում էր, որ մահմեդական դպրոցներում սովորեն երկու լեզու պարսկերէն և արաբերէն, առաջինը որպէս պետական լեզու, երկրորդը որպէս կրօնական: Այս կանոնին ենթարկւում էին բոլոր մահմեդականներն, ինչ ազգից և ինչ ցեղից որ լինէին: Նոյն կանոնը պահպանուել է և մինչև այսօր այս կողմերում: Չը նայելով, որ ասբողջ Կովկասի մահմեդականները, բացի Գաղստանի լեռնաբնակներէց, մօնղօլական ցեղից առաջ

եկած թուրքեր կամ թաթառներ են և նրանց խօսեցած լեզուն թուրքերէնի մի բարբառէ. բայց վաղեմի սովորութեամբ թուրքերի մէջ գրէսէներում (դպրոցներում) ոչինչ չեն սովորում մայրենի լեզուով. ամբողջ դպրութիւնը աւանդութեամբ պարսկերէն և արաբերէն լեզուներով: Թուրքերէն ոչ մի դասագիրք չունեն. Ղօրանը, Գիւլիսթանը և Թաւրիս — Նատերը նրանց բոլոր կուրսն է, չը նայելով որ գիւղացի մօլլան բոլորովին չէ հասկանում այս լեզուն: Նախ, մահմեդականների գիւղերում դպրոցներ չը կան և եթէ մի մէջիդի անկիւնում մի մօլլայ հաւաքելէ իւր մօտ մի քանի երեխայներ և նրանց դաս է տալիս, դասատուութեան լեզուն կամ պարսկերէն է և կամ արաբերէն և դասագրքերը նոյն լեզուներով են: Բոլորովին անբնական և հակամանկաւարժական է, երբ մի երեխայ իւր սւսումը սկսում է օտար և իւրեան անհասկանալի լեզուներով: Մինչև անգամ քաղաքներում, օրինակ, Երևանում և Նախիջևանում պահպանուել է նոյն եղանակը. թուրքերի բոլոր դպրութիւնը պարսկերէն լեզուով է. 5—6, մինչև հօթն տարի տանջվում են երեխաները հազիւ թէ կարողանում են նոյն լեզուով նամակներ գրել, այնպէս, որպէս մեզանում առաջ գրաբար նամակներ գրում էին, բայց խօսել չէին կարողանում: Պարսկերէն նամակ գրող թուրքը պարսկերէն խօսել չէ կարող — դրա համար առանձին վարժութիւն պէտք է:

«Արինչի» լրագիրը չը կարողացաւ յաջողութիւն գտնել, որքան յուսացվում էր, որովհետև նա սկսաւ թուրքերէն լեզուով հրատարակել նախ քան մահմեդական դպրոցներում թուրքերէնի դպրութիւնը մանելը:

Պարսկաստանի ամողջ Ատրպատական նահանգը թէև բնակեցւած է թուրքերով և ոչ պարսիկներով, այսուամենայնիւ դպրոցների լեզուն պարսկերէն է. արաբերէնը նրանք սովորում են այնքան, որ ղօրանը կարողանան կարդալ, բայց ոչ հասկանալ: Շատ անգամ ինձ պատահել է խօսել այնտեղի թուրքերի հետ, թէ ի՞նչու իրանց մայրենի լեզուով չեն գրում ու չեն կարդում. — այդ հարցը նրանց բոլորովին ծիծաղելի է երևել: Սովորութիւնը օրէնք է դարձել նրանց մէջ, թէև անգիտակցաբար մտել է նրանց մէջ այդ օրէնքը: Երբ ամերիկացի մեսսիօնարները հիմնեցին Թաւրիզում դպրոց, և թուրքերէն լեզուով դասագրքեր յորինելով, սկսեցին մայրենի լեզուի դպրութիւնը տարածել թուրքերի մէջ, — այդ եղանակը նրանց

շատ խորթ երեւոյց և շատերն յանձն չառան իրանց որդիքը յանձնել մի դպրոցում, ուր նրանք պարսկերէն չախտի սովորէին: Բայց ամերիկացիք չը փոխեցին իրանց սկզբունքը:

Իհնչու ենք զարմանում ան բանի վերայ, թէ ուսման վերաբերութեամբ այս կողմերի մահմեդականները մէջ տակաւին պահպանուելէ պարսկական ազդեցութիւնը, քանի որ ժողովրդի տնտեսական կեանքի մէջ նոյնն է տեսնուում: Մինչև այսօր գիւղացիների յարաբերութիւններն ու նրանց փոխադարձ պարտաւորութիւնները թէ կառավարութեան և թէ կալուածատէրների հետ դարձեալ նոյնն է, ինչ որ էր խաների տիրապետութեան ժամանակ: Հարկերը և մշակութեան արդիւնքի տասանորդներն ոչինչ փոփոխութիւն չեն կրել, դեռ ևս պահպանուել են հին ձևերը: Ինչ պայմաններով, որ վարվում էր մի խան՝ մի բէկ իւր գիւղացու հետ և ինչ արդիւնք որ ստանում էր նրանից յիսուն տարի առաջ, — նոյնը ստանում է և այսօր: Ես ձեռքի տակ չունեմ մանրամասն թուանշաններ, թէ զանազան բերքերից որքան մասն է վճարում գիւղացին կալուածատիրոջը և որովհետև նրանց պայմանները այլևայլ գիւղերում փոփոխվում են, այս պատճառաւ դժուար է այժմ ճիշտ հաշիւ տալ, միայն խօստանում եմ միանգամ ևս խօսել այս առարկայի վերայ, երբ կը հաւաքեմ բոլոր մանրամասնութիւնները:

Բայց ինչ որ վերաբերում է այս կողմերի մահմեդականների մէջ ուսումը և կրթութիւնը տարածելուն, այս գործը յաջողուած կարելի է համարել այն ժամանակ, երբ նրանց գիւղերում կը բացուին վարժարաններ և այն վարժարաններում կը մտնուի մայրենի լեզուի դպրութիւնը, բայց ոչ թէ արաբական տառերով, որոնց լոկ ընթերցանութիւնն մի քանի տարիներ է խլում, այլ երբ թուրքերի համար կը հնարուին նոր տառեր և այն տառերով դասագրքեր կը պատրաստուեն: Իմ կարծիքով, հայոց տառերը շատ յարմար են թուրքերէն լեզուի արտաբերութեան համար, որովհետև նրանց բոլոր հնչիւնները կարելի է ձևակերպել մեր տառերով:

Մեր՝ հայերիս օգուտը պահանջում է, որ այս կողմերի մահմեդականների մէջ տարածուի ուսումը, որովհետև բացի քաղաքակրթութիւնից ուրիշ ոչինչ միջոց չէ կարող խլել նրանցից իւրեանց սովորական բարբարոսութիւնը և աւազակութիւնը:

ՀԱՅԵՐՈՒՍ ԹՈՒԹԸ

Դուն խելօք, հաշուով վաճառական ես,
Միւլք, փող ու ապրանք, կասեն, շատ ունեւս.
Բայց թէ փողէդ շահ չունի Հայաստան,
Թըքել ենք քու ալ, փողիդ ալ վըրան:

Քաջ ես, լըսել եմ. ինքըդ մեծաւոր,
Անուն յաղթողն ունիս փառաւոր.
Բայց թէ թըքէդ շահ չունի Հայաստան,
Թըքել ենք քու ալ, թըքիդ ալ վըրան:

Ի վերուստ քանքար քեզի տուած է,
Հեղինակ անունդ աշխարհ փրուած է.
Բայց թէ գրչէդ շահ չունի Հայաստան,
Թըքել ենք քու ալ, գրչիդ ալ վըրան:

Հեռատես մըտքով դուն զարդարեցար,
Հըզօր իշխանի սիրելին դարձար.
Բայց թէ մըտքէդ շահ չունի Հայաստան,
Թըքել ենք քու ալ, մըտքիդ ալ վըրան:

Բանուկ ու ճարտար դուն ունիս ձեռքեր,
Շատ կը յօրինես թանգազին բաներ.
Բայց թէ ձեռքէդ շահ չունի Հայաստան,
Թըքել ենք քու ալ, ձեռքիդ ալ վըրան:

Երկինք շնորհեցին քեզ լեզու ճարտար,
Քարոզչի ստացար հըռչակ ու հանձար.

Բայց թէ լեզուէդ շահ չունի Հայաստան,
Թըքէլենք քու ալ, լեզուիդ ալ վըրան:

Մեծ ուսում առիր, եղար գիտնական,
Գովքովըդ լցուած է մարդոց բերան.
Թէ ուսումէդ շահ չունի Հայաստան,
Թըքէլենք քու ալ, ուսմանդ ալ վըրան:

ԳԱՄԱՌ - ՔԱԹԻՊԱ

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ ¹⁾

Նոր հասարակական ձեռքը 1862ին վենետիկ, Միսիթարեանց ձեռքով, տպված վարդան վարդապետի ժամանակագրութիւնը «Հասարակական պատմութեան» մակագրով:

Հրատարակելով այդ միջնադարեան գործը Միսիթարեանք գրել են յառաջաբանը և՛ թէ ծանօթութիւնքը, որ եռուսնն աստուածաբանական, աստեղաբաշխական, հնագիտական, գրամագիտական և այլ տեսակ տեսակ տեղեկութիւններով: Յաւելացուք սոցա վերայ և եւրոպական բացագանչական նշանը (!) որ ամեն տեղ տնկած է, ուր որ բնագրում խօսք է լինում Հայոց եկեղեցու ուղղափառութեան, կամ քաղկեդոնեան ժողովի չուղղափառութեան մասին: Առ հասարակ, անանուն Միսիթարեանք թէ՛ յառաջաբանի և՛ թէ ծանօթութեանց մէջ իւր բոլոր ուժը և զօրութիւնը կեդրոնացնում է քաղկեդոնեան ժողովի վերայ. վաղուց արդէն մոռացված արեղայական խօսքեր վերըստին նորոգելով փորձ է փորձում այդ ժողովը մեզ քարոզելու:

Թէ՛ յառաջաբանի և՛ թէ ծանօթութեանց մանրամասն պատասխանը մենք թողում ենք որ տայ մեր արգոյ հայրենակից Թոռնակ Կրկնիկեանը, որովհետեւ նա լաւ գիտէ, թէ ինչ արժէք ունին այդ

¹⁾ Տպագրելով հանգուցեալ Միքայել Նալբանդեանցի այս գործը, որ բոլորովին պատահաբար գտնուել է նորա մի բարեկամի թղթերում, պարտաւորութիւն ենք համարում յայտնելու, որ մի առանձին պատիւ կը համարէինք մեզ համար եթէ կարողանայինք «Փորձ» էջերը ղարդարել այս հեղինակի անտիպ մնացած գրուածքներով:

բաները և թէ ինչպէս պէտք էր պատասխան տալ, երբ Մխիթարեանը չէ ամաչում ասել թէ մեր Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչը ևս քաղկեդոնական էր: Ո՛վ որ «Ընծայի ընդունելութիւնը» կարդաց և, մի քանի ժամանակ զուարճանալով նորա սրամիտ և ծիծաղաշարժ տողերից, կարծեց, թէ այդ էր լոկ այդ փոքրիկ գրքի խորհուրդը ապա ուրեմն այնպիսին շատ սխալվեցաւ: Այդ փոքրիկ, բայց աջողակ աշխատութիւնը խիտեց մի փոքր անզգաստ մարդերի կողքը և ստիպեց լռել: Եւ արդարեւ այն օրից սկսած մինչև շատ մօտ ժամանակներս այդ տեսակ մարդիկը փակել էին իւրեանց բերանը. բայց երևի թէ «անցուկը մոռցուկ» է եղել, ըստ որում վերստին բացում են Մխիթարեանք իւրեանց երախը: Արդարեւ, զիտէ Աստուած որ առ ի սրտէ ասում ենք այս խօսքը, շատ պիտի ցաւինք, եթէ իմանալու լինենք, թէ մի նոր խարազան շրխկացել է Վատիկանից խեղճերի մէջքին ստիպելով արբանեկել Հոգեւարք նեղսրտութեանը Վատիկանի, որ, ինչպէս ամենին յայտնի է, հազիւ հազ պահպանվում է Ֆրանսիական սուրհններով:

Դժբանդը Հայոց ազգ, որի որդիքը ամեն ուրիշ հզօր բռնակալներից չարչարվելով, չարչարվում են նաև օրհասական Պապի ձեռքում: Ե՛րբ արդեօք պիտի չքանայ Վենետիկից Աւստրիայի առնարդ դրօշը, երբ արդեօք վերակենցաղեալ Նաաթիայի եռադունեան դրօշակը պիտի տնկվի Ս. Ղազարու վանքին դէմ յանդիման, որ ստրկութեան վերայ հիմնած, որ ստրկութեան ձեռքով և ստրկութեան մէջ յարատեւող յաւիտենական քաղաքը, Ս. Հրեշտակի բերդից հրատարակէ խղճի ազատութիւնը, և մեր խեղճ եղբայրակիցքը ազատվին վերջապէս նոր յազկերտեան կապարանից:

Թող Մխիթարեանք չհաւատան, բայց մեր գիշեր ցերեկ ազօրքը այս է:

Բայց մինչև այդ բաների լինելը, մինչև ասումենք Վենետիկի սահմաններում իտալական թնդանօթի որոտալը, մինչև արգոյ Կըլուիկեանի պատասխան գրելը, մենք մի քանի խօսք ասենք:

Նախ, քաղկեդոնեան ժողովը բարեխօսութիւնը մաղթում ենք ամեն նորան ընդունողների հոգու վերայ և այդ ընդունողներին տալիս ենք այդ ժողովը, ոտքով գլխով. յաւիտեան Հայոց ազգի կողմից պահանջողութիւն չյայտնելու պայմանով: Սորա հետ միասին յայտնելով քրիստոնէութեան և կրօնի իսկութեան անտեղեակ Ֆանատիկոսներին թէ Հայոց ազգը բնակ որ և իցէ ժողովը անունով մկրտ-

ված չէ. իսկ Յիսուսի Գրիստոսի անունով մկրտվածներին երբէք փրկութեան թէութիւն չէ որ և իցէ ժողով, (ոչ միայն որ ընդունելու արժանի չէր, այլ և դորանից առաւել լաւերը). ուստի բարով վայելեն քաղկեդոնականք իւրեանց փրկութեան միակ միջնորդը—բաղկեդոնեան ժողովը: Երկրորդ, Հայոց եկեղեցին պահել է մինչև այսօր իւր ինքնուրոյնութիւնը և անկախութիւնը անհրաժեշտ հարկաւոր է որ մանաւանդ այսօր հետեւ ևս պահէ, հեռի մնալով Յունական, Հռովմէական և Բողոքական եկեղեցիներէր: Մենք տակաւին աբեղաների օրը չենք ընկած, որ այս ասելով արքայութեան դռները փակենք ընդդէմ այդ եկեղեցիների զաւակներին, հեռի մեղանից այդպիսի ծաղրելի և պառաւական զաղափարք, մենք ո՞վ ենք որ ուրիշի ծառան դատինք, թող դատողը դատի, այլ այս ենք ասում թէ թող այդ եկեղեցիքը կենան իւրեանց համար, իսկ Հայոց ազգի եկեղեցին մեր համար:

Խորտակված ազգութեան տեղը բռնում է կրօնը. ստոյգ է լեզուն ևս կայ, բայց շատ տեղ մոռացված. մինչդեռ կրօնը ամեն տեղ անմոռաց: Եւ որովհետև ազգութեան յայտարարը դարձել է եկեղեցին, ապա ուրեմն նորա վերայ ձեռք բարձրացնողը ձեռք է բարձրացնում ազգի վերայ: Այս ոչ մի դիպուածում ներքին չլինելով, ամեն կողմից ևս դատապարտելի է և մանաւանդ երբ իւրեանց անձը լուսաւորեալ մարդերի շարքում կարծող Մխիթարեանք մի կռուածադիկ ժողովի պատճառով դանակ են սրում, որ ազգի վերջին շնչի պահապան անօթը ևս փողոտեն: Այս ասելով ոչ թէ երկիւղ ունենք, թէ նոքա պիտի կարողանային զլուս բերել այդ բանը, այլ որպէս զի յանցանքի ծանրութիւնը հասկացնենք: Եւ ծանր թող չլինի Մխիթարեանց լսել, եթէ ասենք աշխարհի առաջև, թէ այդ ստրկութեան որդեգիրների սիրտը նաև մի կորեկի չափով չէ ցաւում ազգի վերայ. և ինչ որ դրսեանց ցոյց են տալիս, այդ բոլորը վենետիկեան Կարնափալից և սուրբ մարկոսեան դիմախախտից սովորած դիմալակութիւնք են: Եթէ այսպէս չէ, ուրեմն Մխիթարեանք առիթ ունին տակաւին ուսանելու Եւրոպական տարրական դպրոցներում, թէ ինչ ասել է ազգ, կամ ազգութիւն և թէ ինչպէս կամ ինչ պայմաններով մեռանում է ազգը, կամ ինչպէս դարձեալ կանգնում է մեռածը: Կրօնական ուսումը թողնում ենք, որովհետև ուր ազատ չէ փիլիսոփայութիւնը այնտեղ ոչ միայն կրօնական ուսում չկայ այլ և բուն ուղղահաւատ քարոզված

կրօնը ևս լոկ ստուեր է և փնասակար ստուեր, ըստ որում կապում և կաշկանդում է մարդկային բանականութիւնը: Ազատ և վերահամբարձ ըմբռնողութիւնը կրօնի խեղութեան, կրօնի փրիստփայութեան, անհնար է, առանց տիեզերական ճշգրիտ կրթութեան և դաստիարակութեան: Իսկ այն մարդը որ կարօտ է տակաւին տարրական դպրոցների նստարանին յայտնի է թէ նորահամար չէ Համալսարանի ամբիոնը:

Այս երկու ստորագրութիւններից որը կամին թող առնուն Միթարեանք բայց սոցանից մինը (եթէ ոչ երկուքը ևս, որ շատ ողբալի մի բան էր) հարկաւորապէս պիտի ընդունին, քանի որ 19 դարում քարոզում են այնպիսի ծղրած գաղափարք:

Աշխարհի լուսաւորութիւնը, ճշգրիտ գիտութիւնը ամեն օր աշխատում է տգիտութեան և խաւարի ձեռքով թշնամացած մարդիկը միմեանց հետ հաշտեցնելու. խելացի և շրջանկատ մարդիկ առանց եկեղեցու խտրութեան վերջին ճիգն են թափում սէր միաբանութիւն, ներքին և ընտանեկան վէրքերի բժշկութիւն և փրկարար և կենարար հնարների գործադրութիւն քարոզել, որով և արդէն յառաջացած պատառուածքների վայրոյթը դո՞նէ ամօքել եթէ անհնար էր իսպառ ապաքինել. իսկ անխորհուրդ մարդիկ, միջնադարեան դատապարտեալ ուղղութեանց ձեռքում խալալիք դարձած, դեռ ևս կացին և ուրազ են սրում որ ո՞չ միայն եղած ճեղքերը պահպանեն այլ և սաստկացնեն այդ պատառուածքների մարմաջը: Մենք դատապարտում ենք այդպիսիներին:

Եւ դատապարտում ենք այն պատճառով, որ ամեն ողջամիտ Հայ կը համաձայնի մեզ հետ, թէ այդ ուղղութիւնը չէ կարող արդարանալ ո՞չ կրօնաբար, ոչ բարոյապէս և ո՞չ լուսաւորութեան կամ քաղաքակրթութեան անունով: Թողում ենք Հայոց եկեղեցու արդարացի փաստերը և պատճառները մերժելու այդ... Ժողովը որ, այո՛, մեծ փնասներ տուել է Հայոց ազգին առիթ և գործիք լինելով խաւար Յոյների ձեռքում:

Կրօնաբար չէ արդարանում, որովհետեւ ֆրիստոս աղաղակում է. «որ հաւատայն յիս՝ կեցցէ. սիրեցէք զմիմեանս, որպէս սիրեցի ևս զձեզ. յայսմ գիտացեն ամենեքեան եթէ դուք իմ աշակերտք էք: Տո՛ւք հաց քաղցելոց, արբուցէք զծարաւիս, զգեցուցէք զմերկս, ժողովեցէք զօտարս, տեսէք զհիւանդս, այց արարէք բանտարկելոց. և զոր ինչ կամիք թէ արասցեն ձեզ մարդիկ՝ արարէք դուք նոցա»:

Ահա այն էական առանցքը, որի վերայ շրջան է կատարում քրիստոսեան եկեղեցին: Ահա այս աստուածային պատուիրանքների մէջ դրած է փրկութեան թէութիւնը: Դու, եթէ, սոցա ընդդէմ, խռովութիւններ հանելով անսիրութեան և բացարձակ թշնամութեան պատճառ ես լինում, այնուհետեւ կամենաս քառաւուն ժողով ընդունէ, քո քրիստոնէութիւնը լոկ խօսք է և գործով թշնամի ես ֆրիստոսի աստուածային վարդապետութեան: Քրիստոնէութիւնը, էական ուղղափառութիւնը, խօսք չէ, այլ գործ. և երանի այն մարդուն որի խղճմանքը մաքուր է և հանգիստ: Քրիստոսի վարդապետութեան մէջ կռիւ չկայ, հայհոյութիւն չկայ. և ֆրիստոսի վարդապետութեան աշակերտների մէջ խտիր չկայ. «ի ֆրիստոս Յիսուս ոչ թլփատութիւն ինչ է և ոչ անթլփատութիւն»: Երուսաղեմի եկեղեցին թլփատեալ էր, Հեթանոսաց եկեղեցին անթլփատ. Երուսաղեմի եկեղեցին հրէական օրէնքի գործերն էր պահում, մինչև անգամ Պաւղոսը իւր քարոզութիւններից վերադառնալով ստիպվեցաւ հրէական օրէնքով տաճարում սրբվել, իսկ Հեթանոսաց եկեղեցին չէր պահում այդ գործերը և ոչ իսկ մովսիսական օրէնքը. բայց ամենները ևս քրիստոնեայ էին, որովհետեւ չէին մկրտված աւետարանիչ առաքեալների անունով այլ Յիսուսի ֆրիստոսի: Արդարեւ, այն տարբերութիւնքը հասկացողութեանց, կամ ծէսերի, ինչ որ կային առաջին դարու քրիստոնեաների մէջ, եթէ այսօր լինէին, տարակոյս չկայ որ մինը միւսին դարձեալ պիտի հրետիկոս և հերձուածող կանչէր ինչպէս այսօր. բայց առաջին դարում չկար այդ բանը: Յայտնի է թէ քրիստոնէական վարդապետութիւնը չփոխվեցաւ, ինչիցն է ուրեմն, որ հասկացողութիւնքն են փոխվել: Որովհետեւ էական ուսումը մի կողմ դրած, և իւրեանց ախտերին ծառայելով, ֆրիստոսի սիրու ու խտը շինում են առեւտրութեան կտակ: Այլ, որ գայթակղեցուցանէ զմի ոք ի փոքրկանցս յայսցանէ»: Բարոյապէս չէ արդարանում, որովհետեւ Հայոց եկեղեցու քաղկեդոնեան ժողովը մերժելը չէ շինել հայերին անբարոյական. որովհետեւ անհնար է ապացուցանել թէ օտար եկեղեցիների զաւակները աւելի բարոյական են և Հայերը իւրեանց եկեղեցու պատճառով անբարոյական: Դորա փոխանակ հարկւրաւոր ապացոյց կան, որ Հայոց ազգի մէջ յանցանքների և եղեռնագործութեանց թիւը համեմատելով ուրիշ ազգերի՝ այդ տեսակ գործողութեանց հետ այնքան չնչին են և աննշան, որ բաց ճակատով և ամեն իրաւուն-

քով կարող ենք պարծենալ բովանդակ մարդկութեան առաջը, և այս այն ժամանակ, խնդրում եմ չմոռանալ, երբ ազգը, անպոչ և անգլուխ, բացարձակ ստրկութեան մէջ էր ապրում, որ, ինչպէս ամեն իրաւաբան և մօրալիստ կարող է վկայել, միշտ մայր է եղել և լինում է ամեն յանցանքների և ոճրագործութեանց: Մեզ սիրելի է յիշել, որ գրեթէ կէս դար սորանից յառաջ հոյակապ լորդ Բայրընի բերանով խոստովանվել է Հայոց ազգի բարոյականութեան բարձրութիւնը: Հարկ է, որ Մխիթարեանք իմացած լինէին այս բանը, որովհետեւ Բայրընը թողնելով իւր հայրենիքը, մինչև յունական փառաւոր ապստամբութիւնը, ապրեցաւ Վենետիկի մէջ: Հաւանական է ենթադրել թէ մինչև այսօր պահւում են Մխիթարեանց գրատան մէջ Բայրընի նաև «The Liberal» օրագրի անմոռանալի թերթերը:

Բայց սակայն մեր այս խօսքերից չէ պիտոյ հետեւեցնել, թէ ուրիշ ազգերի ոճրագործութեանց պատճառը է նոցա եկեղեցին, քան լիցի. որովհետեւ կրօնը անմասն է այդ բաներից և բարոյականութեան վերայ նորա կարծված ազդեցութիւնը լոկ երազ է և ոչ աւելի:

Ո՛չ կրօնը և ո՛չ նաև օրէնսդրութիւնը կարող են փրկել մի ազգի բարոյականութիւն սորա ազգիւրը և շարժարանը զրած է մի այլ բանի մէջ: Յաւիտեան պիտի անմերժելի մնան այն հաստատմատ վկայութիւնը և ապացուցութիւնքը որ անմահ Բոքըը հանդէս է հանել իւր մինչև այժմ անօրինակ մեծ գործի մէջ, այս բաներին վերաբերութեամբ: Եթէ այդ գիրքը — Քաղաքակրթութեան պատմութիւնը Անգլիայում — արգելված չէ Աւստրիայի մէջ, մեծապէս ընծայեցնում ենք Մխիթարեանց որ կարգան և ուսանեն: Լուսաւորութեան և քաղաքակրթութեան անունով չէ արգարանում դարձեալ, որովհետեւ այդ բաները ոչ միայն կախում չունեն եկեղեցիների տարբերութիւնից այլև բուն կրօնի իսկութենից, որ անհամեմատ գերազանց է քան թէ կրօնականների քաշկռտուք վայրախօսութիւնը: Թողնելով ուրիշ ամեն վկայութիւնք, հերիք համարում ենք ասել, որ կռապաշտ Աթէնքը աւելի լուսաւոր էր, աւելի առաքինի և աւելի քաղաքակրթված այն ժամանակ երբ Աթենասի արձանը զրկված չէր իւր նիզակից, քան թէ այժմ, մինչ նիզակի տեղ Սիքստոս հինգերորդի տուած խաչն է բռնում իւր ձեռքում իմաստութեան աստուածուհին: Անտարակոյս հին հասարակապետական հռոմը, որովհետեւ հասարակապետութեան վերջերում ըն-

կաւ Հռովմը: Կայսերական Հռովմի խօսքը բնաւ չկայ. որովհետեւ տարբերութիւն չունէր պապական Հռովմից: Եթէ թողունք դեռ Իւզենալը և Սաւանարոլլան, Տակիտոսի և Ռանքէի պատմածներէ մէջ կան շատ նմանօրինակ բաներ: Եթէ Միսիթարեանք հասկանային ռուսերէն և ձեռք ձգէին Վիզենսկի պրօֆեսսորի «Հռովմէական Պապերը ԺԳ և ԺԵ դարերում» և այս բոլորը մասնաւորապէս ուսումնասիրէին, այն ժամանակ, թողած ուրիշ վկայութիւնքը, պիտի համաձայնէին որ Կաթոլիկ Հռովմը ի՞նչ աւելի էր և ի՞նչ պակաս կայսերական կուսակաշտ Հռովմից, թէ լուսաւորութեան, թէ քաղաքակրթութեան և՛ թէ բարոյականութեան կողմից:

Տեսանումենք ահա, որ կրօնը չէր հին Հռովմի լուսաւորութեան և քաղաքակրթութեան շարժարանը, որպէս նաեւ նոր Հռովմի խաւարի և տգիտութեան պատճառը: Եթէ կուսակաշտութիւնը և քրիստոնէութիւնը այսպէս, ո՞ր կը մնայ քաղկեդոնի ժողովի ազդեցութիւնը:

Այս բոլոր պատճառներով, որպէս առհասարակ կրօնական վեճերը և խռովութիւնքը նոյն և մասնաւորապէս քաղկեդոնեան ժողովի անագանեալ քարոզութիւնը, մեր այս պողպատեայ դարում, մենք հրատարակում ենք այլանդակագոյն, խաւար դարերի, բոլոր այլանդակ գաղափարներից:

Տակաւին երկու տող:

Միսիթարեանց պապական նախանձայուզութիւնը և անդատաստան եռանդը մինչև այն աստիճան պղտորելէ նոցա տեսութիւնը և պաշարել մտքերը, որ յիշված ժամանակագրութեան ձեռագիր օրինակների մէջ չեն կարողացել, կամ թէ չեն կամեցել ընտրութիւն առնել: Բացի սորանից, անանուն Միսիթարեանը (թէպէտ և գիտենք մենք այդ Միսիթարեանի անունը, բայց որովհետև ստորագրութիւն չկայ, ուստի և իրաւացի չենք համարում անունը հրատարակել, մենք Մեղուն չենք, որ ուրիշի գոցածը բանանք) մինչև այն աստիճան տաքացելէ, որ քաղկեդոնեան ժողովի զըլսը լաց լինելով մի և նոյն ժամանակ դարձել և Յոյների փաստաբանը: Չենք նախաճում Յոյներին — պատճառ, այդ փաստաբանը արժէք չունի մեր աչքում, որովհետև նորա փաստաբանութիւնը չէ հիմնվում ճշմարտութեան վերայ, այլ, կողմնակի, ազբերանում է դարձեալ բիւզանդեան ճախննից քաղկեդոնեան ժողովից:

Չեռ ազիրների տպագրութիւնը պէտք է որ լինի, քանի մի

օրինակների համեմատութեամբ. և բնաւ ներելի չէ ընտրել կամ ուղիղ կարծել այն օրինակը, որ մանաւանդ ձեռնտու էր տպողի բանին: Եւ նոյն գործի զանազան օրինակների ճշմարտութիւնը պէտք է ստուգել համեմատելով ուրիշ գրքերի հետ և մանաւանդ այնպիսիների, որ կարող էին աղբիւր եղած լինել տպվելու գործի հեղինակին:

Վենետիկ տպված և վերը յիշված վարդանի ժամանակագրութեան 86 երրորդ երեսում կարդում ենք հետևեալը. «Կամակցութեամբ Լևոնի որդւոյ Վասիլի, որ Թագաւորեաց յետ հօր իւրոյ ամս քսան և վեց, այր առատ ի տուրս և ոչ նման Հոռոմի, զինա որդի Հայի էր և յոյժ սիրէր զՀայս:»

Հոռոմ բառի տակ վերապատուելին ծանօթաբանում է: «Հինն և նորք (այսինքն հին և նոր օրինակները այդ գրքի) յաւելուն, յայտ է թէ որով ոգւով,» որ ոչ կայ ի լեզու նոցա առատ, և չլինին ինքեանք որպէս ասեննա:

Սորանից պարզ երևում է, թէ Մխիթարեանը, հին և նոր օրինակների ասածը, ընդունում է որպէս վարդանից յետոյ մի կուսակցութեան ոգւով վարակված մարդու խարդաւանութիւն: Բայց ինչ կը պատասխանէ արդեօք Մխիթարեանը եթէ ասենք, որ տակաւին 250 տարի վարդանից յառաջ, երբ այդ Լևոնի խօսքն է լինում, պատմութիւնը ասում է մեզ նոյն այդ խօսքերը, որ սրատես Մխիթարեանը թշնամական յաւելուած է քարոզում:

Ամեն մարդ գիտէ որ վարդան վարդապետը ապրեցաւ 13-րորդ դարու կէսում. իսկ Ստեփանոս Ասողիկը 11-երորդ դարու սկզբում: Աղաչում ենք, որ ընթերցողը աշխատութիւն յանձն առնու և բանալով Փարիզ տպած Ստեփաննոս Ասողիկի 146-երորդ երեսը, կարդայ հետևեալը. «Վասիլ Թագաւորեալ ամս 19 վախճանեցաւ. և թողու փոխանակ զորդի իւր զԼևոն. որ Թագաւորեաց ամս 26. այր խաղաղարար և բարեխորհ ամենայն երկրի, առատաձեռն իտուրս և ի բաշխելն ոչ որպէս Հոռոմ ուիշտ զի չէ սովորու թիւն Հոռոմոց առատ լինել և ոչ յիւրեանց լեզուն ասի առատ. այլ նա որդի Հայու էր և աւելի քան զՀայ առատատուր:»

Մխիթարեանք ոչ միայն Փարիզ տպած այլ ձեռագիր օրինակներ ևս ունին Ասողիկի գրքից. և ոչ միայն այսչափ այլ և նոյն իսկ վարդանի գրուածքի հին և նոր օրինակները պահում են, վերը

չակիրտներով մէջ բերված խօսքերը. բայց այս բոլոր վկայութեանց հակառակ Մխիթարեանք ընտրում են և տպում են այն օրինակը, որ չունէր այդ բանը: Եւ որպէս թէ հերիք չէր այս, թերեւս յայտնի ոգւով յաւելված քարոզելով: Մեր ընթերցողը տեսանելով որ վարդանից 250 տարի յառաջ Ասողիկն է ասել այդ բանը, և վարդանի պատմութիւնը այդ ժամանակների վերաբերութեամբ, գրէ-
թէ արտագրութիւն է Ասողիկից, արդեօք ի՞նչ կարծիք պիտի ունե-
նայ բուն այդ ծանօթութիւնը գրող Մխիթարեանի ոգու մասին,
արդարեւ շատ զուարճալի խնդիր է այս: Ճշմարիտ ասելով, եթէ
մենք լինէինք ընթերցողի տեղը ապա իսկոյն կ'ասէինք «Մխիթարեանն
յապաւէ, քաջայայտ իսկ է թէ որով ոգւով, որ ոչ կ'այ ի լե-
զու նոցա առատ, և չլինեն ինքեանք որպէս ասեան»:

Ահա թէ գիտութեան որքան փնտրակար է պղտոր նախապաշար-
մունքը և կուսակցական նախանձայուզութիւնը: Եթէ փոքր և գրէթէ
չնչին բաների մէջ այսպէ՞ս, որ բնաւ Մխիթարեանց դաւանութեանը
չէ զիպչում, որչափ ևս առաւել այն բաներում, որ հակառակ է
պապականութեան: «Որ ի փոքուն անիրաւ է ի բազմին հաւատարիմ
լինի»: Միթէ փոխում է ինձը իւր խայտուցները: Իրաւ որ, «որդի
մարդոյ եկեալ գտանիցէ՞ արդեօք հաւատս յերկրի»:

Ինչ որ Մխիթարեանք մինչև այս օրս տպել են, ամեն տեղ
այս խարդաւանակ հոգին է եղել նոցա առաջնորդը. մինչև ան-
գամ բառարանին մէջ: Անցեալները մի բարեկամի մօտ տեսայ
Չամչեան երեք հատոր պատմութիւնը, որի առաջին հատորի ա-
ռաջին երեսում մեր լուսահոգի Եփրեմ կաթողիկոսը իւր ձեռքով
(ըստ որում ստորագրութիւնը և կնիքը կայ) գրել է, Սաղմոսի հե-
տեւեալ խօսքերը. «պատմեցին անօրէնք զխորհուրդս այլ ոչ որ-
պէս զօրէնս քո»: Կատարեալ իրաւունք է ունեցել Սրբազնագոյն
Հայրապետը:

Եթէ ակորժելի չէ Մխիթարեանց այսպիսի բաներ լսել, թող
խարդախութիւնը իւրեանց բան ու գործ չշինէին և թող ուսանին
պատկառել ճշմարտութեան երեսից:

Մխիթարեանք, որոշեալ զիտաւորութեամբ ընտրելով տպել
այն օրինակը. թերի են գտանվել այդ պատմութեան նաև այլ տե-
ղերում, որ թէ և մեր համառօտութեան սահմանը բնաւ չէ նե-
րում մեզ, բայց մի օրինակ ևս ցոյց տանք այն բանին, որ Մխի-
թարեանց տպագրութիւնը և լուսաբանութիւնը անշրջանկատ է:

Վարդանի պատմութեան եր. 72. կարդում ենք. «Եւ լուեալ
« զայս Աբղլմեէք, հրամայէ Մահմէտի ելանել ի Հայս, որ էր զորա-
« վար նորա. զոր լուեալ Սահակայ ի կապանսն՝ գրէ աղաչանս զի
« հրամայեսցէ նմա Մահմէտ առ ինքն գնալ. որ և հասեալ ի Խա-
« ռան և հիւանդացեալ, գրէ առ նա աղաչանօք թողուլ զոր ա-
« րարեն ընդ նոսա Հայք. զոր ընթերցեալ Մահմէտ զգիրն Սահա-
« կայ, շիջոյց զբարկութիւն իւր, և ոչ եկն չարութեամբ յաշ-
« արհատ»:

Վերապատուելի կրօնաւորը ծանօթաբանում է. «Հին օրինակն
յաւելու. ոմանք զՈկբայ ոմն ամիրայե տասն, որ
չոգաւ առ նա Սահակ և զընթաց նամակ հաշտու-
թեան. և հանդերձ սուրբ մարմնով նորա առա-
քեաց յերկիրս»:

Մխիթարեանը, որ բոլորովին տարադէպ խնդիր է հանում
Հայոց տուած հարկի մասին, միմիայն այն պատճառով, որ հասկա-
ցնէ Հայերին, թէ ինքը տեղեկութիւն ունի արաբական ոսկիների
մասին, ¹⁾ մեզ թվում է թէ առաւել խելացի եղած կը լինէր եթէ
փոխանակ դորա իւր տպագրած ձեռագիրը ընտրէր և այդ կերպով,

¹⁾ Որչափ ցաւում ենք, որ այս ծանօթութիւնը գրելու ժամանակ Վար-
դանի գիրքը չկար այլ ևս մեր ձեռքում: Երկու օր սորանից յառաջ, բաղ-
մաթիւ բարեկամը, խառնագոչիւն աղաղակներով իմ վերայ գալով, բռնի
յափշտակեցին այդ գիրքը որ տանին կարդան: Արդեօք գրքի բոլորովն
կտորները պիտի յետ ստանամ, այդ մասին ևս տարակոյս ունիմ. որով-
հետև նոցա տանելը սովորական տանելու նման չէր և մինչև սենեակիցս
դուրս գնալը արդէն քանի մի անգամ խլեցին իրարու ձեռքից: Բայց ծա-
նօթութեան խորհուրդը կարող ենք լցնել: Վարդանը մի տեղ խօսում է Հա-
յոց վճարած հարկի մասին, Մխիթարեանը իւր դրամագիտական ծանօթու-
թիւնը դնելով և հազար տարի յառաջ վճարված դահեկանը այսօրվայ ֆը-
րանկի հաշուով դնահատելով ասում է, թէ մի մեծ բան չէ եղել Հայոց
տուած հարկը:

Ապրի իմ ֆինանսիստը: Արդարև, էկոնոմիստները շատ կոճերախանան
եթէ տեսանեն և հասկանան այս հաշուարարութիւնը: Ինչ հարկաւոր է մտա-
ծել այն պայմանների վերայ, երբ վճարվում էր այդ հարկը, երբ աւելի ծանր
էր վաստակել մի ոսկի քան թէ այսօր հարկւր ոսկի, երբ այդպիսի հարկեր
վճարելու համար ստիպվում էին «ընդ բոլոր աշխարհս (Հայոց) հինգերորդել
դամենայն երամախ ձիոց և զանդեայս արջառոց և զհօտս ոչխարաց» (Յովհ.
Կաթ. երես 112—113): Ե՛հ. ինչ խօսիս այդպիսիների հետ: Մենք եթէ կա-

ամեն ժամանակ, ուղիղը որպէս ծանօթութիւն ուրիշ օրինակներից բերել չստիպվէր:

Ամենին յայտնի է թէ վերը յիշված անցքը անցել է Սահակ երրորդ կաթողիկոսի և Մոհամմէտ Ոգբայի մէջ: Մոհամմէտը և Ոգբան չէ պիտոյ ըստ Եւտիքէսի շփոթել և ոչ ըստ Նեստորի բաժանել. այդ երկու տնունը ևս անշփոթ և անբաժանելի միաւորված են մի անձի մէջ:

« Այս է գիր ձեռին իմոյ՝ Սահակայ հայրապետիս Հայոց առ զօրավարդ Մոհմատ, այսպէս սկսելով յառաջ է տանում Սահակ կաթողիկոսը իւր նամակը. նշանակում է թէ այդ մարդու թլփատութեան անունը Մոհմատ է, և այս մասին տարակոյս չկայ:

Բայց և Մոսկվա տպած Յովհաննէս կաթողիկոսի Պատմութեան 54-55 երեսները և կարդա. «իսկ սուրբ կաթողիկոսն Հայոց « Սահակ դեռ ևս կայր կենդանի ի Գամասկոս իրրեւ լուաւ զանհնաւ « ըին սպառնալիսն Ոգբայի խնդրէր հրաժեշտ ի նմանէ երթալ առ « նա... իրրեւ չոգաւ ի Խառան, իսկ և իսկ հիւանդացաւ սուրբ « կաթողիկոսն հիւանդութիւն մեծ: Եւ ապա զրէ նամակ աղաչանաց « առ Ոգբայ իւրով իսկ ձեռամբ... Եւ ապա զայն հրովարտակն

նոնաւոր կերպով և համակարգաբար քննելու լինէինք Մխիթարեանի գորածները պիտի ստիպվէինք երկու երեք անգամ աւելի շատ գրել քան թէ նորա գրածը. կարծէր այդպիսի աշխատութիւն, մի միայն գիտութեան արտաքին կճեպին քսված մարդերին պատասխան տալը:

Մենք ոտքով զվարով կը կռիկեանին յանձնեցինք Մխիթարեանի գրածները: Խեղճ տեսնէ:

Բայց որպէս շատ գուարճալի նորութիւն յայտնումենք մեր ընթերցողին, թէ վերապատուելի Ֆինանսիստը քաջ աստեղաբաշխ և սքանչելի երկրաչափ է նոյնպէս: Ափրիկէի մէջ կղզի է գտել, ուր տարին տասն երկու ամիս օր ու գիշեր միշտ հաւասար են: Վարդանը մի տեղ ասում է, թէ Հնդկաստանում երկիր կայ ուր տիւ և գիշեր հաւասար են. քաջագօտի Մխիթարեանը սրբազրուամէ իւր ծանօթութեամբ վարդանի ուսալը, թէ ասիական Հնդկաստանում այդպիսի տեղ չկայ, այլ պէտք է իմանալ արիւրկեան կղզիները: Կեցցէ իմ երկրաչափը, ապրի աստեղաբաշխը: Բայց չէ կարելի արդեօք խնդրել, թէ որ կղզին է այդ: Ընծայումենք նորան և Բոնէնէն, եթէ միայն այդ տեղում գէթ միշտ այդպէս է: Ի՞նչ հարկաւոր է հաշուել Ալժիւրիւրի և Խեցգետնի արեաղաբձքը: Արեւ այդ կէտերում եղած ժամանակ ևս չարձեալ Բոնէնէօի վերայ օր ու գիշեր հաւասար են. փառաւորութիւն վերապատուելին:

« Հրամայէ յետ վախճանի իւրոյ դնել յաջոյ ձեռին իւրում, զի
 « ինքնին Ոգբայ եկեալ առցէ ի ձեռաց նորա.... իսկ ոստիկանն Ոգ-
 « բայ.... իբրեւ չոգաւ վաղվաղակի առ զիապատիկ մարմին առնն
 « Աստուծոյ մտեալ.... և առեալ զնամակն ի ձեռաց նորա և ըն-
 « թերցեալ՝ ասէ. Այո՛. խնդիր քո կատարեալ է՝ պատուական այրդ
 « Աստուծոյ: Եւ նամակ ի նախարարս Հայոց գրեալ և հանդերձ
 « սուրբ մարմնով հայրապետին ի Հայս առաքեալ բազում պատ-
 « ուով և այլն»:

Պարզէ սորանից, որ Ոստիկանի մականունը Ոգբայ է, ինչ որ
 Մխիթարեանը դնում է ծանօթութեան մէջ կարող էր բուն Վար-
 դանի գրածը լինել և ոչ անվաւեր յաւելւած. որովհետեւ Յով-
 հաննէս կաթողիկոսը, որ գրեթէ դար ու կէս յետոյ ապրեցաւ, այդ
 անցքից պարզապէս Ոգբայ է կոչում ոստիկանին: Յայտնի է թէ
 Վարդանը օգուտ քաղած կը լինէր Յովհաննէս կաթողիկոսի Պատ-
 մութիւնից:

Մեր փոքրիկ հատուածը վերջացնելու գալով չենք կարող
 առանց ուշադրութեան թողուլ — ի մեծ գայթակղութիւն պ. Չա-
 մուռճեանին և ընկ՝ — որ Մխիթարեանք մերժում են այժմ իւրեանց
 Միարարների (unitor) ձեռքով արուեստակած Դաշանց թուղթը,
 այն, որ յիսներորդ թուականներում Արժ. Կարապետ Շահնազա-
 րեանց վարդապետի մերժելուն համար քիչ էր մնացել որ Միջնա-
 դարեանք Վոսփորոնում խեղդէին խեղճ վարդապետին:

Մխիթարեանը իւր ծանօթութեանց մէջ պարզապէս մեր-
 ժում է այդ թղթի ցնդաբանութիւնքը. բայց արժան էր հարցանել,
 ո՞վ էր այդ թղթի վաւերականութիւնը պնդողը եթէ ոչ Մխիթա-
 րեանք, եթէ ոչ պապականք, եթէ ոչ նոցանից թունաւորված մի
 քանի միջնադարեան լուսաւորչականք, որոնց թագը և պսակը է պ.
 Չամուռճեան միջնադարեան փիլիսոփան: Ո՞վ էր մինչև այն աստի-
 ծան կուրացողը, որ Հայկապեան բառարանի մէջ անցուցանէր որպէս
 կրասիկական բառեր Փրանսիական խօսքերը, եթէ ոչ փիլիսոփայ
 Մխիթարեանք: Զարմանալի է որ այժմ չեն ընդունում և յոյս կայ,
 թէ նոցա արբանեակ Միջնադարեանք ևս հրաժարվին այժմ այդ
 թղթի մասին ճամարտակեցուց:

Յոյս կայ, թէ մի օր բառարանի միջից ևս դուրս հանեն այն
 Փրանսիական բառերը:

Թող այս խրատ լինի Միջնադարեանց, որ կուրօքն չհետեւին

պապական ընդոճիններին, այս թէ ոչ շատ անգամ պիտի ստիպվեն իւրեանց թքածը լեզել ինչպէս այժմ Գաշանց թղթի պատճառով, որի ստուծիւնը արևի պէս յայտնի է ամեն բանասէրի:

Յիշում է արդեօք պ. Զամուռնեանը, երբ իւր աղաները և ամիրանները Պատրիարքարան հաւաքված վիճաբանում էին Արժ. Կ. վարդապետի հետ և պատուելին ևս որպէս վերջապահ հրաւիրված էր օգնել իւր ամիրաններին, երբ ասում ենք Պատրիարքարանի սանդուխներին վեր ելանելով լսեց սենեակին ներսի խօսակցութիւնը, վատ զինուորի պէս թողեց իւր դաշակիցքը և կծիկը դրեց: Եթէ մոռացել է մենք յիշեցնում ենք նորան: Եւ ահա այն թուղթը, որ վաւերական ցոյց տալու համար այնքան քրտինք էին թափում, և Շահազարեանցի նոցա գլխին թափած լափը փառաւորապէս մարտում, այդ թուղթն, ասում ենք, մերժվում է այսօր բուն պապականների ձեռքով: Հացկատակութիւնը ըստ ինքեան անարդ բան է, բայց հացկատակը լինել երկդիմի մարդերի անարգագոյն: Ով ականջ ունի թող լսէ:

Մեր բարեկամներից մինը ասում էր, թէ մեզ հարկաւոր է շնորհակալ լինել այն մարդերից, որ պարզապէս յայտնում էին իւրեանց միտքը: Մեր բարեկամը յիշեցնում էր մեզ Ֆերնէշիան իմաստուն ծերունու խօսքերը. «Que j'aime les gens qui disent ce qu'ils pensent.»

Այո՛, շնորհակալ կը լինեինք, եթէ այդպէս լինէր: Բայց դոքա ցերեկը ազգասէր քարոզելով իւրեանց, գիշերը փորում են նորահիմքը: Թող նոքա՛ շնորհակալ լինեն մեզանից, եթէ տակաւին, քրիստոնէական ներողամտութեամբ, անգիտութեան ընծայելով նոցա գործը, աղօթենք նոցա վերայ. «Հայր, թող դոցա զի ոչ գիտեն զինչ գործեն»:

ՄԻՔԱՅԷԼ ՆԱԼԲԱՆԴԵԱՆՑ:

*** ՅԻ ՅԻՇԱՏԱԿԻՆ

(ՆՄԱՆՈՒԹԻՒՆ ՆԵԿՐԱՍՕՎԻՆ)

Մահանացու աշխարհ եկար,
 Բայց երբ մեռար — անմահայար:
 Քո յիշատակը թանկագին
 Անջինջ և սուրբ է մեզ համար,
 Քեզ պէսներին կարօտագին
 Վաղուց սպասում էր Հայ աշխարհ:
 Բոլոր կեանքդ նուիրեցիր
 Եղբայրների քարօրութեան,
 Վստահաբար մաքառեցիր
 Խաւարի զէմ տղիտութեան.
 Իրիւ լոյս աստղ երևնցար
 Հորիզոնի վըայ հայութեան....
 Ափսոս, որ քեզ չէր վիճակուած
 Տեսնել քո իղձը կատարուած....
 Անդու՞թ մահը անժամանակ
 Յափշտակեց քեզ մեզանից,
 Մինչ սուրբ զործին տալ յաղթանակ
 Սպասում էինք մենք քեզանից:
 Մայր հայրենիք, ողբած և լա,
 Որ նորա պէս որդի կորցրիր,
 Բայց սիրտդ թող հպարտանայ,
 Որ նրա պէսին աշխարհ բերիր:
 Որովհետև օտար մարդիկ
 Կարծում էին, թէ հայ մայրեր
 Ընդունակ չեն ծնել որդիք,
 Ազգի համար անձնանուէր:

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆՆԵՐ ԵՒ ԴԱՍԱ- ԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

(Հրապարակական դասախոսութիւն պրոֆէսոր Բողրիլեարի)

Պարոններ.

Մեր ժողովների ընդհանուր նպատակն է մշակ դասի մէջ կրթութիւն տարածել: Ձեզանից առաջ եկողները այս ժողովներից շատ օգտակար տեղեկութիւններ են դուրս բերել, շատ իմաստուն խորհուրդներ լսել, որ սատակարարուել են նոցա գլխաւորապէս յանուն քաղաքական տնտեսութեան: Խոստովանում եմ որ չնայելով մեր բարի ցանկութեանը, չնայելով և ձեր համակրութեանը որ քաջալերում և խրախուսում է մեզ, այնու ամենայնիւ մենք չենք կարող որքան և իցէ զոհացուցիչ կրթութիւն տալ ձեզ, նախ որովհետեւ մեր ժամանակը շատ կարճ է, և երկրորդ որ մեր լսողները անդադար նորոգվում են: Բայց մի՞թէ մեծ դուրժ չէ արդէն սերմեր ձգել, որ մենք թողնում ենք ժամանակին և ձեզ բեղմնաւորել և արժանաւոր պտուղներ առաջացնել: Յայտնի է որ մեր խօսքերը չեն կորչում առանց մի հետք թողնելու: Մեր դասախոսութիւններից շատը հրատարակուելով փոքրիկ գրքոյիներով, նպատուում են այստեղ տուած խօսքերի սուղաւորութիւնը անջնջ պահելու և նոցա ազդեցութիւնը տարածելու: Այսպէսով կամաց կամաց մի ամբողջ ժողովրդական ուսման ընթացք է կազմվում յօղուտ այն ունկնդիրների, որոնց շրջանը հետզհետէ ընդարձակվում է: Ինչ որ ձեր նախորդները լսել են այս Ապաստանարանի մէջ, նոյնը դուք ուրիշ տեղ կը կարդաք: Սակայն բացի այս անմիջական կրթութիւնից, մենք մի աւելի թանկագին նպատակի ենք զիմում. մեր բոլոր ջանքն է արժարծել ուսման սէրը: Համաձայնեցէք քիչ բան զիտեսնալ, բայց մի՛ ձանձրանաք երբէք ուսանելուց. սիրեցէք ուսումը, պահպանեցէք միշտ նորա ճաշակը, նորա սրբադան հուրը: Թող նա առաջնորդէ ձեզ այսուհետեւ ամէն տեղ և միշտ. այս է ահա մեր ցանկութիւնը:

Եւ մի՞թէ այս կարիքը լրացանելու համար հարկաւոր միջոցները կը պակասին ձեզ: Ես կը ցանկայի ցոյց տալ թէ այդպիսի պա-

կասութիւն չկայ, և մի հարեանցի նկարագրութեամբ ներկայացնել ձեզ այն աղբիւրները որոնք դրած են ուսումնասէր մշակի առաջ:

Երանի՛ թէ այսպէսով վերանային այն ցաւալի հակառակութիւնները որ երեւում են հարուստ և աշխատող դասերի մէջ, եթէ միայն կարելի է դաս անուանել այն որ այնպէս փոփոխական, այնպէս անհաստատ է: Սրտանց կը ցանկայի համոզել ձեզ թէ արդարև հարուստ դասերը մեծամեծ ջանքեր են անում ժողովրդական կրթութիւնը ծաղկեցնելու: Գորանով չեմ ուզում ամենեւին յորդորել ձեզ որ նոցա սահմանափակ խնամակալութեան ներքոյ մտնէք. այլ միայն կամենում եմ հրաւիրել ձեզ որ անիրաւ չլինիք նոցա վերաբերութեամբ: Եւ ի՞նչպէս կարող էք անիրաւ լինել, երբ տեսնում էք որ հարուստ դասերը միջոցներ են որոնում տալ աշխատողներին այն մտաւոր զօրութիւնը, որ պիտի նպաստէ աճեցնելու նոցա արժանաւորութիւնը և նոցա բարձրութիւնը, ապինքն պիտի միացնէ նոցա իրանց հետ մարդկութեան ամենալաւ կողմերով:

Այն սկզբունքները որոնց վրայ հիմնուած է մեր ընկերութիւնը, ազատութեան և քաղաքական հաւասարութեան սկզբունքներն են: Ամէն մարդիկ հաւասար իրաւունքներ և պարտաւորութիւններ ունին: Ամէնքը կարող են ամէն բանի հասնել, առանց օրինաւոր արգելքների հանդիպելու. ամէնքը նոյն պատիժների են թարկվում նոյն յանցանքների համար: Վերջապէս բանն այնտեղ է հասել որ այսօր ամէնին տալիս են հաւասար քաղաքական իրաւունքներ: Ուրեմն ամէնքը պարտաւոր են զարգացնել այն ընդունակութիւնները որ յատուկ են մարդուն և քաղաքացուն: Եւ լաւ իմացէք որ այս զարգացումը նոյնքան հարկաւոր է յառաջադիմութեան, օրքան և քաղաքական կարգերի պահպանութեան համար, վասն զի ոչ ոք այնպէս դիւրահաւան չէ անկարգութեան և անիշխանութեան յորդորները լսելու որքան տգէտ մարդը, որ զրավում է ամէն տեսակ խաբէբայական երեւոյթներից:

Դրամատէր և աշխատող դասերի մէջ եղած իրաւունքների հաւասարութիւնից և շահերի միակերպութիւնից բխում է որ այսօր ընկերութեան բոլոր դասերը պիտի կապուած են միմեանց հետ: Եթէ հասարակութեան ստորին դասերը յուզվում կամ նեղանում լինին, ամբողջ ընկերական մարմինը նեղանում է, զլուխը ինչպէս և մնացած մասերը. աշխատութեան և դրամագլխի ձգնաժամքը միմեանց կից են: Այն օրից որ արգիւնագործութիւնը և աշխատանքը պատե-

րազմի տեղն են բռնել, իբրև մարդկութեան բնական և սովորական դրութիւնը, ընկերութեան յառաջադիմութիւնը և փրկութիւնը կախուած են նորա բոլոր ոյժերի գործունէութիւնից: Շատ ժամանակ չկայ որ անուիէին թէ ընկերութեան առաջին խնդիրը երկրագործութեան խնդիրն է. իսկ մենք կ'ասենք. նոր ժամանակների առաջին խնդիրը կրթութիւնն է:

Պարոններ, չեմ կամենում մանրամասնօրէն խօսել այստեղ կրթութեան օգտակարութեան վրայ. իմ նիւթը աւելի նեղ շրջանի մէջ է ամփոփւում: Գուցէ աւարտելիս միայն մի քանի խօսք ասեմ ձեզ իբրև եզրակացութիւն: Բազմարուեստեան ընկերութեան ականաւոր նախագահը, Պ. Պէրդօնէն, մի ամբողջ դասախօսութիւն է նուիրել ցոյց տալու կրթութեան կարևորութիւնը մշակ դասի համար: Նա ընդարձակօրէն խօսել է կրթութեան միջոցների վրայ, և յատկապէս սկզբնական կրթութեան վրայ: Իսկ ես աչքի առաջ կ'ունենամ միայն չափահաս մշակներին, և կ'ընենրկայացնեմ առանձնապէս այն երկու տեսակ օժանդակութիւնները որ հասարակութիւնը տալիս է իւր աւելի չքաւոր անդամներին: Այս օժանդակութիւններից առաջինը կայանում է ժողովրդական գրադարանների մէջ, երկրորդը այն դասախօսութիւնների մէջ որ մատակարարվում են վարչութեան խնամատարութեամբ կամ ազատ կրթութեան շնորհով: Ես չեմ կարող յիշել այստեղ բոլոր օգտակար հաստատութիւնները, բոլոր ընկերութիւնները որոնք նուիրել են իրանց հիմնելու և տարածելու այս օժանդակութեան միջոցները: Եւ ի՞նչ փոյթ նոցա իմ լռութիւնից. նոցա միակ նպատակն է բարիք անել, և ոչ փառաբանուիլ: Ով որ^ք կամենայ, կարող է գտնել նոցա. ամէն տեղ կը պատահիք այդ ընկերութիւններից մէկին կամ միւսին գործակատարութեան մէջ, ամէն տեղ կը պատահիք, այս կամ այն ձևով, այն մտաւոր օժանդակութեանը որ պահանջում է մշակ դասը: Այսօր քանը բաւական է, կարծեմ, համոզելու ձեզ որ հարուստ և զիտ նական դասերը ոչինչ չեն խնայում նպաստելու կարօտ դասի մօտաւոր յառաջադիմութեանը:

Ա.

Հազիւ թէ մարդս ձեռք է բերել այս երկու մեծ միջոցները որոնք նպաստում են նորան մտաւորապէս հաղորդակցութիւն ունենալու իւր նմանների հետ, — խօսքը գրել կարդալու վրայ է, — որ նա

մտածում է ժողովել մարդկային մտքի գրաւոր յիշատակարանները, միով բանիւ նա գրադարաններ է կազմում: Նա առանձին խնամք է գործ դնում այդ բանի համար. նա կամենում է որ իւր հաւաքած ընտիր գրուածները իբրեւ իւր տան մտերիմները լինին, իբրեւ իւր ընտրած բարեկամներն ու խորհրդատուները, որ նա միշտ ձեռքի տակ պիտի ունենայ, պատրաստ պատասխանելու իւր հարցերին, մեկնութիւն տալու իւր տարակոյսներին, ինչպէս նաեւ զուարճացնելու իւր ձանձրութեան ժամերը, փարատելու իւր տրտմութիւնները, ընդարձակելու իւր մտքի հորիզոնը և լրացնելու իւր տեղեկութիւնները ամենայն հարկաւոր առարկաների վերաբերութեամբ: Նախ մասնաւոր անհատներն են կազմել այս թանկագին հաւաքածուները, առանց ուրիշ նպատակի բայց եթէ իրանց անձնական հաճոյքը լցուցանելու համար: Այսօր իսկ գրադարանների մեծ մասը մասնաւոր անհատների են պատկանում, նոքա արտափայլում են այդ անհատների հոգին, հասկացողութիւնը, ճաշակը և պարապմունքը: Այդ գրադարանները կարող են անշուշտ փոքր ինչ լուսաւորութիւն տարածել, մի որեւիցէ ծառայութիւն հատուցանել, եթէ նոցատէրերը յանձն կ'առնեն իրանց հատորները ուրիշներին տալ կարգալու: Սակայն ինչ կուզէ լինի, այդ կը լինի միշտ մի մարդու գրադարան, նորա պիտոյքներին յարմարացրած, և հասարակաց գործածութեան համար անյարմար: Այդ տեսակ մտաւոր անդաստանը կարելի է նմանեցնել մի գեղեցիկ պարտէզի, որի բաղդաւոր տէրը, իւր հաճոյքին համեմատ և իւր նշանակած ժամերին, համաձայնում է թոյլ տալ մտնելու այնտեղ մի քանի ընտրեալ մարդոց, որպէս զինոքա վայելեն այն ծառերի հովանին և այն ծաղիկների բուրմունքը որոնք իրանց համար տնկած չեն եղել: Բանականութիւնը, պարոններ, կամենում է նոյնպէս ունենալ իւր հասարակաց անդաստանը: Հարկաւոր է ունենալ բազմահատոր գրքերից բաղկացած գրադարաններ, ոչ մէկ անձի, այլ ամէն մարդու պիտոյքներին յարմար, այնպիսի գրադարաններ որ կարող լինին ցանկացողներին ամէն տեսակ հարուստ նիւթեր մատակարարել: Ամենայն քիչ շատ նշանաւոր պետութիւն, ամէն քիչ շատ հարուստ և բազմամարդ քաղաք, ունի այս տեսակ թանկագին հաւաքածուներ, ուր ուսումնասէր մարդը կարող է գնալ մի քանի ժամ շարունակ աշխատիլ, և որտեղից նա զանազան գանձեր է դուրս բերում ուզածին պէս օգուտ քաղելու նոյնանից: Տպագրութիւնը, բազմացնելով օրինակների և հատորների թիւը, հեշտաց-

րել է այս անգին ժողովածուների տարածումը, որոնք մի քանի պահարաններում ամփոփում են մարդկային մտքի ժառանգական գանձերը: Սակայն մի բան պակաս էր նոցա: Մէկ կողմից, այդ հասարակաց գրադարանները ամէնից առաջ գիտնական գրատուներ էին. միւս կողմից, նոքա չափազանց կենտրոնացած էին մեծ քաղաքներում: Տեսե՛ք մեր զարմանալի գրադարանը Ռիչլիէօ փողոցում, որ կարելի է իբրեւ օրինակ համարել այն ժողովածուների որ նշանակուած են ուսումնասէր և հմուտ մարդու, գիտնականի և գրագէտի համար: Ի՞նչ է պահանջում նա իւր ընթերցողից՝ Չափաւոր խելք, բաւական մեծ կրթութիւն, կամենում էի ասել մի տեսակ մտաւոր ազնուականութիւն: Իմ միտքս ամենեւին չարախօսութիւն անել չէ, պարոններ: Մտաւոր ազնուականութիւն ասելով ես չեմ հասկանում մի անմատչելի մենավաճառութիւն, այլ բնութեան շնորհած ձիւղբերը և աշխատութեամբ ձեռք բերուած գերազանցութիւնը, և այս տեսակ ազնուականութիւնը ամէն յարգանքի արժանի է: Եւ ինչ՞ համար: — Որովհետեւ նա ներկայացնում է մարդկային հանճարի բոլոր վսեմութիւնը, և առանց նորան մարդկութիւնը մտաւորապէս անառաջնորդ կը լինէր: Նա կազմում է մի տեսակ վառարան, որի ճառագայթները տիւրում են ամբողջ ժողովրդի վրայ. առանց այդ վառարանի լուսոյ բազմութիւնը թաղուած կը մնար ազիտութեան խաւարի մէջ: Ես կը ցանկայի, պարոններ, որ մշակ դասը լաւ համոզուէր թէ ընկերութիւնը, ինչ աստիաճնի վրայ կուգէ լինի, չէ կարող մնալ առանց մտաւոր առաջնորդների, ինչպէս որ նա չէ մնում առանց կառավարութեան: Կը ցանկայի որ նոքա չնկատուին իբրեւ անգործ մարդիկ կամ իբրեւ մի աւելորդ շռայլութիւն, այլ հասկանայիք որ մեծամեծ փիլիսոփաները, գիտնականները, բանաստեղծները, մատենադրները, արուեստագէտները, ճարտարապետները, մի մի գործիք այն ընդհանուր քաղաքակրթութեան որին բոլորս էլ մասնակից ենք, մինչև անգամ նոքա որոնք ըստ երևութին ամէնից զուրկ են երևում. կը ցանկայի որ ամէն մարդ պարզ ըմբռնէր թէ մենք նոցա մոքով, նոցա հոգւով ենք ապրում, և թէ նիւթական աշխատութեամբ պարապող մարդիկ ոչ միայն յարգանք և պատկառանք պիտի ունենան, այլ խորին երախտագիտութեան զգացմունք դէպի այն բարերարները՝ որոնք ծառայում են մարդկային ազգին, ցոյց տալով այն ճանապարհը որ առաջնորդում է դէպի ճշմարիտը, բարին, գեղեցիկը և օգտակարը:

Եւ սակայն ես ընդունում եւ խոստովանում եմ թէ բաւական չէ որ հասարակաց գրգարանների մէջ միայն այս ընտրեալ մարդիկը իրանց պարապմունքների յարմար օժանդակութիւնը գտնեն: Մնում էր մի քայլ անելու. այդ քայլը հազիւ թէ նորերումս կոխեցինք, պարոններ, եւ նա մեր ժամանակի յաւերժական պատիւը կը լինի:

Առողջ հիմունքների վրայ հաստատուած ռամկապետութիւնը առաջնորդում էր մեզ այդ քայլը անելու. նա գիտէ անշուշտ որ ամէն մարդիկ գիտնական չեն կամ չեն պատրաստվում գիտնական լինելու. բայց ամէնքն ունին մի միտք, մի հոգի մշակելու: Վայնորան որ իւր հոգին անսնունդ է թողնում եւ խնամք չէ տանում նորա մասին ինչպէս իւր մարմնի մասին: Ոչ ոք անարգանօք չի խօսիլ այսօր մի մարդու մասին ասելով թէ նա աղքատ է կամ հասարակ տանից է, զուրցուածք որ մի ժամանակ նշանակում էր թէ նորա երակների մէջ ոչ մի կաթիլ ազնիւ արիւն չկար, թէ նա մի պատուաւոր աշխատողի որդի էր: Բայց տգիտութիւնը, կոպտութիւնը, մի վատ յատկանիշ է, մանաւանդ երբ որ կամաւոր է: Բնական էր ուրեմն որ ժողովուրդը կամենար գրգարաններ ունենալ, եւ երբ զժբաղդաբար նա չէր մտածում այդ մասին, նորա տեղ ուրիշներն էին մտածում: Ամէնայն մարդ որին կրթութիւնը մի էական սնունդ է մատակարարում, կամ մի ազնիւ զուարճութիւն, կամ մի օժանդակութիւն իւր արհեստը խելացի կերպով կատարելու, պէտք է հիշտութեամբ իւր ձեռքի տակ ունենայ այն գիրքը որ կարող է տալ նորան իւր ուզածը: Գորանից են ծնունդ առել այն գրադարանները որոնց բնաւորութիւնը բաւական որոշվում է իրանց նպատակից: Նոցա նպատակն է ընդհանրացնել այն ամեն բանը որ կարող է մի որեւիցէ կողմից լաւ եւ օգտակար լինել: Նոքա տարածում, ցրվում են երկրի բոլոր մակերևոյթի վրայ ինչ որ ցանկալի է որ ամենայն մարդ իմանայ: Գա այն մտաւոր կեանքն է որ առաջարկվում է ամէնին, որ լուսաւորում է, աղքատի միտքը, ինչպէս որ արեգակը լուսաւորում է մարդկային աչքը:

Սակայն չպէտք է կարծէք թէ այդ ժողովրդական գրադարանները որոնք արդէն այնքան բարիք են անում, որոնք կանչուած են աւելի մեծ բարիքներ անելու, իրանք իրանցից իբր հրաշքով գետնից բուսած լինին: Ո՛չ, պարոններ, այս աշխարհում այնքան հեշտ չէ բարիք գործել: Գրադարանների հիմնարկութիւնը ընկերութեան բո-

լոր դասերի, բոլոր ոյժերի օժանդակութիւնն է պահանջել. իմացէք որ ոչինչ չէ հիմնվում առանց այդ տեսակ օժանդակութեան, և ոչ անգամ ամենահամեստ հաստատութիւնը որ հասարակաց օգտի համար է նշանակուած: Գուցէ ես սխալվում եմ այսպէս խօսելով ձեզ հետ. գուցէ պէտք է ասէի ձեզ խրախուսելու համար թէ դիւրին է բարերարութիւն գործել: Բայց այդ կը լինէր իմ համոզման հակառակ վարուիլ: Բարին գործելը հեշտ. ո՛չ, պարոններ, այն էլ բաւական է որ նա երբեք անկարելի չէ վեհ սրտի տէր մարդու համար որ հաստատամտութեամբ ձեռնարկում է բարի գործին:

Ժողովողական գրադարանները իրանց սկզբնաւորութիւնը առնում են երեք աղբիւրից. նոցա հիմնողները եղել են կամ քաղաքական վարչութիւնները, կամ ազատ ընկերութիւնները, կամ վերջապէս իրանք մշակները նպաստել են կազմելու նոցա իրանց սեպհական բաժանորդագրութեամբ: Անիրաւութիւն կը լինէր չյիշատակել նոյնպէս մասնաւոր անձանց այդ մասին յանձն առած աշխատութիւնները, այնպիսի մարդկանց՝ որոնք ոչինչ առանձին կապակցութիւն չունին արդիւնագործների դասի հետ: Ցաւում եմ որ չեմ կարող այդ անխոնջ խնամատարների անունները յիշել, որոնք իրանց գեղեցիկ օրինակով ցոյց են տուել թէ ի՞նչ կարող են անել մասնաւոր անհատներ մենակ ներգործելով: Գուցէ ինձ հարցնէք թէ իմ յիշած երեք աղբիւրներից որն է նախադասելի: Կը պատասխանեմ թէ իրօք երեքն էլ մի և նոյն ժամանակ երեւում են, երբեմն առանձին ներգործելով, երբեմն միասին: Չէ՞ որ այդ ցոյց է տալիս նոցանից իւրաքանչիւրի կարեւորութիւնը: Բայց եթէ նոյն հարցը առաջարկէք ինձ իբրեւ սկզբունք, չեմ դանդաղիլ պատասխանել թէ մշակ դասի համար ամէն օգտակար վերանորոգութիւնները նոքա են որ նոյն դասից են առնում իրանց սկզբնաւորութիւնը: Ամենայն ճիգ որ յիշեալ դասը թափում է իւր սեպհական յառաջադիմութեան համար առանձին գովասանութեան արժանի է: Ոչինչ այնպէս լաւ չէ ապացուցանում մի գործի կարեւորութիւնը որքան նորա համար եղած գոհաբերութիւնները. կարելի է ասել թէ հէնց այդ գոհաբերութիւնների պատճառով մարդս նուիրում է իրան նոյն գործին: Սորանում երեւում է օրինակի համար փոխադարձ օժանդակութեան ընկերութիւնների արժանաւորութիւնը և բարձր բարոյականութիւնը: Պէտք է խոստովանել որ Ֆրանսիայում նոր են սկսում երեւիլ մշակների բաժանորդագրութեամբ հիմնուած գրադարանները. Գեր-

մանիայում և Անգլիայում կան մի քանիսր: Բէրլինում կան շատ մշակների ընկերութիւններ, որոնք հաւաքւում կրթութեւն դասախօսութիւնների, ժողովների, գրադարանների միջնորդութեամբ: Այդ ընկերութիւններից ամենամեծը մինչև երեք հազար անդամ է հաշվում: Նա ունի մի շատ հարուստ գրատուն, ուր մշակները հաճախում են բազմութեամբ: Ուշադրութեան արժանի է նոյնպէս ինչ որ այս կողմից արել է անգլիացի աշխատողների մի երևելի ընկերութիւն, որ յայտնի է Բօչդէլի արդարասէր մշակների ընկերութեան անունով: Ձեզ պատմել են այն հրաշալի արդիւնքները որոնց հասել է այս ընկերութիւնը իւր գործունէութեամբ, հաստատամտութեամբ, անձնուիրութեամբ և իմաստութեամբ: Կը յիշեմ միայն որ Բօչդէլի մշակները երկու հազար հատորից բաղկացած մի գրատուն ունին: Որքան գովասանութեան արժանի են ընկերութեան աշխատասէր դասերը, երբ կարող են իրանց սեպհական հնարներով ձեռք բերել կրթութեան միջոցները: Բայց արդեօք յիշեալ դասերի յառաջագիմութեան աստիճանը իրաւօճնք է տալիս մեզ ամէն տեղ այսպիսի արդիւնքներ սպասել: Դժբաղդաբար ոչ: Ուրեմն պէտք է օգնել նոցա: Ոչ որ, պարոններ, չպէտք է կարմրի այս տեսակ նպաստ ընդունելու և ոչէլ զղջայ կարօտեալներին այսպիսի օժանդակութիւն անելուն համար:

Սորանով իմ միտքս չէ նիւթական օժանդակութիւնը դաստապարտել կամ ուրանալ նորա կարեւորութիւնը: Միայն կը կրկնեմ բոլոր տնտեսագէտների և փորձառու մարդկանց հետ որ նիւթական օժանդակութիւնը շատ դէպքերում աւելի փնաս է բերում քան թէ օգուտ: Այդ այն ժամանակ է պատահում երբ նա ձգտում է թուլացնել չքաւոր մարդու բարոյական զօրութիւնը, խնայողութեան և նախատեսութեան ոգին: Իսկ մոտաւոր օժանդակութեան կողմից այդպիսի երկիւղ չկայ. ընդհակառակն, նորա նպատակն է աղատել մարդուն ուրիշների օգնութեան կարօտութիւնից. նա ձգտում է աւելացնել նորա հոգևոր զօրութիւնները: Անշուշտ հարկաւոր է որ մոտաւոր օժանդակութիւնը լաւ կերպով մատակարարուի վայ այն անձանց որ թոյն են առաջարկում երբ նոցանից դեղ են պահանջում: Զգոյշ եղէք նոյնպէս առաջարկել մէկին ինչ որ ուրիշին յարմար է: Մտաւոր օժանդակութիւնը նոյնպէս իւր կանոններն ունի որ պէտք է անշուշտ պահպանել: Բայց ինչ կուզէ լինի, նիւթական օժանդակութեան հակառակ, որ, ինչպէս ասացի, պակասեցնում է

բարոյական աշխոյժը, ստորացնում է մարդու անհատական արժանաւորութիւնը, վերաւորում է նորան իւր բաղդաւորութիւնների, մինչև անգամ իւր գերդաստանական յարաբերութիւնների մէջ, — այդպիսի հետեանքներ ամենեւին չէ կարելի ապասել մտաւոր օժանդակութիւնից, երբ նա ազատաբար տրվում և ազատաբար ընդունվում է:

Նիւթական օժանդակութիւնը կը պակասի այն ժամանակ երբ կը պակասի թշուառութիւնը: Ընդհակառակն մտաւոր օժանդակութիւնը, եթէ միայն ազատաբար գործ դրուի, աճելով պիտի աճի քանի որ կաճի կրթութեան հարկաւորութիւնը, ընկերական եղբայրսիրութեան զգացմունքը. մի՛ վախենաք, մի՛ յուսաք, պարոններ թէ նորա դերը երբեք չէ վերջանայ:

Մի՛թէ սորանից պէտք է եզրակացնել թէ այս օժանդակութեան միակ կամ զլիւսաւոր մասը պատկանում է կամ պիտի պատկանի կառավարութեանը: Ինձ թվում է թէ մեծ անյարմարութիւններ կան ընդունել կառավարութեան միջամտութիւնը իբրև ամենաանփութեան միջոց կրթութիւնը տարածելու: Կառավարութիւնը իւր որոշ սահմաններն ունի. նորա զլիւսաւոր նպատակն է երաշխաւորել անձի և կայքի ապահովութիւնը: Նա պիտի նպաստէ նոյնպէս տիրիւնում մի քանի վշտեր և մինչև մի աստիճան պիտի մասնակցէ լուսաւորութեան յառաջադիմութեանը. բայց ո՞րն է այդ աստիճանը: Այստեղ ահա սկսում են զժուարութիւնները: Ասենք միայն որ չպէտք է շատ ցանկալ որ նորա գործունէութեան շրջանը ընդարձակուի: Պահանջել որ վարչութիւնը, իւր կամքի հակառակ մի տեսակ նախախնամութիւն լինի, որ կը խլէր անհատները ներգործելու ազատութիւնը, — այդ կը լինէր մի վատ ծառայութիւն մատուցանել նորան: Նորա զլիւսին կը թափէին անէծքներ ամէն չարիքների համար. նորանից կը պահանջէին դեղեր ամէն տեսակ ցաւերի համար: Մենք չենք զադարիլ, պարոններ, հակառակելու մի այդպիսի տրամադրութեան, որ երկու կողմի համար էլ ողբալի հետեանքներ կունենար: Արդարեւ, նա կը ձգտէր մէկ կողմից ստեղծել մի վարչութիւն որ կը խառնուէր ամէն մանր գործերի մէջ, և միւս կողմից — անկուշտ հպատակներ, որոնց զժուար կը լինէր կառավարել: Բայց մի՞թէ այս պատճառով պէտք է մերժել վարչութեան օժանդակութիւնը այսպիսի մի գործի մէջ: Կառավարութեան միջամտութեան ամենաանպիտան, ամենաշահաւոր, և մի քանի

գէպքերում նաև ամենակարևոր ձևերից մինն է այն համեստ գրա-
դարաններին արած նպաստը, որոնք նշանակուած են մտաւոր սնունդ
մատակարարելու մշակին, ուրեմն նաև այնպիսի դրական տեղեկու-
թիւններ որոնց կարիքը զգում է նա իւր արհեստի մէջ: Ընդունենք
ուրեմն այդ միջամտութիւնը, միջնորդենք նորա համար, եթէ հար-
կաւոր է, գոնեա ժամանակաւորապէս:

Աւելի երկար կը կանգնեմ ընկերութիւնների գործունէութեան
վրայ որ երբեմն սահմանափակվում է փոքրիկ տեղերում, երբեմն
տարածվում է ամբողջ երկրի վրայ: Առանց³⁶ կամենալու մի առ մի
թուել այդ բոլոր ընկերութիւնները, որ այնքան հետաքրքրական չէր
լինիլ, կը յիշեմ ձեզ նոցանից մի քանիսը և ամէնից առաջ
Բարձր — Ռէնի գրադարանների ընկերութիւնը: Բարձր
— Ռէնի գաւառում կարդացուած հատորների թիւը, գրադարան-
ների փոխառութեամբ և ձեռքէ ձեռք անցնելով, հասնում է
256,231ի: Ուրիշ գաւառներ էլ ունին դորա նման ընկերութիւն-
ներ: Այս ընկերութիւնների ամենակատարեալ և ամենազարմանալի
տիպը որի համար գրադարանների կազմութիւնը թէ և երկ-
րորդական, բայց նոյնքան կարևոր գործ է, Միւլտլի արուես-
տագործական ընկերութիւնն է: Ողջունենք նորան, պա-
րոններ, նա արժանի է այդ պատուին: Պէտք է միշտ յիշել նորան,
երբ խօսք է լինում մշակ դասերի յառաջադիմութեան վրայ: Նորա
նպատակն է մշակներին նպաստել. նա մրցանակներ է բաժանում
ինչպէս ամենաընտիր ժողովրդական գրուածների, այսպէս և մեքե-
նայագործելու ամենալաւ հնարների համար. նա հիմնել է մի ա-
րուեստագործական թանգարան, մի ուրիշ թանգարան բնական
պատմութեան, մի ձրիավարժ ուրումնարան գծագրութեան և մե-
քենագիտութեան, մի ձրիավարժ ճեմարան նկարչութեան: Բայց
բաւականանք յիշելով այս ընկերութեան հիմնած գեղեցիկ գրա-
դարանը, որ այսօր ունի երեք հազար հատոր զանազան արուեստ-
ների ու գիտութիւնների վերաբերեալ ինդիւիդների վրայ: Բաւական
գեղեցիկ չէ՞ այս: Եւ ի՞նչ կասէք եթէ աւելացնեմ որ միայն Միւլ-
տլը քաղաքում 1,800 հոգի մի տարում կարդացել են 83,170
հատոր:

Անիրաւ կը լինէր կարծել թէ այդ ընկերութիւնները միայն մի
տեղի համար կարող են օգտակար լինել. նոցա գործունէութիւնը
շատ աւելի հեռու է տարածվում: Սակայն նոքա չեն մերժում

աւելի ընդարձակ ընկերութիւնների օգտակարութիւնը, որոնք ամփոփում են իրանց մէջ տեղական ընկերութիւնների գործունէութիւնը կամ նոցա տեղն են բռնում, ուր որ այս վերջինները չկան: Այսպէս է ժողովրդական հրատարակութիւնների բարեգլխան և քաջալերութեան համար հիմնուած ընկերութիւնը: Այսպէս է Ֆրանկլինեան ընրերութիւնը, որ հիմնուեցաւ 1862ին և որի մասին կամենում եմ մի քանի խօսք ասել ձեզ: Եւ նախ ինչե՞ համար է այստեղ Ֆրանկլինի անունը: Այն պատճառով որ այս մեծ մարդը, որ այնքան սիրելի էր ամերիկական ժողովրդին, արդարեւ մի ճշմարիտ պաշտպան է այս տեսակ հիմնարկութիւնների, քիչ էր մնում ասելի մի սուրբ՝ որի հովանաւորութեան ներքոյ մտնում են ժողովրդական գրադարանները: Թէ որպիսի ջանքերով և ինչ յաջողութեամբ ստեղծեց նա առաջին ժողովրդական գրադարանը, այդ կարող էք տեսնել կարդալով նորա հետաքրքական Յիշատակարանը, որ գտնվում է այն հատորների թվում որ կարող է առաջարկել ձեզ կարդալու Ֆրանկլինեան ընկերութիւնը: Չէ կարելի ժխտել որ Ֆրանկլինեան ընկերութիւնը մեծ օգուտ է բերել մի քանի տարւածան ընթացքում, և կարող ենք յուսալ թէ նա չի բաւականանալ մինչև հիմայ տուած օգուտներով: Նորա յառաջադիմութիւնը առանձին կարեւորութիւն ունի այն նկատմամբ որ ցոյց կը տայ թէ ինչ կարող են անել մասնաւոր անհատների ոյժերը Ֆրանսիայում: Իւր մօտ եօթը հարիւր բաժանորդներով որոնք իրանց բաժանորդագիրը վճարում են փողով և յաճախ նաև գրքերով, բաժանորդներ որ հաւաքվում են հաւարակութեան բոլոր դասերից, այս ընկերութիւնը մտաւոր օժանդակութեան մի մեծ գործ է կատարում: Նորա նպատակն է քաղաքական գրադարաններ հիմնել այն տեղերում ուր գրադարաններ չկան. նա պատրաստ է օգնելու. իւր խորհուրդներով ինչպէս նաև իւր միջնորդութեամբ գրավաճառների մօտ, որոնցից նա ստանում է ընծանէր կամ հարիւրին քսանհինգ կամ երեսուն զիջողութեամբ գրքեր նորակազմ գրադարաններին հասցնելու պայմանով, որոնց նա ուղարկում է նոյնպէս այս գրքերի ցուցակը որ իւր կարծիքով կարգացուելու արժանի են: 1865ի մարտի 31ից մինչև 1866 մարտի 31ը, ընկերութիւնը ստացել է այս ճանապարհով և հարիւր քսանչորս գրադարանների բաժանել է տասնչորս հազար հինգ հարիւր քառասուն և չորս հատոր: Ինչպէս տեսնում էք, բաւական նշանաւոր թուանշան է:

Թող տուէք ինձ դառնալ այն խնդրին որի մասին մի րոպէ առաջ խօսում էի, այսինքն թէ բարիքը ինքն իրան չէ գործվում: Նոյն բանը տեսնում ենք և օգտակար գիւտերի մէջ: Մի նոր գիւտ յայտնուելուց յետոյ ասում են. Այս ինչ հեշտ բան է եղել. Այո, բարի գործն էլ կատարուելուց յետոյ ղիւրիս է երևում ինչպէս և ամէն ճշմարտութիւնները որ միանգամ յայտնի են լինում: Բայց քանի որ դեռ բարի գործը կատարուած չէ, ուրիշ բան է: Հաւատացէք որ դժուարութիւնները անպակաս են գրադարանները հաստատելու համար: Եւ նախ՝ յաճախ պատահում է որ չգիտեն թէ ինչպէս պէտք է մի տեղ գտնել այդ բանի համար: Փարիզում և ուրիշ մեծ քաղաքներում, ուր որ ամենափոքր տեղը մի փողոցում և ամենաաննշան տարածութիւնը մի շինութեան մէջ մեծ եկամուտներ են բերում, որ ամենափոքր տան համար մեծ վարձ են պահանջում, դուք ինքներդ գիտէք թէ ինչ արգելքների կարելի է հանդիպել մի յարմարաւոր տեղ գտնելու: Բայց այդ արգելքներին յաղթել են թէ փարիզում և թէ ուրիշ տեղերում: Սկզբումը բաւական է համարուել մի համեստ սենեակ ունենալ, երբեմն համաբեա միայն մի պահարան: Գլխաւոր բանը մի անգամ հաստատուելն է. փոյթ չէ թէ քիչ դրամ կայ և քիչ հատորներ. չպէտք է յուսահատուիլ: Ալլաքսի մի համայնքում, Բէրլինհէյմում (և այս միակ օրինակը չէ) ժողովրդական փոքրիկ գրադարանը սկսուել է տասներկու հատորով սենեակի յատակի վրայ դասաւորուած. նոյն գրադարանը այժմ ունի երկու հազար հատոր, առանց հաշուելու որ նորա օրինակին հետևեցան քառասուն շրջակայ համայնքները:

Յիշէ՛մ ձեզ և այն դժուարութիւնը որ առաջանում է կարծիքների տարբերութիւնից գրադարանները կազմելու եղանակի վրայ: Ես չեմ կամենում չափազանցութիւն անել, պարոններ, բայց և ոչ ճշմարտութիւնը լռել. անկեղծօրէն կասեմ ձեզ իմ կարծիքս: Կոն մարդիկ, և այն լուսաւորեալ անձինք, որոնք կարծում են թէ ամէն բան պէտք է դնել ժողովրդական գրադարանների մէջ, լաւ և վատ զրբերը անխտիր, և թէ մշակ մարդը կը կարողանայ լաւ ընտրութիւն անել: Ես այստեղ ոչ նախապաշարմամբ եմ խօսում և ոչ էլ մի հակադրութիւն ունիմ մշակների վերաբերմամբ. ընդհակառակն ես յարգում եմ նոցա: Բայց ի՞նչպէս ուրանամ որ նոքա այս խնդրի մէջ շատ անփորձ են: Ի՛նչ, նոցա համար գրադարաններ են կազմում և չեն կամենում այդ անփորձութիւնը աչքի առաջ ու-

նենալ: Նոցա կառաջարկեն ամէն բան խառնիխառն, այնպիսի աշխատութիւններ չեն որոնք մարդկային մտքին պատիւ են բերում և որոնցից միայն կազդուրիչ և առողջարար տպաւորութիւններ են բղխում, նոցա կը ներկայացնեն անխտիր կոպիտ կամ պերճախօսութեան ծաղիկներով զարդարուած անբարոյականութիւնը, քաղաքական կրքերը, ունայնութիւնը, դատարկութիւնը: Մի՞թէ այդ նշանակում է անպատուել մշակին, պարոններ, եթէ միջնորդ ենք հանդիսանում նորա և գրքի մէջ, եթէ վարվում ենք նորա հետ չեմ ասում ինչպէս մի ստոր կրթութիւն ունեցող անձի, այլ իբրև մի բարեկամի հետ որ յանձնում է մեզ իւր համար ընտիր գրքերի ցուցակ կազմել: Մի՞թէ այդ նշանակում է ճշնել նորան եթէ զգոյշ ենք պահում նորան այն թակարկից որի մէջ նա շատ անգամ կընկեր կարծիւով թէ կարող է առաջին պատահած բանը վերցնել: — Բայց, ասում են, մշակը կամենում է կարդալ այս ինչ անբարոյական գիրքը, այն ինչ քաղաքական գիրքը որ ամենատաք կրքերն է գրգռում, այն ինչ դատարկ գրուածքը. ի՞նչ է, կամենում էք խնամակալութեան տակ զնել նորան: — Խնամակալութեան տակ, և ո՞վ է մտածում այդ բանի վրայ: Բայց մի՞թէ այդ տեսակ գրքերի համար չկան առանձին ընթերցանութեան տեղեր և աժան հրատարակութիւններ: Ինձ թվում է թէ այդ կողմից ժողովրդին բաւական առատօրէն են ծառայում: Կամենում էք անբարոյականութիւն և սովեւստութիւն, գնացէք, այնքան կը գտնէք որ բաւական է ձեզ ամբողջ դարեր կարդալու: Մի՞թէ ժողովրդական զրաւարանների նպատակն այն է որ այս տեսակ գրքերի ընթերցումը տարածեն: Ճշմարիտն ասեմ ձեզ, ինձ թվում է թէ մի մեծ յանցանք է եթէ այնքան ընտիր և ամէնօրեայ կրքերից ազատ գրուածների միջից դուրս հանուի ինչ որ իսկապէս անբարոյական է, կուսակցական ոգւով է գրուած, կամ բովանդակութիւնից զուրկ է:

Այս չէ նշանակում ի հարկէ թէ պէտք է արտաքսել զրաւարաններից այս կամ այն ճիւղին վերաբերեալ գրուածները. ընդհակառակն, բաւականութիւն տուէք ամէն տեսակ պիտոյք ու ճաշակ ունեցող անձանց: Արհեստի վերաբերեալ գրքերի և ձեռնարկների կողքին դրէ՛ք ընտիր մատենագրների գրուածները և մինչև անգամ ամենայն գիրք որ մի օգտակարութիւն կամ ընդհանուր հետաքրքրութիւն ունի: Թող մշակը գտնէ այնտեղ այն մասնագիտական կրթութիւնը որ կարող է կատարելագործել նորան իբրև

Հասարակութեան արդիւնաբեր անդամ. թո՛ղ նա գտնէ նոյնպէս վեհ կամ քնքոյշ զգացմունքը որ պիտի կրթէ նորա սիրտը և միտքը. միով բանիւ, թո՛ղ նա գտնէ այնտեղ Հաստատուն կրթութիւնը, միանգամայն և իւր աղմկալի կամ խաղաղ ժամերի միութարութիւնը կամ զուարճութիւնը: Մարդու կեանքը որքան էլ նիւթակտնապէս զբաղուած լինի, այնու ամենայնիւ ազատ չէ տխրութեան ռուպէներից, որ ընթերցանութիւնը կարող է փարատել: Բացի սորանից, որքան ազատ ժամեր կան տօն օրերում և հիւանդութեան ժամանակ: Եւ ո՞ր կարգի գրքերը կը կամենային արտաքսել գրադարաններից: Արդեօք թատրոնական դրուածները. բայց այդ կը լինէր անճոռնիացնել մեր գրականութիւնը, որի փառքերից մինը թատրոնն է, այդ կը լինէր պատմութեան և կեանքի կրթութեան ամենալաւ աղբիւրներից մինը զոհել ունայն երկիւղածութեանը: Ո՞ր գրականութիւնը աւելի ժողովրդական է, ո՞ր գրականութիւնը աւելի կենդանի է, աւելի լաւ է նկարագրում բոլուն կրքերը, զօրաւոր բնաւորութիւնները որոնք նշանաւոր են իրանց ինքնուրոյնութեամբ, ներկայացնում է առաքինութիւնները, չարագործութիւնները, կեանքի ծիծաղելի կողմերը:

Հոգին յափշտակվում է, երեւակայութիւնը կախարկվում, միտքը զուարճանում և կրթվում: Մեր կլասիկական թատրոնը, ինչ որ էլ ասեն, սիրելի է ժողովրդին: Կօրնէյը և Մօլիէրը ծափահարվում են ոգևորութեամբ մեր ձրի ներկայացումների ժամանակ, և այն էլ ամենաընտիր տեղերում: Արդեօք ճանապարհորդութիւնները պէտք է դուրս հանել, բայց այդ անմտութիւն կը լինէր: Քիչ գրուածներ կան որ աւելի բազմակողմանի տեսարաններ և աւելի կրթիչ զօրասանքներ ներկայացնեն մշակին, որ շատ հեշտութեամբ կարող էր կարծել թէ աշխարհը վերջանում է այնտեղ ուր երևում է հօրիզոնը: Գուցէ վիպասանութեանը կարգէլն մտնել: Բայց միթէ գրականութեան այս ճիւղը մէջ չկան այնքան զարմանալի գրուածներ: Միայն ես կարծում եմ թէ մշակը առհասարակ աւելի լաւ կարող է գործ դնել իւր մի քանի ազատ ժամերը՝ քան թէ վիպասանութիւններ կարդալ մանաւանդ եթէ նորա մտաւոր կարողութիւնները յոգնած չեն երկարատեւ հիւանդութիւնից: Նոքա այնքան գրաւում են որ յաճախ մոռանալ են տալիս մարդուն տխուր իրականութիւնը, բայց մի և նոյն ժամանակ շատ անգամ և զգուցնում են նորան կեանքից: Եւ այս պատճառով սիրտս դողում է երբ մշակի աղջկայ

ձեռքում վիպասանութեան զրքեր եմ տեսնում. ի՞նչ հրապուրիչ պատկերներ են ներկայացնում նորան այնպիսի աշխարհի նկարագրութեամբ որ նորա աշխարհը լինելու չէ, ի՞նչ ցնորական զաղափարներ կեանքի սովորական պայմանների վրայ: Դուք հետաքրքրութիւն էք որոնում. ախ, մի կարծէք թէ պատմութիւնը զուրկ է այդ հետաքրքրութիւնից: Ի՞նչ կարող է աւելի հետաքրքրական լինել քան ազգային պատմութիւնը որ ձեր հայրենասիրութիւնը սիրում է կարգաւ և որին դուք, ինձ քաջ յայտնի է, առանձին նախապատվութիւն էք տալիս. կը ցանկայի միայն որ այդ զգացմունքը աւելի զօրանար ձեր մէջ քան վիպասանական զրքեր կարգաւ հրապոյրը: Ես չեմ ճանաչում մի վիպասանութիւն որ այնքան վսեմութիւն սենեկայ, այնքան հետաքրքրութիւն շարժէ որքան ազգային պատմութիւնը: Երբէք ոչ մի բանաստեղծական անձնաւորութիւն կարող չէ հաւասարուիլ Յովհաննա դ' Արկին, այն մատաղահաս և պարզամիտ հերոսուհուն՝ որ Աստուծոյ և հայրենիքի ձայնը լսելով թողնում է դաշտերը զօրքերի հրամանատարութիւնը յանձն առնելու, ամենափորձառու առաջնորդների, ամենահպարտ զօրավարների ղիմադրութիւն ցոյց տալու, և Ֆրանսիան Անգլիացիների լծից փրկելու այն ժամանակ՝ երբ ամէն բան կորած է համարվում: Ոչ մի վիպասանութիւն չէ կարող աւելի սրտաշարժ լինել քան Եւրոպական դաշնակցութիւնից յաղթուող ղիւցաղնի (Նապօլէոն Ա.) նահատակութեան աղէկաւոր պատմութիւնը, այն ղիւցաղնի որ գերմարդկային յաջողութիւններ ունենալուց յետոյ՝ ընկաւ Սուրբ — Հեղինէի կղզու վրայ: Եւ ինչ հարկ կայ բաւականանալ ժամանակակից պատմութեամբ: Ո՞ր դարումն են պակաս ազնիւ և միանգամայն հետաքրքրաշարժ կամ զգուշիւ և այլանդակ անձնաւորութիւններ, որոնք զուցէ աւելի են ապշեցնում պատմութեան քան ողբերգութեան մէջ: Լուգովիկոս ԺԱ իւր տարօրինակ պալատականներով, իւր չարագործութիւններով, իւր վախկոտութեամբ, իւր այլանդակ բարեպաշտութեամբ, նոյնքան հետաքրքրաշարժ է որքան և Տարտիւֆը: Խօսում են թատրոնական և վիպասանական հերոսուհիների մասին. բայց նոքա բոլորը անգոյն էակներ են Մարիամ Ստիւարտի առաջ: Մի՞թէ ոչինչ չարժէ իմանալ թէ այդ հերոսուհին ապրել է, թէ նորա սխալները իսկական են, թէ նորա փորձութիւնները իսկական փորձութիւններ են, թէ նա իսկապէս չարչարուեցաւ և զխատուեցաւ: Սակայն բոլոր վիպասանութիւնները նոյն չափով չափուելու

չեն: Կարդացէք այն վիպասանութիւնները որոնք ձգտում են զարգացնել քնքոյշ զգացմունքները, մերժեցէ՛ք նոցա որոնք զբոգում ու վառում են կոպիտ զգացողութիւնները: Կան վիպասանութիւններ որ պատվում, սրբազործում են գերդաստանական կեանքը և բանաստեղծական կերպարանք են տալիս նորան. կան էլ որ անամօթաբար զոհ են բերում նորան կրքերի և մոլութեան սեղանի վրայ: Ո՛վ չգիտէ թէ մինչև որ աստիճան առաջնիւնները ագնուացնում են մարդկային երևակայութիւնը, դուցէ՛ բանը մինչև չափազանցութիւն հասցնելով, այն ինչ երկրորդները աւելի վնասաբեր չափազանցութեամբ ստորացնում են նորան: Ուրեմն կարգալուծ առաջ լաւ խորհեցէ՛ք: Երբ կը վճռէք այնպիսի կախարդիչ գրքերից մէկը կարդալ որոնց շարունակ ընթերցումը ոչինչ հետաքրքրութիւն չէ թուում, այն բաների համար որոնք կեանքի սովորական պայմանների մէջ են մտնում, լաւ ընտրեցէ՛ք այն կախարդին որին անձնատուր էք լինում և որն որ կը հասցնէ ձեզ մինչև զժոխքի անդունդը: Մի անգամ որ կազատուիք նորա կապանքներից, ուզում էի ասել նորա մագիլներից, շտապեցէ՛ք ընդունել այն խաղաղ և հաստատուն ընթացքը որ վայել է խոհական մտքերին:

Ինչպէս տեսնում էք, ես չեմ վախեցել տեղեկացնել ձեզ այն խնդիրներին որ արծարծուել են ժողովրդական զրադարանների կազմակերպութեան առիթով: Յայտնեցի ձեզ այն բոլոր տարածայնութիւնները որոնք բոլորում են խնդրի երկրորդական պարագաններից, և որոնք արգելք չեն լինում իհարկէ սիրող սրտերին միաբան բաբախիլ ձեր մտաւոր յառաջադիմութեան համար: Կայ մի ուրիշ երկիր էլ որ կը ցանկայի յայտնել ձեզ: Ժողովրդական զրադարանների սկզբնաւորութեան ժամանակ վախենում էին թոյլ տալ զրբերը տուն տանել. զրբերը կամ չեն վերադառնալ, ասում էին, կամ կեղտոտ ու պատռտած կը վերադառնան: Փորձը ցոյց տուեց, պարոններ, և այս ձեզ պատիւ է բերում, որ այդ տեսակ կորուստները կամ պատռտած զրբերը հազուադիւս բացառութիւններ էին: Առաջին անգամ չէ որ ապացուցուեցաւ թէ լաւ է վստահութիւն ունենալ ամբոխի ագնիւ և փափուկ զգացմունքների վրայ, ամբոխի՝ որ յեղափոխութեան օրերում հասարակաց կարգը պահպանեց աւազակների դէմ: Սորանից շատ ժամանակ առաջ, Լուդովիկոս Ժերշի օրով, վախենում էին թոյլ տալ մտնել ժողովրդին հասարակաց զբօսավայրերը: Այսպէս ասում էին թէ պէտք է արգելել Ժողովրդին

բազմութեամբ մտնել Տիւլլերիի պարտէզը: Թոյլ տուէք ինձ պատմեմ ձեզ կամ աւելի լաւ Շարլ Պէրրօին պատմել տամ մի փոքրիկ պատմութիւն. Պէրրօն Թագաւորական կալուածների վերատեսչի գործակատարն էր) նոյնը որ գրել է Կախարդական զրոյցները, «Երբ Տիւլլերիի պարտէզի բոլոր ծառերը տնկուեցան», զնանք Տիւլլերի, ասաց ինձ Պ. Կօլբէրը, և զոները կողպտենք (կօլբէրը, ինչպէս գիտէք, Լուդովիկոս Ժոզեֆ Թագաւորի նախարարն էր). պէտք է պահպանել այն պարտէզը որ Թագաւորին է պատկանում և չ[թոյլ տալ որ ժողովուրդը քանդէ նորան»: Այս որոշումը ինձ շատ ծանր թուեցաւ և շատ ցաւալի ամբողջ փարիզի համար: Երբ մտաւ մեծ ճիւղերը, ասացի նորան. «Չէք կարող երևակայել, պարոն, թէ սրբան յարգանք ունի ամէն մարդ, մինչև յետին քաղաքացին, դէպի այդ պարտէզը. ոչ միայն կանայք և ամենափոքր մանուկները չեն մոտճում երբէք մի ծաղիկ կտրել, այլ մինչև անգամ ոչնչի ձեռ չեն տալիս: Նոքա միայն հանդարտ զբօսնում են այնտեղ, և պարտիպանները այդ մասին կարող են վիայել ձեզ. հասարակաց տրամութիւն կը լինի եթէ արգելուի այստեղ գալ զբօսնելու...» — «Միայն ծոյլ ու դատարկաշըջիկ մարդիկ են գալիս այստեղ, ասաց նա: — Ոչ, պատասխանեցի ես, գալիս են հիւանդութիւնից նոր վերկացած մարդիկ մաքուր օդ ծծելու համար. գալիս են նոյնպէս ամուսնական խնդիրների և առհասարակ ամէն տեսակ գործերի վրայ խօսելու, որոնց վրայ աւելի յարմար է պարտէզում խորհել քան թէ եկեղեցում, ուր այսուհետեւ պէտք է ժամադիր լինին միմեանց հետ տեսնուելու համար: Ես համոզուած եմ, շարունակեցի ես, որ Թագաւորների պարտէզները նորա համար այնպէս մեծ ու ընդարձակ են որ նոցա բոլոր ոյգիքը կարողանան զբօսնել այնտեղ: Այս խօսքի վրայ նա ժպտաց...» — Գրադարանները, պարոններ, ակզբումը նման էին այն արքայական պարտէզներին որոնք սակաւաթիւ անձանց մերձենալի էին: Այսօր որ Թագաւորական պարտէզները բաց են ամէնի համար, և երբ նորանոր պարտէզներ են շինում ժողովրդի համար, պէտք է որ ժողովրդական գրադարաններն էլ տարածեն իրանց ազդեցութիւնը ամէն տեսակ միջոցներով: Պէտք է որ նոքա երթան իւր տանը գտնեն աշխատասէր մարդուն որ չէ կարող նոցա մօտ գնալ. տունը աւելի յարմար է երկարատեւ ընթերցանութիւնների և հիմնաւոր ուսումնասիրութեան համար: Գրադարաններից զբքեր վերցնելու հարը մեծ մխրթարութիւն և ուրախութիւն է պատճառել երկարատեւ

գիշերներում, զուարճացրել է ամբողջ գերդաստաններ: Քանի՜ անգամ տասներկու կամ տասներեք տարեկան մանուկը մի որևիցե գեղեցիկ պատմութիւն է կարդացել իւր ծերունի հօրը, որ կարդալ չէր իմանում: Օրհնուած լինի զիրքը, որ բացի իւր մէջ պարու նակած քաղցրութիւնից, կապում է իրար հետ գերդաստանի անգամներին և սրտերն ու հասակները միմեանց մօտեցնում:

Խօսք չկայ, պարոններ, որ ժողովրդական գրադարանները տարածուել են. բայց արդեօք բաւական տարածուել են: Եւ միթէ իմ յիշած մի քանի խրախուսիչ օրինակներից կարելի է ընդհանուր եզրակացութիւն անել ամբողջ Ֆրանսիայի նկատմամբ: Չափազանցութիւն չանենք, և խոստովանինք թէ դեռ շատ բան կայ անելու ժողովրդական գրադարանների վերաբերութեամբ: Բէլգիայում համայնքների քառորդը գրադարաններ ունին, Զուիցերիայում ամենայն համայնք մի մի գրադարան ունի: Ամէն մարդ կարդում է Զուիցերիայում. ամէն մարդ հասկանում է թէ ազատութիւնը առանց լուսաւորութեան չէ կարող գոյութիւն ունենալ. ամէն մարդ կրթում է իւր հոգին և իւր միտքը կամ կրօնական ընթերցանութեամբ, կամ այնպիսի գրքեր կարդալով որոնք գործ դրուած արհեստի համար օգտակար են կամ ընդունակ են զգացմունքներն ու դաղափարները կատարելագոյն վարձացնելու: Ազգային պատմութիւնը, մի անհրաժեշտ սնունդ է համարուած այնտեղ. ժողովուրդը ծանօթ է այն սկանաւոր մարդկանց և այն հերոսական կռիւներին որ պատուեցին ու զարդարեցին հայրենիքը: Ճշմարիտը խոստովանեմ ձեզ. դուք բաւական չէք կարդում: Այո, այս կէտիս վրայ էլ պէտք է իմանաք զուտ ճշմարտութիւնը. ոչ այնքան ժողովրդական գրադարաններն են պակաս որքան ընթերցողները: Մարդիկ դեռ ևս չափազանց են սիրում նիւթական զուարճութիւնների մէջ գտնել իրանց բաւականութիւնը: Մի ասէք. «Ժամանակ չկայ կարդալու»: Շատերը այնքան ժամանակ են գտնում որ երկուշաբթի օրն էլ տօնում են: Մի ասէք. «Յոգնած եմ»: Ընթերցանութիւնը հանգստութիւն է: Մի ասէք. «Ի՞նչ օգուտ կարգալուց»: Ով որ այդպիսի բան կասէ, նա ինքն իրան անասունի տեղ կը դնէ և ոչ մարդու տեղ: Ով որ մի լաւ գիրք է կարդում, նա մասնակից է լինում մարդկային բանականութեան ու սրտի ամենագեղեցիկ արդիւնքներին: Կարգացէ՛ք ուրիշն ձեր ազատ բոսկներում. դորանով ոչ միայն մշակի միտքն է կրթվում, այլ և նորա վարուելու ձևերը ազնուանում են: Մշտիւր վեր-

ջապէս կամենում է պատկառելի, յարգելի լինել. միայն կրթութեամբ նա կարող է այդ բանին հասնել: Հագուստով մարդիկ միմեանց նման են այսօր. թո՛ղ կրթութիւնից բղխած մեծ տարբերութիւններն էլ անյայտանան: Մեր քաղաքներում հազիւ թէ երևին հին ու պատառոտած ցնցոտիներ. թո՛ղ տգիտութիւնը նոյնպէս դադարի իւր ցնցոտիները տարածելուց:

Ուրեմն խօսքիս առաջին մասը աւարտելով, յորդորում եմ ձեզ այս երկու բանը անել. 1) հիմնեցէք կամ նպաստեցէք հիմնելու ժողովրդական գրադարաններ. 2) առատապէս և լաւ օգուտ քաղեցէք այդ գրադարաններից: Առաւօտեան պայծառ արևը փայլելիս տեսնում ենք ինչպէս ամբոխը տներից դուր է գալիս և իւր բազմութեամբ լցնում է տները, փողոցները, զբօսավայրերը, երկաթուղիների կայարանները. մի լինիք անզգայ նորածիլ գիտութեան ճառագայթների առաջ: Գնացէք նոյնպէս բազմութեամբ ձեր լուսոյ և տաքութեան մասը պահանջեցէք այն բարոյական արեգակից որ այսօր ամենի համար է փայլում:

Բ.

Այժմ գալիս եմ ժողովրդական դասախօսութիւններին: Այստեղ էլ չկարծէք թէ ընկերութեան խնամքը պակաս լինի. պետութիւնը, քաղաքը, մասնաւոր ընկերութիւնները ազգային կրթութեան այս ասպարիզումն էլ գեղեցիկ նախանձով վառուած մրցում են միմեանց հետ: Ժողովրդական դասախօսութիւնները գուցէ կըրթուելու ամենապիւրին միջոցը լինին, գոնեա կարելի է ասել թէ ամենից տարուած միջոցն են: Մեզանում դեռ շատ անփոյթ են ուսումնարանների մասին, և ոչինչ չէ կարող փոխարինել այս անհոգութիւնը որ որքան աւելի կամաւոր է՝ այնքան աւելի յանցաւոր է: Դժբաղդաբար դեռ շատ բան է պակաս որ Ֆրանսիան այս կողմից նոյնքան յառաջադէմ լինի որքան Հիւսիսային Գերմանիան, Զուլցերիան և միացեալ նահանգները: Անշուշտ այս յետադիմութիւնն է պատճառ որ գրադարանները այնչափ յաջողութիւն չունին մեզանում. որքան մարդիկ, որքան կանայք կան որ կարգաւ ու գրել չգիտեն, կամ թերի կերպով գիտեն:

Ամէն օր, պարոններ, չափահասների ուսումնարաններ են բացվում այս յետ մնացորդների համար, նորերումն չափահասների ուսումնարաններում երկու հարիւր քառասուն վեց հազար վեց հարիւր

ութսուն ուսանող էին հաշվում: Այս թիւը զարմացնում է ձեզ. նա ցոյց է տալիս մեր ժողովրդական կրթութեան վիճակի գովելի միանգամայն և պախարակելի կողմերը. պախարակելի, որովհետեւ խօսքն այստեղ չափահասների վրայ է որոնք, յաճախ աւելի անյաջող պայմաններում, պէտք է լրացնեն իրանց մանկութեան օրերում ստացած կրթութեան պակասորդը. գովելի, որովհետեւ որքան գեղեցիկ է, պարոններ, գնալ նորից մանուկ դառնալ, որպէս զի մարդ յաւիտեան մանուկ չմնայ: Դուք ամէնքդ որ ափսոսում կամ զղջում էք ձեր սկզբնական պակասաւոր կրթութեան մասին, գնացէ՛ք նստեցէ՛ք երեկոյեան ուսումնարանների նստարանների վրայ, ուր ընթերցանութիւնը, գրութիւնը, հաշուէգիտութիւնը, քերականութիւնը, նկարչութեան տարերքը, և առհասարակ սկզբնական կրթութեան նորերումն ամբողջացրած ծրագիրը, մի քանի ամսուան աշխատութիւնից յետոյ, կը վարձատրեն ձեր ջանքերը և կը հաւասարեցնեն ձեզ ձեր աւելի առաջադէմ եղբայրների հետ:

Սկզբնական կրթութիւնից յետոյ գալիս է այն կրթութիւնը որ պատրաստում է մանկան կամ պատանուն արդիւնագործութեան կամ վաճառականութեան համար: Ձեզ յայտնի են արդէն Շալօնի և Անժէի մասնագիտական ուսումնարանները, իսկ աւելի մատաղ երեխաների համար Մարտինիէրի ուսումնարանը Լիօնում և այլն: Փարիզում Տիւրգօի ուսումնարանը օրէցօր աւելի և աւելի ծառայութիւններ է մատուցանում աշխատող դասի գաւակներին. պէտք է ասել որ Տիւրգօի ուսումնարանները բազմանալով բազմանում են մեր մայրաքաղաքում: Բայց ես այս ըոպէիս աչքի առաջ ունիմ ազատ դասախօսութիւնները, ուր պատանիները և չափահաս մարդիկ գնում են կրթութիւն գտնելու: Այս տեսակ դասախօսութեան տեղեր կան Լիօնում, Միւլուզում, Բօրղօում և առհասարակ մեր նշանաւոր կենտրոններից շատերում. Կարելի է ասել թէ քիչ տեղ կայ ուր նոքա հետզհետէ հիմնվում չլինին: Մեծ սխալ կը լինէր կարծել թէ այս դասախօսութիւնների նիւթերից մի քանիսը ապարդիւն են անցնում մշակի համար, մանաւանդ եթէ նա պատրաստվում է արդիւնաւերութեան համար: Պ. Պէրգօնէն ցոյց էր տալիս ձեզ, օրինակի համար, երկրաչափութեան և նկարագրական երկրաչափութեան առիթով, թէ որքան օգուտ են բերում նոքա առհասարակ երկրաչափին և ատաղձագործին, որոնք եթէ այս տեսակ տեղեկութիւններ չունին, ստիպուած են դիմել ուրիշների օգնու-

Թեանը, և յաճախ իրանց սեպհական արհեստը չեն կարող օրինաւոր կերպով դործ դնել, եթէ մի քանի դաս չեն առել: Նա հարեանցի խօսել է և կրթութեան ուրիշ ճիւղերի վրայ, ամառակալութեան, գործնական քիմիայի, բնագիտութեան, մեքենայագիտութեան, սովորական օրէնսգիտութեան, աշխարհագրութեան, օտար լեզուների, առողջապահութեան վրայ, և այլն: Նա մատնանիշ է արել թէ որքան անհրաժեշտ է բնդհանրացնել նկարչութեան ուսումը: Յաճախեցէք ուրեմն այդ դասախօսութեան տեղերը, նայելով ձեր արհեստի պիտոյքներին, եթէ դուք չէք կարող թնդ գտնեալ ձեր որդիքը երթան: Կա իմացէք որ եթէ ճշմարիտ է, ինչպէս որ մենք անդադար կրկնում են ձեր յառաջադիմութեան օգտի համար, թէ դեռ շատ բան կայ անելու ժողովրդական կրթութեան նկատմամբ, շատ բան արած է արդէն, և ցանկացողը, Աւստրաւի խօսքին համաձայն, միշտ կը գտնէ իւր որոնածը. Բաւիւնցէք և բացցի ձեզ: Ի՞նչպէս կարելի է կասկածիլ այդ մասին՝ երբ ես ցոյց տուի ձեզ, որ երբեմն դուռը բաց է լինում, և ամբոխը չէ կամենում ներս մտնել:

Այս բոլոր դասախօսութիւնները յաճախ աչքի առաջ ունին իւրաքանչիւր զործ զրաժ մասնաւոր արհեստը. աւելի բնդհանուր բնաւորութիւն ունին այս ժողովներում տուած դասախօսութիւնները, որ ամենայաջող նորութիւններից մէկը կարող են համարուիլ: Այստեղ դարձեալ կարող էք նկատել չափաւոր և զրազէտ դասերից կազմուած ազատ ընկերութեան գործունէութիւնը, որոնց ներկայացնում են երբեմն իրրւ անտարբեր, զուցէ նաեւ թըշնամի ձեր յառաջադիմութեանը: Պարոններ, Բաղմարուեստեան ինկերութիւնը որ 1835ին առաջին ժողովրդական դրադարանը բացարեց Փարիզում, 1860ին բացարեց նոյնպէս առաջին դասախօսական ժողովրդանը, ուր մինչև այսօր երկու հարիւր հրապարակական դասախօսուեցաւ. իսկ Բաղմարուեստեան ընկերութեան մէջ-հարիւր դաս: Համարեա ուսման բոլոր ճիւղերը, որ այս րոպէիս թուեցի ձեզ, դասախօսվում են այս ժողովներում. միայն այստեղ կանոնաւոր դասախօսութիւնների չեն լինում, այլ ազատ խօսակցութիւններ, որոնց նպատակն է աւելի մտածողութեան ընդունակութիւնը զարգացնել քան հիմնաւոր կրթութիւն տալ: Այս խօսակցութիւնները, որոնց վրայ մի զաղափար կարող են տալ ձեզ մեր վէնսէնի ժողովները, ամէն տեղ շատ լաւ ընդունելութիւն են գտել: Փարիզի բոլոր թա-

ղերը ունին այս տեսակ դասախօսութիւններ, և միւսնոյն ուսուցիչները որոնք իրանց խօսքը ուղղում են Փարիզի ժողովրդին, ժամանակ առժամանակ միւս բոլոր քաղաքներումն էլ այս օգտակար և ժողովրդական ուսումնատուութեան առաքեալներն են դառնում: Եթէ դատենք ամբոխի վրայ որ սովորաբար մեծ բազմութեամբ դիմում են յիշեալ ժողովատեղիները, կրթութեան այս եղանակը որ միայն մի ժամ ուշադրութիւն է պահանջում, և մատակարարւում է օրքան կարելի է հեշտ ու հասկանալի ձևերով, աւելի հաճելի է ժողովրդի մեծ մասին քան խաղաղ ու քաշուած ընթերցանութիւնը: Կենդանի խօսքը, եթէ մինչև անգամ զուրկ լինի զրաւիչ պերճախօսութիւնից և յափշտակիչ բացագանչութիւններից, այնպիսի զօրութիւն ու հետաքրքրութիւն աւելի որ զբաւոր խօսքը չէ կարող ամէնի համար ունենալ: Այս էլ կայ որ գիտնական նիւթերի գործնական փորձը կրթելով հանդերձ զուարճացնում է: Օգուտ քաղեցէք ուրեմն, պարոններ, ուսումնատուութեան այս ձևից, բայց մի՛ բաւականանաք դորանով: Այս եղանակը հիանալի է բանականութիւնը զարթեցնելու, մտածողութիւնը շարժելու, մտքին ընդհանուր և առողջ ուղղութիւններ տալու: Ես ցաւելով տեսայ օրինակի համար որ քաղաքական տնտեսութեան վերաբերեալ զրքերը սովորաբար սակաւ են պահանջւում ժողովրդական գրադարաններում, այնինչ յայտնի է որ մեր ժողովները բուսական բազմամարդ են լինում երբ այս գիտութեան վրայ դասախօսւում է: Ես ինքս նորերումս անձամբ համոզուեցայ այդ բանում բժշկական ուսումնարանի մեծ ամֆիթատրոնում, ուր բազմաբուստեան ընկերութեան շնորհով մի քանի դասախօսութիւններ տեղի ունեցան արդիւնաբերական տնտեսութեան վրայ: Այնտեղ տեսանք թէ ինչպէս բազմաթիւ ունկնդիրներ, մասամբ աշխատող դասից, ամէն կիրակի դալիս էին ջերմեռանդութեամբ լսելու: Այս պիտի խրախուսէ ունկնդիրներին ընթերցողներ զանալու. ապա թէ ոչ՝ մեր նպատակին կատարելապէս հասած չենք լինիլ: Գեղարուեստների և արհեստների ճեմարանում, ժողովրդի այս Սօլբօնում, արուեստների դասատուութեան այս հռչակաւոր կենտրոնում, ուր գիտութիւնը իւր սովորական գործադրութիւնների մէջ այնպիսի գեղեցիկ լուսով փայլում է, միշտ բազմաթիւ ունկնդիրներ կան, մանաւանդ տնտեսութեան դասախօսութիւնների ժամանակ, որի ուսուցիչն է Պ. Վօլովսկին: Թոյլ տուէք ինձ ձեր ուշադրութիւնը հրաւիրել այս գիտու-

Թեան վրայ: Ինչե՞ վրայ է խօսում քաղաքական տնտեսութիւնը: Ամէն ձեզ վերաբերեալ խնդիրների վրայ, ձեր ստացած վարձի վրայ, խնայողութեան վրայ, վարկի վրայ, ընկերութեան վրայ. պարզ տեսեմ, նա աշխատութեան փիլիսոփայութիւնն է: Ի՞նչ կարող է սոսրանից աւելի ուշադրութեան արժանի լինել ձեզ համար և առհասարակ մեր դարու համար, որի փառաւոր նշանաբանը աշխատանքն է:

Հարկ է ասել ձեզ նոյնպէս թէ այն պայմանները որոնց մէջ գտնվում են աշխատող դասերը ստիպում են նոցա այսօր աւելի քան երբէք օգուտ քաղել կրթութեան այս բոլոր աղբիւրներից: Երբ աշխատանքի բաժանումը և մեքենաները, արդիւնաբերութեան յառաջադիմութեան այս էական պայմանները, սրհնստաւորի գործը պարզեցնելով և թեթեւացնելով, կը ստիպեն նորան միմիայն մասնագիտութեամբ պարապիլ, նա պէտք է կրթութեամբ դիմագրէ այն վտանգին որ սպառնում է նորա արժէքը պակասեցնել, պէտք է աշխատի առհասարակ իւր բոլոր կարողութիւնները զարգացնել: Մեքենաների և նորանոր հնարների բերած փոփոխութիւնից որքան կարելի է քիչ մնաս կրելու համար՝ բաւական չէ միայն գիտենալ գնդասեղի տասնութ երորդ մասը շինել, ինչպէս որ նկատում է մի սրամիտ մատենագիր: Որքան մէկը լաւ դիտէ իւր արհեստը բոլոր մանրամասնութիւններով, մինչև անգամ որքան շատ արհեստներ է իմանում, այնքան աւելի հնար ունի ուրիշ բանով պարապելու բացի իւր սովորական գործից: Պէտք է աշխատիք որքան կարելի է բազմակողմանի սնունդ տալ ձեր մտքին. դորանով հեշտութեամբ կարող էք ձեր տեղը գտնել աշխատութեան շրջանների մէջ:

Մի ուրիշ պատճառ որ յորդորում է վրքերի և դասախօսութիւնների մատակարարած կրթութիւնից օգուտ քաղելու այն է՝ որ նա նպաստում է աշխատանքի վարձը աւելացնելու: Որքան մի գործ լաւ է կատարվում, այնքան սովորաբար լաւ էլ վարձատրվում է: Ժամանակը թոյլ չէ տալիս ինձ այս կէտի վրայ երկար կանգնել. բայց յուսամ թէ նորա կարեւորութիւնը ըմբռնում էք:

Աշխատանքը փորձում է այսօր մի շատ փափուկ յեղափոխութիւն առաջ բերել աշխատելով որքան կարելի է ընդհանրացնել ընկերական ոգին: Հարկաւորութիւն չունիմ ապացուցանելու ձեզ թէ ընկերութիւնը, որ արհեստաւորի վրայ աւելի մեծ պարտաւոր

րութիւններ է դնում, միանգամայն աւելի բարոյականութիւն և ընդունակութիւն, աւելի լուսաւորութիւն է պահանջում նորանից:

Երջապէս ինձ այնպէս է թփում թէ արդիւնաբերութեան խաղաղ մրցման մէջ վճռական յաղթութիւնը պիտի տանի աշխատանքը. նորա նշանակութիւնը այս կողմից դրամազլխից էլ մեծ է, թէև ես այս երկու ոյժերը միմեանցից չեմ բաժանում: Աշխատանքի մէջ է պարունակվում Ֆրանսիայի զլխաւոր գորութիւնը. նորա պատերազմական ոյժը կայանում է իւր բնակիչների հնարագիտութեան մէջ: Գուրս բերէք Ֆրանսիայից իւր արուեստագէտներին, և կը զրկէք նորան իւր ամենագեղեցիկ և ամենահաստատուն առաւելութիւններից օտար վաճառանոցներում: Չասէք թէ այդ միայն շքեղութեան առարկաններին է վերաբերում, որոնց ձեզանից շատերը օտար են: Այնպիսի զանազանութիւններ չեն կարող լինել այսօր, երբ աշխատութեան բոլոր մասերը սերտ կապ ունին միմեանց հետ:

Պարոններ, դուք ազգային գործունէութեան մեծ բանակի յիսնապետներն ու զինուորներն էք: Ոչինչ չէ կարող արգելել որ դուք հարիւրապետներ դառնաք, իսկ ոմանք մինչև ամենաբարձր աստիճաններին հասնին: Բայց, եթէ մինչև անգամ դուրս չգաք ձեր բռնած դիրքից, իմացէք որ ձեր մէջ է պարունակվում մեր երկրի արդիւնաբեր գորութիւնը: Մեքենական զինուորները այլ ևս հերիք չեն պատերազմելու համար. մեքենական արհեստաւորները նոյնպէս հերիք չեն արդիւնագործութեան պատերազմի դաշտում: Մտաւոր և բարոյական գորութեան գերը օրէցօր բարգաւաճում է: Ես չեմ պնդում թէ այս նկատմամբ առաջնորդութիւնը Ֆրանսիային պիտի պատկանի՝ իբրև մի մենավաճառութիւն, բայց ձեզ ամէնին յայտնի է նորա մինչև այժմ ունեցած անհերքելի գերազանցութիւնը: Մշակ մարդը՝ ուրի բոլոր զըրութիւնը ջրերի մէջ է, օտարականի առաջ ոչինչ պատիւ չի ունենալ այսօր երբ մեքենաները կատարում են ամենածանր նիւթական աշխատութիւնները: Ուրեմն ձեր ամենաթանկ շահերը, ինչպէս և մեր ազգային պատիւը, պահանջում են որ դուք և ձեր որդիքը կրթուիք: Գուցէ այն արդիւնագործական մրցումների մէջ, որոնց մասին ակնարկեցի, ուրիշ ազգերի գրաւմատերերը մերերի հետ հաւասարուին. թող ասեն գոնեա թէ Ֆրանսիացի արհեստաւորները իրանց հատը չունին:

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԴԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

Գ. Աբովեանի «Հայոց Ազգի Պատմութեան» առիթով. Թիֆլիս, 1877:

Թէ դուն Հայ ես՝ գիտես արդեօք թէ էր ազգիդ նախահայր,
Ո՞ր տեղ, ո՞ր կողմ նա ընտրել էր ազգին համար Հայ աշխարհ,
Քանի տարի անկախ մնաց Հայը օտար ազգերից,
Ի՞նչ էր պատճառ, որ նա ընկաւ իր առաջուայ փառքերից:

(Ու. Պատկանեան. Հայ և Հայութիւն)

Երկու կէտ կայ որ այսօր պիտի գրաւէ ամենայն ճշմարիտ
Հայի ուշադրութիւնը, եթէ կամենում ենք որ Հայ ազգի վերա-
ծնութեան գործը յաջող պայմանների մէջ գտնուի ներկայումս և
արդիւնաւէտ հեռանկարներ ունենայ ապագայում: Այդ երկու կա-
րևոր կէտերը, որ միանգամայն կեանքի ու մահուան խնդիր են մեզ
համար, կարող են ամփոփուիլ հեռեւեալ բառերի մէջ. ազգային
լեզուի և ազգային պատմութեան ուսումնասիրութ-
իւն և բարդաւաճում: Եթէ ժամանակ երբ Հայութեան
միակ նեցուկը, նորա ապահովութեան միակ խտրիսըն Եկեղեցին էր
համարվում. այդ շատ հասկանալի և բոլորովին բնական էր այն
փորձութեան ժամանակների համար երբ Հայը ամէն տեղ ստորա-
ցած ու ստրկացած՝ անմոռնչ տանում էր օտարի ծանր լուծը, երբ
նորա ձեռք ու ոտքը կաշկանդած էր գերութեան ամօթալի շղթայով:
Եկեղեցին միակ տեղն էր ուր նա կարող էր իւր սրտի զգացմունքնե-

րին ազատութիւն տալ, աստուածային սեղանը միակ մխիթարութիւնը՝ ուր նա բռնակալութեան աչքերից ծածուկ թափում էր դառն արտասուքներ որ խեղդում էին նորան: Յուսաբեկ և կիսաշունչ ոտք էր կոխում նա Աստուծոյ տաճարը, և սիրտը թեթեւացած, հոգին կազդուրուած դուրս էր գալիս այնտեղից յամառութեամբ շարունակելու մի կռիւ, որի նմանը հազիւ թէ մի ազգ երբէք տեսած լինի: Քրիստոնէութեան և մի և նոյն ժամանակ հայութեան ոխերիմ թշնամի մահմէտականը, Պարսիկը, Արաբացին, Մողոլը և Թուրքը, ինչ տանջանք ասես բերել է Հայի վրին. բաւական չէ որ նորա իշխանութեան գայիսոնը խորտակել, նորա երկրին տիրելէ, երկար դարերի ընթացքում նա քամեց Հայի երակների արիւնը, կերաւ նորա քրտինքը, ապականեց նորա անկողինը, խլեց նորա զաւակները, յափշտակեց նորա ձեռից խօփն ու արօրը, ամէնօրեայ ապրուստի այս միակ միջոցը: Լռիկ մնջիկ տարաւ նա այս բոլոր զրկանքներին, երբ ապշած տեսաւ որ կամենում են զոյգ իրան իւր վերջին և ամենաթանգ սեպհականութիւնից. և ահա այն ժամանակ սկսաւ մի հերոսական դիմադրութիւն որ դարեւոր ժամանակներ տւեց և որին ոչինչ չկարողացաւ յաղթել: Մինչ լիբր ու անամօթ թշնամին համարձակում էր կործանել աստուածային տաճարները, պղծել սրբութիւնները, արգելել հրապարակական ածնախմբութիւնները, Հայը քար քարի վրայ դնելով նորոգում և բազմացնում էր վանքերն ու եկեղեցիները, զիշերով կատարում էր թափօրներն ու կրօնական արարողութիւնները: Անողորմ դահլիճների սրերը բթացան, սրտաշարժ լեզուով ասում է հներից մէկը, և հայերի պարանոցները չձանձրացան. ոչ սուրը, ոչ հուրը, ոչ ջուրը և ոչ ուրիշ որեւէ դառն հարուած կարողացաւ խախտել Հայի հաւատը. իւր անօրինակ համբերութեամբ, իւր բարոյական տոկունութեամբ նա ամբողջ աշխարհի զարմանքն ու յարգանքը զրաւեց: Եւ ի՞նչպէս չզարմանաս, երբ տեսնում ես որ այդ ուժից ընկած, նիւթապէս ստրկացած ժողովուրդը այնքան զօրութիւն է գտնում իւր մէջ որ իւր բարոյական ազդեցութեանը ենթարկում է երբեմն մինչև իւր գոռոզ յաղթողին, որ արհամարհում, ոտնակոխ էր անում նորան. պատմութիւնը զուրկ չէ այնպիսի օրինակներից երբ թաթար խաները քրիստոնէութեան համար հալածուող հայերից քրիստոնէական կրօնն են ընդունում...

Զենք հասկանում թէ սորանից յետոյ ինչպէս կարելի է մե-

ղադրել հայ ժողովրդին, ինչ խժմտանքով կարելի է զատապարտել նորան, ինչպէս որ անում են մի քանի խիստ քննադատներ, եթէ չկարողանալով տանել այս անհաւասար կռուի զարհուրելի հետեւանքներին՝ ստիպուեցաւ զանազան ժամանակներում արտասուքը աչքին թողնել բաժանուիլ մայր հայրենիքից օտար երկնքի տակ գոնեա փոքր ինչ ազատ շունչ քաշելու համար: Մարդկային բնութիւնը ամէն տեղ ու ամէն ժամանակ մի և նոյնն է. անձնօրացուութիւնը այնպիսի վսեմ առաքինութիւն է որ միայն մի քանի վեհ հոգիների յատուկ կարող է լինել, և առանց կամենալու պաշտպանել գաղթականութիւնը որի կորստական հետեւանքները ամէնի համար ակներեւ են, արդարութիւնը պահանջում է խոստովանել թէ ոչ ոք իրաւունք չունի զատապարտել մի ամբողջ ազգ հայրենի հողի վրայ պինդ մնալու, որ աւանդ, արդէն իրան չէր պատկանում, մի ազգ որ զառնութեան բաժակը մինչև յատակը խմելուց յետոյ, զուրկ իւր բոլոր ազգային և մարդկային իրաւունքներից, անօգնական և միշտ վտանգի մէջ իւր կեանքի համար, աղի արտասուքներ թափելով իւր հայրենիքի ծխող աւերակների վրայ ստիպուեցաւ հրաժարուիլ իւր բունից և գաղթել օտար երկրներ նոր հայրենիք գտնելու յուսով: Եւ ի՞նչ տարաւ նա իւր հետ այդ ակամայ գաղթականութեան ժամանակ: Ոչինչ՝ բայց եթէ մի քանի սրբազան նշխարներ, խաչեր ու աւետարաններ, մինչև եկեղեցիների դռները շաշակեց և տարաւ իւր հետ. թանգազին աւանդներ որոնք պիտի նպաստէին կենդանի պահել նորա սրտում մայր հայրենիքի քաղցր յիշատակը: Բայց աւանդ, հայ ազգը խաբուեցաւ իւր ակնկալութիւնների մէջ. նորա տանջանքների թիւը չէր լրացել, ճակատագիրը կարծես զատապարտել էր նորան յաւիտեան չարչարուիլ յաւիտեան նահատակուիլ այն եկեղեցու անունով որի սիրոյ համար ամէն բան զոհել էր նա, տուն ու տեղ, որդիք ու հայրենիք: Ինչպէս հայրենի երկրում մահմէտական ժողովրդներից շրջապատած, այսպէս և օտար աշխարհում՝ քրիստոնեայ ազգերի մէջ, նա շարունակեց բռնաբարուիլ իւր կրօնի համար: Որքան հալածանքը սաստիկ եղաւ, այնքան մեծ եղաւ և նորա բարոյական զիմադրութիւնը, անյողդողդ նորա հաւատարմութիւնը. բռնութիւնն ու հալածանքը փոխանակ կոտորելու՝ աւելի ևս քարացրին նորա սիրտը: Գարեբ անցան դարերի ետեւից, հայը մոռացաւ իւր պատմութիւնը, շատ տեղ մոռացաւ նաև իւր լեզուն, այնու ամենայնիւ նա հաւատարիմ մնաց իւր կրօնին, որ

վերջիվերջոյ պիտի փրկէր նորան: Պատահեցան դէպքեր երբ նորա որդիքը երկար ժամանակ անպսակ մնացին, ծնածնեքը անկնունք, մեռելները անթաղ, և եթէ նա կարողացաւ այս տեսակ ճգնաժամերին տանել, փրկուեցաւ լոկ Նկեղեցու անունով:

Սակայն այս դուրսիւնը յաւիտեան չէր կարող երաշխաւորել հայ ազգի գոյութիւնը: Կրօնական եռանդը, այո, հրաշքներ գործեց մեզանում, բայց նա իվերջոյ տեղին պիտի տար շարունակ հաւածանքների ու հարստահարութիւնների առաջ, եթէ մեր փրկութիւնը աւելի հաստատուն միջոցների մէջ որոնած չլինէինք, ուզում էմ ասել ուսման և կրթութեան մէջ: Բարեբաղդարար բանը վերջին թեղը չհասած՝ հայ ժողովուրդը ուշքի եկաւ, ինքնաճանաչութեան զգացմունքը զարթեցաւ նորա մէջ. նա տեսաւ որ թշնամին ամէն բան խլել էր իրանից, Հայտատանի դաշտերը ծածկող հոյակապ աւերակները երազի պէս յիշեցրին նորան իւր փառաւոր անցեալը, և այդ աւերակների վրայ փորագրուած արձանագրութիւնները ներկայացրին նորան այն ճոխ բարբառը որով խօսում էին իւր պապերը, և որ ինքը մոռացութեան էր տուել: Նւ ահա մի անասելի եռանդ արծարծուեցաւ նորա մէջ՝ իւր լեզուն, իւր պատմութիւնը ուսանելու, կարծես երկար դարերի ընթացքում կորցրածը միանգամից կամենար ձեռք բերել:

Տեսնենք այժմ թէ ինչ ենք արել մենք ժողովրդի այդ իրաւացի ցանկութեանը լրումն տալու, նորա պապակը զովացնելու համար: Մեր խօսքն այստեղ մասնաւորապէս ազգային պատմութեան վրայ պիտի լինի, բայց չենք կարող հարեանցի կերպով յիշատակութիւն չանել և ազգային լեզուի վրայ, որ իսկապէս պատմութիւնից անբաժան պիտի նկատուի. լեզուն և պատմութիւնը, ինչպէս արդէն նկատեցինք այս տողերի սկզբում, մեր վերածնութեան երկու անհրաժեշտ լծակներն են:

*
* *

Այն օրից երբ առաջին դպրոցները հաստատուեցան մեզանում, ազգային կրթութիւնը ծուռ սկզբունքների վրայ հիմնուեցաւ, և այդ ծուռ ուղղութիւնը շարունակուեցաւ մինչև նորագոյն ժամանակները, տեղ տեղ մինչև այսօր էլ տեսում է: Առաջին և ամենահարեւոր սխալն այն եղաւ որ զրոց լեզուն ընդունուեցաւ իբրև հիմն

ամենայն կրթութեան: Երևակայեցէք թէ ինչ յառաջադիմութիւն կարող էր լինել այնտեղ, ուր եօթնամեայ մանուկներին, որ հազիւ թէ մէկ երկու խօսք թողովում էին մայրենի բարբառով, ուղղակի սկսում էին զրաբար լեզուով զբաղեցնել: Քերականը, Հեզերէնը, Փոքր-Սաղմոսը, Մեծ-Սաղմոսը, Ժամագիրքը, Նարեկը իբրեւ մի մի ուսանելի առարկաներ էին նկատվում, որոնց վրայ ուսանողները միջին թուով մի մի տարի էին անցկացնում: Մէկ զրբից միւսին անցնելը այնպիսի մեծ յառաջադիմութեան ապացոյց էր որ ծնողքը պարտք էին համարում այդպիսի դէպքերում իրանց երախտագիտութիւնը յայտնել վարժապետին՝ մի ընծայ ուղարկելով նորան: Ուսուցիչ և ուսանող այնքան էին կարգացնում և կարգում այդ զրբերից իւրաքանչիւրը, մինչև որ երկուսն էլ անգիր էին սերտում՝ յոցա, իհարկէ առանց մի բան հասկանալու, և երբէք ոչ առաջինը սովորութիւն ունէր իւր տուած դասերի վրայ բերանացի բացատրութիւններ տալու, ոչ էլ երկրորդը մտածում էր, կամ եթէ մտածէր՝ չէր համարձակում որևէ մեկնութիւն խնդրելու. այստեղից մինչև և այստեղ աւանդական խօսքերը անփոփոխ հնչում էին ամէն հասակի մանուկներին ախանջին, իսկ հլու և հպատակ աշակերտների եզունգը կամ մատիտը տուած դասը նշանակում էին զրբի լուսանցքի վրայ: Այսպիսի ողբալի վիճակի մէջ էին մեր դպրոցները մինչև այս վերջին ժամանակները: Կասածութեան մէջ ոչինչ միտք, ոչինչ կենդանութիւն չկար. ամենայն ինչ չոր ու ցամաք եղանակով մատակարարվում էր ուսուցչի կողմից և նոյն կերպով ընդունվում՝ ուսանողների կողմից: Մեքենայականութիւնը մինչև այն աստիճան հասաւ որ ուսումը իբրեւ մի սովորութիւն, մի անմիտ բան բան նկատուեցաւ. ուսանիլ բայը կամաց կամաց մոռացութեան տուեցաւ. նորա տեղ բռնեց սովորիլ բայը, որ քաղաքականութիւն ստացաւ լեզուի և կեանքի մէջ:

Բարոյական կրթութեան վրայ խօսք անգամ չէ կարող լինել: Եթէ այսօր դանդաղում ենք մեր մանուկների ստացած ընտանեկան կրթութեան վրայ, երևակայեցէք թէ ինչ վիճակի մէջ պիտի լինէր նա մի քանի տասնեակ տարիներ առաջ: Արդ՝ ընտանիքի սկսածը աւարտում էր դպրոցը, և ավարտում էր գերազանց կերպով: Իմ ընթերցողների մէջ անշուշտ կան այնպիսիները որոնք տակաւին մտաբերում են այն զարհուրելի բոլէն, երբ իրանց հայրը կամ մայրը առաջին անգամ ներկայացրեց յոցա մի զսզանակերպ մարդու. նոքա

փշաքաղուելով յիշումեն այն խօսքերը, որով ծնողքը զարմանալի սառնասրտութեամբ իրանց հարազատ որդու կենսական զօրութիւնները նուիրում էին վարժապետ ասած դահճին, և իրանց համար լոկ կմախքն էին պահում. — «միօր քեզ, վարժապետ, ոսկորն ու կաշին ինձ»: Այնուհետեւ մնաս բարով երեխայական անհոգ կեանք, մնաք բարով մանկական անմեղ զուարճութիւններ: Եթե մանուկը դատապարտուած է ժամերով նստել իւր Քերականի վրայ, վայ նորան, եթէ համարձակեցաւ այդ միջոցին մի թեթեւ շարժողութիւն անել կամ մի ծպտուն հանել. գաւազանի հարուածները նորա ակորժակը կը կտրեն միւս անգամ այդպիսի մի յանցանք գործելու: Եւ ինչպէս կարող էր խնայել աչքը մի րոպէ գրեթե բարձրացնել, երբ գիտէր որ առաջին կանգնած է մի հրէշ, հաստ քանոնը կամ հունի փայտը ձեռին, որ երբեմն գորովագութ հայրը որդու ձեռով ուղարկում էր ուսուցչին, որպէս զի աւելի լաւ կրթէ նորան: Չեմ յիշում Փալախան որ միայն հանդիմաւոր րոպէներին, օրինակի համար երբ աշակերտը իւր դասը թուրթակի պէս չէր ասում, կամ մի րոպէ յետ էր մնում ուսումնարանից, պատից ցած էր բերվում: Եթէ մանուկը բթանում, բոլորովին անասնաւորում էր այդ տեսակ դաստիարակութիւնից, գոնեա նորա բազիրքը հարստանում էր այդ գազանային պատիժների ժամանակ լսած զղուելի յիշոցներով, որ նա երբէք չէր լսել ոչ ընտանիքի մէջ և ոչ անգամ փողոցներում: Այսպէսով ընտանեկան դաստիարակութիւնը լրանում էր դպրոցականով:

Հասկանալի է սորանից յետոյ թէ ինչ խորին ատելութիւն պիտի ծաղկէր մանուկների մատաղ սրտի մէջ դէպի իրանց ուսուցիչը և ինչ զգուանք դէպի դպրոցն ու գիրքը: Մեծ բաղդ էր մէկի համար եթէ հայրը բուական համարէր որդու ստացած ուսումը, որից աւելին միայն քահանայացուին ու վարդապետացուին էր վայել, ազատէր նորան բանգից և իւր խանութը կամ արհեստանոցը տանէր: Իսկ եթէ բանը Նարեկին հասնէր, ճշ, այն ժամանակ նա կատարեալ ուսումնական կամ, ինչպէս որ ասում էին այն ժամանակները, կարգացող էր. պատուելի վարժապետը խոստովանում էր թէ այլ ևս ոչինչ չունի սովորեցնելու նորան, և նա, իբրեւ կատարեալ խալֆա, իրաւունք էր ստանում իւր սեպհական զրպրոցն ունենալու, որի մէջ հարկաւ իւր տեսած կարգերն էին թափաւորում: Աւելի յետոյ մեր դպրոցների ծրագիրը ճոխացաւ և ու-

րիշ գիտութիւններով, որոնք համարվում էին իբրեւ օժանդակիչ առարկաներ լեզուի խորերը մտնելու համար, քերականութեամբ, ճարտասանութեամբ և տրամաբանութեամբ, թէև առաջուան պէս տրամաբանութեան հոտն անգամ չէր երևում ամբողջ դասատուութեան մէջ: Ինչպէս սորորին դասարանների թոթովախօս մանուկները առանց հասկանալու անգիր սերտում էին իրանց քերականն ու հարց ու պատասխանով չորստոնէականը, այսպէս և վերին դասարանների ճարտասաններն ու տրամաբանները առանց դատելու սերտում ու կրկնում էին իրանց դասերը. ով մի բառ չէր աւելացնում կամ պակասեցնում իւր գրքի վրայ, նա ամենալաւ քերականն ու ճարտասանն էր: Խ. Աբովեանը այնպիսի կենդանի գոյներով է նկարագրում այդ շրջանի գրագէտների արտադրած անիմաստ ոտանաւորներն ու ճառերը, որ մենք աւելորդ ենք համարում երկար կանգնել նոցա վրայ. այդ անմիտ ու անբովանդակ գրուածների ազդեցութիւնը մինչև այսօր դեռ ծանրանում է մեր գրականութեան վրայ:

Սակայն կրթութեան գործը չէր կարող յաւիտեան նոյն դրութեան մէջ մնալ: Արդէն քառասուն թուականներին ազգային յառաջադիմութեան վրայ խորհող անձինք, եւրոպական մտքերի ազդեցութեան ներքոյ, սկսան քարոզել թէ անհիմն ու անօգուտ է այն կրթութիւնը որ մատակարարվում է հին լեզուով, որ միայն մի քանի ընտրեալ անձանց հասկանալի է, իսկ ազգի ընդհանրութեանը անմատչելի, և թէ նոր կրթութիւնը անշուշտ նոր լեզուի վրայ պիտի հիմնուի որ արդիւնաւէտ հետեանքներ ունենայ: Եւ ահա լոյս տեսան առաջին այբբենարանները և սկզբնական ընթերցանութեան գրքերը կենդանի խօսուն բարբառով: Սկսուեցաւ մի կատաղի պատերազմ, որի մէջ հին լեզուին կոյր ու մոլի պաշտպան հանդիսացաւ գլխաւորապէս բարձր հոգեւորականութիւնը, որի խեղճութիւնը ակնհերեւ էր նոյն լեզուի գիտութեան մէջ, իսկ նոր լեզուի ակոյեան կանգնեցաւ արեւմտեան գաղափարներով տոգորուած երիտասարդութիւնը, որի շրջանը թէև սկզբում շատ նեղ էր, բայց քանի գնաց ընդարձակութիւն ստացաւ: Այսպէս Թիֆլիսում առաջին աշխարհաբար այբբենարանը բանադրանքի ենթարկուեցաւ և դեռ լոյս չտեսած՝ տպարանից դրաւուեցաւ նոյն ժամանակի առաջնորդ Կարապետ արքեպիսկոպոսի ձեռքով. նոյնը պատահեցաւ Կոստանդնուպոլսում և ուրիշ բազմամարդ հայ քաղաքներում: Շու-

տով վէճը կեանքից զրականութեան մէջ անցաւ, ուր հոգևորականների տեղ բռնեցին մի քանի փթած, Նարեկի ու Թեասարոսի վրայ կրթութեամբ «կարգացողներ», քերականական ու ճարտասանական գիտութեամբ փքուող իմաստականեր, որոնք իրանց ծիծաղելի փաստերով աւելի մնաս քան օգուտ տուին իրանց պաշտպանած գործին: Չխօսելով աշխարհաբարի պաշտպանների քաջ փաստաբանութեան վրայ, արդէն մամուլի արագ յառաջադիմութիւնը կենդանի ապացոյց էր նոր լեզուի կենսականութեանը, որի գոյութիւնն անգամ յամառութեամբ ուրանում էին կոյր զրաբարեանները: Բանակռուի ամենակատաղի ժամանակը դժուար չէր գուշակել թէ յաղթութիւնը վերջ ի վերջոյ որ կողմը պիտի մնար, և այսօր բարեբաղդաբար խընդիրը ընդհանրապէս լուծուած է համարվում: Երկու լեզուների իրաւունքների սահմանները որոշուեցան. նոր լեզուն ընդունուեցաւ իբրեւ հիմն ազգային կրթութեան, հինը, իբրեւ թարգման մեր անցեալ կեանքի և իբրեւ եկեղեցական լեզու, նոյնպէս յարգելի և ուսումնասիրուելու արժանի, մանաւանդ որ նա մի անսպառ աղբիւր է նոր լեզուի մշակութեան համար: Երևեցան նոր լեզուի քերականութիւններ ինչպէս արեւմտեան՝ այսպէս և արեւելեան բարբառով, որոնք զրաբար քերականութիւնների հետ մուտ են գտնում մեր ուսումնարանների մէջ, չնայելով որ մի քանի մոլեռանդներ մութ անկիւններում տակաւին ատամները կրճտում են այն լեզուի դէմ որով իրանք խօսում ու գրում են:

*
* *

Նոր լեզուն սկզբնական կրթութեան և առհասարակ դաստիարակութեան մէջ ընդունուելով, դպրոցական դաստիարակութիւնը հիմնական փոփոխութիւնների ենթարկուեցաւ: Առաջուան չոր ու ցամաք, մեքենայական եղանակը տեղի տուեց աւելի բնական ու խելացի դաստիարակութեան. ուսուցչութիւնը դադարեցաւ մի քանի սպիտակամորուս իմաստունների մենավաճառութիւն լինելուց. ուսուցիչների և ուսանողների մէջ սկսան մտնել մարդկային անկեղծ յարաբերութիւններ, ուսման ծրագիրը ընդարձակուեցաւ մի քանի գիտութիւններով, որոնք մինչև այն ժամանակ աւելորդ շռայլութիւն էին համարվում. պատմութիւնը (ընդհանուր և ազգային), աշխարհագրութիւնը, թուաբանական և բնական գիտութիւնները հետզհետէ մուտ գտան մեր

դպրոցներում: Մինչ մէկ կողմից ընդհանուր գիտութիւնները մշակուեցան և ընտիր ձեռնարկներ երևեցան եւրոպականների հետևողութեամբ, միւս կողմից ազգային գիտութիւնները դժբաղդաբար շատ քիչ յառաջադիմութիւն արին, կարելի է մինչև անգամ ասել, մանուկ դրութեան մէջ մնացին. ցաւով սրտի պէտք է յիշել որ ներկայումս մի ընտիր դասադիրք չկայ ազգային, քաղաքական, եկեղեցական կամ դրականական պատմութեան: Որքան և ծանր լինի խոստովանել, այնու ամենայնիւ ակներև է որ այս ցաւալի դրութիւնը բղիտում է այն հանգամանքից որ բուն գիտութիւնը իսկապէս չէ եղել և տակաւին չկայ մեզանում, այլ նոր ենք սկսում սեպհականել նորան արևմտեան ազգերից: Այս է պատճառը որ կրօնական առարկաները մասնաւորապէս, տարրական վարդապետարանից՝ քրիստոնէութեան այս այբբենարանից սկսած մինչև վերին աստուածաբանութիւնը և եկեղեցական պատմութիւնը, իրանց բազմապատիկ թերութիւններով ամենայն քննութիւնից ստոր են: Այս վերջին գիտութիւնների միակ ուսուցիչներն ու հեղինակները եղել են և են միշտ կրօնական անձինք, որոնք օտար լեզուների տեղեակ չեն, կամ եթէ ծանօթ են՝ այնքան գիտնական պատրաստութիւն չունին որ կարողանան քրիստոնէական ընդհանուր ճշմարտութիւնները զանազանել եկեղեցիների մասնաւոր վարդապետութիւնից, հետևապէս անձեռնհաս են օգուտ քաղել օտարական աղբիւրներից, վախենալով թէ մի՛ գուցէ մի մոլար վարդապետութեան թարգման հանդիսանան ¹⁾:

¹⁾ Թէ որպիսի չնչին խնդիրներով են զբաղուած մեր ինքնուս աստուածաբանները, մինչև որ աստիճան գայթակղական կերպարանքով են ներկայացնում այն առարկան որ իւր բովանդակութեամբ ամէնից աւելի պիտի նպաստէր մանուկների վրայ բարոյապէս ազդելու, այդ երևում է հետեւեալ տողերից, մի ձեռագիր աստուածաբանութիւնից քաղած, որ թէև անտիպ, բայց երկար ժամանակ դասական ձեռնարկ է եղած մեր նշանաւոր դպրոցներից մէկի մէջ:

Այնչպէս այբը երեք ատամաւոր է և մէկ գծով միացած, էնպէս էլ երրորդութիւնը երեք անձն է և մէկ Աստուածութեամբ միացած:— Հոգին Սուրբ է քերականական գիծ, որ մէկ կէտից սկսած վերջանում է միւսումը. էնպէս էլ Հոգին Հօրից սկսվում է և վերջանում է նորա մէջ:— Քրիստոս էնդուր համար վեցերորդ դարում ծնվեց, որովհետև Մարիամ բառը վեց տառից է բաղկացած:— Ինչպէս զրօն ոչ սկզբն ունի և ոչ էլ վերջ, էնպէս էլ Աստուած ոչ սկզբն ունի և ոչ վերջ:— Հոգին սուրբ եթէ կլսով

Հայոց պատմութեան վերաբերութեամբ մեր առաջին ուսուցիչներն եղան Վենետիկի Մխիթարեան վարդապետները, որոնք պէտք է խոստովանել, իրանց պարբերական և ուրիշ հրատարակութիւններով, ընդհանրապէս զիտութեան նախաճաշակը տուին մեզ այն ժամանակ երբ մենք նոր էինք աչքերս բաց արել: Բայց ի՞նչ արին մեր վարժապետները ազգային պատմութիւնը մեզ ուսուցանելու համար: Չխօսելով Չամչեանի եռահատոր պատմութեան վրայ, որ առաջին փորձն էր ազգային պատմութեան ամբողջութիւնը ներկայացնելու, Մխիթարեանք հրատարակեցին մի քանի զրբոյկներ Հայոց պատմութեան անունով, որոնք աւելի պատմութեան կմախք կարող են համարուիլ քան պատմական իրողութիւնների կենդանի ու խելացի նկարագրութիւն: Այս նշանակութիւնն ունին մեր կարծիքով Սեթեանի ու Թերճիմանեանի աշխատութիւնները: Սոցանից առաջինը արտաքին անցքերի նկարագրութիւն է՝ խառն զանազան երեմիականներով ազգի անմիաբանութեան, տգիտութեան, թշուառութեան վրայ... Հետաքրքրական է մանաւանդ վերջին գլուխը, գիտելիք վերնագրով, ուր հեղինակը, իբրև եզրակացութիւն, մէջ է բերում այս անհեթեթ կարծիքը, թէ ընդհանրապէս ամէնքը կարծում են թէ այսուհետեւ շատ դժուար է մեզ որևիցէ յառաջադիմութիւն անել (ի՞նչ խրախոյս մեզ համար). բայց սորա փոխարէն նա մխիթարում ու օրորում է մեզ մեր անցեալ փառքերի քաղոր յիշատակով, որոնցով իրաւունք է համարում մեզ պարծենալ օտար ազգերի առաջ. այսպէս են՝ եղեմական դրախտի Հայաստանի մէջ գտնուիլը, Նոյի տապանի Արարատի վրայ դադարիլը, հայ լեզուն աղամախօս՝ ուրեմն և մարդկութեան նախնական լեզու լինելը, և այլն և այլն ¹⁾: Այս երեխայա-

Հօրիցը դուրս գայ և կիսով Որդուց, անկատար կը լինի, եթէ ամբողջապէս Հօրիցը դուրս գայ և ամբողջապէս Որդուցը, կը լինի չորրորդութիւնս— Ինչպէս չորս են Աւետարանները, էնպէս չորս են թագաւորութիւնները երկրիս վրայ. եզը հեզ կենդանեաց վրայ, առիւծը գաղանների վրայ, արծիւը թռչունների վրայ և մարդը բոլոր կենդանիների վրայ:— Ահա Աղամ եղև իբրև գմի ի մէնջ: Ինչպէս փէչատը ծուռը փորած՝ փեչատելու ժամանակ ուղիղ է գալի, էնպէս էլ էս բանն է, այսինքն մարդը չի կարող ատուածանալ, այլ Աստուած կը մարդանայ,» և այլն և այլն:

¹⁾ Հ. Եփրեմ Սեթեանի Պատմութիւնը տպուկցաւ Սուրբ Ղազարու վանքում 1829ին: Հինգ տարի յետոյ պարոն, Ռոստոմ Յ. Ներսիսեանց,

կան պարծանքները ակամայ յիշեցնում են մեզ հետևեալ տողերը որ բանաստեղծը հեգնօրէն ուղղում է, Հայաստանին,

Արդ՝ դու ննջե՞լ ծանր քնով
Ու մի գարթիլ շատ դարեր.
Պարտքն աշխարհի՞դ տուել ես,
Կատարել ես շատ բաներ:

Ունիս քաջեր՞ (թէն մեռած),
Ունիս զրքեր անհամար,
Սխրալի գործք քու զաւակաց
Կ'անցնին կ'երթան դարէդար:

Աստուածախօս քու լեզուն է,
Ծոցդ՝ Գրախտ երկրաւոր,
Նոյայ սերունդք են քու որդիք,
Կէհ, Հայաստան իմ, օր օր:

Աւելի տարածուած՝ հետևապէս և աւելի մեծ նշանակուած թիւն ունեցած են, թէև ոչ ներքին արժանաւորութիւնների կողմից, Հ. Համազասպ Թերճիմանեանի հարց ու պատասխանով պատմութիւնները, մէկը տարրական՝ իսկ միւսը աւելի բարձր դասարանների համար, որ 1871ին հինգերորդ տպագրութեան արժանացան: Համառօտ Հայոց պատմութիւնը աւելի ընդարձակից գուցէ միայն նորանով է զանազանվում որ առաջինը լոկ անուններ, թուականներ և մի քանի անշան պարագաներ, իսկ երկրորդը կիսակատար ու անկապ իրողութիւններ է ներկայացնում, այն չոր ու ցամաք եղանակի համեմատ՝ որով աշակերտը պարտաւոր է առանց իրան հաշիւ տալու անգիր ուսանիլ՝ այսօրուան սերտածը վաղը մոռանալու պայմանով: Հեղինակը իւր պարտքը կատարած է համարում պատմական իրողութիւնները ժամանակագրական կարգով յիշելով. նորա համար աւելորդ աշխատութիւն է այդ իրողութիւնները ներքին,

նոյն ժամանակի տիրապետող հասկացողութեանը հետևելով, յանձն է առել յիշեալ աշխատութիւնը գրաւար թարգմանել և ահա այդ թարգմանութիւնն ունինք ներկայումս մեր ձեռքի տակ և ոչ բուն բնագիրը: Պ. Ներզնկեանցը իւր ձեռնարկութիւնը արդարացնում է այն հանգամանքով որ արեւմտեան բարբառով գրած գիրքը ի սպառ անհասկանալի է արեւելեան հայոց: Նրեակայում եւ թէ ինչ պատմութիւն պիտի ուսանում լինէին այն ժամանակի աշակերտները:

կենդանի կապակցութեամբ միմեանց յետ յօղել, առանց որի պատմութիւնը հեքիաթ է և ոչ գիտութիւն:

Այս առիթով չենք կարող հետեւեալ նկատողութիւնը չանել: Վենետիկ Մխիթարեանք իրանց երկարատե գործունէութեամբ ցոյց տուին թէ արդարեւ ընդարձակ հմտութիւն ունին մեր լեզուի, պատմութեան և առհասարակ մեր հին կեանքի վրայ, բայց այդ հմտութիւնը ընդհանրապէս գիտնական հայեացքից զուրկ լինելով՝ դժբաղդաբար սպասուած արդիւնքը չտուեց մեզ. վկայ են ասածիս Զաւէնանների, Ինճիճեանների, Ազերեանների, Բագրատունիների աշխատութիւնները: Մեր կարծիքով այս բոլորում է այն ծանրակշիւ հանգամանքից որ թէև Մխիթարեանք քաղաքակիրթ եւրոպայումն են բնակում, բայց ինչպէս վանքը իւր դիրքով՝ այսպէս և նորա բնակիչները լուսաւորեալ աշխարհից բաժանուած կղզիացած են ապրել միշտ: Վանքի մէջ հաստատուած վաղեմի սովորութեամբ՝ երեկուան ուսանողները այսօրուան աշակերտների ուսուցիչ են դառնում, և շատ հազիւ է պատահում որ մի թարմ ոյժ դրսից մուտ գտնէ վանքի պարսպի մէջ: Բացի սորանից, միաբաններին արգելուած է ամէն տեսակ զիրք անխտիր կարգալ, մանաւանդ այնպիսի աշխատութիւններ որոնք իրանց հօգևով հակառակ են կաթոլիկական եկեղեցուն. անտեղի՝ արգելք մի գիտնական ընկերութեան համար: Այսպէսով մի և նոյն դաղափարները անուի պէս անդադար պտոյտ դաւով, հին մօքերը նոր ուղեղների մէջ արձագանգ գտնելով, բնական է որ վանքը պիտի դատապարտուէր մի անշարժութեան որ այսօր ակներեւ է ամէնի համար:

Այս ընթացքը մեծապէս փլուսեց վանքի նշանակութեանը և ազգի վրայ ունեցած բարոյական ազդեցութեանը: Կար ժամանակ երբ Սուրբ Ղազարու վանքի տպարանից դուրս եկած կարմիր ու ոսկեղօծ կազմով գրքերը պատգամի պէս էին ընդունվում մեզանից, ոչ դե չէր մտածում մի տարախոյս յարուցանել նոցա մէջ պարունակուած գիտնական ճշմարտութիւնների դէմ, և եթէ մէկը իրաւունք համարէր կասկածիլ որեւէ կէտի վրայ, այդ միայն կրօնական խնդիրների վերաբերութեամբ կարող էր լինել, որոնց մէջ Մխիթարեանք միշտ Հոռոմի նախանձախնդիր փաստաբանները հանդիսացան: Այսօր իրերի ընթացքը բոլորովին փոխուեցաւ: Ներկայումս Մխիթարեանք պէտք է գիտենան որ իրանց հրատարակած ամէն մի գիրքը առաջուան ակնածութեամբ և առանց քննութեան չէ ըն-

դունվում, և եթէ այս մէկ կողմից ազգի յառաջագիմութեան մի փոքրիկ նշան է, միւս կողմից ապացոյց է վանքի դատապարտելի անշարժութեանը: Տարակոյս չկայ որ եթէ այս ընթացքը երկար աւելի, որ պիտի գայ որ Սուրբ Ղազարու Վանքը պիտի խոստովանի որ իւր կոչումը կատարել է և թէ այլևս իւր գոյութիւնը շարունակելու իրաւունք չունի:

Բոլորովին նոյնը չէ կարելի ասել Վեննայի միաբանութեան համար: Թէև այս վերջինների մէջ կրօնական մոլեռանդութեան զգացմունքը նոյնքան՝ գուցէ նաև աւելի զարգացած է քան Վենետիկեցոց մէջ, հանգամանք որ հեռու պիտի պահէր նոցա գիտութիւնից, որովհետև ճշմարիտ գիտութիւնը կրօնական նեղ շահերից բարձր է. թէև նոքա երբեք չկարողացան մրցել իրանց եղբայրակիցների հետ գրոց լեզուի գործնական գիտութեան մէջ, այնու ամենայնիւ մի հանգամանք որ ըստ երևութին աննշան՝ բայց իւր հետևանքներով մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենար, նպաստեց Վեննացոց բուն գիտնական հոգի վրայ կանգնելու: Յայտնի է որ Վեննայի միաբանութեան հարուստ տպարանը պահպանվում է գլխաւորապէս գերմանական գրքերի տպագրութեամբ և տուրեառութեամբ: Միաբանները, որոնք չնայելով որ Վեննայի պէս լուսաւորեալ կենտրոնումն են ապրում, բայց և այնպէս Վենետիկեցոց նման քաշուած կեանք են վարում, այդ գրքերի ընթերցմամբ առիթ ունին գիտնական հայեացքներին տեղեկանալու, իսկ աւելի ուսումնասիրները բուն գերմանական գիտութիւնը սեպհականելու: Եթէ հարկ լինէր մեր սասածը փաստերով ապացուցանել, օրինակների դժուարութիւն չէինք ունենալ: Յայտնի է օրինակի համար որ Սուրբ Ղազարու միաբանութիւնը Հ. Արսէն Բագրատունու նման խորին հայագէտ և միանգամայն խորին հելլենագէտ չէ ունեցել. համեմատեցէք այժմ նորա քառասնամեայ աշխատութեան պտուղը — «Քերականութիւնի պէտս զարգացելոց» վեննացի Հ. Արսէն Այտընեանի «Քերականութիւն արգի հայերէն լեզուի» կոչուած աշխատութեան հետ: Խօսք չկայ որ այս երկասիրութիւններից առաջինը մի գանձարան է հայոց հին լեզուի համար, որի մէջ ընթերցողը կարող է գտնել լեզուի բոլոր ձևերը. բայց տեսէք թէ ինչպէս այդ բոլորը իրարու վրայ կուտակուած ու խճճուած է, ինչպէս գլխաւորը երկրորդականի հետ, էականը պատահականի հետ խառնակուած ու շփոթուած է: Այժմ եթէ կամենում էք այդ 600 երես մանրատիպ գիրքը կարդալուց

յետոյ մի ճիշտ և որոշ գաղափար ունենալ հայերէն լեզուի կազմութեան և կրած փոփոխութիւնների վրայ, կարգացէք Այտնենանի գրքի Ներածութիւնը, որի մէջ ամենայն ինչ հետազօտվում, գիտնական փաստերի վրայ է հիմնվում, և խաւար լաբիրինթոսից լոյս աշխարհ դուրս կը գաք:

Նոյնը երևում է և պատմական գիտութեան մէջ: Զխօսելով Զագրճեանի Հայոց պատմութեան վրայ, որ իւր նմաններից շատ հեռու չէ գնացել և գուցէ միայն նորանով ուշադրութեան արժանի է որ վերջին դարերի պատմութեան վրայ միւսներից աւելի որոշ ու մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդում, մենք չենք կարող չյիշել Հ. Յովսէփ Գաթրճեանի «Տիեզերական պատմութիւնը» (գրոց լեզուով) և Հ. Նիկողայոս Աւգերեանի «Ընդհանուր պատմութիւնը ազգային բարձրագոյն դպրոցաց և առանձնական ընթերցուածոյ համար»: Մի կողմ դնելով կրօնական հայեացքը, որ ընդհանրապէս երկու միաբանութիւնների թոյլ կողմն է, Վեննացոյց այս աշխատութիւնները մեզ համար մի էական արժանաւորութիւն ունին այն կողմից՝ որ նորա հեղինակները առաջին անգամ փորձեցին մեր պատմութիւնը ընդհանուր պատմութեան հետ կապել և այդպէսով ցոյց տալ թէ ինչ դիրք էին բռնում Հայերը ժամանակակից ազգերի մէջ: «Բնական և իրաւացի է, ասում է սոցանից վերջինը, որ ամէն մարդ իւր լեզուաւը գրուած ընդհանուր պատմութիւն մը ձեռք առած ատեն՝ ամէնէն յառաջ իր ազգային պատմութիւնը փնտռէ, և իրեն դրացի ազգաց վրայ յազնցուցիչ տեղեկութիւններ ուզէ. ասոր համար ալ բոլոր եւրոպացի պատմիչներն իրենց ընդհանուր պատմութիւններուն մէջ իրենց ազգին պատմութիւնը կենդրոն բռած և միւս ազգերուն պատմութիւնն ա՛նոր հետ կապած են: Այս մտադրութիւնը փութ տեղ մեր ազգային դասագիրքերուն մէջ կը փնտռենք. երբոր եւրոպացի կամ հեռաւոր ազգերն անոնց մէջ ընդարձակ տեղ մը բռնած են, մեր դրացիներուն անունն հազիւ անոնց քովը կը գտնուի, իսկ մեր ազգին անունը գրեթէ բոլորովին դուրս մնացած է:... Մեր ազգը միւս ազգերէն դատուած կը զիտացեալ կեցած չէ, միշտ միւս ազգերուն, մանաւանդ դրացիներուն հետ յարաբերութեան մէջ եղած է. ուրեմն մեր ազգային պատմութիւնն ալ միւս ազգաց կամ ընդհանուր պատմութեան հետ կապելու է, և որչափ որ դժուարին է աս գործողութիւնը, այնչափ աւելի պարտական է պատմագիրն անիկայ ի զուլս

հանելու, որպէս զի դժուարութիւնը չմնայ անոնց վրայ՝ որոնք ուսանող են միայն և ոչ ուսուցանող: Դժբաղդաբար այս երկու աշխատութիւններն էլ անկատար մնացին. առաջինից հրատարակուեցաւ երկու հատոր, հին և միջին պատմութիւնը, իսկ վերջինից, որքան մեզ յայտնի է, միայն հին պատմութիւնը:

Բացի Մխիթարեան միաբանութիւններից, ազգի մէջ էլ լոյս տեսան նոր ժամանակներում մի քանի պատմութիւններ ընդհանրապէս դասագրքի բնաւորութեամբ: Մեր յարաբերութիւնները Թուրքիայի և առհասարակ Ռուսաստանի սահմաններից դուրս ապրող հայերի հետ այնպէս թոյլ ու անկանոն են, որ մենք կատարելապէս տեղեակ չենք նոցա մտաւոր կեանքին և յաճախ միայն պատահաբար մեր ձեռն ընկնում են այնտեղ տպուած գրքերը, որոնց մասին մամուլը կամ աւելորդ աշխատութիւն է համարել և կամ անձեռն հասէ եղել մի տեղեկութիւն տալու:

Ամէնից առաջ պէտք է յիշենք հանգուցեալ Շահնազարեան կարապետ վարդապետի Հայոց պատմութեան «Ծրագիրը», որ, ինչպէս անունը ցոյց է տալիս, շատ համառօտ՝ բայց բաւական խելացի աշխատութիւն է, Ֆրանսերէն լեզուով և օտարներին մեր անցեալը ծանօթացնելու նպատակով գրուած: Ծրագրի հայկական թարգմանութիւնը հրատարակուեցաւ նախ Կռունկ ամսագրի մէջ և ապա նաև առանձին գրքով մեր դպրոցների համար, բայց փորձը ցոյց տուեց որ նա իւր չափազանց համառօտութեան պատճառով անյարմար է դասական ձեռնարկ լինելու, և միայն բանիմաց ուսուցչին կարող է ծառայել իբրև արդարև խելացի ուղեցոյց: Կոստանդնուպօլսում հրատարակուած պատմութիւնների մէջ մեզ ծանօթ է միայն Պ. Ս. Գափազեանի «Ազգային պատմութեան դասագիրքը»: Այս գիրքը իւր հաղորդած կիսատ ու կրճատ իրողութիւններով չէ գնապանվում վերոյիշեալ հարց ու պատասխանով գրքերից և ամենեւին լոյս տեսնելու արժանի չէր ընել, եթէ արդարև նորագոյն ժամանակների վրայ, զլուստրապէս այս դարու սկզբից մինչև Սահմանադրութեան հաստատութիւնը, մանրամասն տեղեկութիւններ չտար մեզ: Անբնաւոր անցեալ տարի Պ. Մ. Մուսուրեանը հրատարակեց Զմիւռնիայում իւր «Համառօտ ընդհանուր պատմութեան» առաջին հատորը, որի հետ կցում է ազգային պատմութեան տարերքը:

Ռուսաստանում հրատարակուած ազգային պատմութիւններից

ամենից առաջ պէտք է յիշել 1863ին Պետերբուրգում լոյս տեսած «Հայոց ազգի պատմութիւնը», «Վերջը Կիմանաք» կեղծ սոորապրու-
թեամբ: Հեղինակը, Տէր Գաբրիէլ Պատկանեանը, զարմանալի հաս-
կացողութիւն ունի պատմութեան վրայ. պատմական իրողութիւն-
ները ներկայացնելու ժամանակ՝ նա կատարեալ ազատութիւն է տա-
լիս իւր երեւակայութեանը, և շատ անգամ այնպիսի համարձակ
ենթադրութիւններ է յայտնում՝ որոնք ոչ միայն գիտնական հիմ-
նուէին, այլ երբեմն նաև մէջ բերուած իրողութիւնների հակա-
ռակն են հաստատում, որով և հեղինակին հակասութիւնների մէջ
են ձգում: Այսպէս օրինակի համար ամբողջ գրքի մէջ տիրապե-
տում է այն գաղափարը թէ նախարարներն են եղել հայ ազգի բո-
լոր թշուառութեան պատճառը, կարծիք որ նոր չէ և գուցէ մա-
սամբ իւր հիմն ունի պատմութեան մէջ: Բայց բանն այն է որ հե-
ղինակը նախարարների մէջ զանազանութիւն է անում, հայկազուն
և օտարացեղ նախարարութիւններ. առաջինները, նորա կարծիքով,
կատարելութեան օրինակ են, իսկ վերջինները անմիաբան, ազգա-
տեաց ու դաւաճան մարդիկ: Այս կարծիքի անձշտութիւնը հերքե-
լու համար՝ բաւական կը լինէր յիշել Մամիկոնեան, Ամատունի,
Բաղդասարունի, Պահլավունի և ուրիշ օտարացեղ նախարարութիւն-
ները, որոնք անձնուէր ու հայրենասէր մարդիկ տուին մեզ, իսկ
միւս կողմից Սիւնեաց հայազն նախարարութիւնը, որից դուրս եկան
վասակի ու Վեստ-Սարգսի նման դաւաճան ու ազգավաճառ անձինք:

Պատկանեան հօր աշխատութիւնից յետոյ, 1865ին Թէոդո-
սիայում հրատարակուեցաւ հանգուցեալ Յովսէփ Չերքէզեանցի
«Հայոց պատմութիւնը համառօտած մեր ազգի մանուկներին դա-
ստութեան համար»: Այս գիրքը ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ ջամ-
չեանի ընդարձակ զործի համառօտութիւնը, այն զանազանութեամբ
միայն որ աւարտվում է Ռուբինեանց թագաւորութեամբ, իբրև թէ
այնուհետև հայ ազգը անյայտացած լինէր աշխարհի երեսից: Նոյն
կէտի՝ այն է Լեոն Զրդի մահուան վրայ է կանգնում և հանգու-
ցեալ Գէորգ Աբովեանի 1867ին թիթիկում տպագրուած անմշակ
«Հայոց ազգի պատմութեան համառօտութիւնը», որ նորերումս երկ-
րորդ տպագրութեամբ հրատարակուեցաւ:

* *

Ահա սոքա են մեր մէջ ազգային պատմութեան անունով
հրատարակուած աշխատութիւնները: Տասը տասներկու գրքից, որոնց

վրայ մի հարեանցի ակնարկ ձգեցինք և որոնցից մեծագոյն մասը դասագրքի անունով են լոյս տեսել, հազիւ թէ գտնուի մէկը որ քիչ շատ իւր նպատակին հասած լինի: Այս գրքերի առաջին աչքի զարկող պակասութիւնն այն է՝ որ նոքա մեծ մասամբ ազգային պատմութեան բաժանման մէջ հետեւում են արտաքին ու պատահական և ոչ էական փոփոխութիւններին, այսինքն հարստութիւնների և կառավարութեան եղանակների յաջորդութեանը: Այս տեսակ մանր բաժանումների անտեղութիւնը ակներև է ամէնի համար: Ի՞նչ կը լինէր օրինակի համար եթէ Ֆրանսիայի վերջին իննսուն տարուան, այն է 1789ի մեծ յեղափոխութիւնից մինչև նորագոյն ժամանակների պատմութիւնը գրողը իշխանական տների կամ կառավարութեան եղանակների յաջորդութիւնը, որոնցից իւրաքանչիւրը միջին թուով ինը տարի է տևել, իբրև հիմն ընդունէր իւր աշխատութիւնը նոյնքան շրջանների բաժանելու: Մեր կարծիքով ամէնից բնական կը լինէր հայոց պատմութիւնը ընդհանուրի համեմատ երեք գլխաւոր ժամանակների կամ դարագլուխների բաժանել, իւրաքանչիւրի համար ընդունելով երկրորդական միջոցների կամ շրջանների բաժանումը. չին ժամանակ՝ որ բովանդակում է երկու շրջան. ա) մեր ազգի սկզբնաւորութիւնից մինչև Պարթևների Հայաստան գալը և բ) այս վերջինների մեր երկիրը գալուց մինչև Հայոց քրիստոնէութիւն ընդունելը. Միջին ժամանակ՝ որ կարելի է բաժանել երեք շրջանի. ա) քրիստոնէայ արշակունիք, բ) կրօնական պատերազմներ և գ) նախարարական տների զօրանալն ու անկումը (Բագրատունեաց և Ռուբինեանց թագաւորութիւններ). և Նոր ժամանակ՝ քաղաքական կեանքի անկումից մինչև մեր օրերը, ուր նշանաւոր կէտ համարելու է 1839ի Թանգիմաթը, որ պարունակում է իւր մէջ Թուրքիայի հայոց ազգային Սահմանադրութեան և ընդհանրապէս ազգի մեծագոյն մասի շարժողութեան սերմերը: Եթէ այս բաժանման մէջ, որ ընդհանրապէս համաշխարհական պատմութեան բաժանման շատ մօտ է, մի վիճելի կէտ կայ, այդ կարող է լինել նոր պատմութեան սկզբնաւորութեան ժամանակակէտը: Արդարև, մինչ մէկ կողմից Ամերիկայի և Արևելեան Հնդկաստանի ճանապարհի զիւտը, և միւս կողմից տպագրութեան արուեստի և կրթութեան ազդեցութիւնը մարդկութիւնը նոր և մինչև այն ժամանակ անծանօթ գործունէութեան էր հրաւիրում, հայ ազգը քաղաքական և մտաւոր ստրկութեան մէջ է ընկնում, և մնում է այդ ստրկութեան մէջ

մինչև ժողով դարու սկզբները՝ ուրիշ խօսքով մեզ համար նոր պատմութիւնը հազիւ երէկուանից է սկսում: Բայց չպէտք է մոռանալ որ նոյն աննախանձելի վիճակի մէջ էին դտնվում և ուրիշ շատ ազգեր, որոնց վրայ, ինչպէս և հայոց վրայ, նոր մտքերը այնուամենայնիւ փոքրիշատէ ունեցան իրանց ազդեցութիւնը և պատաստեցին նոցա ապագայ ազատ կեանքի համար. միայն հայ ազգը ծանր հանգամանքների պատճառով, որոնք արդէն յայտնի են ընթերցողին, միւսներից ուշ ենթարկուեցաւ այդ գաղափարներին:

Մի ուրիշ էական կէտ որի վրայ մեր պատմաբանները պէտք եղած ուշադրութիւնը չեն դարձնում՝ Հայաստանի ունեցած սերտ յարաբերութիւններն են ժամանակակից դրացի ազգերի հետ: Նոքա այնպէս են ներկայացնում պատմական իրողութիւնները որ չես կարող ըմբռնել թէ ինչն է հարկադրել այս կամ այն աշխանին մէկ կամ միւս պետութեան դաշնակից ու զործակից լինել, սրով և պատմութիւնը առաջին երեսներից արդէն խորհրդաւոր հանելուկի ձևով է ներկայանում ընթերցողին: Ոչ ոք հարկաւոր չէ համարել հիմնաւոր կերպով հետազոտելու օրինակի համար թէ ինչ հարկ կար Զարմայրին Պրիամոսին օգնութիւն գնալ Տրոյիայի պաշարման ժամանակ, կամ ինչ պատճառով Պարոյրը Վիաքսարի ձեռից է ստանում Հայաստանի թագը՝ մինչ նա իբրեւ դաշնակից և ոչ իբրեւ ստորադրեալ էր գնում մարաց իշխանի հետ բարեկոնեան պետութիւնը կործանելու. և կամ Պարոյրի որդուն՝ Հրաչեային ինչ բան ստիպեց մի զօրաւոր բանակ ուղարկել Նաբուգոդոնոսորին երուսաղէմը նուաճելու համար: Դարձեալ, յայտնի է որ երուսաղեան Տիգրանը Կիւրոս պարսից թագաւորի հետ միաբանեցաւ Մարաստանը նուաճելու. արդ ի՞նչ հանգամանք հարկադրեց հայոց թագաւորին իւր բարեկամական յարաբերութիւնները կարելու այն երկրի հետ՝ որ յիսուն տարի առաջ Հայաստանի մտերիմ դաշնակիցն էր և որի հետ մեր հայրենիքը ըստ երևութին երախտագիտական զգացմունքներով կապուած էր: Ո՞ր շահի համար էր որ հայերը համաձայնեցան պարսկական բանակը ստուարացնելու Քսերքսէսի Յունաստան յանձն առած անմիտ արաշառնքի ժամանակ. կամ ինչի՞ համար անբաղդ վահէն, փոխանակ մակեդոնացի աշխարհակալի սիրտը շահելու, որով գուցէ յաջողէր իւր երկրի կորստեան առաջն առնել, իբրեւ Դարեհի դաշնակից զինաւորուեցաւ նորա դէմ, և այս-

պէտով Արքեպի դաշտում իւր հետ թաղեց և Հայաստանի թագաւորութիւնը:

Այս և սորա նման խնդիրները, որոնցով լի է մեր պատմութիւնը, ամենահեշտ կերպով լուծելու միմիայն միջոցն է քննել թէ ինչ յարաբերութիւններ ունէր մեր հայրենիքը դրացի պետութիւնների հետ և ինչ դեր էին խաղում մեր իշխանները այդ յարաբերութիւնների մէջ: Հայկեան գաղթականութեան և մեր նախահօր տիտանեան բռնակալի դէմ տուած հսկայական մենամարտութեան առասպելախառն պատմութիւնից յետոյ, — գեղեցիկ առասպել՝ որ ցոյց է տալիս թէ հայ ազգը իւր գոյութեան առաջին օրերից արդէն մի բնական ձգտում ունէր՝ դէպի ազատութիւնը և ատում էր ստրկութիւնը, — հայերը բաւական ժամանակ ապրեցան հովուական ու երկրագործական կեանքով, իրանց հօտերը արածեցնելով Հայաստանի ճոխ արօտատեղիներում և նորա արգաւանդ հողերը մշակելով: Արամն եղաւ առաջին նահապետը որ այս ներքին խաղաղ ու միակերպ կեանքի ընթացքը խորտակեց և Հայաստանը օտար ազգերին ծանօթացրեց: Այս քաջ ու հայրենասէր իշխանը ոչ միայն իւր ազգը ազատեց դրացի թափառական ժողովուրդների հարստահարութիւններից, որոնք սկսում էին ոտք կոխել մեր երկրի վրայ, այլ և աշխարհակալութեան հետամուտ եղաւ, և անշուշտ իւր տէրութեան սահմանները աւելի կրնդարձակէր՝ եթէ իւր յաղթական ճանապարհի վրայ չպատահէր իրանից աւելի զօրաւոր աշխարհակալի — Նինոսին: Հայ նահապետը ընծաներով գրաւում է Ասորեստանի իշխանի սիրտը և իրաւունք է ստանում նորանից վարսակալ կապել զինին և նորա երկրորդը կոչուիլ: Այս է ահա ամենահին պատմական վկայութիւնը առաջին յարաբերութեան վրայ որ հայերը ունեցել են օտար պետութեան հետ: Երկրորդական անունը որ այստեղ տրվում է հայ իշխանին, կարծեմ բաւական լաւ է որոշում Հայաստանի բռնած դիրքը դրացի զօրաւոր պետութեան վերաբերութեամբ, դիրք՝ որ մեր հայրենիքը միշտ պահպտնել է հին աշխարհի քաղաքական յեղափոխութիւնների ժամանակ, և որի վրայ աւելորդ չի լինիլ փոքր ինչ կանդ առնել:

Ամենահին ժամանակներից սկսած՝ Հայաստանը ընդարձակ քաղաքական մարմնի մի մասն էր կազմում, որի մէջ տիրապետող ազդեցութիւն ունեցան ասորա-բաբելական և մարա-պարսկական պետութիւնները, և որի ինքականները, արքայից արքայ անունով,

հետզհետէ նստան Նինուհ, Բաբելոն, Եկրատան ու Դօշ: Կառավարութեան այս եղանակը հիմնովումէր մի տեսակ անկախ հպատակութեան վրայ, որի զօրութեամբ արքայից արքան նախագահութեան իրաւունք ունէր միւս երկրներում իշխող թագաւորների վրայ: Այս վերջինները, իրանց երկրի ներքին կառավարութեան մէջ կատարեալ ազատութիւն վայելելով, արտաքին քաղաքականութեան մէջ պարտաւոր էին կենտրոնական իշխանութեան շահերը աչքի առաջ ունենալ և այդ շահերի համաձայն ընթացք բռնել: Գահերիցութեան իրաւունքը Աքեմենեանց ձեռից անցաւ Սելեւեանց ձեռքը և այս վերջիններից ժառանգութիւն ընկաւ պարթևական հարստութեանը, որ իւր գլխաւոր աթոռը հաստատեց Պարսկաստանում և նոյն ցեղի Հայաստանում, Բակտրիանում և Մարաստանում հաստատուող բոլոր ճիւղերի վրայ պահպանեց մի տեսակ առաջնութիւն, որ մեր Արտաշէս Ա յափշտակեց պարսից թագաւորից, իսկ Տիգրան Բ ստիպուեցաւ յետ դարձնել: Երբ Սասանեանք բարձրացան Նիւրոսի և Արշակի գահի վրայ, այս յարաբերութիւնների ներդաշնակութիւնը խանգարուեցաւ, և Խոսրով Մեծը իւր յամառ պատերազմներով Արտաշէի գէմ՝ ցոյց տուեց որ հասկանում էր թէ պարսկական նոր հարստութիւնը ինչ վտանգ էր սպառնում Հայաստանի թագաւորութեանը. Սասանեանք չէին կարող թոյլ տալ որ հակառակորդ ցեղը դրացի երկրի վրայ իշխէր: Քրիստոնէութիւնը երկու պետութիւնների մէջ եղած թոյլ կապը ամենեւին խորտակեց, Հայաստանը բոլորովին բաժանուեցաւ Արեւելքից և մի ընդարձակ դաշն կապեց Արեւմուտքի հետ: Հռոմը, որ Պարթևների ժամանակ փորձել էր հայոց թագաւորութեան միջնորդութեամբ խորտակել Պարսկաստանի զօրութիւնը և այդպէսով Արեւելքի տէր դառնալ, իւր լէգէոնները տալիս է Տրդատին, որպէս զի սա իւր հօր գահը ձեռք բերէ: Այնուհետև Հայաստանը մի ցաւալի տեսարան է ներկայացնում երկու պետութիւնների մէջ եղած անընդհատ ոսոխութեան, որի մէջ Սասանեանք ցոյց տուին որ նախընթաց հարստութիւնից հաստատուն ու զօրաւոր բնաւորութեան տէր են, իսկ արեւելեան կայսրութիւնը ընդհակառակն կորցրել էր իւր պատերազմական ոգին և քաղաքագիտական ընդունակութիւնները: Վերջապէս Բիւզանդիան ու Տիգրոնը ձեռք ձեռքի են տալիս միմեանց մէջ բաժանելու այն աւարը՝ որ այնքան արիւնհեղութիւնների պատճառ էր եղել, և որի մէջ մեծ բաժինն ընկաւ

Մասանեանց. Ախուրեան գետը, Մասեաց շղթան, վանայ լիճը և Կորդուաց լեռները որոշումէին երկու տէրութիւնների սահմանները:

Իրերը այս դրութեան մէջ էին երբ մահմէտականութիւնը դուրս գալով Արաբիայից՝ զոգեց ասիական աշխարհը. Էրդ զարում Պարսկաստանը Հայաստանի հետ խալիֆայութեան նահանգ դարձաւ: Մինչ մէկ Կորդից Մահմէտի կրօնը ամենամեծ զիւրութեամբ հաստատուում էր մոգապաշտութեան աւերակների վրայ, որ երբեմն երազել էր Քրիստոսի խաչի վրայ յաղթանակ կանգնել, միւս կողմից քրիստոնէութիւնը, արհամարհելով Արաբիայի որդոց հալածանքները, պահպանուեցաւ մեր հայրենիքում: Հայաստանի իշխանական տները, օգուտ քաղելով քաղաքական յեղափոխութիւններից, կրօնական հերձուածներից և ներքին պատերազմներից որոնք Թրդ զարուց արդէն սկսել էին դրդուել Մարգարէի յաջորդների պետութիւնը, մի առանձին ձգտում ցոյց տուին երկրի անկախութիւնը ձեռք բերելու: Բազրատունեաց տունը իւր խոհեմութեամբ, իւր հեռատեսութեամբը խոստանում էր մի օր երկրի բոլոր իշխանութիւնը իւր մէջ կենտրոնացնել և Հայաստանի քաղաքական միութիւնը զուլս բերել: Սակայն Բիւզանդիան, փոխանակ օգուտ քաղելու այս զօրաւոր տարրից նոյն իսկ իւր շահերի պաշտպանութեան համար, ամէն տեսակ ստոր միջոցներ գործ դրեց հետզհետէ կործանելու այդ փոքրիկ իշխանութիւնները. Անիի բանալիները դաւաճանութեամբ խլելով, նա չէր կասկածում թէ օր պիտի գայ որ ստիպուած պիտի լինի իւր սեպհական բանալիները յանձնել խալամին, որի դէմ Հայաստանը սահմանուած էր մի զօրաւոր թումբ լինելու:

Մի բոպէ կարծես կայսրութիւնը զգաց այս վտանգը և կամեցաւ իւր սխալն ուղղել: Երբ հայերը արաբացոց և նոյն իսկ յունաց նեղութիւններից ու հալածանքներից պատսպարուելու համար ԺԱրդ զարում սկսան բազմութեամբ գաղթել Ալիլիկիա, որ հին ժամանակներում Հայաստանի Թագաւորութեան էր պատկանել, իսկ այժմ արեւելեան կայսրութեան նահանգ էր կազմում, և ուր արդէն վաղուց բնակում էին մեր հայրենակիցները, կայսրերը ոչ միայն արգելք չէին նորեկ գաղթականներին նոյն երկրումը հաստատուելու, այլ և զանազան արտօնութիւններով խրախուսեցին նոցա առաջնորդներին, որոնք կարող էին ծառայել կայսրութեան քաղաքականութեանը մահմէտականների արշաւանքների առաջ մի զօրաւոր պատուար բարձրացնելով: Այսպէսով հայ իշխանները, հա-

ւաքուելով Ռուբէնի շուրջը, մասամբ Բիւզանդիայի բարոյական ձեռնտուութեամբը, բայց աւելի իրանց անձնական քաջութեամբը, յաջողեցան շուտով ձեռք բերել այդ լեռնոտ երկրի բերդերը և հիմնել մի անկախ իշխանութիւն որ հետզհետէ ընդարձակուելով՝ առաջացրեց Ռուբինեանց թագաւորութիւնը: Այն ժամանակ ցեղական և կրօնական ստեղծութիւնը նորից արծարծուեցաւ յոյների սըրտում, և կայսրները իրանց կուրութեան մէջ սկսան մաքառիլ մի ափ կտրիչ հայերի դէմ, չհասկանալով ամենեւին որ դորանով իրանք իրանց շահերի հակառակ են գործում: Աւելացրու սորա վրայ և պապերի փառասիրական ձգտումները, որոնք երեւակայումէին թէ Հայաստանի թագը շնորհած էր Ալիքեան: Հայ Եկեղեցին Հռոմին զոհ բերելու պայմանով, թէև իրօք գերմանական կայսրը այդ թագը տուել էր Ռուբինեանց իբրև արդար փոխարէն այն ծառայութիւնների համար որ հայերը մատուցել էին խաչակիր իշխաններին զօրքով և պաշարով, — և այն ժամանակ հասկանալի կը լինին Հայաստանի չորրորդ և վերջին հարստութեան անկման պատճառները, որ իւր հետ գերեզման տարաւ հայկական անկախութեան վերջին յոյսերը:

Ահա այսպէսով մի թեթեւ հայեացք ձգեցինք մեր ամբողջ անցեալի վրայ, և եթէ չենք սխալվում՝ բաւական որոշ գաղափար տուինք ընթերցողին Հայաստանի զանազան ժամանակներում այլ և այլ պետութիւնների ու ազգերի հետ ունեցած յարաբերութիւնների վրայ: Սակայն ազգային պատմութիւնը կատարելապէս ըմբռնելու համար՝ պատմաբանի վրայ անհրաժեշտ պարտք կայ դրած ուշադրութիւն դարձնել մեր կեանքի և միայլ կողմի վրայ, որ առաջինի նման կարևոր է մեզ համար. նա պէտք է ներկայացնէ Հայաստանի պետութեան ներքին կազմութիւնը, որոշելով այդ պետութեան զանազան տարրերի մէջ եղած յարաբերութիւնները, որոնք մեծ ազդեցութիւն ունեցան Հայաստանի պատմական բաղդի վրայ: Նա պէտք է ցոյց տայ թէ ինչ յարաբերութիւններ ունէր քաղաքական իշխանութիւնը մէկ կողմից կրօնական իշխանութեան հետ, — քրմութեան հետ հեթանոսութեան դարերում, կաթողիկոսութեան հետ քրիստոնէական դարերում, և միւս կողմից՝ ժառանգական ազնուականութեան հետ, — նախարարական տների հետ հին հարստութիւնների ժամանակ, Ֆէօդալական բարօնների հետ Ռուբինեանց օրովը: Այստեղ մտնում է նոյնպէս ժողովրդի տնտեսական

դրութեան նկարագրութիւնը, նորա պարտաւորութիւնները թագաւորութեան և նախարարական տների վերաբերութեամբ և այդ պարտաւորութիւնն՝ ի վիճակէն վայելած իրաւունքները: Ներքին կեանքի պայմաններէ մէջ, իւրաքանչիւր նշանաւոր շրջանից յետոյ, պատմաբանի պարտքն է, որքան հնար է, լիով տեղեկութիւններ հաղորդել արուեստների, վաճառականութեան և մտաւար կեանքի վիճակի վրայ: Մենք բաւական ենք համարում այս կարեւոր խնդիրների վրայ լոկ մի թեթեւ ակնարկութիւն անել. աւելի մանրամասն քննութիւնը շատ հեռու կը տանէր մեզ:

*
* *

Եթէ կայ մի ժամանակ ազգային պատմութեան մէջ որ մեր բոլոր ուշադրութիւնը պիտի գրաւէ, այդ անտարակոյս անիշխանութեան ժամանակն է՝ քաղաքական կեանքի անկումից մինչև մեր օրերը: Բայց մեր պատմաբանները, ինչպէս երևում է, մեծ նշանակութիւն չեն տալիս այս 500 տարեւան պատմութեանը. նոքա ընդհանրապէս բաւականանում են մի քանի տնկապ ու կցկտուր տեղեկութիւններով, չորս հինգ դարու պատմութեան վրայ չորս հինգ երեսով անցնելով, ոմանք մինչև անգամ աւելորդ են համարում այդ ժամանակի վրայ մի խօսք ասել: Այսպէս, Ռուսաստանում հրատարակուած երեք ազգային պատմութիւններից երկուսը, Յ. Չերքեզեանցինը և Գ. Աբովեանցինը, բացարձակ լռութիւն են պահում այդ վերին աստիճանի հետաքրքրական ժամանակի վրայ: Եւ ի՞նչ միջոցով հայը պէտք է կարգայ միայն իւր պատմութեան փառաւոր էջերը, տեղեկանայ միայն իւր հեռաւոր անցեալին, և անձանօթ մնայ այն իրողութիւններին որոնք մի քանի սերունդ առաջ պատահել են և որոնք կարող են մեկնել նորան իւր արդի վիճակը: Եթէ փառաւոր ժամանակների յիշատակը նպաստում է ազգայնութեան թմրած զգացմունքները արթարծելու՝ որին այնքան պէտք ունինք, դժբաղդ օրերի պատմութիւնը, ցոյց տալով մեզ մեր հայրերի հաստատամտութիւնը դառն փորձութիւնների ժամերում, անշուշտ նոր ոգի կը տայ այժմեան սերնդին և կը խրախուսէ նորան աւելի վստահութեամբ նայելու ապագայի վրայ:

Այս բոլորը իհարկէ խելացի կերպով պիտի կատարուի, որ սպասուած արդիւնքը առաջացնէ: Պատմաբանը պիտի զգուշանայ որ

մի գուցէ երեւակայական պարծանքներով ոգևորուի և ուրիշներին էլ ոգևորէ, նորա համար աւելի մեծ արժէք պիտի ունենան ազգի իրական օգուտների վրայ մտածող համեստ անձինքը՝ քան այն շլացուցիչ անձնաւորութիւնները որոնց փառաւոր գործերի հետքն անգամ չէ մնացել ազգի մէջ. մի Մեսրոպի ազդօգուտ գործունէութիւնը նորա աչքին աւելի մեծ կշիռ պիտի ունենայ՝ քան բոլոր Արտաշէսների ու Տիգրանների յաղթական արշաւանքները. փորձով գիտենք, աւա՜ղ, այդ արտաքին շառաչիւնների վաղանցուկ փառքը: Թողէք նոյնպէս այն յուսահատական անվերջ երեմիականները, որոնք բացի ֆինասից՝ ոչինչ օգուտ չեն կարող բերել. բաւական է, Աստուծոյ սիրուն, որքան ողբացիք ազգի անմիաբանութեան և թշուառութեան վրայ: Յոյց տուէք ընդհակառակն թէ այդ առակ դարձած անմիաբանութիւնը ոչ եթէ հայ բնաւորութեան յատկանիշ է, այլ հետեւանք է պատմական և տեղագրական անյաջող պայմանների, թէ մեր թշուառութիւնը ընդհանրապէս նախնութաց պատճառների անհրաժեշտ արգասիքն է: Հիացէ՛ք այդ ազգի բարոյական զօրութիւնների վրայ, որ անտանելի տանջանքներ կրելուց յետոյ, միշտ անօգնական և հալածուած լինելով, ցրուած ու ջլատուած, կարողացաւ պահպանել իւր ազդային ինքնուրոյնութիւնը: Կասկածական աչքով մի՛ նայիք հայի ապագայի վրայ, այլ համեմատելով նորա երեկուան վիճակը՝ երբ դեռ անշարժ ընկած էր գետնին, այսօրուան դրութեան հետ՝ երբ գիտակցութեան կայծը սկսում է տաքացնել նորա թմրած հոգին, ցոյց տուէ՛ք որ պէտք է կատարեալ վստահութիւն ունենայ վաղուան աւուր վրայ: Այս անելով աւելի մօտ կը լինիք ճշմարտութեան և աւելի շուտ կը հասնիք ձեր նպատակին քան թէ անդադար խլացնէք մեր ականջները անցեալ փառքերի երեխայական պարծանքներով, կամ եթէ չարագուշակ բռնի պէս շարունակ ողբաք ներկայի աւերակների վրայ: Ձեզ եմ թողնում մտածել թէ այս ընթացքը ուր կարող է տանել մեզ. նա կը զարգացնէ մեր մէջ մէկ կողմից ունայն պարծենկոտութիւնը, իսկ միւս կողմից յուսահատութիւնը, երկու ծայրահեղութիւն՝ որ հաւասարապէս ֆնասակար են մեզ:

Հասկանալի է որ այս նկատողութիւնները ամբողջապէս վերաբերում են այնպիսի պատմական գրքերի՝ որոնք նշանակվում են մեր դպրոցների բարձրագոյն դասարանների և հասակաւոր անձանց ընթերցանութեան համար: Բայց այդ չէ նշանակում թէ մատաղ

Հասակում հայ մանուկները զուրկ պիտի մնան պատմութիւնից. եթէ անհնարին է մայրենի լեզուի նման՝ ստինքի կաթի հետ ջամբել նոցա ազգային պատմութեան տարրերը գոնեա այս անհակառակելի է որ նորա ուսումը զուգընթաց պիտի քնայ մայրենի լեզուի ուսումնատուութեան հետ: Մենք չենք կարող երևակայել մի ազգային դաստիարակութիւն՝ որ ի՛ր ծրագրի մէջ իբրև հիմն ու կենտրոն չէ ընդունում ազգային լեզուն և պատմութիւնը, որքան էլ այդ ծրագիրը համեստ և տարրական դպրոցների համար լինի: Մեր սկզբնական ընթերցանութեան դրքերը այնպէս պիտի կազմուին որ լեզուի հետ ազգային պատմութեան էական տարրերն էլ կարողանան մատակարարել. հայ մանուկը մատաղ հասակից պէտք է սովորի թոթովել Հայկի, Արամի, Տիգրանի, Տրդատի, Վարդանի, Սահակի, Մեսրոպի և ուրիշ նշանաւոր պատմական անձանց անունները, սիրել նոցա, անջինջ պահել նոցա յիշատակը իւր սրտում: Այս առիթով չենք կարող չյիշել այստեղ հետեւեալ տողերը, որ արժանայիշատակ Շահնազարեան Կարապետ վարդապետը գրել է տասնհինգ տարի առաջ, և որ այսօր էլ դժբաղդաբար իրանց զօրութիւնը ունին:

«Մեր օրերում բոլոր հայազգիների բերանից լսում ես այս կախարդիչ խօսքերը-- դաստիարակութիւն և կրթութիւն, բայց եթէ ասածս յանդգնութիւն չհամարուի՝ մինչև այժմ մեզանում ոչ ոք չէ իմացել դաստիարակութեան եղանակը: Ազգային դաստիարակութեան նպատակն է և պէտք է լինի անշուշտ մեր մատաղ սերնդից հարազատ որդիք պատրաստել ազգի յարատւութեան համար. բայց մեր դպրոցների այժմեան կազմակերպութիւնը ամենևին հակառակն է ցոյց տալիս: Ստոյգ է որ մեր այժմեան դպրոցներից դուրս են գալիս լեզուագէտներ և համաշխարհական քաղաքացիներ, բայց ոչ երբեք հայ հասարակութեան անդամներ: Ի՞նչ օգուտ է հային Բօլէնի Հռոմայեցոց հնախօսութեան հաստ հաստ հատորները բերան սերտել, եթէ չիմանայ թէ ո՞ւմ որդիքն են Հայկ, Արտաշէս, Տիգրան, Տրդատ, Աշոտ, Լևոն, սուրբ Սահակ, սուրբ Մեսրոպ և իւր ուրիշ պապերը. ինչ բաներ են արել նոքա և ինչ յիշատակներ խոփել: Այս պատճառով պէտք է որ մեր դպրոցներում մանուկները նախ իրանց եկեղեցու կրօնազիտութիւնն ու պատմութիւնը ուսանին, և յետոյ ուրիշ այլևայլ ուսմունքներ և օտար լեզուներ: Մեր նախահայրերի մի քանիսի ան-

մահ անունների հետ այնպիսի բարոյական զօրութիւն է կապուած, որ նոցա յիշատակը միայն իւրաքանչիւր հայի սիրտը կը թնդացնէ, հայրենասիրութեան սուրբ կրակով կը լցնէ նորան, ազգայնութեան թմրած զգացմունքները կը զարթեցնէ: Այո՛, եթէ մեր ազգի առաջնորդները աւելի վաղ հոգ տարած լինէին պատմական գիտութիւնների միջնորդութեամբ մեր մանուկների մտքում ու սրտում մեր պապերի առաքինութիւնների յիշատակը տպաւորել, համարձակում եմ ասել, թէ այսօրուան օրը մեր ընկերական դրութիւնը ամէն տեղ պանդխտութիւն: ու ստրկութիւն չէր լինիլ, դառն աշխատութեան և թանձր տգիտութեան հետ:

Այստեղ վերջէնք տալիս մեր խօսքին: Գուցէ ընթերցողը սպասում էր որ մանրամասն քննութեան ենթարկէինք հանգուցեալ Գ. Աբովեանցի գիրքը, որ աւիթ տուաւ մեզ այս սուղերը գրելու: Բայց այդ հակառակ կը լինէր մեր յօգուածի ընդհանուր բնաւորութեանը, որի նպատակն էր ցոյց տալ թէ ինչ դրութեան մէջ է գտնվում ներկայումս պատմական գիտութիւնը մեր մէջ, և ոչ այս կամ այն գրքի վրայ առանձնապէս խօսիլ: Եւ ի՞նչ կարող էինք ասել մի անկատար ու անաւարտ աշխատութեան վրայ, որ գուցէ հեղինակի կամքի հակառակ՝ նորա յանկարծահաս մահից յետոյ նպագրութեան է յանձնուել: Մենք իրաւունք ենք տալիս մեզ այսպիսի ենթադրութիւն անել հիմնուելով այն կցկտուր տեղեկութիւնների, երբեմն նաև անկապ խօսքերի վրայ, որոնցով լի է հեղինակի աշխատութիւնը, և եթէ այսպիսի մի գիրք, ութ տարի անցնելուց յետոյ, այսօր կրկին լոյս է տեսնում, այդ ոչ այլ ինչ է ցոյց տալիս՝ եթէ ոչ այն խեղճ դրութիւնը որի մէջ գտնվում է մեզանում ազգային պատմութիւնը: Այնու ամենայնիւ չէ կարելի ասել թէ չկան անձինք որ հասկանում լինեն պատմութեան մեծ նշանակութիւնը դաստիարակութեան մէջ. վկայ ենք բերում մեծապատիւ Պ. Յովսէփի Իզմիրեանցի հիմնած մրցանակը, որ երկու տարին մի անգամ բաշխվում է ազգային լեզուի կամ պատմութեան վրայ ամենաընտիր աշխատութիւն ներկայացնողին: Աչքի առաջ ունենալով այն հանգամանքը որ լեզուի վերաբերեալ գրքերը աւելի յաճախ են երևում և համեմատաբար աւելի ընտիր են, մենք խորհուրդ կը տայինք յարգելի պարոնին մի շրջանի մրցանակը նշանակել բացառապէս ամենալաւ ազգային պատմութեան համար: Դո՛ւ

բանով ազնիւ հիմնադիրը մեծ ծառայութիւն կը մատուցանէր հայ ուսումնականներին և զօրաւոր կերպով կը նպաստէր հայ ազգայնութեան գաղափարի յառաջադիմութիւնը:

ԳՐԻԶ

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գ ա բ բ ի է Լ Ա Ր ք ե պ ի ս կ ո պ ո ս Ա յ վ ա գ ե ա ն . ԴԱՍԱԳԻՐՔ ՔՐԻՍ-ՏՈՆԷԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԸՍՏ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ՀԱԽԱՏՈՅ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ Ս . ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ, Ի պէտս միջնակարգ ուսումնարանաց, վաղարշապատ, 1875.

Մի այսպիսի բազմաբորբոք և բազմատաղնապ ժամանակ, երբ ամենայն օրական խնդիրները լուելն և ամենքի հայեացքը դարձրած է պատերազմի բեմի վերայ, երբ ամենքը կամ ազգային կամ մարդասիրական հոգևով վառուած պատերազմի ելքին են ակնկալում, երբ վերջապէս իւրաքանչիւրը, մեծն ու փոքրը, անձնական շահերով կապուած է այս պատերազմի հետ, զգալով իւր վերայ պատերազմի բոլոր թշուառութիւնները, մի այսպիսի ժամանակ, ասումենք, գուցէ ամենից անյարմար է ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնել ուրիշ, աւելի գերազոյն, շահերի վերայ, ինչպիսիքն է մանկանց բարոյական-կրօնական կրթութիւնը: Բայց մի՞թէ ճշմարիտ մեր յուսահատութիւնը մինչև այն աստիճան պէտք է հասնի, որ բոլորովին ձեռնթափ պէտք է մնանք:

Վաղ ժամանակը մեր պապերը իրանց որդոց եկեղեցի յաճախել կը տային, պաս պահել կը տային, ուխտ գնալու կը յորդորէին և վերջապէս մի տիրացուի էլ կը յանձնէին «չայր մեր» սովորեցնելու, և այսպէս նոցա հոգին ու խղճմոսները հանգիստ էր մնում: Այժմ այս մեզ էլ չի բաւականացնում, մենք գիտենք ամենքս, որ կրօնի էութիւնը այս արտաքին նշանները չեն: Այսպիսի գիտակցութիւնը կարող էր մեզ սթափեցնել, որ ձգտենք ճշմարիտ կրօնը ճանաչելու, բայց ի՞նչ ենք նշմարում—հինը թողել ենք, նորը դեռ չենք գտել, մնացածը Աստուծոյ ողորմութեան կամ դիպուածքին ենք թողել: Ճշմարիտ անբախտութիւն է մի հասարակութեան համար, եթէ նա իւր արտի մէջ կրօնի նեցուկը կորցրել է և անտարբերութեան է

անձնաաուր եղել: Մի՞թէ մեր ժողովուրդը անտարբեր չէ ճշմարիտ կրօնական կրթութեան համար: Եւ մի՞թէ այդ բանը մեզ պէտք է զարմացնէ, երբ մեր մինչեւ անգամ բարձրաստիճան հոգեւոր հովիւները, շատ անգամ կրօնի կարեւորութիւնը քարոզելով՝ միակ և ամենազլխաւոր ապացոյց այն են բերում, թէ Հայոց ազգի միութեան սակաւաթիւ կապերից մէկն է կրօնը, ուստի այդ միութիւնը պահպանելու համար կրօնի մէջ հաստատ պիտի մնանք: միով բանիւ դոցա խօսքով կրօնը մի երկրորդական բան է, մի միջոց է աւելի բարձր նպատակի (միութեան) համար: Մենք կարծում ենք, որ հայերին կրօն հարկաւոր է ամենայն ժամանակ, քաղաքական թէ ամենաերջանիկ և թէ ամենաթշուառ աստիճանի վրայ կանգնած ժամանակ, և թէ կրօնը ինքն ըստ ինքեան իր վսեմութիւնն ունի և անվայել է իրան լոկ միջոցի դեր վարելու:

Ամենեւին դիտաւորութիւն չունենալով քննել, թէ ինչո՞ւ մեր հասարակութեան մէջ պակասել է կրօնական ներքին կայծը, մենք մտնում ենք ուղղակի ուսումնարանը և աշխատում ենք իմանալ պատճառը, թէ ինչո՞ւ այնտեղ չենք կարողանում այդ վտանգի առաջն առնել: Ի հարկէ մի հասարակութիւն, որ անտարբեր և սառն է ճշմարիտ կրօնական զբաղմունքով, մեծ վնաս է բերում ուսումնարանին ևս, որովհետեւ աշակերտը չէ միայն սովորում է ուսումնարանում, այլ և ապրում է հասարակութեան մէջ. բայց դարձեալ եթէ ուսումնարանը կրթողական է, որ և պէտք է լինի, ապա ուրեմն նորանից էլ իւր արդիւնքի համար ու հաշիւ պիտի պահանջուի, թէ որչափ լըջամիտ է եղել այդ թշուառ հանգամանքներում: Եթէ նա թեթեւմտութեամբ ընտրում է ուսուցիչ, դասազիրք, եթէ նորա դասատուութեան նիւթը, ընթացքը, եղանակը, չափը, սահմանը հակառակ է մանկավարժական կանոններին, եթէ նա մի ուսմունքի համար ամսական թուանշաններ է պահանջում, իսկ միւսի համար ոչ և աշակերտի աչքի առաջ մէկի յարգը բարձրացնում է, իսկ միւսինը գետին է զարնում, այն ժամանակ ի հարկէ նա գերեզմանատուն է և ոչ թէ կենդանութիւն տուող հաստատութիւն:

Այս բոլոր կէտերը ի հարկէ մենք չենք քննի մանրամասնաբար, այլ կրնարենք ամենագործնականը, այսինքն դասազիրքը, և միւս մասերի վրայ կը խօսենք այն չափով, որ չափով որ տքա մեր քննութեան ընթացքի ժամանակ կարեւոր կերէան:

Մենք ուսուցիչներ ստեղծել չենք կարող, նախագիծներ պատուիրել չենք կարող, հակառակ հոսանքի հանգամանքներ բերել չենք կարող, բայց այնու ամենայնիւ մեր ներգործութիւնը փոքր չէ, որ մենք ուսումնարաններին ազդում ենք մեր դասագրքերով: Արդ ի՞նչ տեսակ դասագրքեր են տարածուած մեր ուսումնարաններում կրօնի վերաբերութեամբ:

Նոքա շատ չեն և համառօտութեամբ այսպէս կարող ենք ամփոփել. կամ փոքրերին սկսում են մանր պատմութիւններ աւանդել Ս. Գրքից և շարունակում են զանազան հաւատապատմութիւններով, վարդապետարաններով և այլն, կամ լոկ միայն այս վերջիններով սկսում և միանգամայն վերջացնում են: Արեւելեան պատմութիւն որպէս սկզբունք ուղիղ լինելով, մենք առաջինների մասին էլ ոչինչ չենք ասի, շատ մանրակրկիտ չլինելու համար. այս յօդուածի նպատակն է միայն սկզբունքները ուղիղ դնելու: Բայց երկրորդ տեսակ դասագրքերը... ահա սոքա են, որ հիմնովին քանդում են մեր կրթութեան փափուկ գործը: Որպէս զի զուր չըլինի մեր վիճաբանութիւնը, մենք կրնաւորենք այս դասագրքերի ոչ թէ թոյլ ներկայացուցիչը, այլ ամենաընտիրը: Գա է յօդուածիս ճակատին դրած գիրքը գերատպտիւ Այվազեան Արքեպիսկոպոսի հեղինակութիւնը: Արդէն ուսուցմական հեղինակի անունը երաշխաւոր է, թէ իւր տեսակի մէջ այս դասագիրքը ընտրեալագոյնն է, թէ զգուշաւոր լեզուի գործածութիւնը և թէ նիւթի ընտրութիւնը ու դասաւորութիւնը արդարեւ վկայում են գրչի հմտութիւն, միայն ի հարկէ եթէ ընդունենք, թէ դասագրքի մանկավարժական հիմքն էլ նոյնչափ արժանաւորութիւն ունի: Շատ ավստոսում ենք, որ նոյն իսկ այս խնդրի մէջ մենք ուսուցմական արքեպիսկոպոսի կաթօղակի հետ չենք կարող համաձայնիլ:

Գիրքը բաժանուած է երեք մաս. առաջին մասն է—մասունք քրիստոնէական հաւատոյ, երկրորդ մասը—կանոնք քրիստոնէական հաւատոյ, երրորդ մասը—շնորհք խորհուրդք և աղօթք: Ամենից լաւ առաջին մասն է մշակուած և մենք կարող ենք պատճառն էլ ցոյց տալ, թէ ինչու դա ամենից կոկուած է դուրս եկել. որովհետեւ իբրեւ հիմք ընդունած է այն ճշմարիտ գաղափարը, թէ առաջ քան դաւանական մասը աշակերտին աւանդուի, պէտք է նորան այն աղբիւրի հետ ծանօթացնել,

որ տեղից որ այդ դաւանութիւնը ծագում է: Առաջին մասն էլ կամե-
նում է ծանօթացնել հաւատամքի կամ հանգանակ հաւատոյ-ի
հետ, բայց առաջ քան այս անելու, կանխապէս ծանօթացնում է
ամբողջ հին և նոր կտակարանի պատմութեան հետ, որտեղից և
ապացոյցներ է քաղում Հաւատամքի համար. ինչպէս ասացինք սա-
մի գեղեցիկ միտք է: Իսկ թէ ինչպէս այս միտքը իրագործուել է,
այս արդէն այլ խնդիր է, որի մասին ներքեւ խօսք կը լինի: Երկրորդ
և երրորդ մասերում աւելի այնպիսի գաղափարների մասին է
խօսքը, որոնք քրիստոնէական եկեղեցին հիմնուելուց յետոյ հետ-
զհետէ ծագել են, թէպէտև ինչ ասել կուզէ, որ շատ բան նոյն
իսկ առաջին մասի մէջ կարող էր զետեղուիլ և աւելի յարմարու-
թեամբ: Երկրորդ և երրորդ մասում ակնյայտնի երևում է հեղինակի
մի ձգտում, որչափ կարելի է անթերի բոլոր այն խնդիրները առաջ
բերել, ինչ որ զանազան հերձուածների պատճառով վիճաբանու-
թեանց առարկայ են եղել և ինչ որ չատ անգամ վերին աստի-
ճան արտաքին և ճշմարիտ կրօնական բարեպաշտութեան հետ իսկա-
պէս ոչինչ կապ չունեցող խնդիրներ են, և այդ պատճառով էլ
աւելի թոյլ են, ինչպէս ասացինք, քան առաջին մասը:

Բայց աւելի մերձենանք գրքի բուն էութեանը: Ինչպէս ասա-
ցինք առաջին մասի նիւթը աւելի սրբազան պատմութիւնն է, բայց
հեղինակը դորանով չի բաւականանում, այլ տեղ տեղ իմաստա-
սիրական խնդիրներ է յառաջ բերում և, ինչպէս մենք կարծում
ենք, գրքին փաստելով: Նոյն իսկ առաջին դասը խօսում է մարդոյ
վախճանի մասին: Աւելորդ չէ այդ հատուածը ամբողջութեամբ
առաջ բերել: «Հարցումն».—Մարդ ի՞նչ բանի կը բաղձայի վեր
քան զամենայն: Պատասխանի.—Երջանկութեան: Հ. Ճշմարտապէս
երջանիկն ո՞վ է: Պ. Ով որ գերագոյն բարին ունի և պիտի ունենայ
յաւիտեան: Հ. Գերագոյն բարին ի՞նչ է: Պ. Աստուած. մենք Աս-
տուծոյ համար եղած եմք, նա է մեր միմիայն վախճանն ու երջան-
կութիւնը: Հ. Այս աշխարհիս մէջ ճշմարտապէս երջանիկ լինելը
կարելի բա՞ն է: Պ. Ո՛չ. այս աշխարհի մէջ մարդ միայն յաւիտենական
երջանկութեան յուսովն կարող է երջանիկ լինել, և այն ևս ան-
կատար կերպիւ: Հ. Յաւիտենական երջանկութեան հասնելու հա-
մար ի՞նչ պէտք է անել: Պ. Պէտք է զԱստուած ճանչնալ, սիրել ու
պաշտել:»

Այս է առաջին դասը, այսպէս են և բոլոր միւսները: Մեզ

շատ հեռու պիտի տանէր, եթէ մենք ուզենայինք ապացուցանել, թէ երջանկ ու թիւնը, որ գրքի իմաստասիրական հիմքն է կազմում, մի եւդամոնիքական գաղափար է, որ իմաստասիրութեան մէջ վաղուց արդէն զատապարտուած է, որովհետեւ այդպիսով մարդս իւր գործքերի համար վարձք, շահ, հատուցումն է պահանջում. աւելի հեռու կտանէր, եթէ մի առ մի թուել ուզենայինք, թէ իմաստասիրութեան մէջ արդէն վաղուց յայտնի են աւելի վսեմ գաղափարներ մարդուս վախճանի մասին, որոնք նոյնպէս քրիստոնէական վարդապետութեան համաձայն են, օրինակ պարտուց վարդապետութիւնը, բայց այս ևս բարձրագոյն գաղափար է, որովհետեւ մարդս ստիպուած է գործում, ուստի և աւելի գերազոյն վարդապետութիւն հանուեցաւ քրիստոսի խօսքերից, այն է առաքինութեան վարդապետութիւնը, ուր մարդս իւր վսեմութիւնը կորովէ ցոյց տալ միայն իւր սրտի մաքրութեամբ: Մեզ համար աւելի նշանաւոր է այն խնդիրը, թէ ո՞ւմ է առաջարկվում մարդուս վախճանի հարցմունքը գրքի նախադրան մէջ. մի՞թէ մանուկների որոճալու խնդիր է այդ, մինչդեռ յունաց առաջին իմաստասէրներից սկսած մինչև Կանտոն ու Կոնտը և սոցա յաջորդները այդ հարցմունքը ամենամեծ վէճերի նիւթ է եղել և հազիւ թէ իւր վախճանական կէտին հասել է: Բայց գուցէ մեզ ասեն, թէ հարցմունքի հետ պատրաստ պատասխանն էլ տուած է, ուրեմն աշակերտը հեշտութեամբ և առանց երկար մտածելու բերան առնել և սերտեւորակարող է և շուտով կը սովորի այն ճշմարտութիւնները, որոնց մասին իմաստասէրները ի գուր իւրեանց գլխները այնքան նեղացնում են...: Չգիտեմ արդեօք այժմ ընթերցողը հասկանում է, թէ այս գրքի ամենամեծ զննների մէկը հարցուպատասխանն ենք համարում իւր բոլոր հետեանքներով, որ էլ չի ուզում աշակերտի գլուխը ցաւացնել:

Կար ժամանակ, երբ որ աշխատասէր հեղինակի հետ ի միասին և նորա ընկերակիցները, օրինակ Ամբր. Գալֆայեանը, Փարիզում և Թէոդոսիայում ուսման ամեն ճիւղից զասագրքեր էին կազմում, մինչև անգամ մեր քննած գրքի առաջին տպագրութիւնն էլ այն ժամանակին է վերաբերում. բայց այդ բոլոր դասագրքերի հիմնական պահասութիւնն այն է, որ ստերեօտիպական հարց ու պատասխանով են գրուած: Անշուշտ այդ աշխատողները հարցու-

պատասխանը մի փրկարար և գուցէ նոր մեթոդ են համարում: Այն ինչ դա ոչ փրկարար և ոչ էլ նոր է: Մանկավարժութեան մէջ վաղուց յայտնի է կատեխետիքական կամ երոտիմատիքական կամ դիալոգիքական և կամ սոկրատիքական դաստոնութեան ձևը, որ թէպէտ այդքան զանազան անուն ունի, բայց մի և նոյն է, այսինքն հարցուպատասխանական ձև է, հակառակ սոկրատիքական ձևին, ուր ուսուցիչը միայն խօսում է, իսկ աշակերտը անընդհատ լսում: Մենք ձև անուանեցինք և ոչ մեթոդ, որովհետև նոր մեթոդներ էլ չկան, այլ հին տրամաբաններին արդէն յայտնի երկուսն են, այն է անալիտիքական և սինտետիքական (վերլուծական և շարադրական) մեթոդները իւրեանց ստորաբաժան ճիւղաւորութիւններով, որոնց մասին խօսքը տեղը չէ: Բայց գուցէ ընթերցողը զարմանայ, թէ մի ձև, որ Սոկրատէսի անունով անմահացած է, ինչո՞ւ համար այնքան դատապարտելի ենք համարում: Եթէ մի ազնիւ գէնք միայն հմուտ գործածողի ձեռին իւր յաջողութիւնը ցոյց աւել կարող է, նոյնն է և այստեղ: Սոկրատէսը կենդանի խօսակցութեան մէջ գործէր ածում իւր անմահացած ձևը, իսկ այժմ գրքերի մէջ է երևում նոյնը և այս շատ զանազան գործածութիւն է: Եթէ աշակերտին մի հարցմունք ենք տալիս, մեր նպատակն այն է, որ իմանանք թէ ինչ մտքեր ունի նա, և եթէ նա պակասաւոր պատասխան է տալիս, իսկոյն մի նոր հարցմունք ենք առաջարկում նորա ուշադրութիւնը պակասի վրայ դարձնելով, իսկ եթէ սխալ պատասխան է տալիս, մենք այնպիսի հարցմունք ենք աւելցնում, որի պատասխանով նա պէտք է ապացուցանէ իւր առաջին պատասխանի անհնարին և անկարելի լինելը: Եւ որովհետև մենք չգիտենք, թէ աշակերտի պատասխանները ինչ կերպով կը ձևանան, ուստի և կանխապէս չենք կարող գուշակել, թէ մեր երկրորդ, երրորդ և միւս հարցմունքները որո՞նք կլինեն, աշակերտն է կառավարում ուսուցչի յաջորդ հարցմունքներին: Սոկրատէսը այսպէս է զարգացրել իւր աշակերտներին, այսինքն իւր աշակերտների պատասխանի ներգործութեան տակ հարցմունքներ է հնարել և առաջարկել, ուր աշակերտի պատասխաններն էլ միշտ սեպհական մտքի ծնունդ են եղել: Իսկ գրքերի մէջ ի՞նչ կնք տեսնում: Նախ ուսուցչի հարցմունքները կանխապէս շարուած են և երկրորդ պատասխանները ոչ թէ աշակերտի մտաց արդիւնք են, այլ

պատրաստի խմորուած է. այս էլ զեղեցիկ միջոց է աշակերտի կանոնաւոր վարդաշումը արմատով չորացնելու: Կը այսպէս մենք տեսնում ենք, թէ Սոկրատէսի ձեռք իւր հմուտ գործածութեամբ է գեղեցիկ և ոչ թէ ամենայն ուրեք, օրինակ գրքում:

Եթէ մենք գրքի արտաքին, այսինքն հարցուպատասխանական ձեռք այսքան փնտսակար ենք համարում, դարձեալ կարծում ենք, որ եթէ բովանդակութիւնը յարմար և ընտիր լինէր, նա կարող էր օգտով գործ ածուիլ, որովհետեւ կարիքը ուսուցչին կըստիպէր, որ նոր խօսակցական հարցուպատասխանով նոյնը աւանդէ իւր աշակերտներին: Բայց բովանդակութեան կողմից ևս այս դասագիրքը մեծ պակասութիւններից զերծ չէ:

Մենք ուղղակի ցոյց կը տանք, թէ կրօնի դասագրքից բովանդակութեան վերաբերութեամբ ինչ պէտք է պահանջենք:

Ա, Մեր կրօնի միակ աղբիւրը Ս. Գիրքն է, ուր պատմուած է Հրէից ազգի վիճակը: Արդ ոչ մէկ ազգի պատմութիւնը այնպէս բացայայտ և ակնյայտնի չէ ցուցանում, թէ Աստուած է կառավարում ազգերի վիճակը. Հրէից ազգը միշտ այն գիտակցութիւնն ունի, թէ ինքը վաղ թէ ուշ Աստուծոյ տնօրէնութեամբ պէտք է կատարելագործուի և թէ իւր կրած փորձանքներն ու նեղութիւնները այն վախճանի համար են, որ սովորի Աստուծոյ շաւղով գնալն և այդպէս յուսացած փրկութիւնը ստանայ: Նահապետների կեանքը, Մովսիսի երկու ծառայութիւնքը, այսինքն օրէնքն ու աւետեաց երկիր տանելն, դատաւորների և թագաւորների հաստատուիլը, մարգարէների երեւոյթը և վերջապէս Փրկչի աշխարհք գալը — մի շարք այնպիսի իրողութիւններ են Հրէից ազգի պատմութեան մէջ, որոնք քայլ առ քայլ հաստատում են նոյն գաղափարի ճշմարտութիւնը: Աշակերտն էլ այս մեծ գաղափարը շոշափելի կերպով պէտք է ըմբռնէ, ասում ենք ըմբռնէ և ոչ թէ լոկ լսէ և թութակի պէս բերան ասէ: Դասագիրքը ոչնչով այդ գաղափարը ըմբռնել չէ տալիս: Զոր օր, լսենք թէ, ինչ է պատմում Աբրահամի մասին, որ Հրէից ազգի նախահայրն է. «Թէև Աստուած թոյլ տուաւ որ մարդկան ազգի մեծ մասն կռապաշտութեան մէջ մնայ, բայց ոչ իսպառ անուես առաւ զմարդիկ. զատ ժողովուրդ մի ընտրեց, որպէս զնորա օրինակովը կռապաշտներն ևս իրենց չար ճանապարհէն դառնան... Եբրայեցիք այսպէս ձեւացան. Սեմայ ցեղէն Աբրահամ նահապետն զիսահակ ծնաւ, իսահակ զԻսակովը և այլն ըստ կարգին մինչև տասն

ուերկու ցեղից նահապետները.... Աստուած այս կերպիւ զԱբրահամ համ հայր ազգին չրէից արտւ հայրենիքէն հանեց, հետը ուխտ զրաւ և հրամայեց որ նա և նորա սերունդն թշվառուին: Եթէ աւելահենք, որ Աստուած Աբրահամին խոստացաւ, որ Մեսիայն նորա ցեղէն ծնանի, կը վերջանայ այն բողոքը, ինչ որ դասագիրքը աշակերտին աւանդում է Աբրահամի մասին: Ով որ աշակերտներ է ունեցել, նա պէտք է մեզ հետ համաձայնի, թէ այս սուղ տեղեկութիւններով ոչ ոք գաղափար չի ստանալ Աբրահամի մասին, իսկ եթէ խիստ քննենք, մենք կտեսնենք, որ եթէ աշակերտը մի բան կը սովորէ զորանից, այն ևս սխալ գաղափար է: Վերևի խօսքերից այնպէս է երևում, իբր թէ Աստուած առանց պատճառի երբայեցւոց ժողովուրդը ընտրեց և ձևացուց: Այն ինչ Ս. Գիրքը պարզ և գեղեցիկ կերպով պատմում է, թէ առանց պատճառի չընտրեց զատ ժողովուրդ մի, այլ երբ որ ամբողջ մարդկային ազգը կռապաշտութեան մէջ էր մնացել, գտնուեցաւ մէկ մարդ, որ իւր հոգւոյ տեսութեամբ ճանաչեց ճշմարիտ Աստուած, հաւատաց նորան և սկսեց նորա շաւղով գնալ.... ահա Աստուած սորան ընտրեց, որովհետև սա իւր գործքով արժանի դատուեցաւ: Այս արդէն մի ուրիշ գաղափար է, և միայն այսպիսի օրինակներից աշակերտը կրօն կարող է սովորել, և նորա մէջ ձգտում զարթնել, թէ արդեօք ինքն էլ կարող չէ արժանի գործքեր ցոյց տալ: Այսպէս են և Մովսիսի մասին հաղորդուած տեղեկութիւնքը: Դասագիրքն ասում է, թէ Աստուած Խաթալէլացւոց Օրէնք տուաւ Մովսիսի ձեռքով իւր բարեհաճութիւնը յայտնելու համար, Աւետեաց երկիրն խոստացաւ և պարգևեց նոցա, որ և ժառանգել տուաւ նոցա Յեսու քաջ զօրավարը: Այս ինչ գաղափար է Մովսիսի մասին, այն ինչ չէ մոռացուած Յեսուին քաջ մականունն տալը: Միթէ աշակերտները գաղափար չը պէտք է ստանան, թէ ինչ է մի ժողովուրդի վիճակը, քանի նա օրէնք չունի, և ինչ բարոյական յեղափոխութիւն է մտնում նորա կեանքի մէջ, երբ օրէնք է ստանում: Միթէ աշակերտը գաղափար չպէտք է ստանայ, թէ ինչ մեծ ծառայութիւն է արել Մովսէսը իւր ժողովուրդը աւետեաց աշխարհը հասցնելով և թէ այս ծառայութեան արեգական պայծառութեան մէջ հազիւ նշմարվում է քաջ Յեսուի գործը: Բաւական է յիշել մեր այժմեան պատերազմի մէջ կրած զօրախմբերի դժուարութիւնքը արշաւելու ժամանակ, այժմ երբ աւելի քաղաքական հեռատեսու

Թեան հնարներ կան, ամենայն տեսակ ճանապարհներ, շատ տեղեր կաթուղիներ, մայրաքաղաքներ և վաճառաքաղաքներ մեծ պաշարեղէններով և ուրիշ յարմար միջոցներ կան: Խակ Մովսէսը զուրկ ամենայն միջոցներից, մի աւելի քան 600,000 խստապարանոց, թերահաւատ, յուսահատ, յուզամիտ ժողովուրդ անապատների միջով 40 տարի շրջեցնում է և յաջողութեամբ տանում հասցնում է տեղը, միայն ինքը չի արժանանում տեսնել աւետեաց Երկիրը և մեռնում է.... այս ինչպիսի գործ է: Այն ինչ սուրբ գրքի մէջ այս ևս շատ պարզ և գեղեցիկ պատմուած է: Բայց բաւական է, այսպէս թերի են ըստ կարգի և միւս տեղեկութիւնները: Ափսոս որ տեղի սղութեան պատճափով այլ ևս չենք կարող մի ըստ միոջ է այդ թերութիւնները ցոյց տալու, օրինակ, թէ աշակերտները ամենեւին գաղափար չեն ստանում մարգարէների բուն և յատուկ նշանակութեան մասին. ամենայն ազգ ունեցել է ազգի բարեկամներ, բայց միայն հրէից ազգը զօրեղ բանիւ և զործով մարգարէներ ունեցաւ, որ իւրեանց հոգեկան մտրակով ժողովրդեան զգաստ էին պահպանում վերջին անկումից:

Բ, Մարդուս զարգացման հստիճանի նշաններից մէկն է և այն, թէ ո՞րքան մաքուր կարողանում է նա Աստուծոյ կատարելութեանց մասին գաղափար կազմել: Եւ ուրեմն եթէ մենք ամենքն դաւանում ենք, թէ Աստուծոյ խորհուրդները և դիտաւորութիւնները անքննելի են, այս լոկ զուարճախօսութիւն չպէտք է լինի, այլ մտքի ամենայն զգաստութեամբ պէտք է դաւանենք և հաւատանք: Բայց եթէ աշակերտը հետեւեալ հարցմունքներին ամենայն թեթեամտութեամբ պատասխաններ է տալիս, նա ապացուցանում է թէ Աստուծոյ խորհուրդն անգամ նորա համար ծածուկ չէ: «Մարդն ինչո՞ւ ստեղծուած է. այժմ հրեշտակներ ո՞ւր են. Ադամայ և Եւայի յանցանքն ու պատիժները սոցա սերնդոցն ևս անցան. ընդ Աստուած և ընդ մարդիկ միջնորդը ո՞րպիսի անձ պիտի լինէր. Հրէայք միշտ Աստուծոյ երեսէն ընկած պիտի մնան. ինչո՞ւ համար թոյլ տուաւ Աստուած, որ Հրէայք Մեսիայի գալէն առաջ այնպէս աւրուին. ինչո՞ւ կամեցաւ Յիսուս աղքատութեամբ և աշխատութեամբ ապրել. ինչո՞ւ թոյլ տուաւ Քրիստոս որ սատանան զինքը փորձէ. Աստուած ինչո՞ւ չէ կամեցել որ մեր մահուան ժամանակը զիտնամք» և այլն: Այս հարցմունքներից շատերը իրանց պատասխաններով ի հարկէ լոկ զըթափնութիւններ են, և անհասկանալի, թէ

ինչպէս են նոքա գոյացել, իսկ շատերը տրամաբանութեան մէջ յայտնի այն սխալմունքից են առաջ եկել, որ կոչվում է post hoc, ergo propter hoc (յետ այսր, ուրեմն վասն այսր), այսինքն եթէ մի բան միւսից յետոյ է կատարվում, այս վերջինը առաջինի պատճառ կամ առաջինը վերջինի արդիւնք է համարվում, այն ինչ նոցա մէջ ոչինչ պատճառաւորութիւն ապացուցանել չի կարելի. իսկ մեր հարցմունքները համար պիտի աւելացնենք և այն, որ Աստուած իւր անքննելի խորհրդով և ամենակարողութեամբ ուրիշ կերպ ևս կարող էր յաջորդեցնել մէկը միւսի յետևից, ուստի ի զուր են և յանդուգն մեր ինչո՞ւ հարցմունքները: Եւ եթէ մենք ուղղակի Ս. Գիրքը կարդանք, մենք նորա պատմողներից կը սովորենք, թէ որչափ մեծ է Աստուած, որչափ անկարող է մարդ, և ուրեմն որչափ անվայել է սորան ¹⁷ Աստուծոյ ծածուկ խորհուրդները քննել ցանկանալ:

Գ. Երբէք կրօնի դասատուութիւնը չի ունենալ իւր լիակատար ներգործութիւնը, մինչև որ միւս ուսմունքներն ևս նորան աջակից և օժանդակիչ ¹⁸ չլինեն, բայց և ինքը կրօնի դասատուութիւնը առիթ չը պէտքէ տայ իւր և միւս ուսմունքների մէջ սար ու ձոր բանալու և իրար ¹⁹ հակառակելու: Կրօնը սրտի հետ ունի գործ և ոչ թէ գիտութիւն պէտքէ աւանդ է. միւս ուսմունքների պաշտօնէ գիտութիւն տալը: Իսկ դասագիրքը առաջին մասի մէջ, այսինքն որ հաւատի մասունքն է ուսուցանում, այսպիսի հարցմունքէ առաջարկում. Աստուած որչափ ժամանակի մէջ ստեղծեց աշխարհս, — ի հարկէ պատասխանն էլ այս է. վեց օրուան մէջ: Այն ինչ կայ մի գիտութիւն գէօլոգիա անունով, որ շատ հաւանական կերպով ապացուցանում է, թէ աշխարհս ստեղծելու համար հարկաւոր եղաւ առ նուազը 200,000 տարի: Այսպէս հաւատքը հակառակում է գիտութեան. այժմ որը դոցանից հերքենք մենք, երբ երկուսն էլ հաւատարմապէս թանկ են մեր խղճմանքի համար: Մեր նախնիքն էլ հաւատամքի մէջ միայն այսքան ընդունեցին. «Հաւատամք ի մի Աստուած... Եւ արարելն երկնի և երկրի» բայց չասացին, թէ որչափ ժամանակի մէջ. ինչո՞ւ համար մենք ևս այդքանով չբաւականանանք, որին ոչ գէօլոգիան ոչ էլ ուրուշ գիտութիւնը հակառակել չի կարող: Մի անգամ ընդ միշտ պէտքէ ընդունենք, թէ Աստուծոյ մասին յայտնած ճշմարտութիւնքը Ս. գրքի մէջ

Հրէից ազգն է մեզ աւանդել քանի հազար տարի մեզանից առաջ. հրէից ազգը ունեցել է և իւր ծանօթութիւնները տիեզերքի մասին, ինչ որ դիտութեան նիւթ է և ինչ որ հետզհետէ աւելի ճոխանում և փափօսվում է Աստուծոյ մեզ տուած շնորհքով: Ահա այդ ծանօթութիւններն ևս մեզ աւանդած են Ս. Գրքի մէջ նոյն ճշմարտութեանց հետ միասին: Եւ մենք միշտ պէտք է կարողանանք այդ երկու մասը իրարից զանազանելու: Ուրեմն աշակերտներին չկարդա՞նք Ս. Գրքից ստեղծագործութիւնը: Ընդհակառակն դասադրքի մէջ ստեղծագործութեան ժամանակի մասին խօսք չը պէտք է լինի, բայց Ս. Գրքի մէջ պէտք է ստեղծագործութիւնը կարդանք և ահա ինչու: Այստեղ էլ Սոկրատէսի զէնքի գործածութիւնն է դուրս գալիս. Ս. Գրքի մէջ ստեղծագործութիւնը կարդալիս, մեզ այն չի հիացնում, թէ վեց օրում ստեղծուեցաւ աշխարհս, որովհետեւ զիտենք որ Ամենակարողը և աւելի շուտ և աւելի ուշ կարող էր ստեղծել, այլ կարծես մենք տեսնում ենք հրաշալի արարչագործութեան ժամանակ նոյն իսկ Աստուծոյ ներկայութիւնը իւր բոլոր փառքով, մեր առաջ նորա զօրութիւնն է երեւում, մեր առաջ ստեղծվում է ամենայն ինչ և մենք զգում ենք այս խօսքերի ներգործութիւնը. ա ս ա ց և ե՞ղ են: Այսպէս էլ դասադրքի միւս մասերը, թէ «ասկէ վեց եօթը հազար տարի առաջ աշխարհս չէ եղած, թէ Մեսիայն եկած է մարգարէից զուշակած ժամանակին, թէ Քրիստոս յունվարի 6ին ծնաւ, թէ պատրիարքների նախապատուութեան կարգը ո՞րն է» (այս մասին վերջը), և այլն աւելի լաւ է որ հ ա ա տ ի մասունքի մէջ չդրուին, որովհետեւ սոքա կարօտ են պատմական և ուրիշ ուսումնական քննութեանց, որ հաւատքին չէ վայելում:

Դ, Ամենայն ազգի մէջ ծագում են զանազան կարևոր գաղափարներ, որոնք հետզհետէ իւրեանց բուն և յատուկ նշանակութիւնը ժողովրդեան գիտակցութեան մէջ կորցնելով, դառնում են սոսկ նախապաշարմունք և անոտիապաշտութիւն, եթէ ժողովուրդը չի աշխատում այն գաղափարների հետ նոցա բարոյական մասն էլ յիշել: Հրէից ազգն էլ ունէր այդպիսի գաղափարներ, օրինակ, սատանայ, դև, որ մինչև մեզ էլ հասել են: Դասագիրքն էլ սատանաների և դևերի մասին այնպէս հարկաւոր կերպիւ է խօսում, ինչպէս և Աստուծոյ կատարելութեանց մասին, բայց պէտք է ափսոսալ, որ այդ տեղեկութիւնները, մանաւանդ այդպէս սոսկ նիւթա-

կան կերպով աւանդած նախապաշարմունքներ աւելացնելու շնորհք ունին միայն:— Որովհետեւ միանգամ խօսք եղաւ գաղափարների հոգեկան և նիւթական կրկին գործածութեան մասին, ուրեմն այս կարգին պէտք է վերաբերենք և այն բոլորը, ինչ որ դասատուութեան անշնորհութեամբ միայն տարտաքին նշանակութիւն է ստանում աշակերտի փափուկ մտքի մէջ: Յայտնի է, որ հրէից ազգը շատ էր սիրում արտաքին նշաններ կամ հրաշքներ, Աստուած էլ Նոցա առատութեամբ տուեց: Միթէ սորանից հետևում է, թէ մեր աշակերտներին էլ մի առ մի ամենայն մանրամասնութեամբ բոլոր հրաշքները պէտք է բերան առնիլ տանք: Ս. Գիրքը երբ որ սատանայի մասին է խօսում, մի և նոյն ժամանակ ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս մարդուս սրտի մէջ մի ներքին պատերազմ, տագնապ է խաղում. եթէ հրաշք է պատմում, մի և նոյն ժամանակ ապացուցանում է, թէ մի հրաշալի Աստուածային գործ է յառաջանում, ուստի և մանուկներին կարգալու բաներ են. բայց դասագրքի մէջ սոսկ հրաշքները շարուած են, կարծես Աստուծոյ ամենակարողութեան մասին այլ ապացոյց անկարելի էր բերել: Հրաշքի մասին Յովհաննէս աւետարանից պէտք է խրատ առնել. միթէ նորան յայտնի չէին բոլոր այն հրաշքները, որ միւս աւետարանիչները պատմում են, այլ նա ընտրում է նոցանից շատ սակաւթիւ կան իրարմը ցոյց տալ. նա գիտէ, որ Աստուած իւր ամենակարողութեամբ աւելի մեծ հրաշքներ կարող է կատարել և ուրեմն հարկ չըկայ ապացուցանել այն, ինչ որ անհրեքի է: Բայց շարունակենք.... Պաս պահելու, խաչալնքելու կարևորութիւնը գերդաստանական և ուսումնարանական կեանքը պէտք է ուսուցանէ աշակերտին և ոչ թէ մի դասագիրք:— Ինչպէս վերը ասացինք դասագրքի մէջ ոչ միայն սրբազան պատմութեան վերաբերեալ տեղեկութիւններ են աւանդած, այլ և եկեղեցական պատմութեան վերաբերեալ. այստեղ էլ կան այնպիսի բաներ, որ զանազան ազգերի մէջ զանազան կերպով են կազմուած և այս պատճառով մենք իրաւունք չունենք մէկին քրիստոնեայ, միւսին հերձուածող կոչել, մէկ խօսքով նոքա որպէս հաւատարիք աւանդելու բաներ չեն: Թող նումենք միւս բոլորը, այլ ընտրում ենք միայն պատրիարքների նախապատուութեան խնդիրը:— Դասագիրքն ասում է, թէ պատրիարքները իշխանութեան և աստիճանի կողմանէ հաւասար են իրարու....

միայն արտաքին պատճառներով, այսինքն՝ արտաշխարհի հանգամանաց մին քան զմիւսն նախապատիւ կարող է համարուիլ: Նախապատուութեան կողմանէ առաջին համարուած է Հռովմայ Պապը, միայն իբրեւ կայսերանիստ մայրաքաղաքի հայրապետ և գլուխ արեւմտեան եկեղեցւոյ: Երբ որ Կոստանդնուպօլիս երկրորդ Հռովմ անուանեցաւ, նորա յոյն պատրիարքն երկրորդ համարուեցաւ, որով եղաւ Աղէքսանդրիոյ հայրապետը երրորդ, Անտիոքայ հայրապետը չորրորդ և Երուսաղէմայ յոյն պատրիարքը հինգերորդ... նախապատուութեան կողմանէ մեր կաթողիկոսն պատրիարքաց մէջ վեցերորդն է:— Հարցնում ենք, ո՞րք պէտք է լսեն այս: Համոզուած ենք, որ ամենայն հայ մանուկի սրտում զրոշմովում է մի սխալ գաղափար: Նա իւր անզարգացած դրութեան մէջ կը մոռանայ իշխանութեան և նախապատուութեան դանդաղանութիւնը և կը կարծէ, թէ Պապը մեր կաթողիկոսից բարձր է: Եւ վերջապէս ո՞ր հայրապետական ժողովով կարգուած է Կաթողիկոսի վեցերորդ աստիճանը. մեզ յայտնի չէ և ոչ ոք ինչպէս չէ այս: Իսկ եթէ մի այդպիսի վճիռ լինէր անգամ, ի՞նչ հարկ կայ փոքր մանուկներին յայտնելու, կամ թէ ի՞նչ գործնական նշանակութիւն կարող է ունենալ այդ աստիճանաւորութիւնը: Մենք կարծում ենք միայն մէկ բան. եթէ մի կաթողիքական իշխան, օրինակ աւստրիացւոց կայսրը, բոլոր պատրիարքներին ճաշի հրաւիրէր իւր մօտ, գուցէ այդ կարգով նստացնէր նոցա սեղանին...: Մեր եկեղեցին ուրիշ շաւղով է զարգացել, նոցա եկեղեցիները ուրիշ շաւղով և մեր կաթողիկոսները ոչ իւրեանց են համարել նոցանից: Բարձր և ոչ նոցա համարել իւրեանցից բարձր և միշտ այս նշանաբան են ունեցել. «Ինչ հովուեցէք ձեր հոտը մենք կը հովուենք մերը խաղաղութեամբ»: Ուրեմն լաւ չէ մեր մանուկների սիրտը զուր խոցել...

Բայց վերջին խնդիրը կարծես փոքր ինչ շեղեց մեզ մեր ճանապարհից: Մեր նպատակն էր ցոյց տալ, թէ այս դասագրքի ինչպէս ձեւը, նոյնպէս և բովանդակութիւնը չեն կարող բաւականացնել մեր ուսումնարանների պահանջին: Երբ մենք մտածում ենք այդպիսի դասաղբերի արդիւնքի մասին, ակամայ յիշում ենք Ալթիրիայի գիմնազիօնների դրութիւնը, ինչպէս որ նոքա նկարագրուած են զաւէշտներում: Այդ գիմնազիօններում ուսում էին առնում քրիստոնեայ ֆրանս-

սիացի զինուորների որդիքն ու մահմեդական ջուլանների որդիքն միասին. այնտեղի մանկավարժները շատ չըհաւանդեցին, որ մօլլան ու քահանան միասին գալիս էին և իւրաքանչիւրը իւր հօտն էր հով-
 ւում: Մանկավարժները չէին համարձակվում ջուլաններին զայ-
 րացնել և ուղղակի պահանջել նոցանից որ մահմեդականու-
 թիւնը թողնեն և քրիստոնէութիւն սովորեն, որովհետեւ սոքա շատ
 հաստատ էին իւրեանց հաւատին, և իւրեանց ունեւոր միշտ հա-
 ւատարիմ էին մնում, երբ իրանց իսլամով և զուրանովն էին
 երգվում. այլ սկսեցին կողմնակի հնարներ հնարել և մանկա-
 վարժական ճշտութեամբ գործ դնել: Նախ և առաջ գիտէին, որ
 իւրեանց աշակերտները թուանշանները ստշտում են, ինչպէս կռա-
 պաշուր իւր կուռքը, ուստի և կարգաւորեցին, որովհետեւ իրանցից
 ոչ ոք ոչ արաբական լեզու և ոչ էլ իսլամ չեն հասկանում և
 քննութեանց ժամանակ մօլլանների դրած թուանշանների ստուգու-
 թեան մասին վերահասու չեն կարող լինել, այնուհետեւ իսլամի և
 արաբական լեզուի թուանշաններ այլ ևս չը գրուի աշակերտներին
 դասատնից դասատուն փոփոխելու ժամանակ, ինչպէս որ պարի,
 մարմնամարզութեան, երգեցողութեան համար թուանշաններ չեն
 գրվում: Այս ի հարկէ լաւ միջոց էր, որ աշակերտները այն բանով
 աւելի զբաղուին, ինչ որ իրանց սիրած թուանշանը կրտայ. նոքա
 ևս իրօք իսլամից զուրկ մնացին: Այս միջոցը բաւական չըհամարե-
 ցին մանկավարժները և մի օր էլ կարգաւորեցին իսլամի և արաբա-
 կան լեզուի դասերը այն ժամերին նշանակել, որ ժամերին որ գեր-
 մանական և անգլիական լեզուներ էին դաս տրվում. և գասատան
 մէջ միշտ նստում էր գերմանական և անգլիական լեզուի ուսուցիչը,
 իսկ իսլամի և արաբական լեզուի ուսուցիչը ամբողջ գիմնազիօնը ման
 էր գալիս և եթէ արձակ անեակ էր գտնում դաս տալու, մանում էր
 դաս տալու իսկ եթէ ոչ, բայց այս շատ էր պատահում, այն ժամա-
 նակ ճարահատեալ դաս չը տուած տուն էր դառնում: Արդ ինչ էր
 այս միջոցների արդիւնքը: Շուտով Ալթիրիայում մի բան նշմարուեցաւ:
 Դատաստանի մէջ երգուողը, զինուորական դրոշակին երգուողը, չա-
 փուկելու ձեռին ունեցող երգուողը, և այլն բոլոր եքեան
 երգման ազանց դուրս եկան, ոչ ոք էլ ընկերին չէր հաւատում,
 զուրան ու իսլամով երգումը հաց ու պանիր էր դարել: Չարհուրեցաւ
 Ալթիրիան, քննութիւն պահանջեցին, չըտեսածը ու չըսածը տես-
 նում ու լսում էին: Քննութիւնից երեւեցաւ, որ բոլոր երգման

զանցները գիմնազիօնների սանիկներն են, որ ոչ իսլամ և ոչ արաբական լեզուն գիտեն: Երբ այս բոլոր յիմար կարգադրութիւնների լուրը Փարիզ հասաւ լուաւորուած մարդկերանց մի խումբ կազմուեցաւ, որ արաբերէն այբբենարաններ ու ղուրաններ տպագրեց և ուղարկեց Ալժիրիայում բաժանելու, ասելով թէ լաւ է մահ մեզա կանու թիւն քան անկրօնութիւն:

Մեզ վրայ պարտականութիւն կայ այն ևս ասելու, թէ ո՞ր պիսի դասագիրք իւր նուիրական պաշտօնը արդեամբ կարող է կատարել: Մենք արդէն այդ հարցմունքի պատասխանը տուել ենք, շատ քիչ բան է մնում մեզ աւելացնելու: Մեր քննած դասագրքի պակասութիւնները թուելիս, միշտ ցոյց էինք տալիս, թէ ինչպէս մի և նոյն նիւթը պարզ, գեղեցիկ, լոխ և մանկան հասկանալի կերպով պատմուած է Ս. Գրքի մէջ. ուրեմն էլ ինչո՞հ հեռու գնանք, թող դա իսկ լինի մեզ դասագիրք: Եթէ ուսուցիչը զիտ է իւր գործը, ի հարկէ կիմանայ ևս, թէ ինչպէս պէտք է բուն աղբիւրը գործածէ. իսկ եթէ հմուտ չէ իւր գործին, դարձեալ սոսկ ծանօթութիւնը Ս. Գրքի հետ աւելի բարձր ենք համարում մենք, քան թէ քննած դասագրքի բերան առնելը: Մեր միտքն էլ այն չէ, որ Ս. Գիրքը ամբողջութեամբ տանք աշակերտի ձեռքն: Այս անյարմար է ոչ միայն նորա չափազանց ընդարձակութեան պատճառով, այլ և ունի այնպիսի մասեր, որ բոլորովին մանկանց կարգաւոր բան չէ, և մանաւանդ այն պատճառով, որ շատ տեղերում շատ խառն է դասաւորած և աշակերտի ուշադրութիւնը միշտ գրաւել չի կարող: Ուստի եթէ ուղում ենք մեր ուսումնարանի մի մեծ կարօտը լցուցանել, եթէ ուղում ենք նորան մի պատուական և մշտնջենաւոր պարգև ընծայել, մենք պէտք է շուտով մի յարմար ծաղկաքաղ կազմենք Ս. Գրքից և դասագրքի ձևով տպագրենք և ամենասուղ գնով ուսումնարաններում հազարներով տարածենք: Ի հարկէ այդ ծաղկաքաղը փոքրերի համար աշխարհաբար լեզուով պէտք է լինի և աւելի համառօտ, իսկ աւելի զարգացածների համար—գրաբար և աւելի ընդարձակ: Անշուշտ կարեւոր է նմանապէս մեր շարականների և աւհասարակ հոգեւոր երգերի ժողովածու ևս, որ չայստանեայց Եկեղեցւոյ դաւանութեան ամենագեղեցիկ աղբիւրն է համարուած:

Որչափ ծանր էր մեզ համար գերապատիւ հեղինակի մի քանի մանկավարժական սկզբունքների հետ չհամաձայնել, այնքան սիրով պէտք է աւելացնենք, թէ գերապատիւ Այվազեանի գրչից արդէն դուրս է եկել մի գիրք, որ որպէս նախադուռ մեր ցանկացածի կարող է համարուիլ: Անշուշտ ընթերցողին արդէն յայտնի կլինի «Պատմութիւն վարուց տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի, կարգեալ ըստ չորից աւետարանչացն բանից, զոր ըստ իմաստից սրբոց հարց եկեղեցւոյ պարզաբանեաց Է. Գաբրիէլ Այվազովսկի, 1854, փարիզ»: Մենք այդ գրքի կէսը զլուխ առ զլուխ, հատուած առ հատուած ուշադրութեամբ աչքի տակով անցուցինք և շատ մասնաւոր նկատողութիւններ ունինք հատուածների ընտրութեան մասին ասելու, ընդհանրապէս գործը յաջողուած է: Ծանօթութեանց մասին աւելի ասելի ունինք. բայց այս անգամ բաւականանք այդ գրքի վրայ ընթերցողի ուշադրութիւնը դարձնելով:

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺ

ՆԱԼԱՅ ՈՒ ԴԱՄԱՅԱՆՏԻ, Հնդկաստանի հէքիաթ, Թարգմանեց գերմաներէնից հայ երեխանց համար Գէորգ ԱՔԻՄԵԱՆՑ, Տիփլիս, 1877.

(Ծախւում է հայ գաղթականների օգտի համար:)

Ի՞նչ նշանակութիւն ունին նախնական դարերում աստուած ծովութիւնների վրայ ստեղծուած առասպելները. ի՞նչ խորհուրդ կայ կիսաստուածների և հերոսների վրայ պատմուած գերբնական սխրագործութիւնների մէջ: Ահա մի խնդիր որ ամենամեծ կարեւորութիւն ունի մի պատմաբանի, մի փիլիսոփայի համար, որ կամենում է հետազօտել նախապատմական մարդու կեանքի պայմանները: Սխալ է այն կարծիքը որով ընդհանրապէս ենթադրում են թէ, նախնական դարերի կրօնները, իբրեւ ժողովրդների բորբոքուած երևակայութեան ցնորներ, ոչինչ կապ չունին իրական կեանքի հետ և կարող են ծառայել միայն այս կամ այն ազգի իւր մանկութեան հասակում բնութեան վրայ կազմած հասկացողութիւնը բացառելու: Նորագոյն խուզարկութիւնները ցոյց են տալիս որ նախնական կրօնների և առասպելական հերոսների կազմութեան մէջ նշանաւոր տեղ են բռնում երկրաբանական յեղափոխութիւնները, և թէ այս կողմից նկատուած՝

մարդկային երևակայութեան այս արդիւնքները նպաստում են նախապտտման մարդու կեանքի որակիսութիւնները լուսաբանելու: Ահա մի օրինակ յունաց զիցաբանութիւնից:

Հին ժամանակ Աթէնքի Պարթենոնի մէջ ամէն ինչ յիշեցնում էր Աթենասի և Պոսիդոնի մէջ եղած երկարատև կռիւը: Բայց ինչի՞ համար էր այդ մեծ կռիւը, ի՞նչ նշանակութիւն ունի նա: Ի՞նչպէս եղաւ որ Աթենաս - Պալլասը վերջիվերջոյ յաղթեց ծովային դիցուհուն: Եթէ սովորական մեկնութիւններին զիմէք, այս հարցերը անշուշտ մի մի անլուծանելի հանելուկ կը մնան. ամենահմուտ զիցաբանը չէ կարող բացատրել ձեզ թէ ի՞նչ է նշանակում «Աթենասի և Պոսիդոնի հին ու խորհրդաւոր վէճը Ատտիկեան ցամաքի տիրապետութեան համար»: Իսկ եթէ ուշադրութիւն դարձնենք երկրաբանների նոր գիւտերի վրայ, գաղտնիքը ինքն իրան բացվում է մեր առաջ: Արդարեւ, այս վերջին տարիներում Ատտիկէի հողերը քրքրելով, զիւնականները համոզուեցան որ նոքա կազմուած են ծովային և ցամաքային շերթերից, որոնք զիգուել են միմեանց վրայ երկար դարերի ընթացքում. այսինքն ուրիշ խօսքով, ծովն ու ցամաքը երկար ժամանակ կռուել են միմեանց հետ այն տարածութեան համար որ նշանակուած էր մի օր Աթէնքի երկիրը լինելու: Ծովը մի քանի անգամ ծածկել է հելլենական ցամաքը, երբեմն առաջ գնալով, երբեմն յետ քաշուելով, բայց վերջիվերջոյ ստիպուել է տեղի տալ իւր զօրաւոր հակառակորդին: Աշխատեցէք այժմ երկրաբանական յեղափոխութիւնների այս պատմութիւնը զիցաբանական լեզուով արտայայտել, և ձեր առաջ կը ներկայանայ Աթենաս - Պալլասի և Պոսիդոնի մեծ պատերազմը, այսինքն ցամաքը մէկ ծովից ազատուած, մէկ էլ ծովային ալիքներից ողողուած, մինչև որ վերջապէս երկուսի սահմանները որոշվում են, Ատտիկէն դուրս է դալիս Ուլիանոսից, և խաղաղութիւնը հաստատվում է երկու հակառակորդ աստուածութիւնների մէջ: Պարթենոնը նուիրվում է այս հաշտութեան. նորա կողքին բարձրանում է Պոսիդոնի տաճարը: Երկու աստուածութիւնները իրանց դարեւոր թշնամութիւնը մոռանալով՝ բարեկամական ձեռք են կարկառում միմեանց, նոցա մէջ մի հասարակաց սեղան է բարձրանում մոռացութեան անունով:

Այժմ ինչի՞նչ այն է թէ ինչպէս է լինում որ հողագնտի այս յեղափոխութեան յիշատակը հելլենական ազգին հասել է յիշեալ երկու աստուածութիւնների կերպարանքով: Բնական է կարծել որ

մարդս պիտի գոյութիւն ունեցած լինէր արդէն այն ժամանակ երբ Ատտիկէի ցամաքը կազմուելու վըայ էր: Նա պէտք է վկայ եղած լինէր այն մեծ կռուին՝ որով ծովն ու ցամաքը մաքառում էին միմեանց դէմ այն տեղի համար որից մի օր պիտի ծնէր Աթէնքը: Նա պէտք է տեսած լինի թէ ինչպէս վերջին անգամ ցամաքը յետ է մղել ծովի ջրերը. ապա թէ ոչ՝ որ տեղից կարող էր ստեղծել այդ մեծ առասպելը, որ իւր կրօնի գլխաւոր տարրն է բովանդակում: Ինչ որ պատահել է Յունաստանում, նոյնը կրկնուել է հողագնդի ամէն կողմերում: Երկար ժամանակ մարդս տեսել է հեղհեղ տեսքի մաքի ջրից բարձրանալը և կրկին խորասուզուիլը. նորա աչքին երեւել են դաշտերը դեռ կիսով չափ ջրի տակ ընկղմած. նա տեղի տուեց խռնուող ալիքների առաջ, և յետ եկաւ երբ ջրերը քաշուել են: Այս բոլորը անջնջել տառերով դրոշմուած են ծովային աստծու և ցամաքային դիցուհու սրբազան պատերազմի մէջ, դիցուհու՝ որ հների հասկացողութեամբ առաջին անգամ տնկել է ձիթենին:

Աստուածներից իջէք կիսաստուածներին, առասպելական հերոսներին, և տեսէք թէ ինչ զարմանալի նմանութիւն ունին նոքա իրանց գերմարդկային սխրագործութիւնների մէջ. հնդկաց Բաման, յունաց Հէքքիւլէսը, հայոց Վահագնը, կարծես միևնոյն տնձնաւորութիւնները լինէին. նոքա կատաղի կերպով կռվում են գերբնական արարածների, հսկաների, վիշապների դէմ: Եւ ի՞նչ է այդ ամէնօրեայ կռիւը հրէշների դէմ: Ոչ այլ ինչ՝ եթէ ոչ նախապատմական ժամանակների պատմութեան համառօտութիւնը, երբ մարդս աշխատել է երկիրը մաքրել գիշատիչ գազաններից: Երկար ժամանակ նա տեղի է տուել այդ գազանների մագիլների և ճիրանների առաջ մինչև որ սիրտ արաւ յարձակուելու նոցա վըայ: Գժուար էր առաջին փորձն անել, այնուհետև աներկիւղ առաջ գնաց նա, մինչև նոցա քարայրներն ու որջերը մտաւ, խեղդեց նոցա իւր բազուկների մէջ, ջախջախեց նոցա գլուխը իւր ծանր մահակով: Իւր զօրաւոր թշնամիներին յաղթելուց յետոյ, մարդս մի բնակելի երկիր կազմեց իւր համար, որի ճահիճները ցամաքեցրել, սողունները ոչնչացրել, մարտիները այրել, ծովափերի օգը մաքրել էր: Մեր Վահագնը ոչ միայն իբրեւ փնասակար գազաններ ոչնչացնող է ներկայանում ազգային աւանդութիւնների մէջ, որի համար նա «վեշապաքաղ» մականունը ընդունեց, այլև իբրեւ դաշտերի ու քաղաք-

ների պահապան: Նորա շունչը, երգի համեմատ, մի հրեղէն օդ է, որից մահաբեր թոյն է ժայթքում վայրենի գազանների համար. բայց նա մի և նոյն ժամանակ մարդկանց և մասնաւորապէս հովիւների ու երկրագործների բարեկամ և ծովի ու ցամաքի տէր է համարվում:

Ահա այսպէսով մթութեան բոլոր պատուովում և մեր առաջ բացվում է մարդկային սեռի նախնական կեանքի պատկերը, կոպիտ բայց իրական գոյներով նկարագրուած, մի պատկեր՝ որ որոշ կերպով ցոյց է տալիս սկզբնական մարդու դրութիւնը թշնամի և անընկճելի բնութեան առաջ: Նախապատմական գիւլյազնի գերբնական սխրագործութիւնների մէջ դժուար չէ տեսնել մարդկային մտքի վիճակը, որ հազիւ ազատուել է իւր օրօրոցից և դեռ փաթթած է կենդանական թագաւորութեան բարութիւնների մէջ: Գիշատիչ գազանների նուաճողը, առաջին շէրքիւլէսը, առաջին վահագնը, իւր սխրագործութիւններով մարդկային զարգացման սանդուղքի առաջին աստիճանն է որոշում: Ժամանակ անցնելուց յետոյ, քաղաքակրթութիւնը կ'աճի ու կը մեծանայ. նորա հետ միասին կը մեծանայ և մահակալի հերոսը: Նորա կազմի մահակալ երկաթի զէնքի կը փոխուի. նա գաղթականութիւնների առաջնորդ կը դառնայ, քաղաքներ կը պաշարէ, երկրներ կը գրաւէ: Ապագայ դարերը, յարգելով այդ ազգային հերոսների յիշատակը և մեծացնելով նոցա գործողութիւնները՝ երկինք կը բարձրացնեն և աստծու տեղ կը պաշտեն նոցա:

Նոր ժամանակների քննադատ պատմաբանը այս տեսակէտից պիտի նայի նախնական առասպելների վրայ, որպէս զի կարողանայ իրականը տեսլականից, ճշմարտութիւնը կեղծիքից զտել և այդպէսով ներկայացնել մարդկութեան նախապատմական ժամանակների կեանքի պայմանները: Այս կողմից ամենամեծ նշանակութիւն ունին գիւլյազնական վէպերը, որոնք, իբրեւ թանգագին գանձարաններ, պարունակում են ազգերի ամենահին գաղափարներն ու զգացմունքները. հնդկաց Բամայանան ու Մագաբարատան, պարսից Շահնամէն, յունաց Եղիականն ու Ուլիսականը, նոյն ազգերի նախնական կեանքի կենդանի արձագանքներն են: Հոմերոսի անմահ քերթուածները չպիտի նկատուին լոկ իբրեւ Տրոյիայի պաշարման և Ուլիսեսի արկածների նկարագրութիւններ, այլ իբրեւ անգին հաւաքածուներ հելլենական

ազգի նախնական աւանդութիւնների, որ բանաստեղծը ճարտարութեամբ հիւսել է այս երկու մեծ իրողութիւնների հետ:

Սակայն վիպասանական երգերը օրինաւոր կերպով ըմբռնելու և նոցանից ազգերի նախնական կեանքը հանելու համար, պէտք է ուշադրութիւն դարձնել այն պայմանների վրայ որոնց ազդեցութեան տակ կազմուել են այդ երգերի նիւթը մատակարարող ազգային աւանդութիւնները: Եղիականի ու Ողիսականի մէջ մէկ կողմից և Բամայանայի ու Մագաբարատայի մէջ միւսից, այնքան տարբերութիւն կայ՝ որքան զանազանութիւն կայ հնդկական և յունական ժողովրդների բնաւորութեան մէջ: Գիտնական հետազոտութիւնները ցոյց տուին որ արտաքին բնութեան երեւոյթները միշտ մեծ ներգործութիւն են ունեցել և ունին ազգերի բնաւորութեան զարգացման վրայ. այդ երեւոյթներից ոմանք զօրացնում են երևակայութիւնը և թուլացնում խելքը, ուրիշները՝ հակառակ ներգործութիւն ունին: Հնդկաստանը այնպիսի բնութիւն ունի՝ որ նորա բնակիչները վաղ ժամանակներից ազատ ասպարէզ պիտի տային իրանց երևակայութեանը: Չկայ մի երկիր հողազնդի վրայ որ իւր հարստութեամբ և բազմատեսակ բերքերով կարողանայ մրցել Հնդկաստանի հետ: Բուսական թափաւորութիւնը մանաւանդ երեւում է այնտեղ իւր բոլոր շքեղութեան մէջ: Բրինձը, հացեղէն բոյսերի մէջ ամենասնդարարը, առատ հունձք է տալիս: Բազմաճիւղ բանանը, իւր ոստերը մինչև հեռու տարածելով, կազմում է այրեր և ծառուղիներ. մի բանանի ստուերի տակ կարող են պատսպարուիլ հազարաւոր մարդիկ: Այստեղ ձգվում են անանցանկի անտառներ, լի անհամար կենդանիներով, որոնց յաջորդում են անվերջ անապատներ. այնտեղ բարձրանում են ահագին լեռներ, որոնց գագաթը մինչև երկինքն է բարձրանում: Այդ լեռներից սկիզբն են առնում մեծամեծ գետեր, որոնց վրայ համարեա անհնարին է կամուրջներ ձգել: Նրկիրը կպած է մեծ ծովերի, որոնց բարձրացած անակնունելի և սարսափելի փոթորիկների դէմ մարդկային արհեստը ոչինչ հաստատուն միջոց չէ գտել պաշտպանուելու: Ստէպ ստէպ պատահող երկրաշարժները և յանկարծական յորդահոս անձրևները լրացնում են Հնդկաստանի արտաքին բնութեան պատկերը: Հնդկաստանցու աչքը վախեցած է բնութեան հանած արգելքները այնքան բազմաթիւ և ըստ երևութի այնպէս անյաղթելի են, որ նորա կեանքի դժուարութիւնները կարող են լուծուիլ միայն գերբնական զօրութիւնների միջամտու-

Թեամբ: Եւ որովհետեւ այս մտացածին պատճառների գաղտնիքը բանալ բանականութեան գործը չէ, այս պատճառով երեւակայութիւնը իւր բոլոր ճիգը թափում է լուծելու նոցա, որով և այս հոգեկան կարողութիւնը իշխում է միւսների վրայ. երեւակայութիւնը միշտ լարուած ու զրգռուած դրութեան մէջ է լինում: Ամէն բանի մէջ մի և նոյն սկիզբն է նկատվում. կրօնական վարդապետութիւնների, աստուածների բնաւորութեան, մինչև անգամ տաճարների ձևերի մէջ երեւում է թէ ինչպէս արտաքին աշխարհի վեհ ու զարհուրելի երեւոյթները Հնդկաստանի բնակչի գլուխը լըրին մեծ ու ահարկու պատկերներով:

Գալով մասնաւորապէս կրօնին, որի բնաւորութիւնը անշուշտ պէտք է ուսումնասիրել՝ եթէ կամենում ենք մի ժողովրդի կեանքին հիմնաւորապէս տեղեկանալ, պէտք է ասել որ Հնդկական կրօնական վարդապետութիւնը իբրեւ հիմն ընդունում է բազմաստուածութիւնը: Հնդկացին ամբողջ տիեզերքի մէջ տեսնում է մի անտեսանելի և գերագոյն էակի՝ Բրամայի մարմնաւորութիւնը: Աշխարհի բոլոր ստեղծութեան մէջ, շնչաւոր և անշունչ առարկաների, մինչև անգամ իւրաքանչիւր ծաղկի, ծառի տերեւի, ցօղի կաթիլի մէջ, ապրում է Բրամայի հոգու մի մասնիկը: Բոլոր արարածների մէջ պարունակվում է աստուածային հոգու մի մասը և այդ մասնիկներից իւրաքանչիւրը մէկ աստիճանից միւսը անցնելով և անդադար մաքրուելով՝ ձգտում է միանալ իւր անսահման սկզբի, այն է Բրամայի հետ: Այս հասկացողութիւնից բխում է Հնդկական վարդապետութիւնը հոգեփոխութեան վրայ: Հոգիները հետզհետէ անցնում են բնութեան բոլոր թազաւորութիւնների միջով՝ անդադար մաքրուելով ու կատարելագործուելով, նոքա լինում են նախ բոյսերի մէջ, յետոյ տեղափոխվում են կենդանիների, մարդկանց մէջ, վերջապէս անցնում են մոլորակների մէջ: Հնդկացին ոչինչ գաղափար չունի մարդկային անձնիշխանութեան վրայ, նա մեզ պէս չէ մտածում թէ հոգին մարդու անհատական սեպհականութիւնն է. ընդհակառակն նա իւր անձնաւորութիւնը խառնում է անսահման աստուածութեան հետ, որ տարածուած է բնութեան և նորա ստեղծութեան մէջ, և այսպէսով ոչնչացնում է իւր անհատական իրաւունքները: Հնդկացու ներքին հոգեկան գործունէութիւնը արտաշայտվում է զխաւորապէս մի տեսակ կրօնական զմայլմամբ, այս պատճառով ճգնաւորական կեանքը շատ զարգացած է ժողովրդի

մէջ, ով որ ցանկանում է իրան Բրամային նուիրել, քաշվում է հեռաւոր ձորերը, ենթարկում է իւր անձը խիստ պահեցողութեան և պէս պէս մարմնական տանջանքների: Հասկանալի է ուրեմն այն մեծ յարգանքը որ պիտի վայելեն աշխարհային վայելչութիւններից հեռու փախչող այս անապատականները. ժողովուրդը մի աստուածային զօրութիւն է ընծայում նոցա:

Այս երկու պայմանների—երկրի արտաքին բնութեան և կրօնական վարդապետութեան հետազօտութիւնը անհրաժեշտ են հընդհաց երկու մեծ վիպասանութիւնները հասկանալու և մի որոշ գաղափար կազմելու այս ազգի զիւցազնական ժամանակի կեանքի վրայ: Թէև այս զիւցազներգութիւններից առաջինը—Բամայանան վալմիկի բանաստեղծին է ընծայվում, որի ապրած ժամանակն անյայտ է, իսկ Մագաբարատան—վիաս բանաստեղծին. սակայն ամենաթեթև քննութիւնը բաւական է համոզելու մեզ որ երկու քերթուածներն էլ բուն ժողովրդական արդիւնքներ են: Ազգային երգիչները մի քանի դարերի ընթացքում ստեղծեցին առանձին երգեր, որոնք ժամանակ անցնելուց յետոյ ժողովուրդան և կարգի բերուեցան յիշեալ երկու հանձարեղ բանաստեղծների ձեռքով: Այս կարծիքը արդարաւում է մասամբ նոյն իսկ վիաս անուամբ, որ նշանակում է ժողովող, բայց աւելի քերթուածների արուեստական և քաղաքական նշանակութեամբ: Արուեստական նկատմամբ՝ Բամայանան ներկայացնում է մի խառնուրդ առասպելական և զիւցազնական գաղափարների, Մագաբարատան—զիւցազնական և պատմական ժամանակների. իսկ քաղաքական նկատմամբ՝ երկուսի մէջ էլ երևում է զանազան ժամանակների և զանազան քաղաքակրթութիւնների խառնուրդ: Ահներև է որ նոքա կազմուել են ժողովրդի մէջ շատ դարերի ընթացքում, բերանացի աւանդութեամբ մէկ սերնդից միւսն անցնելով:

Երկու զիւցազներգութիւններն էլ լին են բազմաթիւ միջնավէպերով, որոնք իսկապէս ոչինչ կապ չունին քերթուածների ընդհանուր նիւթի հետ: Այսպիսի միջնավէպերից մինն է Մագաբարատայի մէջ Նալ և Դամայանտի փոքրիկ բայց ընտիր վէպը, որ իւր բարոյական և բանաստեղծական արժանաւորութիւններով ամենայն գրականութեան կարող էր պատիւ բերել: Նալը, Հնդկաստանի Նիշադա տէրութեան թագաւորը, Քալի դժոխային ոգուց հրապուրուելով իւր գլուխը խաղի է տալիս և կարճ միջոցում իւր գանձերը, պալատներն ու քաղաքները տանել է տալիս խորթ եղբօրը, որ անգթաբար երկրից

դուրս է անում նորան: Նալը բռնելով իւր կնոջ՝ հաւատարիմ Գամայայտի՝ ձեռից, որ իւր ամուսնու դժբաղդութեան ժամանակ չկամեցաւ բաժանուիլ նորանից, ճանապարհ ընկաւ առանց զիտնալու թէ որ կողմն ուղղէ իւր քայլերը: Բաղդը ձգեց նոցա մի անտառ, ուր քաղցած ու յոգնած Գամայանտին զլուխը դրեց մի քարի վրայ, որ փոքր ինչ հանգստանայ: Այդ միջոցին Նալը Գալիից դրդուած՝ թողնում է իւր կնոջը անտառի միջում և հեռանում է: Այդ բուպէից սկսած արկած արկածի ետեւից գալիս են խեղճ Գամայանտիի գլխին, քայց նորա հաւատարմութիւնը և ամուսնուն գտնելու յոյսը անդրդուելի են մնում: Վերջապէս նա հասնում է իւր բաղձանքին, միանում է իւր սիրելի Նալի հետ և առաջուան փառքին տիրանում:

Այս է երկու խօսքով Նալի և Գամայանտիի բովանդակութիւնը, որ ներկայացնում է հնդկական վէպի բոլոր յատկանիշները: Իւրաքանչիւր երեսի մէջ երեւում է մի անդիմադրելի ձգտում՝ դէպի գերբնականն ու հրաշալին, որի վրայ վերելք ակնարկեցինք: Բազմաստղաճութիւնը արտայայտվում է Գամայանտիի այն խօսքերի մէջ՝ որով նա դիմում է վագրին, անտառների այս թաղաւորին, սարերին ու ծառերին. դժբաղդ թագուհին նոցա հետ խօսում է իբրեւ՝ ամենակարող էակների, ամենագէտ աստղաճութիւնների հետ: Վէպի մէջ երեւում է նոյնպէս ճգնաւորական կեանքի մեծ նշանակութիւնը. բարեպաշտ բրամաներին տուած է զօրութիւն ապագան գուշակելու. «Իմացիւր ասում են նոքա, Գամայանտիին, որ քո ապագան էնպէս պայծառ ու պարզ է, ինչպէս քո երեսը»:

Եւրոպական զրականութիւնների մէջ չկայ մէկը որ թարգմանած չունենայ Նալ և Գամայանտին, հնդկական բանաստեղծութեան այս թանգազին մարգարիտը. միայն գերմաներէն լեզուով հինգ թարգմանութիւն կայ ¹⁾: «Իմ կարծիքով, ասում է Վիլհէլմ Շլէգելը, այս վէպը ոչնչով պակաս չէ բոլոր հին ու նոր վէպերից, ոչ բանաստեղծական գեղեցկութեամբ, ոչ կրքերի յափշտակութեամբ, ոչ զգացմունքների և իմաստների վեհ քնքշութեամբ: Նորա գեղեցկութիւնները մատչելի են ամէն հասակի ու պայմանի կարդացողին՝ երիտասարդին և ծերին, արուեստագէտին և անկիրթ մարդուն,

¹⁾ Գերմանացի թարգմանիչներն են՝ Կոզէդարտէն, Բոպպ, Ռիկէրտ, Մէյէր և Հօլցման:

բաւական է որ նոքա մի և նոյն բնական զգացման հետեին: Նալի և Դամայանտիի զրոյցը ազգային զրոյցներից ամենապիւրէին է Հնդկաստանում, ուր Դամայնտիի հաւատարմութիւնը և հերոսական անձնութիւնը նոյնքան յայտնի են ամէնին և իւրաքանչիւրին՝ որքան մեզանում Պենելոպէի հաւատարմութիւնը: Վէպի այս դեղեցիկ յատկութիւնները աչքի առաջ ունենալով՝ մատենագրներից ոմանք մտածել են մշակել նորան առանձնապէս մանուկների ընթերցանութեան համար, և ահա այսպիսի մշակութիւններից մէկի վրայ է արած հայկական թարգմանութիւնը:

Ամէն անգամ որ կարդում եմ ուրիշ ազգերի ժողովրդական բանաստեղծութիւնները, խոստովանում եմ, ցաւը և նախանձը տիրում են սրտիս: Ինչի՞ մենք էլ չպէտք է ունենայինք մեր դիւցազնական վէպերն ու զրոյցները, որոնց մէջ հռչակուած լինին հայ հերոսների սխրագործութիւնները, «զի թէպէտ և եմք ածու փղբը, ինչպէս ասում է պատմագիրը, սակայն բազում գործք արութեան գտանին գործեալ և ի մերում աշխարհիս և արժանի գրոց յիշատակի»: Վիշապաքաղ Վահանգի, վեթիսարի Տորքի՝ այս նոր Պոլիփեմի, Վարդգէս Մանկան, Երուանդեան Տիգրանի, Արտաշէս Բրդի և ուրիշների վրայ մնացած հատուկոտորները մէկ կողմից, Արտաւազդ Բրդի՝ այս հայ Պրոմէթէոսի, Արծրունեաց ծագման, Սանատրուկի ծննդեան վրայ պատմուած զրոյցները միւս կողմից, ցոյց են տալիս թէ հայ վեպասանների բամբիռն ու քնարը երկար ժամանակ հընչել են Հայաստանի գեղեցիկ երկնքի տակ և մասնաւորապէս զինաւէտ Գողթան այգիների մէջ, թէ մեր ծերերն ու պառաւները որպիսի սիրով աւանդում էին ազգային զրոյցները իրանց որդոց ու թոռներին: Ո՞ւր են Խորենացու «յիշատակած թուեկեաց երգերը», որոնց մէջ պարսից Շահնամէի նման թուարկվում էին հայ թագաւորների և իշխանների գործերը: Ո՛հ, ի՛նչ անգին գանձեր կը լինէին նոքա մեզ համար, ի՛նչ դիւթական զօրութիւն կ'ունենային նոքա մեր մատաղ սերնդի վրայ, որ սովոր է լսել միայն մի քանի կցկտուր, անհոգի ու անկենդան տեղեկութիւններ մեր պատմական անցեալից, առանց լսածների խորհուրդը իմանալու, որ սերտում է անուններ ու թուականներ՝ առանց այդ անունները կրող անձանց գործերը սիրելու ու յարգելու...

Նալի և Դամայանտիի թարգմանիչը հանգուցեալ Խ. Աբովեանի աշակերտներից է և ինչպէս գրքոյկի յառաջաբանից երևում է, նա

իւր թարգմանութիւնը արեւէ դեռ Գորպատի համարսարանն եղած ժամանակը՝ արժանայիշատակ բանաստեղծի Աղասիի ազդեցութեան ներքոյ: Այս արդէն բաւական է մի գաղափար տալու Պ. Գ. Աբովմեանցի լեզուի վրայ: Թարգմանիչը շատ տեղ գործ է դնում Աղասիի հեղինակի բառերը, ձևերն ու դարձուածները, առանց իւր լեզուի մէջ խառնելու թուրքերէն բառեր ու ասացուածներ: Թո՛ղ ընթերցողը դատէ հետեւեալ տողերից, որ մենք առաջ ենք բերում թէ թարգմանիչ լեզուի և թէ հնդկական վէպի վրայ մի գաղափար տալու համար:

«Դամանանտին որ զարթեց և տեսաւ որ մէնակ է, լեղին պատռուեցաւ: Ո՛վ կարող է նկարագրել նրա վախը, նրա ահ ու դողը: Դեռ սկզբումը կարծում էր որ Նալան նրան վախացնելու համար թախ էր կացն ու սկսեց նրան կանչել, որ դուրս գայ և նրան երկար չ'չարչարէ:

—Ա՛խ եմ սիրելի, ասում էր, եմ թագաւոր, եմ աչքի լոյս, եմ ուրախութիւն, հօր ես թախ կացել: Դուրս եկ, անա տեսնում եմ քեզ, դուրս եկ, դուրս: Բայ, եմ հրեշտակ, արի. ես վախում եմ էս մութը անտառում առանց քեզ, արի, եմ աչքի լոյս, ես մեռնում եմ վախից. անա, մի՛թէ դու ինձ չ'ես սիրում, մի՛թէ դու քո խոստմունքը մոռանում ես: Էս խօսքերից յետոյ ճուտը կորցրած հաւի պէս՝ էս կողմ էն կողմ ընկաւ դողալով—մէկ էս թուփը քրքրեց, մէկ էն ծառի ետեմտիկ արաւ: Վերջապէս երբ տեսաւ որ Նալան դորթ գնացել ու նրան թողել էր, էլ իր անմխիթար վիճակի վրայ չէր լաց լինում ու զանգատում, բայց միայն էն անյայտ թշնամու վրայ, որն իր հրեշտակի նման Նալային ամենեկին փչացնել էր աշխատում, պատճառ որ (?) նա ամենեկին կարծել չէր կարող, որ իր հաւատարիմ, բարեպաշտ, իրան կնպէս սիրող ու պաշտող Նալան՝ իր կամքով նրան թողած լինի: Խեղճին՝ էլ իր սղորմելի վիճակը չէր միտը գալի, ուշք ու միտքը Նալայի կողմն էր: Նա էն էր մտածում՝ թէ Նալան մէնակ, քաղցած, ծարաւ, միայն կիսով չափ ծածկած, առանց մխիթարողի ինչ պիտի անէր: Նա չէր բարկանում նրա վրայ, որ նա իր գգեստն էլ կէս է արել, որ իր խոստմունքը կոտրել էր, բայց նրա լացը ու կսկիծը էնդուր համար էր, թէ խեղճ Նալան ինչպէս պիտի չարչարվում լինի, որ էսպէս իր կամքի, իր ազնիւ բնութենի դէմ բաներ է անում:

«Դամանանտին էս մտքերով չարչարուած՝ անտառի մէջ մէկ դէս էր գնում՝ մէկ դէն. անտառն էլ քանի գնում էր խտանում ու միջանում էր: Էս անտառը լիքն էր պատուական թռչուններով ու ամեն տեսակ վայրենի գաղաններով, բայց նա անահ անվախ առաջ էր գնում: Ոչ՝ թռչուններու գեղեցիկ երգերն էր լսում, ոչ գաղաններու սարսափելի ձայները. իր ցաւը ու կսկիծը մոռացած՝ ախ ու վախ քաշելով իր մարդու նեղութիւնների վրայ էր մտածում: Խեղճը քաղցած ու ծարաւ, առանց մի տեղ

կանգնելու ողջ առաջ էր գնում, մինչև վերջապէս մի բարձր սար նրա ճանապարհը կապեց: Դամաեանտին էս սարի հետ սկսեց էսպէս խօսել.

Դու, որ զլուսդ մինչև ամպերը բարձրացրել ես ու ծառերով, ծաղիկներով զարդարուել, մէջդ հազար տեսակ թանկագին մետաղներով ու քարերով լցրել. դու, որից գլխան ջրեր են ներքև վազում. դու, որ հազարաւոր կենդանիներու պաշտպան ու բնակարան ես, որի մէջ թռչուններ, վիթխարիներ ու վիշապներ են բնակվում. դու անյաղթելի, անհասանելի թագաւոր սարերի, կնորդ ես արդեօք ինձ ասել, թէ ուր է իմ մարդը: Ես Բիմայ թագաւորի աղջիկս, քեզնից խնդրում եմ, որ ինձ մի նշան ցոյց տաս, որով ես նրան գտնել կարողանամ: Բայց սարը ոչինչ նշան չտուեց ու անմխիթար Դամաեանտին իր ճանապարհը շարունակեց. Ութ օր էլի էսպէս գնալից յետոյ, հասաւ մէկ պատուական տեղ, որնոր գեղեցիկ կաղնիներով, արմաւինիներով ու դափնիներով լիքն էր, որտեղ գեղեցիկ ու անուշահոտ ծաղիկներից գոյնգոյն թիթեռները ու ոսկեգոյն ժժակները ծածում էին քաղցրահամ ցօղը. որտեղ պատուական պտուղներով լիքը ոստերու վրայ գոյն գոյն թուփակներ ու քաղցրաձայն երգող թռչուններ էին ճվճվում. վայրենի գազէնները ու անտիլոպները գլխան առունքու մօտման էին գալի: Սրանց մէջ տեսաւ Դամաեանտին բարեպաշտ ճգնաւորներ, որոնք էս դրախտի բնակիչներն էին:»

Որքան հոգի, որքան բնականութիւն կայ այս հատուածի մէջ. հայ լեզուի համն ու հոտը փչում է ամէն մի տողից, ամէն մի սացուածից: Հանեցէք այս լեզուից մի քանի ինքնուրոյն, արդէն հնանցած ձևեր, որ այժմ խորթ են հնչում, և տեսէք թէ ինչ լեզու կը լինի այդ: Ես գիտեմ որ շատերի համար այս անհասկանալի է. մեր ականջները այնպէս վարժուած են օտար հնչիւնների, որ այսօր բոլորովին բնական են համարում ասել, օրինակի համար, «երևակայեցէք ձեզ» (вообразите себе), «չգիտեմ ինչ ասել» (je ne sais que dire), առանց կասկածելու թէ հայերէն բառերով ռուսերէն և ֆրանսերէն ենք խօսում: Անփորձ գրչակներ ամէն օր չարչարում ու սպանում են լեզուն. հմուտ և բանիմաց անձանց պարտքն է ոչինչ չխնայել հայ լեզուն ազատելու այդ մրոտողների նահատակութիւնից:

ՕՐԱՅՈՅՑ 1878 թուականին Քրիստոսի և ԾԱՂԻԿ ԸՆՏԱՆԵԱՅ, խմբագիր
և հրատարակիչ Աբգար Ստեփանոսեան Գուլամիրեանց, Երևան: Գինն է
30 կոպէկ:

(Գրականական աչքակապութիւն.)

Ո՛վ որ փոքր ի շատէ ծանօթ է մեր մանուկ գրականութեան
վերջին քսան տարուան ընթացքում կրած փոփոխութիւններին,
շատ խիստ չի համարիլ մեզ՝ եթէ ասեմք թէ պարբերական հրա-
տարակութիւնները մեզանում զարմանալի նմանութիւն են ու-
նեցել պարբերական ցաւերի հետ: Մի քամի է փչում, և ահա մի
քանի լրագիր ու ամսագիր միասին են սկսում հրատարակուիլ: Քիչ
ժամանակից յետոյ՝ քամին հակառակ կողմից է բարձրանում, և այդ
խախտա շինութիւնները միմեանց ետեւից խորտակվում, փուլ են
գալիս, կարծես ամենեւին գոյութիւն ունեցած չլինէին: Հարկաւոր են
ձեզ իրողութիւններ ճիշտ թուանշանների վրայ հիմնուած: Ահա
Եօթը ութ պարբերական հրատարակութիւններից, որ 1858ից հետո
հետէ սկսել են երևիլ և որոնցից հինգը մի և նոյն ժամանակ էին
հրատարակվում, վերջիվերջոյ մեր բանն այնտեղ հասաւ՝ որ ստի-
պուած գտնուեցանք մի համեստ շաբաթաթերթով բաւականա՛նալ.
և այդ միակ թերթն էլ, զուրկ լինելով բարոյական և նիւթական
ձեռնտուութիւնից, հազիւ թէ կենդանութեան նշան էր ցոյց տալիս:
Մինչ այդպէս հայ օրագրութիւնը կորած էր համարվում, յան-
կարծ մի նոր շաբաթաթերթ է լոյս աւանում, որին հետ-
զհետէ յաջորդում են ուրիշ հրատարակութիւններ զանազան
բնաւորութեամբ և ուղղութեամբ: Այսօր մենք ունինք մի օրա-
թերթ, մի շաբաթաթերթ, մի ամսագիր և մի եռամսեայ հանդէս,
և դոցանով չբաւականանալով՝ խորհում ենք լրագրերը երկուսից
չորսի հասցնել, իսկ ամսագրերի թիւը, ես ինչ գիտեմ, զուցէ
եռապատկել: Այսպէսով մեր թոյլ ոյժերը բաժանելով, մի անգամ
էլ հարուած առած կը լինինք օրագրութեան գործին, մի անգամ
էլ ապացուցած կը լինինք թէ չգիտենք օգուտ քաղել անցեալի
դասերից:

Այս տխուր իրողութիւնները սպառնում են յաւիտեան կրկ-
նուիլ, քանի որ մեր եռանդուն գրագէտները, հետեւելով մի բո-
ւական ոգևորութեան և առանց նախընթաց պատրաստութեան,

առանց իրանց վրայ յանձն առած պարտաւորութեան մեծութիւնն ու դժուարութիւնները կշռելու՝ գործին ձեռնամուխ են լինում։ Ով հասնում՝ զրիչը ձեռն է առնում և խմբադիր դառնալ է կամենում. էլ ով կը համաձայնի աշխատակցի համեստ ունունը կրել։ Բաւական է մի երկու տող բան գրած ունենալ որ և իցէ թերթի մէջ, որ մարդ իրաւունք համարի իրան մի նոր հրատարակութիւն հիմնելու։ Փոյթ չէ թէ նորա ձեռնարկութիւնը մի տարի, զուցէ միայն մի քանի ամիս կեանք կ'ունենայ. նա այդ անյաջողութիւնը կը վերաբերէ հայ հասարակութեան անընթերցասիրութեանն ու անտարբերութեանը, և յուսահատ սրտով բայց հանգիստ խղճմտանքով գործունէութեան աստիարէզից յետ կը քաշուի, համոզուած լինելով թէ հասարակութիւնը չէ իմացել իւր արժանաւորութիւնները օրինաւոր կերպով գնահատել։ Նորան կը մնայ միայն մի խաբուսիկ մտիթարութիւն, թէ իւր ձեռքից եկածը չէ լսնայել ազգին օգտակար լինելու համար, և այնուհետեւ կը հանգստանայ իւր անցեալ փառքի դափնիների վրայ։

Խաղաղութիւն քեզ, նահատակդ անփորձութեան, հանգստացի՛ր որքան կամենաս. ես չեմ ուզում քաղցր երազներդ վրդովել։ Եթէ քո վաղանցուկ գործունէութիւնից հայ հասարակութիւնը մի շօշափելի օգուտ չէ տեսել, գոնեա յոյս կայ որ անխոհեմ՝ ընթացքդ փրկարար ազդեցութիւն կ'ունենայ ապագայում այն անձանց վրայ՝ որոնք կը կամենան իրանց գործունէութիւնը նուիրել ազգային յառաջադիմութեան գործին։

Սակայն անփորձութիւնը և ինքնախաբուծիւնը, իբրեւ ակամայ պակասութիւններ, քիչ շաա ներողամտութեան արժանի են, մանաւանդ որ այդ պակասութիւնների տէր անձինքը, աշխարհում ապրելով, վաղ թէ ուշ սովորաբար զգաստանում են, զգում են իրանց մոլորութիւնը և դարձ են գալիս։ Բայց ի՞նչ կ'ասէք այնպիսի յանցանքների համար որոնք գիտակցարար, լոյս ցրելով են կատարվում, և որոնք մարդկային ամենաստոր ձգտումներից են առաջ դալիս։ Բանն այն է, ընթերցող, որ վերջին ժամանակներումս մի նոր ախտի նշաններ են երևում մեր մէջ, առաջինից շատ աւելի պախարակելի, որի դէմ հարկաւոր է ամենայն զօրութեամբ մաքառել, որպէս զի կարողանանք արմատախիլ անել նորան և չթոյլ տանք որ ամէն կողմից շրջապատէ մեզ. այդ ախտը զրականական հարստահարութիւնն է։ Կան մի կարգի մարդիկ որոնք մի հաստատուն պա-

րապմունք կամ շահաւէտ գործ չունենալով՝ ձեռնտու են համարում գրականութիւնը իրանց համար ապրուստի դուռ շինել, թէեւ այդպիսի գործի համար ոչինչ պատրաստութիւն, ոչինչ ընդունակութիւն չունին: Այդ պարոնների համար գրականական ասպարէզը մի տեսակ վաճառանոց է, ուր կարելի է գրքերը ծախու հանել, բոլորովին այնպէս ինչպէս որ անխիղճ մանրավաճառները հեռաւոր գիւղերում փխած կտաւը քաթանի տեղ են ծախում և փայլուն կտորը կերպասի տեղ: Բայց այդ գրականական մանրավաճառները բուն մանրավաճառներից շատ աւելի ճարպիկութիւն են ցոյց տալիս իրանց գործ դրած խորամանկ հնարների մէջ: Մինչ սոքա լոկ միամիտ գեղջուկներին են որսում, նոքա ամբողջ հասարակութեան հաւատարմութիւնն ու վստահութիւնը ի չարն են գործ դնում:

Ես ենթադրում եմ թէ իմ ընթերցողը մի պատուաւոր վաճառական կամ արհեստաւոր է, չափաւոր կրթութեան բայց հաստատուն խելքի և ազնիւ սկզբունքների տէր: Ես տեսնում եմ որ այս տողերը կարդալիս՝ նա ուսերը վեր է քաշում, դրութիւն՝ որ զարմանք և տարակուսանք է արտայայտում: Նա չէ կարող բոլորովին մարսել իմ ասածները, չէ կարող հասկանալ թէ ինչ յարաբերութիւն կարող է լինել մի մատենագրի և մի մանրավաճառի մէջ. նորան համարեա անհաւատալի է երևում թէ մի մարդ, որ հազիւ գրիչը ձեռին բռնել է իմանում, այնքան յանգեցնութիւն ունենայ՝ որ համարձակի գրականութեան ասպարէզը հանդէս գալ: Անհաւատալի, եթէ կամենում էք անձամբ համոզուիլ, ես ձեզ ցոյց կը տամ թէ ինչպէս կարելի է գրքի հոտը չառած գիրք հրատարակել, փող վաստակել և մինչև անգամ միամիտների շրջանի մէջ ազգասէրի ու Մեկենասի անուն ժառանգել, մի պայմանով միայն որ մի՛ գուցէ առաջին փորձի յաջողութիւնից գրաւուած՝ ձեր առուտուրը կամ արհեստը թողնէք և գրականական առուտուրը ձեզ համար մշտական արհեստ շինէք: Նախ և առաջ պէտք է զիտե՜նաք որ ամենայն գործի յաջողութեան համար սկզբում փոքր ինչ զոհութիւն է հարկաւոր. ուստի մի՛ խնայէք մի քանի կոպէկ մի անմիտ ու անբովանդակ հէքիաթ ձեռք բերելու, որ կարող է առաջարկել ձեզ առաջին լուցկի կամ լիմոն ծախող երեխան: Առէք այդ հէքիաթը և թարգմանաբար մշակեցէ՛ք հայերէն լեզուով: Թող «մշակել» բառը չզարհուրեցնէ ձեզ, բաւական է անձանց և տեղերի յատուկ անունները փոխել, երուսաղէմի տեղ Երևան դնել,

Պէկինի տեղ Շուշի, Միջերկրական ծովի տեղ Սևանայ լիճ, Mat-
 vëyi ու Փեկլի տեղ Գարեգին ու Վարդուհի, և մի փառաւոր
 հայացած վէպ կ'ունենաք: Կամ եթէ ուզում էք աւելի հեշտ պրծ-
 նել, գտէք մի գրագիր և յորդորեցէք նորան մի քանի արձանա-
 գրութիւններ օրինակել, խոստանալով որ նորա անունը գրքի ճա-
 կատին խոշոր տառերով կը տպագրէք. իսկ եթէ այդ բաւական
 չհամարի նա, մի բան տուէք նորան և զիններէցդ հեռացրէք: Կամ
 վերջապէս աշխատեցէք մի տեղից մի կտոր մագաղաթ ձեռք բերել
 որ ազգի անցեալ փառքի վրայ է խօսում (այս միջոցը աւելի յա-
 ջողութիւն է խոստանում), և եթէ գրքոյ՛ը մի քանի երես բան է
 դուրս գալիս, այնպէս որ չէ կարելի մեծ գին նշանակել նորա համար,
 ստուարացրէք նորան զանազան երկար ու ձիգ յառաջաբաններով ու
 վերջաբաններով. միով բանիւ, կազմեցէք մի գրականական vinai-
 grette, մի տեսակ շլափլաւ կամ անուշ ապուր որ ամ-
 բոլոր առհասարակ սիրում է: Հարկ չկայ որ այդ յաւելուածները
 ձեր գրածը լինին կամ մի կապ ունենան ձեր հրատարակելի գրքի
 հետ. տպած բաներ Աստուծոյ տուածից շատ ունինք: Վերցրէք մի
 հատուած Էջիմէրտէից, մի ուրիշը Պընձէ քաղաքի պատմութիւնից
 (չուք զիտէք որ այդ գրքերը մեծ ժողովրդականութիւն են վայն-
 լում մեզանում), մի ոտանաւոր այս ինչ լրագրից, մի ճառ այն ինչ
 ամսագրից և այդպէսով քառասուն յիսուն երեսանի տետրակը պատ-
 կաւելի գրքի ձև կ'ընդունի: Բայց վատ չէր լինիլ որ ձեր բոլոր զօ-
 րութիւնները ժողովէիք և ձեզանից էլ մի բան գրէիք, օրինակի
 համար մի փառաւոր յառաջաբան, որի մէջ առաջին պարտաւո-
 րութիւնը պիտի լինի բարեմիտ ընթերցողներին հաւատացնել թէ
 դուք ձեր սեպհական օգուտը մոռացած՝ գիշեր ցերեկ ազգի օգտի
 վրայ էք մտածում: Յոյց տուէք որ ուսումնարանները, օրագրու-
 թիւնը, թատրոնը, զանազան ընկերութիւնները ազգային յառա-
 ջադիմութեան զօրաւոր միջոցներ են, փոյթ չէ թէ դուք երբէք
 չէք մտածել ձեր քաղաքի զպրոցի համար մի կոպէկ զոհել, ոչ
 թատրոն էք գնում, ոչ լրագիր կարգում, ոչ էլ մի ընկերութեան
 անդամ էք գրուած. մի՛ մոռանաք այն ճշմարտութիւնը թէ ձեր
 գրածները ուրիշների համար են և ոչ ձեզ համար: Եթէ յանկարծ
 պատահի որ յօդուածի ընթացքում ձեր գրիչը մի տեղ դէմ ընկնի
 (և այս շատ բնական է՝ երբ մարդ իւր կարողութիւնից բարձր բա-
 ների ձեռք է զարկում), չլինի թէ վհատիք: Այդ դժուարութիւնից

ազատուելու մի շատ զիւրին միջոց կայ. շարեցէք միմեանց ետեւից մի քանի ահեր ու ոհեր և մի քանի տող բազմակէտեր, և ընթերցողը կը կարծէ թէ ազգի թշուառութիւնների վրայ խօսելիս ձեր սիրտը այնպէս յուզուած է եղել, որ չէք կարողացել սկսածներդ աւարտել:

Ձեր դժուար աշխատութիւնը դեռ չաւարտած կամ միայն նորա բնաւորութիւնը և ծրագիրը որոշելուց յետոյ, աշխատեցէք գտնել ձեզ համար ջերմեռանդ գործակալներ, որոնց թիւը իւրաքանչիւր քաղաքում և գիւղում մէկից մինչև երեք ու չորս լինի, նայելով տեղի բազմամարդութեանը, և ուղարկեցէք նոցա ստորագրութեան թերթեր, խնդրելով որ «ազգասիրաբար» յանձն առնեն բաժանորդներ գտնել ձեր ազգօգուտ գրքի համար, նախապէս խոստանալով ինչպէս «փառաւոր և վեհ» գործակալների, այսպէս և «հայրենասէր և ուսումնասէր» բաժանորդների անունները խոշոր տառերով տպել գրքի մէջ: Շուտով բաժանորդագրութեան թերթերը ստորագրութիւններով լի, և որ աւելի կարեւորն է՝ արծաթով ծանրաբեռնուած կը վերադառնան ձեզ մօտ, և դուք կը տեսնէք որ ձեր փորձը ձեր ակնկալութիւնից էլ աւելի յաջողութիւն է ունեցել: Ձեր ստացած գումարի կէսը բաւական է ձեր հրատարակութեան բոլոր ծախքերը ծածկելու. մնացած փողը զբաւաններդ կը դնէք և հանգիստ սրտով կը սպասէք ծախուելու օրինակներից էլ մի օգուտ ստանալ. իսկ եթէ այդ չյաջողի, փառք Աստուծոյ, միգամաճառներ շատ կան, մնացածը միանգամից փխով նոցա կը ծախսէք և այնքան կը ստանաք որ գոնէ ստորագրութեան թերթերի վրայ մտածանքդ կը հանէք: Հա, մոռացայ ասել որ ձեր յառաջաբանների կամ վերջաբանների մէկի մէջ պէտք է ասէք թէ ինչն է ստիպել ձեզ ձեր գիրքը բաժանորդագրութեամբ հրատարակել, ապա թէ ոչ՝ ընթերցողները կարող են գայթակղուիլ և ձեր անշահասիրութիւնը կասկածի տակ դնել, տեսնելով որ մի փոքրիկ գրքոյկի քառորդը բաժանորդների անուններն է բռնում: Այս փափուկ խնդրի մէջ ձեզ առաջնորդելու համար իմ տկար միջոցներով ոչինչ չեմ կարող անել՝ բայց եթէ ուղարկել ձեզ մի պարոնի ճարտար ու համոզիչ պատճառաբանութեանը, որ նոյնպէս սովորութիւն ունի բաժանորդագրութեամբ գրքի հրատարակել: «Մեր բաժանորդագրութեամբ ի լոյս ընծայելը ուրիշ բան չէր, եթէ ոչ որքան կարելի է շուտով հրատարակել այս գիրքը, մացնելով մի անգամայն մեր

եղբարց և քերց գոքը, (գոգը), որի վախճանը հոգևով փափագում ենք և սրտով ցանկանում, որ մեր սիրելի ժողովրդեանը առհասարակ ծանօթ լինի և օգտակար: Մեր ամենակերպ աշխատութիւնը և ջանքը մեր իրաւատէր խեղճ հասարակութեան եղբարցս և նրանց զառնուկ զաւակների օգտին համար է. որոնց ցանկանում ենք ամենակերպ հնարքով ցոյց տալ ընթերցանութեան ամենակարեւորութիւնը և նորա քաղղրիկ ճաշակը, որով որ ժամանակին երևելի մարդկանց դասը պիտի դասուին ¹⁾: Ի՞նչ կարող է աւելի անկեղծ, հասկանալի ու համոզիչ լինել:

Այս դասի մարդկանց կատարելատիպը կարող է համարուիլ Երևանի քաղաքացի պատուելի պ. Աբգար Գուլամիրեանցը, որ ահա արդէն մի քանի տարի շարունակ պարապում է գրականութեամբ և ուրիշ ազգաշահ գործերով: Ջարմանալի էակ է այս պ. Գուլամիրեանցը. իւր վաճառական տեղովը նա այնպիսի եռանդ է ցոյց տալիս զանազան ազգասիրական ձեռնարկութիւնների մէջ, որ միամիտ մարդիկ ապշած մնացել են, և միայն մի քանի թերահաւատներ պնդում են թէ այդ ձեռնարկութիւնների շարժառիթը ոչ թէ ազգի՝ այլ սեպհական զրպանի օգուտն է: Այսպէս օրինակի համար մեր ազգասէրը երկաթեղէն ու պղնձեղէն իրերի հետ հայերէն գրքեր էլ է ծախում, որ զեջողութեամբ ստանում է Քիֆլիսի գրավաճառներին կամ ուղղակի հեղինակներին: Զբաւականանալով նշանակուած տոկոսով, նա իւրաքանչիւր գրքի վրայ աւելացնում է 20—30 տոկոս և այնպիսի նրբութեամբ կարողանում է 10 թիւը 40ի փոխել և 60ը 80ի, որ քաղաքացու վարժաչքը հազիւ թէ նշմարէ, իսկ խեղճ գիւղացուն մնում է պահանջուած փողը անխօս վճարել:

Մի ուրիշ եկամուտի աղբիւր մեր անխոնջ ազգասէրը շինել է իւր համար հայկական թատրոնը, որի ներկայացումներինց գոյացած գումարը նա իւր մօտ է պահում, դերասաններին հաւատացնելով թէ այդ փողերը ազգօգուտ նպատակի համար պիտի գործ դնէ: Բայց մի քանի սկեպտիկներ պնդում են թէ այդ փողերով նա իւր խանութի թէյի մեքենաների ու կողպէկների թիւը աւելացրեց՝ չար լեզուներին թէյ խմեցնելու և բերանները կողպելու համար:

¹⁾ Տես Դաւիթ Սիւնեաց Բէգի պատմութեան յառաջաբանի ԺԱ-ԺԲրդ երեսները:

Սակայն մեր ազգասէրի եռանդը կատարեալ սնունդ գտաւ զրականական ասպարէզում, ուր նա առաջին անգամ հանդէս եկաւ 1866 թուականին: Քննելով Պ. Գուլամիրեանցի զործունէութեան այս ճիւղը, ցաւելով տեսնում ենք թէ մինչև ո՞րտեղ կարող է հասնիլ մի մարդու յանդգնութիւնը այն հասարակութեան մէջ, ուր ամէն խօսք հալած եղի տեղէ ընդունվում: Մարդու խելքը չէ հասնում թէ ինչպէս մի մարդ, առանց ոչինչ պատրաստութեան, առանց զիտութեան այբուբենը ճանաչելու, կարողացել է կապել մի ահողջ հասարակութեան աչքը, միշտ խօսելով այնպիսի առարկաների վրայ որոնց վրայ ոչինչ զաղափար չունի, անկապ, անիմաստ մոքեր յայտնելով, անձնական շահերը հասարակաց շահերի վարդուրի տակ ծածկելով, կեղծ հայրենասիրութեամբ, սուտ ազգասիրութեամբ ոգևորելով... Եւ այսպիսի անօրինակ յանդգնութիւն, ասում ենք, կարողացաւ մինչև այժմ անպատիժ մնալ մի հասարակութեան մէջ ուր հրապարակական դատաստան կայ, ուր կայ մի մամուլ՝ որի պարտաւորութիւնն է ամէն մի չարիք, ամէն մի ախտ հրապարակ հանել և հարուածել: Բաղդ չէ՞ այդ, հապա ի՞նչ է:

Մենք դժբաղդաբար ձեռքի տակ չունինք «Նոր Տաղարանը», որով մեր հերոսը առաջին անգամ զրականական ասպարէզն իջաւ. բայց դորա փոխարէն ընթերցողի հետաքրքրութիւնը կարող է լիապէս յագնեսալ նորա երկրորդ հրատարակութեամբ, «Սիւննաց Դաւիթ Բէգի պատմութեամբ», որի բնադիրը 78 փոքրադիր երես, այսինքն զրքի ճիշտ կէսն է բռնում, իսկ մնացած կէսը լցնում են յառաջաբանը իւր անվերջ յաւելուածներով և երկարուծիք բաժանորդագրութեան ցուցակով: Վերջինից երևում է որ մեր ազգասէրը իւր հրատարակութեան համար որոացել է 586 բաժանորդ, որոնք ուղարկեցին նորան ընդ ամէնը 351 ա. 60 կոպ: Դրքի տպագրութիւնը, որքան և շուայլաբար կատարուած ընէր, կարող էր արժել 150—180 ա. ուրեմն նորա զրպանում մնաց մօտ 200 ա. զոտ արդիւնք այն ժամանակ՝ երբ նորա զրքի երեսը դեռ ոչ մի կարդացող չէր տեսել: Այս արդիւնքից խրախուսուելով՝ հրատարակիչը իւր ազգասիրական եռանդը կրկնապատկեց «Այրի Վանաց ստորագրութիւն» անունով զրքի տպագրութիւնը զլուխ բերելու համար, և զործակալները իւր զէս վարձատրեցին նորա անխոնջ զործունէութիւնը, ուղարկելով նորան 680 բաժանորդ և 510 ա. 40 կ. փող

96 երեսից բաղկացած գրքի համար: Ինչպէս տեսնում էք, մեր հրատարակիչը իւր հաշիւները այնպէս լաւ է իմանում որ հազիւ թէ մէկը կարողանայ այդ բանում մրցել նորա հետ: Հաւատա-
ցնում են թէ նա այժմ դիտաւորութիւն ունի Էջիմէրտէն կամ Պղնձէ քաղաքի պատմութիւնը պարզեւել ազգին: Բոլոր դժուարու-
թիւնը ընտրութեան վրայ է մնացել: Մենք խորհուրդ կը տայինք
նորան չինայել իւր ազգասիրութիւնը և երկու գիրքն էլ միանգա-
մային տպագրել, որոնք հաւասարապէտ պիտանի և որ զխաւորն
է՝ ժողովրդին սիրելի լինելով, անշուշտ առատ հունձք կը տան
նորան:

Վերոյիշեալ երկու հրատարակութիւնների մէջ Պ. Գուլա-
միրեանցը, եթէ մէկ կողմից լոկ իբրեւ Մեկենաս է հանդիսանում ¹⁾,
միւս կողմից, յառաջաբանների և վերջաբանների մէջ, նա երևում է
մեզ իբրեւ մի խոհական մատենագիր, որ զբաղուած է ազգային մե-
ծամեծ խնդիրների քննութեամբ և լուծմամբ: Այս նկատմամբ նշա-
նաւոր է մանաւանդ «Դաւիթ Բէգի» վերջում գրած «Ազգային վի-
ճակի դիտողութիւն և նորա յառաջադիմութեան կամ լուսաւորու-
թեան համար խորհրդածութիւնք»: Չեմ ասում յոգուածը, մէկ
վերնագիրը միայն ի՛նչ արժէ: Տէ՛ր Աստուած, ինչի՞ վրայ չէ խո-
սում այստեղ մեր ձեռնածու պարոնը: -- Ամէն գիտեցած ու չգի-
տեցած, լսած բայց չհասկացած բաների վրայ, և այն որպիսի
ճարտար ու համոզիչ լեզուով. որքան զգացմունք, ի՛նչ եռանդ,
որչափ անկեղծ արտասուք, ի՛նչքան խորիմաստ մտքեր... Նա տալիս
ու վրայ է անում «Հայոց ազգի այժմեան և ապագայ վիճակը,
որոնց վրայ եթէ ճշմարիտ սրտով նայենք և մարդկային իրա-
ւունքով դատենք, ո՛հ, այն ժամանակը անշուշտ կ'ատաղու-
թիւնն եր և ցնդումն եր պիտի յառաջ գան»: Երկար
բարակ գլուխը քորելուց յետոյ, վերջապէս նա գտնում է Ամերիկան,
իւր «ամենախորին մտածողութեանց մէջ» նա գտնում է թէ հայոց
ազգի փրկութեան միմիայն հնարը ուսումնն ու արհեստն է, որոնց
հասնելու համար՝ նա խորհուրդ է տալիս մեզ «մտաւորապէս

¹⁾ «Դաւիթ Բէգի» հեղինակն անյայտ է. իսկ «Այլի Վանաց Ստորա-
դրութեան» հեղինակն է Էջմիածնի միաբան Ստեփաննոս վարդապետ Մխի-
թարեանցը, որ իւր դժուարամարտ ու անկապ լեզուով հրատարակից չատ
հեռու չէ գնացել:

մաքով մտածել կամ դատել ընկերութիւններ և անդամութիւններն հիմնելու և ոգևորուած՝ հին յունական ողբերգութիւնների երգիչների խմբի նման, իւր պատրաստականութիւնը ցոյց է տալիս աւելացնելով փակագծերի մէջ. (պատրաստ եմք հոգևով և մարմնով): Այսպիսի ընկերութիւններ, շաբաթական քառօրդ կոպէկից մինչև 2, 3, 4, 5 կոպէկ տուրք սահմանելով, նա ճամնախոնարհ եղբայրարար խնդրում է՝ հաստատել ամէն դտսի ու պայմանի անձանց, Վառվառն Հայ երիտասարդներին, Արժանապատուհի, Մեծապատուհի և Գերապատուհի Հայ Կանանց, Հայոց ուսումնասէր ուսուցիչներին, երեւի վանքերի միաբանութիւններին՝ սկսած տիրացուներից մինչև եպիսկոպոսները, յորդորելով որ ընկերութիւնները աշխատեն զանազան արդիւնքների ազբիւրներ գտնել, (օ՛հ, այս մասին մեր ազգասէրի փորձառութիւնը տարակոյս չէ կարող վերցնել), «օրինակի համար՝ ամէն հոգևոր և մարմնավոր ուրախութեանց հանդէսներում՝ հանդիսատէրերից և մինչև անգամ հանդիսավոր օրերում՝ բարեպաշտ ժողովուրդից, կարելի է ժապաւինեալ գումարով նուէրներ ստանալ: Նա խօսում է նոյնպէս թատրոնական ընկերութիւնների վրայ և թատրոնական ներկայացումներից գոյացած արդիւնքների գործածութեան վրայ (ամէնից յարմար կը լինէր այդ տեսակ արդիւնքները նորա ազգասիրական խնամքին յանձնել), ցոյց է տալիս Կիրակնօրեայ ուսումնարանների նշանակութիւնը, ուր ընդ մէտոգով մեքենայաբար զաստիասութիւններ են լինում», և «վերջապէս վերջացնելով» իւր իմաստալից ճառը, քարոզում է մեզ «հեռացնել միանգամայն մեզանից նախանձը և ատելութիւնը (հին երգ) և դիմել դէպի ամեն օգտաւէտ գործքերը, որոնցով և մեր զառնուկ զաւակները ժամանակին լուսաւորեալ և յուաճաղէմ ազգաց շարքը կմտնեն»:

Թէև այս մի քանի թեթև գծերից քիչ շատ երևում են մեր հերոսի գեղեցիկ յատկութիւնները, բայց նորա խորիմաստ մտքերը, ողջամիտ տրամաբանութիւնը, բանաստեղծական լեզուն և առհասարակ զրականական արժանաւորութիւնները կատարելապէս վայելելու համար՝ հրաւիրում ենք ընթերցողին հետևեալ տողերը կարդալու, որ հանած են նորա մի հիմնալի յառաջաբանից և այստեղ բերուած առանց մի նշանախնդ փոխելու:

«Նըջանկայիչատակ մեր պանծալի նախնեաց անցեալ տխուր յիշատակարանները՝ ամեն մի մտածող անհատ ակնատես լինելուն պէս կըսկսի

իւր մտքի մէջ, փոքր առ փոքր մի առանձին վերացական նշմարողութիւն տիրել մինչև որ՝ կը սկսի իւր սիրտը ճմլել և մի խոր երևակայութեան մէջ ընկղմել. որովհետև մեր երանելի նախնիքը՝ աշխարհիս մէջ գեղեցիկ հեռատեսութեամբ, ամեն բան կատարելով մեր ազգի համար, ամեն տեսակ անձնական զոհաբերութիւններ անելով սկսել են յետոյ՝ թողնել ապագայիս համար, դարուցի դարս ամենայն տեսակ սրտամաշ, սրտատոչոր և աղետալի յիշատակարաններ, սկսեալ ամենաշքեղ և դարմանալի յորինուածովք ապարանք դարպասք՝ պալատք, անհամար վանորայք, մենաստանք տաճարք ևն։...

«Ամեն մի նուիրական տեղ՝ ունի իւր ձգողական երևակայութիւնը, ամեն մի նուիրական վէմ՝ ունի իւր առանձին խոր տիրութիւնը, ամեն մի դաշտ՝ որի վերայ Հայրենեաց սիրոյ՝ և ուղղափառ սրբազան կրօնի համար պատերազմել են մեր երանելի քաջերը՝ ունի իւր կողմնական, առանձին ցաւակցական տխուր տեսարանը...»

Բաւական է, Աստուծոյ սիրուն, բաւական, բացագոնչումէ ընթերցողը, և ես չեմ կարող չխնայել նորա ականջներին։ Մեր հայերը մի գիտնական վարդապետի քարոզը լսելիս կամ մի պատուելի վարժապետի զրաժը կարգալիս՝ հետեւեալ բառերով էին արտայայտում իրանց զարմանքը. «Օհ, այնպէս խորը խրթին խօսել կամ շարադրել գիտէ, որ սատանան էլ միջեցը մի բան չէ կարող հասկանալ։ Նոյնը կարելի է կրկնել Պ. Գուլամիրեանցի համար. Օպպէրտն ու Մորդմանը աւելի հեշտութեամբ կարող են լուծել Հայաստանի սեպածեւ արձանագրութիւնները քան մենք մեր հոգեբան բանաստեղծի բոլոր վերացական նշմարողութիւնները և ձգողական երևակայութիւնները...»

Մի բան միայն չէ կարելի մերժել մեր հոգեկեց բանաստեղծին, այն է որ նա իւր անխարդախ ազգասիրութեամբ հանդերձ շատ լաւ է հասկանում իւր սեպհական օգուտը, և այս բանում դժուար թէ մէկը կարողանայ մրցել նորա հետ։ Հասարակութեան հետ իւր յարաբերութիւնները անընդհատ պահպանելու և հրատարակիչ բառի վրայ խիստ լիր բառն էլ կպցնելու հաճոյքն ունենալու համար, Պ. Գուլամիրեանցը ահա երեք տարի է որ շարունակ Օրացոյցներ է պարգեւում մեզ։ Մենք երկար չենք կանգնիլ մեր ազգասիրի գործունէութեան այս ճիւղի վրայ. ամէն մարդ գիտէ որ օրացոյց կազմելու համար մեծ խելք հարկաւոր չէ։ Յետին զրազէտը, որ հազիւ գրիչ բռնել կարող է, չէր դժուարանալ այսպիսի մի մեքենայական աշխատանք յաջողութեամբ գլուխ տանելու, բաւական է որ իւր խելքից բարձր բաների վրայ խօսելու ձեռնամուխ

չլինի: Բանն այն է որ մեր անուղղելի հրատարակիչը, իւր սովորութեան համեմատ, այստեղ էլ կամենում է երկնքից աստղերը վայր բերել մեզ համար, Օրացոյցի երկրորդ բաժնում զետեղելով այնպիսի հատուածներ որոնք ամենեւին չեն արդարացնում նոյն բաժնի վերնագիրը — «Մարդիկ ընտանեաց»: Օրացոյցը գլխաւորապէս ժողովրդեան միջին և ստորին դասերի համար նշանակուած լինելով, այնպիսի տեղեկութիւններ պիտի պարունակէ՝ որոնց ընթերցանութիւնը մի գործնական օգուտ կարող է բերել նոյն դասերին: Այս հիման վրայ մենք աւելի օգտակար ենք համարում «ղլխի մազերը մաքրացնելու (մաքրելու), թեփը հանելու և փափկացնելու գիւտի» (միջոցի) նման տեղեկութիւնները քան այն բոլոր «իբր քննողական» դպրոցական վարժութիւնները, որոնք այս յաւելուածի կէսն են բռնում, և որոնք յայտնում են մեզ թէ Պ. Զարմայր Մսերեանցը «ականաւոր և բազմադիւն գիտնական» է, հետեւապէս ամէն հայ մարդ անշուշտ պիտի սեննայ նորա «Փարոսը» իւր դրասեղանի վրայ (պատրաստ եմ զրաւ դնելու որ «Փարոսի» տետրակները ծախվում են Պ. Գուլ. խանութով): Թէ էջմիածնի, Տէր Աբրահամեանի, Ա. Էնֆիաճեանցի և Աղունակեանցի Օրացոյցերը «սարսափելի» սխալներով լինեն, որովհետեւ նոքա մոռացել են մի քանի տօնելի օրերում խաչեր դնել և մէկ երկու սրբերի անունները յիշել, և թէ հետեւապէս Պ. Գուլաւորեանցի Օրացոյցը չամենահարազատն է» բոլոր նոյն տեսակ հրատարակութիւնների մէջ:

Թէ մինչև որ աստիճան կարելի է հաւատ ընծայել Պ. Գուլաւորեանցի խօսքին, այդ երևում է նորա Օրացոյցի առաջին երեսներից: Օրինակի համար, տարուան եղանակների սկզբնաւորութիւնը նշանակելու ժամանակ՝ մեր Կոպերնիկը գարնանամուտը դնում է, ըստ նոր տօմարի, մարտի 9ին, իսկ ըստ հին տօմարի — մարտի 20ին, այսինքն բոլորովին հակառակ. նոյն սխալի մէջ է ընկնում նաև միւս երեք եղանակների վերաբերութեամբ: Բացի սորանից, ընթերցողը պէտք է իմանայ որ ներկայ 1878 թուականից սկսած, նոր աստղաբաշխական գիւտերի համեմատ, ամառնամառին ցերեկը պիտի սկսի երկարիւր և զիշերը կարճանալ, իսկ ձմեռնամառին ընդհակառակն — զիշերը երկարիւր և ցերեկը կարճանալ:

Յուսանք թէ ընթերցողը չի մեղադրիլ մեզ՝ եթէ փոքր ինչ երկար կանգնեցանք մի անձի գործունէութեան վրայ, որ կարելի էր երկու բառով որոշել — չափազանց տգիտութեամբ և չափազանց

ԳՐԻՉ

ԱԶԳԱՅԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

«Հայի յետի խելքը իմը պիտէր», ասում է ժողովրդական առածը, և արդի քաղաքական իրողութիւնները մի անգամ էլ հաստատեցին այս առածի ճշմարտութիւնը: Նոր ենք սկսում ըմբռնել թէ մեր մինչև այժմ վարած փակ ու անհաղորդ կեանքը, որ ամենամեծ քաղաքագիտական իմաստութիւն էր համարվում, ամենամեծ սխալ է եղել մեր կողմից: Քաղաքակիրթ աշխարհը, մինչև այս վերջին ժամանակներս, հայ ասելով ընդհանրապէս հասկանում էր մի քանի հարիւր հազար մարդ, որոնք եւրոպական և ասիական ցամաքի վրայ ցիրուցան եղած՝ մանր վաճառականութեամբ են պարսպում և հրէական ժողովրդի նման զուրկ են իրանց սեպհական երկրից և ազգային միութիւնից: Նա չգիտէր թէ Թուրքիայի ասիական նահանգներում կայ մի երկիր, որ աշխարհի ամենահին ազգերից մէկը իբրև օրօրոց էր ընտրել իւր համար, և որի վրայ այդ ազգը, չնայելով անթիւ ընկերական յեղափոխութիւնների, չնայելով իրան շրջապատող փոփոխիկներին, չորս հազար տարի շարունակ ապրեցաւ, անդադար մաքառելով թշնամի տարրերի դէմ և անասելի արիութեամբ պաշտպանելով իւր ազգային ինքնուրոյնութիւնը: Նա չգիտէր թէ այդ սզգը, աշխարհի անդրանիկ քրիստոնեայ ազգը, խաչի համար դարևոր պատերազմներ մղելով՝ երբ տակաւին Եւրոպան հեթանոսութեան խաւարի մէջ էր խարխափում, տանահինգ քսան միլիոնից հազել հինգ միլիոն էր մնացել, և թէ այդ ժողովրդի մի աննշան մասն էր միայն որ երևում էր նորան զանազան առևտրական կենտրոններում, մինչ ազգի մեծամասնութիւնը շարունակում էր ապրել իւր պապերի հողի վրայ՝ երկրագործութեամբ և արուեստներով պարապելով:

Մեծ անիրաւութիւն կը լինէր մեր կողմից Եւրոպային մեղադրել և այդ անգիտութեան մէջ լոկ մի անտարբերութիւն, մի եսականութիւն նկատել, որի մէջ ոմանք կամենում են տեսնել արդեան քաղաքականութեան հիմնական և գուցէ միակ սկզբունքը: Ընդհակառակն, ձեռներս սրտներիս վրայ դրած պիտի խոստովանինք որ դատապարտելին մենք ենք, և բոլոր յանցանքը անկեղծութեամբ մեզ վրայ պիտի ընդունինք: Հայը սիրել է միշտ քաշուած ու անծանօթ կեանք վարել, սխալմամբ կարծելով թէ իւր օգուտը պահանջում է որ իւր դրութիւնը միապէս ծածուկ մնայ ինչպէս իշխող պետութիւններից, այնպէս և զրացի կամ հեռաւոր ազգերից:

Տարակոյս չկայ որ այս երևոյթի պատճառը մեծ մասամբ պարունակվում է մեր պատմական անցեալի մէջ: Քաղաքական կեանքի անկումից յետոյ, հայ ազգը, հինգ հարիւր տարուան ընթացքում, շրջապատած լինելով այնպիսի ազգութիւններից որոնք ծագմամբ, կրօնով և կրթութեամբ տարբերվում էին իրանից, միշտ ճնշուելով, միշտ հարստահարուելով նոցանից, երբէք վաղուան օրուան համար ապահով չլինելով, կամաւորապէս դատապարտել է իրան մեռելութեան, ողջ ողջ գերեզման մանելու: Այս տեսակ ինքնասպանութիւնը նա աւելի լաւ համարեց քան որևէ կենդանութեան նշան ցոյց տալ, որով կարող էր միայն մոլեռանդ բռնակալների զայրոյթը գրգռել: Կարծելով թէ աշխարհը տեսնում է իւր տանջանքները, լսում իւր հեծեծանքները և անտարբեր մնում, նա երեսը դարձրեց աշխարհից, փաթաթուեցաւ ստրկութեան վերարկուի մէջ և տարածուեցաւ այն հողի վրայ՝ որի փառքի համար նա երբեմն այնքան զոհաբերութիւններ է արել: Նորա մէջ կազմուեցաւ մի թիւր համոզմունք, մի յամառ կարծիք, թէ հայն երբէք չպիտի յուսայ իւր ստրկութիւնից բարձրանալու, ուրիշների պէս մի լաւ օր տեսնելու: Վաղէն ազգ միակնկալութիւն, մի ապաւէն ունի, հայն է միայն որ անյոյս և անօգնական պիտի մեռնի. Աստուած և մարդիկ երեսները դարձրել են նորանից:

Այս յուսահատ վիճակը հայի անվստահութիւնը մինչև այնտեղ հասցրեց, որ նա սկսեց կասկածական աչքով նայիլ ոչ միայն օտարի, այլ նոյն իսկ իւր հարազատ ազգակիցների վրայ. հայը հային անբարեացակամ համարուեցաւ: Երբ 1862ի շարժողութիւնից յետոյ, Թուրքիայի հայ մամուլը սկսեց ձայն բարձրացնել և Զէյթունցոց իրաւունքներին պաշտպան հանդիսանալ, այս վերջինները փոխանակ

երախտապարտ լինելու՝ իրանց դժգոհութիւնը յայտնեցին նոյն մամուլին, պնդելով թէ նա իւր նախընթաց գործունէութեամբ Գրան ուշադրութիւնը իրանց վրայ դարձրեց, և թէ քանի որ իրանք աշխարհից անձանօթ էին ապրում, հանգիստ ու խաղաղ կեանք էին վարում իրանց սարերի մէջ:

Մենք չենք ուզում քննել թէ մինչև որ աստիճան հիմնաւոր էին մեր Տաւրոսի ազգակիցների մեղադրանքները. այսօր միայն կ'ասենք որ նոցա՝ բարբարոս բաշի-բօզուքների զնդերին ցոյց տուած անվեհեր զիմադրութիւնը, իբրև առաջին բողոք ամօթալի ստրկութեան դէմ, անասլի հետեանքներ ունեցաւ. ընդհանուր հայութեան համար: Եւրոպան իմացաւ որ Ասիայում կայ մի երկիր չայաստան անունով, որի քրիստոնեայ բնակիչները ահա արդէն հինգ հարիւր տարի անընդհատ հեծեծում են բռնակալութեան շղթաների տակ: Ամէն կողմից սկսեցին քրքրել ճանապարհորդների աշխատութիւնները հայ ազգի անցեալ և ներկայ վիճակի վրայ տեղեկութիւններ ստանալու համար: Տեսան որ այդ ազգը հին պատմական անցեալ է ունեցել, վկայ այն փառաւոր յիշատակարանները՝ որոնց մնացորդները մինչև այժմ ծածկում են չայաստանի գաշտերը. տեսան որ նա ունեցել է մի պատկառելի զրահանութիւն, ամենայն ուշադրութեան արժանի, որի ծագումը զնում հասնում է մինչև Ասորեստանցոց նախնի թագաւորների՝ Շամիրամների, Նաբուգոդոնոսորների և ուրիշների ժամանակ, և որ պահպանել է հելլենական գրականութեան կորած գրուածների շատերի թարգմանութիւնը: Տեսան վերջապէս որ այդ ազգը ներկայումս, չնայելով այն դառն փորձութիւններին որոնց ենթարկուած է եղել նա երկար ժամանակ ասիական ցամաքը հետզհետէ նուաճող մահմետական պետութիւնների կողմից, քրիստոնէական կրօնի հետ պահպանել է և իւր բնածին յատկութիւններից մի քանիսը, իւր անխնջ աշխատասիրութիւնը, իւր ընդունակութիւնները արուեստների և վաճառականութեան մէջ, իւր յարմարութիւնները կրթուելու և յառաջադիմելու, և թէ այդ ազգը «աստուածային տեսչութեամբ նշանակուած է միջնորդ հանդիսանալու Արեւմուտքի և Արեւելքի մէջ, քրիստոնէութիւնը և քաղաքակրթութիւնը տարածելով ասիական ժողովուրդների մէջ»:

Այս, մենք ինքներս ենք յանդատու եթէ Եւրոպային անձանօթ, հետեւապէս և անօգնական ենք մնացել: Մենք ենթարկուել ենք ամէն

տեսակ տանջանքների, բռնաբարութիւն ու հալածութիւններ ամենատուրբ իրաւունքների համար, և երբէք չենք մտածել բողոքելու արդարութեան առաջ, հաւատացած լինելով թէ հայի «ճակատի գիրն» է միայն նեղութիւն ու տանջանք տեսնել երկրի վրայ: Մեր լուռ համբերութիւնը փոխանակ մեր դահիճների սիրտը կակղացնելու՝ աւելի ևս զրգռեց ու զայրացրեց նոցա: Տեսնելով որ մեր դրութեան մէջ գտնուող և մի և նոյն ամօթալի լուծը կրող ժողովրդները, յոյները, ռումանացիք, սլավոնացիք, համակրութեան նշաններ են սկսում տեսնել քաղաքակիրթ ազգերի կողմից, մենք կարծեցինք թէ այդ համակրութիւնը ցեղական կամ կրօնական ազգացութիւնից էր բղխում. հայը, մտածեցինք մենք, թէև քրիստոնեայ՝ բայց ազգակից կամ դաւանակից զօրաւոր պետութիւն իրան թիկունք չունենալով, չէ կարող երբեքից օգնութեան յոյս ունենալ ուրիշներից: Մի օրինակ բաւական է այս թիւր կարծիքը ջրելու համար:

Ռուսաստանի և Թուրքիայի մէջ արժարժուած ոսոխութիւնը, որ Պետրոս Մեծի օրերից սկսուեցաւ և տևեց մինչև նորագոյն ժամանակները, ինչպէս բնական է, առիթ պիտի տար յոյներին իրանց աչքերը դարձնելու հիւսիսային դաւանակից պետութեան վրայ, որի հետզհետէ զօրանալու մէջ նոքա տեսնում էին իրանց մօտակայ փրկութեան երաշխաւորութիւնը: Բայց ոչ Պետրոսը և ոչ նորա յաջորդները կարողացան մի բան անել յոյների լուծը թեթեւացնելու համար, քանի որ նոքա մենակ և Եւրոպայից անկախ էին ներգործում: Նապոլէոն Մեծի անկումից յետոյ, երբ Ֆրանսիան տկարացաւ և Անգլիան ստիպուեցաւ երկրի ներքին բարեկարգութեան վրայ մտածել, որ նապոլէոնեան պատերազմների ժամանակ խանգարուել էր, Եւրոպայի բաղդը կարծես Ռուսաստանի ձեռին էր. կարող էր նա այս յաջող րոպէից օգուտ չքաղել Յունաստանի ակնկալութիւնները պսակելու համար: Չնայելով որ Թուրքիայի այս երկիւղալի դրացին երբէք այնքան զօրութիւն և այնքան մեծ նշանակութիւն չէր ունեցել, այնու ամենայնիւ նա զգաց որ մենակ, առանց Եւրոպայի մասնակցութեանը ոչինչ չէ կարող անել Յունաստանի վիճակը բարւոքելու համար, և Աղէքսանդր Ա ստիպուեցաւ խոստովանել թէ յոյները իրանք պէտք է ապացուցանեն թէ արժանի են Եւրոպայի համակրութեանը: Եւ արդարեւ, յոյները վաղուց արդէն հասկացել էին այդ ճշմարտութիւնը և սկսել էին աշխատել: Մինչ մէկ կողմից իրանց հայրենիքում

ուսումնարանները բազմացնում ու բարեկարգում էին և գրականութեան մէջ անպտուղ վէճերը թողած՝ զործնական խնդիրներով, քաղաքական և պատմական զիտութիւններով էին պարսպում, միւս կողմից եւրոպական նշանաւոր մայրաքաղաքներում յոյն երիտասարդները, կենդանի կամ զրաւոր խօսքով, լուսաւորեալ ազգերի ուշադրութիւնը դարձնում էին իրանց հայրենիքի թշուառ դրութեան վրայ, ցոյց տալով թէ յոյները որքան ճիշդ են թափում իրանց ստորութիւնից բարձրանալու համար: Մի հեյլենական կենտրոն կազմուեցաւ փարիզում, ուր զմիւռնացի Ադամանտիօ Կօրայիսը իւր աշխատութիւններով և տաղանտով Եւրոպայի ուշադրութիւնը դարձրեց իւր անձի և իւր հայրենիքի վրայ. երկրորդ կենտրոնը դարձաւ Վեննան, ուր մի խումբ երիտասարդների հիմնեցին «Ուսումնական Հերմէս» անունով ամսագիրը, որի մէջ քաղաքակիրթ աշխարհը պարզ տեսնում էր Յունաստանի վերածնութեան սերմերը: Շուտով երևեցան մասնաւոր անհատների համակրութեան նշանները, վկայ Աթէնքի «Քանգարանասէրների ընկերութիւնը» որ հիմնուեցաւ օտարականների ազդեցութեամբ, որին հետևեցաւ ընդհանուր եւրոպական համակրութիւնը, և այս վերջինին տէրութիւնների զօրաւոր միջամտութիւնը: Անգլիան, Ֆրանսիան և Ռուսաստանը միաբան զործակցութեամբ շնորհեցին Յունաստանին այն ինչ որ չկարողացաւ ձեռք բերել իւր նիւթական ոյժերով և որին արժանացաւ իւր գործ դրած բարոյական ջանքերով:

Յունաստանի օրինակը ցոյց է տալիս դարձեալ թէ ինչ խախտւած հիմն ունի այն անձանց կարծիքը, որոնք պնդում են թէ առանց զէնք բարձրացնելու և առանց արիւն թափելու միշտ անհնարին է ստրկութեան լուծը թօթափել: Յոյները ապստամբեցան և երկար ժամանակ փոփոխակի բազմով պատերազմեցան թուրքերի տիրապետութեան դէմ, բայց վերջնվերջոյ ապստամբութիւնը պիտի զլսպուէր և բոլոր երկրը քարուքանդ լինէր՝ եթէ Եւրոպան միջամտած չլինէր, և այդ ընդհանրական համակրութեան յոյները արժանացան ոչ թէ իրանց նիւթական զօրութեան, այլ բարոյական արժանաւորութիւնների համար: Այս ճշմարտութիւնը անելի պարզ հաստատում է Բուլղարիայի օրինակով: Բուլղարները, որքան մեղայանի է, երբէք ազգովին չեն ապստամբել կամ շատ աննշան ցոյցեր են արել Դրան անիրաւութիւնների դէմ: 1876ի զարհուրելի կոտորածներն էին որ զրգուեցին քաղաքակիրթ աշխարհի

զգուանքը օսմանեան կառավարութեան դէմ և մի ընդհանրական համակրութիւն դէպի անպաշտպան ժողովուրդը, և ահա այս հանգամանքը առիթ տուեց ռուսաց կայսեր անարգել սուրբ պատեանից հանել իւր դարեւոր ոսոխի դէմ:

Պատերազմը Եւրոպայի ուշադրութիւնը դարձրեց օսմանեան իշխանութեան ենթարկուող քրիստոնեայ նախնայնորդի վրայ, որոնց թուումն է և Հայաստանը: Արեւմտեան մամուլը ցոյց տուեց թէ փոքր Ասիայում ապրում է մի քրիստոնեայ ժողովուրդ, խելացի և ընդունակ, համեստ և աշխատասէր, որ ահա մի քանի դար շարունակ ամէն տեսակ տանջանքների է ենթարկուում, տեղացի բարբարոս ժողովրդներից հարստահարուելով և կենտրոնական իշխանութիւնից ոչինչ պաշտպանութիւն չգտնելով: Պատերազմի ժամանակ այս բազմաչար ժողովուրդը այնպիսի նեղութիւններ քաշեց, այնքան բռնաբարութիւնների ենթարկուեցաւ, որ «մարդկային խելքը չէ կարող երեւկայել. մինչև անգամ Բուլղարիայի անգթութիւնները փոքր են հայ ժողովրդի քաջածնների հետ համեմատելով»: Եւրոպան սոսկալով կարգաց այս տեղեկութիւնները, որ առաջին անգամ հասնում էին նորա ականջին, և Հայոց խնդիրը յուզուեցաւ:

Բայց ամէն գաղափար հասունանալու համար՝ ժամանակի և աշխատութեան կարօտութիւն ունի: Եթէ Եւրոպան աւելի վաղ և աւելի հիմնաւոր կերպով ծանօթացած լինէր Թուրքիայի հայոց վիճակին, այսօր գործը շատ աւելի առաջացած և հեշտացած կը լինէր: Ահա այստեղ է երևում մեր յանցանքը: Կոստանդնուպօլսի հայոց ազգային ժողովը յանձնաժողով յանձնաժողովի վրայ կազմեց գաւառացի հայոց վիճակը քննելու համար: Այդ յանձնաժողովները, տեղի վրայ գնալով և Պատրիարքարանի դիւանական տեղեկութիւններից օգուտ քաղելով, առանձին տեղեկագրեր պատրաստեցին, որոնցից երեւում է թէ ինչ չարագործութիւններ են կատարուել և տակաւին կատարուում են Հայաստանում, և այն կանոնաւոր կերպով և յաճախ կենտրոնական իշխանութեան գիտութեամբ. քուրդ Ռէրէբէյերի հարստահարութիւնների պատճառով խեղճ հայ զիւղացիների արիւն քրտինք մտնելը և ահագին հարկեր վճարելը, որոնց համար Դրան պաշտօնականները շատ անգամ նոցա ապրուստի միակ միջոցը — եզն ու գոմէշը խլում ու ծախում են. թուրք զինուորների հայ կանանց լլկելը և հայ աղջկանց փախցնելը, որոնց յետոյ ստիպում

են մահմէտական կրօնն ընդունել. վանական ու եկեղեցական կառուածներէ, ինչպէս նաեւ մասնաւոր անձանց և ամբողջ համայնքների հողերի քուրդ իշխաններից յափշտակուիլը. հայերի վկայութիւնը մահմէտականների հաւասար դատաստանի առաջ չընդունուիլը, և այլն: Աւելացրէք սորա վրայ և այն կոտորածները, հրդեհները և աւազակութիւնները որոնք տեղի են ունենում ամէն անգամ որ մահմէտական ժողովրդի մոլեռանդութիւնը գրեզուում է գեաւուրների դէմ, և այն ժամանակ կարելի է մի գաղափար կազմել հայ ժողովրդի իսկական դրութեան վրայ:

Աւելի առաջ ունենալով որ պատրիարքները ազգային ժողովել կողմից մի քանի անգամ միջնորդեցին Բ. Դրանը գաւառացի հայոց ցաւալի վիճակի վրայ ուշադրութիւն դարձնելու, և Դուրը միշտ յոյսերով կերակրեց նոցա, զարմանում ենք թէ ինչպէս չգտնուեցաւ մի հայ մարդ որ այդ տպագրութեամբ հրատարակուած և ազգի մէջ ցրուած տեղեկագրերը կարգալուց յետոյ՝ մտածէր հայ ժողովրդի կրած տառապանքները արեւմտեան մամուլի միջնորդութեամբ ներկայացնել եւրոպական հասարակական դատաստանին, մինչ անցեալի օրինակներից ամէնի համար աղներու պիտի լինէր թէ այդ ամենահաստատուն միջոցն էր մեր ազգի նման զրութիւն ունեցող ժողովրդի վիճակին մի դարման անելու: Կոստանդնուպոլսի մտածող դասի մէջ ինչպէս չգտնուեցաւ մի հատ հայ մարդ ծանօթ յոյների, սլավոնների, ռումանացիների երէկուան պատմութեանը և արեւմտեան ազգերի մէջ տիրապետող գաղափարներին, որ յանձն առնէր իւր ազգին այնպիսի մի դիւրին բայց մեծ ծառայութիւն մատուցանելու: Մի շարք յօդուածներով հայ ազգի անցեալը ներկայացնելուց յետոյ, պէտք էր անցնիլ նորա արդեան վիճակին, նկարագրել նորա անտանելի տառապանքները, ցոյց տալ վերջապէս թէ, չնայելով բազմատեսակ խռնրդատների, հայերը ներկայումս ամէն տեղ ունին ուսումնարաններ, որոնք օրէցօր բազմանալու և բարեկարգուելու վրայ են, ունին մի մամուլ որ ձգտում է եւրոպական մտքերի թարգման հանդիսանալ, ունին և մի գրականութիւն, որ թէեւ հազիւ յիսուն տարուան գոյութիւն ունի, բայց և այնպէս կարող է մրցել այն ազգերի գրականութիւնների հետ որոնք երէկ մեր գրութեան մէջ, իսկ այսօր մեզանից յաջող պայմանների մէջ են գտնվում:

Ահա այսպէսով պէտք էր և կարելի էր գրաւել ազգերի հա-

մակրութիւնը. այսպէսով կարելի էր Եւրոպայի ուշադրութիւնը վաղօրօք մեզ վրայ դարձնել և սպասել որ ներկայ ճգնաժամում արևմտեան հասարակական կարծիքը աւելի համակամ և համամիտ ձայն բարձրացնէր Թուրքիայի հայերի համար: Բայց ինչի՞ց է առաջ գալիս այս ընդհանրական համութիւնը. ինչի՞ց, եթէ ոչ մեր չափազանց անվստահութիւնից: Այնքան ստոր ընկած ենք որ մեր հաւատը կորցրինք մեր բարոյական ոյժերի վրայ, [Թո՛ղ [Թէ ուրիշների առաջ համարձակէինք մեր մասին բերան բանալ: Շարունակ նախաաւելնք ու անարգանք տեսնելով մեր շուրջը, կարծեցինք [Թէ ոչինչ արժանաւորութիւն չէ մնացել մեր մէջ, և երբ օտարի բերանից մի լաւ խօսք լսեցինք մեր մասին, զարմացանք ու տարակուսեցանք, մի՞ գուցէ ծաղր են անում մեզ:

Այս անվստահութիւնից է բխում մեր պախարակելի անտարբերութիւնը, որով մինչև այժմ հետամուտ չենք եղել իմանալու [Թէ օտարները ինչ կարծիք են կազմել մեր մասին: Մենք մինչև հիմա չգիտէինք, օրինակի համար, [Թէ այժմեան անգլիական դեսպանը Կոստանդնուպօլսում, Պ. Լայարդը, ճանապարհորդել է տաճարական Հայաստանը և այդ երկիրը մանրամասնօրէն նկարագրել է: Աչքի առաջ ունենալով այն նշանաւոր դերը որ ներկայումս խաղում է այս պետական անձը, հասկանալի է [Թէ ինչ մեծ օգուտ կարող էր տալ նորա գրքի ընթերցումը: Եւ [Թէ փոքր ինչ հետաքրքրութիւն ունեցած լինէինք օտարների մեր մասին յայտնած կարծիքներին տեղեկանալու, կը տեսնէինք [Թէ նոքա այնպիսի յատկութիւններ են գտնում մեր մէջ որ մենք ամենևին չէինք կասկածում: Ահա օրինակի համար ինչպէս են խօսում մեր մասին երկու անգլիացի գիտնականներ, Պ. Ջէմս Բրայսը և կապիտան Բէրնաբին, որոնց աշխատութիւնները նորագոյն տեղեկութիւններ պարուհալելով մեր երկրի և մեր ժողովրդի դրութեան վրայ՝ վերին աստիճանի հետաքրքրութիւն պիտի ունենան մեզ համար:

Պ. Բրայսի գիրքը անուանվում է «Անդրկովկաս և Արարատ Լեռան» ¹⁾, իսկ պ. Բէրնաբիինը — «Ձիով վրայ փոքր Ասիայի միջով» ²⁾:

¹⁾ Transcaucasia and Mount Ararat. By James Brice. London. Macmillan and Co. Գրքն է 9 չիլինգ:

²⁾ On Horseback through Asia Minor. By Captain Fred. Burnaby, author of «A Ride to Khiva». London. Sampson Low and Co. 1877. Գրքն է 1 ֆունտ ստէրլինգ 18 չիլինգ:

Երկու զինականներն էլ իրանց ճանապարհորդութիւնը յանձն առին սորանից մօտ երկու տարի առաջ և աւարտեցին, կարելի է ասել, անմիջապէս պատերազմից առաջ՝ ուստի և հասկանալի է թէ նոցա գրուածները ինչ նշանակութիւն պիտի ունենան ներկայ համաժամանակներում: Բրայսը Ռուսաստանից, Վօլգա գետով և Վլադիկաւկազով, անցաւ կովկասեան երկիրը, և իւր տեղեկութիւնները քաղեց զխաւսորապէս ռուս աղբիւրներից: Ընդհակառակն, կապիտան Բէրնաբին իւր ուղևորութիւնը սկսեց Կոստանդնուպօլսից, և կարինից ու Ղարսից անցնելով հասաւ մինչև ռուսաց սահմանները: Եթէ մի մեղադրելու բան են գտնում յիշեալ զինականների մէջ այն է որ նոցանից առաջինը չափազանց համակրութեամբ է խօսում ռուսաց վրայ կամ, ինչպէս որ սովորութիւն է ասել, ռուսասէր է, իսկ երկրորդը - թուրքասէր. ուստի և բնական է որ նոցա կարծիքները միշտ միմեանց համաձայն չլինին: Միակ կէտը որի վրայ նոքա բոլորովին միաբան են խօսում՝ Հայերն են, և այս կողմից նոցա գրքերը թանկագին են մեզ համար՝ իբրև անկեղծ զաղափարների ու զգացմունքների թարգմաններ:

«Հայերը, ասում է Բրայսը, մեր կովկասեան ժողովրդի վրայ խօսելով, երկրի ամէնից եռանդոտ և ամէնից աւելի աչքի երևացող ժողովուրդն են. վաճառականութեան մեծ մասը նոցա ձեռին է. նոքա ոչ միայն խանութի առուտուր ունին, այլև մեծ առևտրական ձեռնարկութիւններ են յանձն առնում: Շատերը պետութեան ծառայութեան մէջ են և լաւ կեանք են վարում. իսկապէս ռուս աստիճանաւորների կէսը (?) Անդրկովկասում հայեր են, նոցա մէջ կան շատ լուսաւորուած, շատ քնդունակ մարդիկ. հայի կրթութիւնը աճում է նորա նիւթական բարօրութեամբ, և այս տեսակ մարդկանց թիւը օրէցօր աւելանում է: Միով բանիւ, անկարելի է հայերի համար չգուշակել մի երջանիկ ապագայ:»

Թուրքիայի հայերի վրայ տեղեկութիւններ ունենալու համար պէտք է դիմել Բէրնաբիի աշխատութեանը: Նա երկար ժամանակ մնաց Հայաստանի զանազան քաղաքներում և շատ անգամ առիթ ունեցաւ տեսնուելու և խօսակցելու հայոց հետ: Նոքա ցոյց չէին տալիս անզլիացի ճանապարհորդին այն ծառայական շողքորթութիւնը որով շրջապատում էին նորան թուրքերը, չէին համբուրում նորա ձեռքերն ու կրունկները: Արաբկերում Բէրնաբին մի քանի օր անցկացրեց հարուստ հայ վաճառականի ընտանիքի մէջ. իզմիդում այ-

ցելութիւն գնաց տեղական հայ առաջնորդին և այլն. ամէն տեղ պատուով հիւրասիրութեան նորան: Բրայսի նման՝ նա համարում է հայոց խելացի, եռանդուն, ընդունակ և համեմատաբար նաև կրթուած ժողովուրդ: Ասիական ճաճկաստանի նահանգներում նոքա քաղակրթութեան միակ ներկայացուցիչներն են: Վաճառականութիւնը անպայման նոցա ձեռին է, և ոչ ոք չէ կարող մրցել նոցա հետ: Թուրքիայի հայոց կեանքը, Բէրնարիի վկայութեամբ, այնքան վատ չէ: Օսմանեան կառավարութիւնը ոչ ինչ բանի վրայ չէ հոգում, չէ հոգում և հայերին կառավարելու մասին: Նոքա ապրում և կառավարվում են իրանց ուղածին պէս, ազատաբար պարագում են իրանց վաճառականութեամբ և հարստանում են: Բայց միև կողմից, աւելացնում է նա, հայերը առում արհամարում են մահմետական ժողովրդներին, և նոյն ասելութիւնն ու արհամարանքը վայելում են այս վերջինների կողմից: Գրան իշխանութեան ներքոյ նոցա ազատութիւնը պատահական բան է, և անդադար կարող են ետթարկուիլ քրդերի և չէրքէզների գազանային անգթութեանը, որոնք փառիշահի հովանաւորութեան ներքոյ վայելում են նոյն երջանիկ, բայց մի և նոյն ժամանակ նոյն պատահական ազատութիւնը: Վսկայ պէս տաճկական կառավարութիւնը այնքան վատ չէ, ասում էին հայերը Բէրնարիին. «Թէ անախորժ բան կայ, այն է որ զատաւորները քրիստոնեաների վկայութիւնը չեն ընդունում»:

Կասկած չկայ որ եթէ պ. Բէրնարին իւր ճանապարհորդութիւնը յանձն առած լինէր ներկայ պատերազմի ժամանակ Հայաստանում գործուած անգթութիւններից յետոյ, չնայելով իւր թուրքերին ցոյց տուած համակրութեանը, չնայելով և հայերից ստացած զգուշաւոր պատասխաններին, անշուշտ նա առաջին բողոքողներից կը լինէր այն անապահով վիճակի դէմ՝ որի մասին նա արդէն ակնարկում է իւր գրուածքի մէջ, և կը պահանջէր որ տաճկական Հայաստանի մէջ հաստատուէին այնպիսի կարգեր՝ որոնք յաճախ կրկնուող անիրաւութիւնների ու չարագործութիւնների առաջն առնէին: Արդէն ապացուցուած է, և այս մասին մենք մի քանի անգամ խօսեցանք մեր Հանդէսի էջերի մէջ, որ Գրան թուլութեան և ապօրինութիւնների առաջն առնելու անձեռնհասութեան պատճառով՝ Հայաստանի վիճակը բարեփոխելու միակ հնարը ինքավարութիւնն է, որ միջոց կը տայ հայ ժողովրդին քրդի չարստահարութիւններից և տեղական վարչութեան անիրաւութիւններից ազատուե-

լու: Անցեալի օրինակները պարզապէս ցոյց են տալիս թէ բոլոր այն խաթիւի շիւմայուններն ու խաթիւի Շերիֆները որ օսմանեան կառավարութիւնը ամէն ծանր ճգնաժամերից յետոյ շնորհել է իւր քրիստոնեայ հպատակներին միշտ մեռած տառի զօրութիւն են ունեցել, և թէ այլ ևս չէ կարելի յոյս դնել այնպիսի խոստմունքների վրայ որ այսօր տրվում են վաղը մեռացուելու համար: Ինչ կարող էր աւելի որոշ լինել քան այն յայտարարութիւնը որ մի պաշտօնական թերթի միջնորդութեամբ հաղորդվում էր յայտաներին թրիմի պատերազմի ժամանակ. «Օսմանեան պետութիւնը պատերազմից յետոյ մի նոր խաթիւի շիւմայուն պիտի շնորհէ, որով լիովին պիտի վերանան մահմէտական և ոչ — մահմէտական հպատակների մէջ մինչև այժմ տիրած թէ քաղաքային և թէ քաղաքական խորութիւնները: Ամէն մարդ օրէնքի առաջ հաւասար պիտի լինի, և հաւասար իրաւունքներ ու պարտաւորութիւններ պիտի ունենայ»: Եւ արդարեւ, 1857ին հրատարակուեցաւ մի խաթիւի այս մտքով. նուրա հետեւանքները ամէնին յայտնի են:

Արկնում ենք ուրեմն, միակ միջոցը որ կարող է երաշխաւորել հայ ժողովրդի ապահովութիւնը Թուրքիայի սահմանների մէջ՝ այնպիսի կարգերի հաստատութիւնն է, որոնք հնար կը տան նորան ազատուիլ իւր քրտինքը ուսող, իւր արիւնը ծծող քրդերի ձեռից: Արդեօք Թուրքիայի հայերը կարժանանան այն արտօնութիւններին որ խոստացվում են արևելեան քրիստոնեայ ժողովրդներին, թէ անմասն ու անհաղորդ կը մնան այդ բարերարութիւններից և այդպէսով կը համոզուին թէ համբերութիւնն ու համեստութիւնը աւելորդ առաքինութիւններ են, և թէ լսելի չլինելու համար պէտք է ուրիշների նման բարձրաձայն աղաղակել և իրանց մասին անդադար յիշեցնել: Ամէն բան իրաւունք է տալիս մեզ ենթադրել թէ հայ ժողովուրդը ամենամեծ վստահութեամբ պիտի նայի մօտ օրերումս գումարուելու եւրոպական դեսպանաժողովի վրայ, որ կանչուած է արևելեան գործերը կարգի դնելու: Եւ նախ երկու պետութիւնների տրամադրութիւնները, որոնք ամէնից աւելի շահեր ունին պաշտպանելու յիշեալ դեսպանաժողովի մէջ: Ամէնին յայտնի է մեր կայսեր արևելեան ճգնաժամի սկզբին յայտնած վսեմ միտքը թէ պատահադմի նպատակը ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ օսմանեան պետութեան հպատակ քրիստոնեաների վիճակը բարւոյնել. իսկ Սուլթան Համիդը, նոյն իսկ իւր բանակների յաջողութեան

մէջ գտնուած ժամանակները, հրապարակաւ խոստացաւ կոստան-
դնուպօլսի Ներսէս պատրիարքին թէ հայ ժողովուրդը իւր անօրինակ
հաւատարմութեան և կրած զրկանքների համար առանց վարձա-
որութեան մնալու չէ: Նոյնը կարելի է ասել ընդհանրապէս միւս
պետութիւնների մասին, որոնց համար ոչինչ շահ չէ կարող լինել
թոյլ տալ որ մի գործունեայ և աշխատաւէր ժողովուրդ շարու-
նակէ չարչարուիլ ու նահատակուիլ:

Հարկ է սորանից յետոյ յիշել ռուս մամուլի վերջին ժամա-
նակներում տարածած մի համբաւը, որով իբր թէ վերջնական
խաղաղութեան ժամանակ Հայաստանի մի մասը, աւելի կամ պա-
կաս ընդարձակութեամբ, միանալու է Ռուսաստանի կայսերութեան
հետ: Զնայելով որ այս լուրը պաշտօնական բնաւորութիւն չունի և
լոկ մի ենթադրութիւն է, այնու ամենայնիւ մեծ վիճաբանութիւն-
ների առիթ է տուել ռուս լրագրութեան մէջ: Յառաջագէմ մա-
մուլի ներկայացուցիչները, որպիսի են օրինակի համար «Сѣверный
Вѣстникъ» և «Голосъ», ամենեւին օգտակար չեն համարում Ռու-
սաստանի համար չափազանց տարածուիլ Ասիայում և իւր առանց
այն էլ ընդարձակ սահմանները աւելի ևս մեծացնել, շարունակ
տարածուելով, պնդում են նոքա, ռուս սզգի բարոյական զօրու-
թիւնները թուլանում ու սպառվում են. հարկ է այդ զօրութիւն-
ները կենտրոնացնել և երկրի ներքին զարգացման համար գործ
դնել: Այս նկատմամբ նշանաւոր են երկրորդ լրագրի մի քանի դի-
տողութիւնները.

«Փոխանակ տիրապետելու մեզ օտար և թշնամի ազգութիւննե-
րին, աւելի լաւ կանէինք եթէ մեր սեպհական ազգը կրթէինք և
մշակէինք այն երկրների հարստութիւնները՝ որոնք արդէն մեզ են
պատկանում և որոնցից դեռ չգիտենք ինչպէս հարկն է օգուտ քա-
ղել: Մեր արդիւնաբերութեան համար մի բնական և յարմար վա-
ճառատեղի ստեղծելով և քաղաքականապէս ապահովացնելով մեզ,
մենք կարող կը լինէինք մեր ավերի վրայ, առանց կողմնական խըն-
դիրներով զբաղուելու, գործ դնել այդ արդիւնաւէտ աշխատու-
թեան համար մեր ազգերի բոլոր առձեռն պատրաստ ոյժերը:

«Ես չեմ համարձակում ասել, թէ մենք պէտք է բոլորովին
ձեռից թողնենք մեր ասիական երկրները: Այլ, ի հարկէ, չափա-
զանց կը վրդովէր մեր հայրենասիրական զգացմունքը: Բայց խոստո-
վանում եմ որ եթէ այդպիսի բան պատահէր, ես կը ցաւէի միայն

զուր գործգրուած զոհաբերութիւնների համար: Որքան պակաս աւսիականութիւն և մահմէտականութիւն մնայ մեր մէջ, այնքան աւելի բաղդաւորութիւն է մեզ համար: Երբեմն ժամանակին փսիսել փրկութիւն է անմարսելի սնունդով լի ստամոքսի¹⁾ համար:

Բայց դիցուք թէ Ռուսաստանը իւր ասիական սահմանները փոքր ինչ առաջ տանէ Թուրքիայի հողերի վրայ. մի՞թէ դորանով ինչիւրը կը վճռուի: Մի՞թէ Հայաստանի մեծ մասը չի մնալ դարձեալ օսմանեան իշխանութեան ներքոյ, և կարելի՞ է արդեօք սպասել որ առաջուան կարգերը թափաւորին այնտեղ: Մենք չենք կարծում և վերջին իրողութիւնները իրաւունք են տալիս. մեզ այս եզրակացութեանը հասնելու: Նորերումս մի հեռագիր ստացուեցաւ Վեննայից, որից իմանում ենք թէ Կոստանդնուպօլսի անգլիական դեսպանը յորդորում է հայոց պատրիարքին պահանջել Թուրքիայից Հայաստանի ինքնավարութիւնը, խոստանալով որ Անգլիան կը պաշտպանէ հայոց պահանջողութիւնը դումարուելու դեսպանաժողովում. իսկ հայոց աղգային ժողովը իբր թէ չէ ընդունում այդ առաջարկութիւնը:

Ներկայումս մեր հաղորդակցութիւնները Թուրքիայի հետ կտրուած լինելով, մենք չենք կարող իմանալ թէ ինչն է ստիպել հայոց այդպիսի մի առաջարկութիւն մերժելու: Տեղական հայ լրագրերից մէկը, հիմնուելով Կոստանդնուպօլսից ստացած մի թրղութակցութեան վրայ, աշխատում է հանելուկը մեկնել այն հանգամանքով՝ որ իբր թէ հայերը աչքի առաջ ունենալով որ եթէ Անգլիան Թուրքիայի պէս պետութեանը, որին խոստացել էր օգնել, մենակ թողնեց «հիւսիսային հսկայի հետ մենամարտելու», ի՞նչ յոյս կարելի է ունենալ նորանից մեզ նման փոքրիկ ժողովուրդի վերաբերութեամբ: Աւելորդ է երկար կանգնել այս անտեղի պատճառաբանութեան վրայ: Մենք չենք ուզում քննել թէ ինչ յարաբերութիւն կայ բրիտանական կառավարութեան տուած կամ չտուած խօսքին և հայոց Պատրիարքին արած առաջարկութեան մէջ՝ այսքան միայն կասենք որ Անգլիան ոչինչ չա՛հ չէ կարող ունենալ հայերին խաբելու: Կոստանդնուպօլսի հայոց աղգային ժողովը շատ թոյլ յիշողութիւն պիտի ունենայ, եթէ մոռացել է թէ Անգլիան էր

¹⁾ «ГОЛОСЪ», 21 և 22 դեկտ. 1877:

որ այս դարու սկզբին Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի հետ Յունաստանի անկախութեան զխաւոր ակոյեանն եղաւ. Անգլիան էր որ սորանից մի քանի տարի առաջ Յոնիական կղզիները, առանց զբաժանկան կամ ուրիշ վարձատրութեան, Յունաստանին տուեց, երբ իմացաւ թէ յիշեալ կղզիները կամենում են միանալ իրանց մայր հայրենիքի հետ: Այո, մենք պէտք է ամենայն վստահութեամբ սպասենք որ Անգլիայի ինչպէս և միւս պետութիւնների արգարասիրութիւնը չի թոյլ տալ որ Հայաստանը արեւելեան քրիստոնեայ նահանգների մէջ բացառութիւն կազմէ և զուրկ մնայ նոցա շնորհուելու արտօնութիւններից:

Մի գերմանական լրագիր, «Norddeutsche Zeitung», Արեւելեան խնդրի մէջ մի արիւնատաթախ ողբերգութիւն է տեսնում՝ հինգ գործողութիւնից բաղկացած: Առաջին գործողութիւնը սկսվում է 1875ին ամառը, Բոսնիայի ապստամբութեամբ, և աւարտվում է կոմս Անդրաշի շրջաբերականով, նոյն տարուան դեկտեմբերի 31ին: Երկրորդ գործողութիւնը բովանդակում է մայիսի դեսպանագիտական խորհուրդները և Բերլինի յիշատակագիրը, Բուլղարիայի կոտորուածները և սուլթան Աբդուլ-Ազիզի զահազուրկ լինելը: Երրորդ գործողութիւնը բռնում է Սերբիայի պատերազմը, Կոստանդնուպոլսի դեսպանախորհուրդը և Ռուսաստանի պատերազմական պատրաստութիւնները: Չորրորդ գործողութիւնը—պատերազմը Եւրոպայում, և Ասիայում (որի վերայ պէտք էր աւելացնել Հայաստանի մէջ գործածուած անգթութիւնները) մինչև Ադրիանուպոլսի զինադադարը, որ ստորագրուեցաւ յունվարի 31ին: Հինգերորդ գործողութեան սկզբին տեսնում ենք որ Յունաստանը շարժողութեան մէջ է ընկնում և Անգլիան սպառնալի դիրք է բռնում Միջերկրականի վրայ, մինչ եւրոպական դեսպանաժողովը պատրաստվում է նոր վարչական եղանակ սահմանել տաճկական տիրապետութիւնից ազատուած երկիրներում:

Յոսանք թէ այս ողբերգութեան վերջին խօսքը, իբրև քաղցր սպեղանի, պատէ և հայ ժողովրդի վէրքերը, որ ուրիշներից պակաս չէ չարարուել ու նահատակուել...

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՎԻԿՏՈՐ ԷՄՄԱՆՈՒԷԼ Բ, ՄԻԱՅԵԱԼ ԻՏԱԼԻԱՅԻ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՒՈՐԸ:

Յունվարի 9ին, կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ, մեռաւ Հռոմում Վիկտոր Էմմանուէլ թագաւորը, յիսունեօթ տարեկան հասակում: Ամբողջ երկիրը սուգ մտաւ այդ անախակալ կորուստի համար. ամէն անկիւններից ցաւակցական հեռագրեր թափուեցան՝ Կլիբինայի պալատը. ամէն նշանաւոր քաղաք, ամէն գիտնական կամ արհեստական ընկերութիւն իւր երեսփոխաններն ուղարկեց «հայրենիքի հօր» յուղարկաւորութեան հանգէսին ներկայ գտնուելու: Հռոմը, Տուրինը, Միլանը և ուրիշ նշանաւոր քաղաքներ պատրաստվում են երաստագիտութեան սրճաններ կանգնել այն իշխանի համար՝ որ ամենամեծ դժուարութիւնների միջում և միայն իւր հաստատամտութեամբ և ազգային միութեան գաղափարին նուիրուող անձանց աջակցութեամբ, հանձարաւոր Կափուրի խնդրով և անվահեր Գարիբալդիի սրով, կարողացաւ բարձրացնել խաղիւղի իւր ստորութիւնից և իւր ցանկացած քաղաքական միութեամբ տալ նորան իւր փառքն ու մեծութիւնը:

Խաղիւղի ազատութեան և ազգային միութեան գաղափարը նոր չէ. նորա սերմերը պէտք է որոնել հեռաւոր անցեալում: Շատ դարեր յետ գնալով՝ կարելի է հասնել մինչև Մաքիավէլիի ժամանակները, որի դրուածների մէջ զարմանալի պարզութեամբ և սաստկութեամբ արտայայտվում է այդ գաղափարը: Մաքիավէլին ջերմ սիրով սիրում էր իւր հայրենիքը և պատրաստ էր ամէն բան զոհ բերել նորա միութեան համար: Իւր «Իշխանի» մէջ (Il Principe), նա խորհուրդ է տալիս հետևել խիստ բռնակալութեան և նենգաւոր քաղաքականութեան, ենթադրելով թէ միայն պետութեան արտաքին զօրութեամբ և քաղաքագիտական ճարտարութեամբ կարելի է

ցանկացած նպատակին հասնել: Բայց ինչ որ չկարողացան անել Խտալիայի զանազան թագաւորները բուռն միջոցներով, կամ՝ գաղտնի ընկերութիւնները իրանց յեղափոխական ձգտումներով, նոյնը վիճակուեցաւ զլուս բերել Պիէմօնտի թագաւորին ազատութեամբ և իւր ժողովրդի բարոյական ոյժերի զարգացմամբ:

Ծանր հանգամանքներում սկսաւ Վիկտոր Էմմանուէլը իւր փառաւոր ասպարէզը: 1846ի իտալական շարժողութիւնը որ ստիպել էր Սարդինիայի Կարլ Ալբերտ թագաւորին իւր երկրին սահմանադրութիւն տալ և զօրքին առաջնորդել Աւստրիայի դէմ, ցաւալի վախճան ունեցաւ: Պապի իշխանութիւնը վերահաստատուեցաւ Հռոմում Փրանսիական զօրքերի օգնութեամբ. Վերին Խտալիայում Աւստրիան, հունգարական ապստամբութիւնը զսպելուց յետոյ, հաստատեց առաջուան կարգերը և խորտակեց թոյլ Պիէմօնտին: Նապօլիում արիւնահեղ վրէժխնդրութիւնը խելքի բերեց այն մարդոց որոնք յափշտակուել էին ազատութեան գաղափարներով: Բոլոր Եւրոպայում, ազատութիւնը խեղդուելով, դարձեալ առաջուան կարգերը տիրապետեցին: Ֆրանսիայում 1848ի յունիսի օրերը պատրաստեցին Նապօլէոնի դիկտատօրութիւնը. Գերմանիայում Պրուսիան, ռազմային միութեան գաղափարը՝ զգուելուն համար, պատժուեցաւ՝ ստորանալով Աւստրիայի առաջ: Նոյն իսկ Գերմանիան կասկածական աչքով էր նայում իտալական շարժողութեան վրայ, որի մէջ նա մի մեծ սպառնալիք էր տեսնում իւր շահերի դէմ: Ամենայն շարժողութիւն Խտալիայում ճնշուեցաւ երկու կողմից և երկու սկզբունքի անուանով. նախ՝ պահպանողական սկզբունքների անունով, Աւստրիան, ինչպէս իւր իտալական նահանգներում՝ այսպէս և Միջին Խտալիայի բռնակալ իշխանների ձեռքով, ճնշում էր երկրի ազատութեան համար եղած ձգտումները հաւատացնելով միանգամայն Գերմանիային թէ Խտալիայի միութիւնը գերմանական շահերի համար կորստական կը լինի. երկրորդ, Խտալիայի ազգային շարժողութեան մէջ ամբողջ Եւրոպան տեսնում էր մի սպառնալիք կաթիլի կուտակեցան դէմ, որի շահերը իբր թէ պինդ կապուած էին Պապի աշխարհական իշխանութեան հետ:

Նոյն իսկ Պիէմօնտը այն ժամանակներում ամենամիտթար տեսարան էր ներկայացնում: 1849ին մարտի 23ին Կարլ Ալբերտ թագաւորը Նօվարայի պատերազմում աւստրիացիներից յաղթուելով ստիպուեցաւ գահից հրաժարուիլ և Պորտուգալիա ապաւինել:

Խտալիայի գործը կարծես յաւիտեան կորած էր: Պիէմօնտի զօրքը, որ այնպիսի քաջութեամբ կռուել էր Պաստրէնզօի, Գօիտօի և Կուստօցայի ճակատամարտերում, բոլորովին ջարդուվիշուր էր եղել: Դրամական դրութիւնը վատթար վիճակի մէջ էր. երկրի պարտքը, որ 1848ից առաջ տարէնը հազիւ 6 միլիոն էր, 30 միլիոնի էր հասնում. իսկ ծախքերը 80 միլիոնից (1847ին) հասել էին մինչև 216 միլիոն (1849ին):

Տասնմէկ պետութիւն միմեանց մէջ բաժանում էին իտալական երկիրը. Աւստրիան ամբողջ Լոմբարդիայի և Վենետիկի տէր էր: Բոլոր քաղաքները զսպուել, զինաթափ էին եղել: Հայրենասէրները ամէն տեղերից աքսորուեցան. մնացածները ստիպուեցան խորին լուծիւն պահել:

Եւ այսպիսի դժբաղդ հանգամանքներում Պիէմօնտի թագը զրուեցաւ երիտասարդ Վիկտոր Էմմանուէլի ղըլին, որ կրթուել էր եզուիտների ձեռքով, և այս պատճառով կասկածելի էր ոչ միայն իտալացիներին ընդհանրապէս, այլ և աւստրիացի դքսուհու հետ ամուսնացած լինելուն համար՝ իւր սեպհական ժողովրդի կատարեալ վստահութիւնը չէր վայելում: Սակայն նա ցոյց էր տուել արդէն մի անհրաժեշտ արժանաւորութիւն, որ թշնամիներն անգամ բարձրաձայն խոստովանում էին: Իտալացիք ականատես էին եղել նորա անվնհեր արիւնթեանը Պաստրէնզօի և Կուստօցայի ճակատամարտերում աւստրիական զօրքերին յետ մղելիս. Գօիտօի պատերազմում նա վերաւորուել էր և մի քանի օր յետոյ դարձեալ կռւում էր. իսկ Նովարայում վերջին կռուողներից մէկն էր:

Բայց այս քաջութիւնը անօգուտ պիտի լինէր. պատերազմը աւարտուել էր, պարտութիւնը կատարեալ էր: Ամէնից Վստահները խորհուրդ էին տալիս թագաւորին հարկերը թեթեւացնել, ծախքերը պակասեցնել և զօրքը ցրուել: Վիկտոր Էմմանուէլը բացարձակապէս մերժեց այս ճանապարհով ընթանալ: Նա յանձնեց Լամարմօրա զօրավարին կազմակերպել Պիէմօնտի զինուորական զօրութիւնները, իսկ ինքը աշխատեցաւ բարեկարգել ելումուտքի հաշիւները. նորա վստահութիւնը մեծ էր իւր ժողովրդի կենսականութեան վրայ: Միևնոյն ժամանակ նա սկիզբն էր դնում մի ազատ, բոլորովին սահմանադրական կառավարութեան: Այնտեղ ուր սուրը խորտակուել էր, նա յոյս ունէր թէ ազատութիւնը կը յաղթանակէ: Իտալական մանր բռնակալների զայլստնի կամ աւստրիական գաւա-

վանի տակ հեծեծող երկրներին նա ցոյց էր տալիս մի ժողովուրդ, որ իւր կառավարութեան հովանաւորութեան ներքոյ ազատ կեանք էր վայելում: Եւ վենետիկից, Մանինի հայրենիքից, Միլանից, այն հերոսական քաղաքից որ ջախջախել էր Բաղէցկիի զինուորներին, Նապօլիից, ամէն մտքերը թռչում էին դէպի ազատ Պիէմօնտը: Ազատութիւնը պատրաստում էր ինչ որ ոյժը չէր կարողացել կատարել:

Իւր ընկած երկրի բարոյական և տնտեսական զօրութիւնները կենդանացնելու համար՝ Վիկտոր Էմմանուէլը շրջապատեց իրան խելացի և ազատամիտ մարդկանցով. նորա և Խալիսայի բաղդը կամեցաւ որ այն ժամանակները ապրէր ամենահանձարեղ քաղաքացիներէրից և ամենափորձառու տնտեսագէտներէրից մէկը — կոմս Կալուրը: Այս ականաւոր մարդը առաջին անգամ քաղաքականութեան ասպարէզը մտաւ 1850ին, իբրեւ վաճառականութեան և ելեմուտքի նախարար. երկու տարի յետոյ նա արդէն Պիէմօնտի նախարարութեան նախագահ դարձաւ: Կալուրի առաջին մեծ գործն եղաւ Անգլիայի և Ֆրանսիայի հետ առևտրական դաշինքներ կապել, և այս ոչ միայն իւր երկրի տնտեսական վիճակը բարւոքելու՝ այլ աւելի արևմտեան երկու ամենազօրաւոր պետութիւնների համակրութիւնները գրաւելու դիտաւորութեամբ: Զուր չէր որ մի աւստրիացի քաղաքագէտ ասում էր. «Կալուրը իւր առևտրական քաղաքականութեամբ կամենում է զննել Անգլիայի օգնութիւնը»: Ֆրանսիայի հետ իւր առևտրական դաշնադրութիւնը կապելիս (1851ին), Կալուրը ցոյց տուեց թէ որքան ձգմարտութիւն է պարունակվում այս դիտողութեան մէջ. նա ուզողի յայտնեց թէ յիշեալ պետութեան ձեռնառութիւնն է որոնում՝ աչքի առաջն ունենալով մօտիկ ապագայում պատահելիք անցքերը: «Արդեօք չէ կարող այնպիսի անհամաձայնութիւն ծագել մեզ շրջապատող ազգերի մէջ, ասում էր նա, որ Արևելքն ու Արևմուտքն երկու բանակների բաժանէր: Եւ այդպիսի դէպքում չէինք ցանկանալ Ֆրանսիայի հետ լինել: Դժուար չէ իմանալ թէ ինչ անհամաձայնութիւն էր գուշակում Կալուրը. 1853ի արևելեան պատերազմը արդարացրեց նորա նախատեսութիւնը:

Վիկտոր Էմմանուէլը նախարարի հինգ տարուան անխոնջ աշխատանքը Պիէմօնտի վերածնութեան համար՝ իւր ռաբոյական պտուղները տուեց: Ֆրանսիայում և Անգլիայում հետաքրքրութեամբ էին նայում այն փոքրիկ երկրի վրայ որ համարձակ գնում էր

ներքին վերանորոգութիւններն և աղատ հաստատութիւնների ճանապարհով: Բայց այս պտուղները հարկաւ դեռ չէին կարող իրաւունք տալ Պիէմօնտին իտալական խնդիրը արծարծել: Չանազան շահերի պատճառով իտալիան պետութիւնների մեծ մասի աչքում դատապարտուած էր տակուին լոկ աշխարհագրական անուն մնալու: Վիկտոր Էմանուէլին և իւր նախարարին բաւական չէր եւրոպայի համակրութիւնը զրաւել: Նոքա պէտք է տշխատէին եւրոպական հասարակական կարծիքը հաշտեցնել իտալական խնդրի հետ: Այս մեծ նպատակին նոքա կարող էին հասնել երկու ճանապարհով. նոքա պէտք է Պիէմօնտին եւրոպական նշանակութիւն տային. պէտք է հարկադրէին եւրոպային իտալական խնդիրն ընդունել իբրեւ մի կենսական և անյետաձգելի խնդիր ընդհանուր քաղաքականութեան համար: Մեծ գործ որ հեշտ չէր զլուս բերել Պիէմօնտի պէս փոքրիկ պետութեան համար:

Ինչպէս էր կարող Պիէմօնտը եւրոպական առաջնակարգ պետութեան դեր խաղալ, Ֆրանսիայի, Անգլիայի, Ռուսաստանի, Պրուսիայի և Աւստրիայի հետ հաւասարուիլ: Ռերիշ կերպով չէ՝ բայց եթէ քաղաքական հանգամանքներից օգուտ քաղելով, և այս զօրաւոր պետութիւններից մէկի կամ մի քանիսի հետ անկախ դաշնակցութիւն կապելով: Առիթը շուտով ներկայացաւ. 1855 սկզբին Պիէմօնտի թագաւորը Ֆրանսիայի և Անգլիայի հետ դաշինք կապեց Ռուսաստանի դէմ պատերազմելու համար: Ո՛րքան դժուարութիւնների դէմ պիտի մաքաւէր Պիէմօնտի կառավարութիւնը մինչև որ կարողացաւ այս մեծ քայլն անել, որի նշանակութիւնը շատ քիչ մարդ էր հասկանում այն ժամանակ իտալիայում: Պիէմօնտի երեսփոխանական ժողովի ձախակողմեան կուսակցութեան պարագլուխը, Բրօֆերիօն, բարձրաձայն աղաղակում էր. «անտեսական կողմից, դաշնակցութիւնը մեծ թեթեւամտութիւն է, պատերազմական կողմից - անմտութիւն, իսկ քաղաքական կողմից - վատթար»: «Երդուենք, ասում էին միւսները, կռուիլ միայն իտալիայի համար և այն ազգերի համար որոնք ձգտում են ձեռք բերել իրանց անկախութիւնը»: Կառավարութիւնը Կափուրի բերանով պաշտպանեց իւր քաղաքականութիւնը. «Դաշնակցութեան մէջ մտնելով, ասաց նա, մենք չենք հրաժարուել ոչ մեր արտաքին համակրութիւններից և ոչ մեր ներքին սկզբունքներից: Մե՛նք չենք ծածկել մեր խորհուրդները իտալիայի ապագայի մասին և մեր ցանկութիւնները նորա

գրութիւնը բարեօքելու համար: Բայց, կը հարցնեն ինձ, ի՞նչպէս կարող է դաշնագրութիւնը իտալիայի գործին ծառայել: Նա կը ծառայէ նորան այն միջոցով որ Եւրոպայի այժմեան գրութեան նայելով միակ հնարաւոր միջոցն է:... Այժմ թերակղզու գրութիւնը բարեօքելու միակ պայմանը նորա բարի համբաւը բարձրացնելն է... Սորա համար երկու բան է հարկաւոր. մենք պէտք է ապացուցանենք Եւրոպային թէ իտալիան բաւական քաղաքային իմաստութիւն ունի ազատ կարգեր պահպանելու համար, թէ նա կարող է մշակել իւր համար կառավարութեան ամենակատարեալ ձեւը. երկրորդ, մենք պէտք է ապացուցանենք թէ նորա պատերազմական արիութիւնը նոյնն է ինչ որ մեր պապերի ժամանակ է եղել: Եթէ տարուան ընթացքում շատ բան էք արել իտալիայի համար: Դուք ցոյց տուիք Եւրոպային թէ կարող էք իմաստութեամբ կառավարուիլ... Բայց պէտք է դորանից աւելի անէք: Մեր երկիրը պէտք է նորից ապացուցանէ թէ նորա զաւակները գիտեն քաջութեամբ կռուիլ պատերազմի դաշտերում: Հաւատացէ՛ք որ այն փառքը որ մեր զինուորները կը բերեն Արևելքի ափերից, իտալիայի ապագայի համար աւելի կանէ քան բոլոր բացազանչութիւնները:

Կալվերը իրաւունք ունեցաւ: Վիկտոր Էմմանուէլի ուղարկած բանակը Սեփաստօպօլի առաջ ցոյց տուած քաջութեամբ Նովարայի պարտութեան յիշատակը ջնջեց, և Պիէմօնտը, չնայելով Աւստրիայի յարուցած արգելքներին, որ պնդում էր թէ եւրոպական գործերը առաջուան սովորութեամբ մեծ պետութիւնների ձեռքով պիտի վճռուին, հրաւիրուեցաւ Փարիզի դեսպանաժողովին մասնակից լինելու: Այստեղ Վիկտոր Էմմանուէլի ներկայացուցիչը իւր խելքով, խոհեմութեամբ և բազմակողմանի տեղեկութիւններով զրաւեց Նապոլէոնի, և Կոստէյ ու Կլարէնդըն լօրդերի համակրութիւնը: Այնուամենայնիւ Կալվերին դժուար էր իտալիայի մասին խօսք բանալ մի ժողովում, որ գումարուած էր 1853—1856ի պատերազմի խաղաղութեան պայմանները որոշելու: Բայց պատերազմը որ աւարտուել էր Եւրոպայի մի ծայրում՝ չէ՞ր կարող յանկարծ արծարծուիլ միւս ծայրում: Արդեօք իտալիայի գրութիւնը չէ՞ր սպառնում եւրոպական խաղաղութիւնը խանդարելու մօտիկ ապագայում: Այնքան իրողութիւններ ապացուցանում էին այդ գրութեան անբնականութիւնը: Թէ պապի աշխարհային իշխանութիւնը արդէն ինքն իրանից չէր պահպանվում, այդ ապացուցանվում էր Ֆրանսիական զօր-

քերիներկայութեամբ Հռոմում և աւստրիական զօրքերով Բոլոնիայում: Մոզէնայում, Պարմայում և Տոսկանայում կառավարութիւնը պահպանվում էր Աւստրիայի ձեռնտուութեամբ, Նապօլիում — խիստ հալածանքներով: Այո բոլորը միասին առած՝ յեղափոխական ճրգտումներին սնունդ էր տալիս, և Պիէմօնտը չէր կարող պատասխանատու լինել Իտալիայի հանգստութեան համար:

Ահա այն հիմը որի վրայ կալուրը հաստատեց իւր պատճառաբանութիւնները պետութիւնների ներկայացուցիչների հետ ունեցած մասնաւոր խօսակցութիւնների մէջ: Ճշմարիտ է, նա ոչինչ խոստում չընդունեց պաշտօնական կերպով, բայց նորա բարոյական յաղթութիւնը կասկածելի չէր: Վեր պատմութեան ընթացքում, ասում էր նա իւր հայրենակիցներին, այս առաջին անգամէն որ իտալական խնդիրը բարձրացաւ և քննուեցաւ եւրոպական դեսպանաժողովում ոչ այնպէս ինչպէս երբեմն Լայբախում և Վերօնայում՝ Իտալիայի թշուառութիւնը սաստկացնելու համար, այլ նորա ցաւերին դեղ գտնելու զիտաւորութեամբ: Դեսպանաժողովը աւարտուեցաւ և Իտալիայի գործը յանձնուեցաւ այժմ հասարակական կարծիքի դատաստանին: Գուցէ դատը երկար տւի, բայց մենք կատարեալ վըստահութեամբ սպասում ենք նորա վախճանին:

Սակայն երեք տարի անցաւ մինչև զատը սկսուեցաւ: Բայց այդ երեք տարում միայն կալուրը, որ կառավարութեան հոգին էր, կարողացաւ պատրաստել այն դրութիւնը որին հասաւ Պիէմօնտը 1859ին: Զարգացնել իւր երկրի զինուորական զօրութիւնը և ամրացնել նորա բերդերը, զինաթափ անել հին կուսակցութիւններին և ստիպել նոցա հրաժարուիլ յեղափոխական միջոցներից, Իտալիայի համար զօրաւոր դաշնակիցներ պատրաստել — ահա ինչ էր մնում անել Վիկտոր Էմանուէլի նախարարին: Զինուորական գործերի մէջ կալուրին գործակից գտնուեցաւ Լամարմօրա զօրավարը, և առհասարակ այս գործի մէջ առանձին դժուարութիւնների չհանդիպեցաւ նա: Աւելի դժուար էր նորան իւր կողմը քաշել հին ազգային կուսակցութիւնը, որ սովոր էր դաւադրութիւններով և ուրիշ անյարմար միջոցներով գործ տեսնել: Դորա համար Պիէմօնտի կառավարութիւնը մի հնար ունէր միայն — իւր ազատամիտ ու խելացի քաղաքականութեամբ կոտրել այդ կուսակցութեան վարկը, և նա հասաւ իւր նպատակին: Շուտով կազմուեցաւ մի նոր ազգային ընկերութիւն՝ Լա Ֆարինայի առաջնորդութեամբ, որ ոչինչ յարաբերութիւն չունէր

յեղափոխականների կուսակցութեան հետ: Կափուրի կողմն անցաւ և ականաւոր Դանիէլ Մանինը, որ երբեմն Վենետիկի ղրկատար էր եղած, իսկ այժմ իւր աքսորանքի տեղից՝ Փարիզից օգնում էր նորան: Յիտալիային հասարակապետութիւնից՝ աւելի սիրելով, նա յորդորում էր ամէնին Պիէմօնտի թագաւորութեան կողմն անցնիլ:

Բայց ամէնից զժուարը եւրոպական աւերութիւնների մէջ դաշնակիցներ գտնելն էր: Մի երկիր կար միայն որի վրայ Տուրինի արքունիքը կարող էր յոյս ունենալ. այդ երկիրը Ֆրանսիան էր: Ֆրանսիական մեծ յեղափոխութեան սկզբունքներից մէկն էլ ազգութիւնների ազատութեան սկզբունքն էր, որ այս երկրի ականաւոր մատենադրները և քաղաքականութիւնը ամենամեծ զօրութեամբ պաշտպանեցին, և ճնշուած ազգերի ազատութեան համար կռուելու տրամադրութիւնը այնքան բնական էր դարձել Ֆրանսիացոյց համար, որ վերջին դարու ընթացքում Ֆրանսիայում երացող բազմաթիւ ու տարբեր կառավարութիւններից ոչ մէկը չկարողացաւ այդ տրամադրութեանը դիմադրել: Բացառիկ երեւոյթ պատմութեան մէջ. այդ կառավարութիւններից իւրաքանչիւրը իւր կարծատեղ գոյութեան ժամանակ որեւիցէ ազգի կատարեալ կամ մասնաւոր ազատութեանը նպաստեց: Լուի ԺՁի ժամանակ Ֆրանսիացին կռուել էր Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների ազատութեան համար. յեղափոխութեան և առաջին կայսրութեան ժամանակ — Իտալիայի և Լեհաստանի համար. Բուրբօնների երկրորդ իշխանութեան ժամանակ — Յունաստանի համար. Օրլէանեան տան օրով — Բէլգիայի համար. վերջապէս երկրորդ կայսրութեան ժամանակ Ֆրանսիական արիւնը պիտի թափուէր Իտալիայի ազատութեան համար և քաղաքականութիւնը պիտի նպաստէր մի փոքրիկ, ռումանական ժողովրդի՝ ռումանացոյց ազգային միութիւնը և անկախութիւնը ձեռք բերելուն: Այս բոլոր ձեռնարկութիւնների մէջ, ամերիկական պատերազմից սկսած մինչև Յունաստանի անկախութիւնը, Ֆրանսիական ազգը այնպիսի ճշմարիտ ոգևորութիւն, այնպիսի անկեղծ անշահասիրութիւն ցոյց տուեց որի նմանը երբէք ոչ մի ազգ ցոյց չէ տուել:

Նապոլէոն Գը դեռ իւր երիտասարդութեան ժամանակ հասկացել էր Ֆրանսիական ազգի այս բնական տրամադրութիւնը և համոզուել, ինչպէս որ երեսուն տարի յետոյ Իտալիա գնալիս յայտնեց, թէ ազգութիւնների ազատութեան սկզբունքը Ֆրանսիայի համար մի ազգային և աւանդական քաղաքականութիւն է: Ինքն իսկ

մասնակից էր գտնուել 1831ի Բոլոնիայի ապստամբութեանը: Բայց Իտալիայի միութիւնը ազատամիտ Պիէմօնտի առաջնորդութեամբ և Ֆրանսիայի սահմաններին կից զօրաւոր պետութեան կազմուիլը Նապոլէոնի ընդհանուր քաղաքականութեան համաձայն չէր: Բացի սորանից, Իտալիայի կատարեալ միութիւնը Հռոմ մայրաքաղաքով կարող էր թշնամացնել իւր դէմ կղերական կուսակցութիւնը և Գերմանիայի կողմից դիմադրութիւն գտնել: Վիկտոր Էմմանուէլի կառավարութիւնը հասկացաւ որ Նապոլէոնը երկու քաղաքականութիւն պիտի ունենայ — մէկը պաշտօնական, որի բերանն էր արտաքին գործերի նախարար կոմս Վալեվսկին, միւսը անձնական, որ նա առայժմ ծածուկ էր պահում: Տուրինի արքունիքը իւր բոլոր ուշադրութիւնը դարձրեց այս «երկրորդ» քաղաքականութեան վրայ և ըստ այնմ ներգործեց. ուրիշ օգնութեան յոյս չկար Իտալիայի համար: Երբ վերջապէս յոյս կար թէ Իտալիայի ակնկալութիւնները պիտի պսակուէին, մի անսպասելի արկած ամէն բան վտանգի մէջ դրեց: 1858ի սկզբին տաք զլուխների մի խումբ կայսեր կեանքի դէմ դաւադրութիւն էին կազմել: Դաւաճանները իտալացիք էին և նոցա մէջ գտնվում էր երևելի Օրսինին: Այս վերջինը, մահուան պատիժը ընդունելուց առաջ, մի նշանաւոր նամակ գրեց կայսեր, որով յայտնում էր նորան թէ քանի որ Իտալիան ազատ չէ, Եւրոպան հանգստութիւն չի ունենալ: Նամակը աւարտվում էր խոստովանելով դաւաճանութեան յանցաւորութիւնը և դատապարտելով քաղաքական սպանութիւնները: Դաւադրութիւնը և մանաւանդ Օրսինիի նամակը փոխանակ յետաձգելու՝ աւելի ևս շտապեցրեց գործը: 1858ի վերջերը Եւրոպան արդէն տեսնում էր նոր փթորկի նշանները. կրակն ընկել էր ամբողջ Իտալիայի մէջ...

1859ի պատերազմի անցքերը այնքան ծանօթ են որ աւելորդ է այստեղ բոլոր մանրամասնութիւնները յիշել: Կալուրիի գուշակութիւնը կատարուեցաւ. Իտալիայի բոլոր կենդանի ոյժերը խմբուեցան Վիկտոր Էմմանուէլի շուրջը. երկրի ամէն կողմերից թափուեցան կամաւոր զինուորները. նոցա մէջ որոշ նշմարվում էին զարիքալոյսանների կարմիր շապիկները... Նապոլէոնի հրովարտակը յայտնում էր Իտալիային թէ նա պէտք է ազատ լինի մինչև Ադրիական ծովը: Ամբողջ միջին Իտալիան ապստամբեցաւ և միացաւ Պիէմօնտի հետ: Մօզէնայի, Պարմայի և Տօսկանայի ղեքսերը փախան. Աւստրիան ստիպուեցաւ իւր զօրքերը հանել Բոմանիայից, որ նոյնպէս խառնուեցաւ

ընդհանուր շարժողութեան հետ: Վիկտոր Էմմանուէլը հասարակ զինուորի պէս կռուեցաւ հայրենիքի ազատութեան համար: Պալէստրոնմ նա քաջութեան հրաշքներ գործեց, և այնքան առաջ գնաց թշնամու բանակը՝ որ զուգնէրը բռնի դուրս բերին նորան խառնուրդի միջեց, յաղթանակով բարձրացրին և Կապօրալի աստիճան տուին նորան:

Սակայն Նապոլէոնը այստեղ էլ ցոյց տուեց իւր անհաստատ ու տարտամ բնաւորութիւնը: Սօլֆէրինօի ճակատամարտից յետոյ, կարծելով թէ շատ առաջէ գնացել, կասկածելով մանաւանդ Պրուսիայից՝ որ պատերազմի պատրաստութիւն էր տեսնում, յուլիսի 11ին յանկարծ խտրազուրթիւն է անում Աւստրիայի կայսեր հետ Վիլլաֆրանկայում: Վիկտոր Էմմանուէլը դառն ցաւով ստիպուեցաւ ստորագրել հաշտութեան պայմանները, որոնց զօրութեամբ Լոմբարդիան անցնում էր Պիէմօնտին, իսկ Վենետիկը Աւստրիային էր մնում: Բացի սորանից, իտալական դքսերը պէտք է վերադառնային իրանց երկրները: Իտալեան մի տեսակ դաշնակցութիւն պիտի կազմէր պապի «պատուաւոր» նախագահութեամբ:

Եթէ Վիլլաֆրանկայի հաշտութեան պայմանները իրագործելի լինէին, իտալիայի միութեան գործը կարող էր դեռ երկար ժամանակ յետաձգուիլ: Բայց ինչ որ քաղաքականութիւնը սկսել էր, ազգային շարժողութեանը վիճակուած էր աւարտել: Նապոլէոնը այդ բանը լաւ էր հասկանում, ինչպէս որ երևում է Վիկտոր Էմմանուէլին արած նուրբ ակնարկութիւնից՝ իտալիայից վերադառնալու ժամանակ. «Տեսնենք, ասաց նա, ինչ կը կարողանան անել իտալացիք մենակ: Մի քանի ամիս յետոյ, կայսրը համոզուեցաւ թէ անհնարին է զսպել մի շարժողութիւն, որի առաջին նշանն ինքն էր տուել: Միջին իտալիայի ընդունած նշանները—«Իտալիա և Վիկտոր Էմմանուէլ» հասաւ նորա ականջին, և նա հետեւեալ խօսքերը «թողեց» իւր բերանից. «Թող ժողովուրդը քուէարկութեամբ յայտնէ իւր կամքը, և երբ կապացուցուի թէ Վիլլաֆրանկայի պայմանները չեն կարող իրագործուիլ առանց ոտնակոխ անելու ժողովրդական իրաւունքը, որից ես ինքս էլ ստացել եմ իշխանութիւնը, կարող եմ կարծիքս փոխել»:

Նապոլէոնի այս խօսքը բաւական եղաւ: 1860ի մարտին 11ին իտալիայի կենտրոնական նահանգներում քուէարկութիւն եղաւ, նոյն ամսի 16ին յիշեալ նահանգները միացան Պիէմօնտի հետ, իսկ 26ին

արդէն սկսուեցան ընտրութիւններ առաջին իտալական ժողովի համար:

Մի ամսից յետոյ, երկու նաւ, «Պիէմոնտէ» և «Լոմբարդո», նաւումէին դէպի Սիչիլիա: Նաւերից մէկի վրայ նստած էր Գարիբալդին՝ իբրև առաջնորդ իւր հաւատարիմ խմբին: Մերունի հետոսը գնում էր Սիչիլիայի թագաւորութիւնը գրաւելու և Բուրբոններին իրանց վերջին ապաստանարանից հալածելու: Զեռնարկութիւնը գաղտնի մնաց մինչև Գարիբալդեանների ցամաքի վրայ ոտք կոխելը: Վիկտոր Էմանուէլի կառավարութիւնը ծածուկ ամէն տեսակ օգնութիւններ հասցրեց ազգային հերոսին թէ՛ պաշարով և թէ՛ կամաւոր զինուորներով: Վառական թուղթին՝ երբ Գարիբալդին արդէն Նապալիումն էր, երբ Ֆրանչէսկօ Բը իւր մնացած զօրքով փակուեցաւ Գաէտայի բերդում, երբ բոլոր եւրոպական արքունիքները իմանալով Գարիբալդիի Հռոմի վրայ գնալու և Ֆրասիացիներին այնտեղից հալածելու զիտաւորութիւնը, սպառնալի զիրքէին սկսում բռնել, Վիկտոր Էմանուէլը խառնուեցաւ գործի մէջ. մտքեց զօրքերը նախ Մարխիա, յետոյ Նապօլի երկրները և այդպէսով շարժողութիւնը ձգեց այն սահմաններում՝ ուր նա կարող էր տեղի ունենալ 1861ին:

Սիչիլիայի արշաւանքը և Կաստէլֆիդարդօի պատերազմը տուին վերջապէս Վիկտոր Էմանուէլին գերիշխանութիւնը ամբողջ Իտալիայի վրայ, բացի Վենետիկից և պապական երկրներից: Մայիսի 5ին 1861ին իտալական ծերակոյտը Վիկտոր Էմանուէլին ընծայեց Իտալիայի թագաւոր անունը:

Այնուհետև գործը սկսաւ աւելի արագութեամբ առաջ գնալ: 1864ին մայրաքաղաքը Տուրինից փոխադրուեցաւ Ֆլորէնցիա. այդ առաջին քայլն էր դէպի Հռոմ: Երկու տարի յետոյ, Իտալիան, այս անգամ Պրուսիային դաշնակից դարնալով, պատերազմէ հրատարակում Աւստրիային: Զէնք առնելուց առաջ Գաշտէյնի տեսակցութեան ժամանակները, թագաւորը փորձ էր արել Վեննայում ձեռք բերելու Վենետիկը 500 միլիոնով: Մի քանի ամիս յետոյ Վիկտոր Էմանուէլը իւր ազնուութեան ապացոյցը պիտի տար աշխարհին: Երբ պատերազմը անհրաժեշտ էր երևում, Իտալիայի զեապան Նիգրան մի զարմանալի լուր հեռագրեց Փարիզից իւր կառավարութեանը. Աւստրիան զգալով որ անկարող է մաքառել միանգամայն Իտալիայի և Պրուսիայի դէմ, հրաժարվում է Վենետիկից: Առանց

երկար մտածելու՝ թագաւորը մերժեց: Նապոլէոնի խորհրդով նա մի դաշինք էր կապել Պրուսիայի թագաւորի հետ, որ կապում էր նորան մինչև 1866ի յուլիսի 8ը: Նա անազնուութիւն էր համարում իւր խօսքը կոտրել և վերջէն թոպէին իւր դաշնակցին անօգնական թողնել: Մայիսի 5ին, Նիգրա ասպետը նորից հեռագրում էր իւր կառավարութեանը. «Այսօր Նապոլէոն կայսրը յայտնեց ինձ որ Աւստրիան բացարձակ առաջարկութիւն է անում իրան տալ վենետիկը, այն պայմանով որ Աւստրիան ազատ լինի իւր ֆլետսը հանել Պրուսիայից...» Լամարմորա զօրապետը, որ նախարարութեան խորհրդի նախագահ էր, ասում էր. «Իմ առաջին տպաւորութիւնն այն է որ պատուի և ազնուութեան հակառակ է մեր տուած խօսքը չկատարել Պրուսիայի վերաբերութեամբ... Բայց որովհետև դաշնադրութեան ժամանակակէտը լրանում է յուլիսի 8ին, կարելի է գործը գլուխ բերել Դեսպանաժողովի ձեռքով...»

Պրուսիան չսպասեց որ նշանակած ժամանակը հասնի, նա պատերազմը սկսեց, և իտալիան շտապեցաւ հետևելու նորա օրինակին: Միայն յուլիսի 8ին նա ազատ համարեց իրան տուած խօսքից, և այդ մի և նոյն ժամանակ Աւստրիան հրաժարուեցաւ վենետիկից:

Դորանից յետոյ Հռոմն էր մնում միայն որ իտալիան ամբողջապէս միանար: Գարիբալդին փորձեց տալ հայրենիքին իւր մայրաքաղաքը. բայց Ֆրանսիայից զսպուելով՝ վիկտոր Էմմանուէլը ստիպուեցաւ թոյլ տալ որ Ֆայլլի զարաւարը խորտակէ Գարիբալդեաններին Մենտանայի պատերազմում:

Ֆրանս-պրուսական պատերազմի սկզբներում Ֆրանսիական զօրքերը հեռացան Հռոմից, և մի քանի օր յետոյ իտալական բանակը կոխում էր պապական սահմանները: Վիկտոր Էմմանուէլը մտաւ Հռոմ: 133,681 հոգի 1,566 հոգու հակառակ իրանց համաձայնութիւնը յայտնեցին, և հոկտեմբերի 12ին 1870ին Հռոմը վերջնական կերպով միացաւ իտալիայի թագաւորութեան հետ:

Գործը աւարտած էր. նա կատարուել էր անասելի դժուարութիւնների միջում, որոնց կարող էր յաղթել միայն Վալուրի հանձարը և մանաւանդ վիկտոր Էմմանուէլի Ծարտարութիւնն ու ժողովրդականութիւնը: Խլել Լոմբարդիան և վենետիկը Աւստրիայից, Նապոլին Ֆրանչէսկօ Բից, Տոսկանան, Մօդէնան, Պարման դքսերի ձեռքից, Հռոմը Կլապի ձեռքից, արդարև դժուար գործ էր: Բայց

մոռանալ տալ իտալական ժողովուրդին իւր անվստահութիւնը, որ երբեմն մինչև չափազանցութիւնն էր հասնում, չափաւորել տալ բնաւորութիւնները, ժողովել իւր շուրջը ազգի բոլոր զօրութիւնները, յորդորել ամէնին անձնուիրութեամբ ծառայել ընդհանուր գործին, բոլորի կամքից մի կամք կազմել, ահա այն գործը որ պիտի կատարէր Վիկտոր Իմանուէլը և որ միայն նա կատարեց:

Ազատ միացած Իտալիան յաւիտեան կը պահպանէ իւր առաջին թագաւորի յիշատակը:

ԱՅՈՒՄՆԱԿԱՆ ԵՄՈՎՇՈՒՄՈՐ ԴԻ ԴԻՍՈՒՐՁՈՒ
ՍԻՏԵՐՆԻ

ԵՄՁԳՆ ՓԳՈՂՐԴՆ

Երբեմն գտնուած զանազան հանգամանակներու վերաբերեալ
— իտալական ժողովուրդին հանդէպ հարգանքով և սիրով
— իտալական ժողովուրդին հանդէպ հարգանքով և սիրով
— իտալական ժողովուրդին հանդէպ հարգանքով և սիրով
— իտալական ժողովուրդին հանդէպ հարգանքով և սիրով

Իտալական ժողովուրդին հանդէպ հարգանքով և սիրով
— իտալական ժողովուրդին հանդէպ հարգանքով և սիրով

«Փորձի» տարեկան բաժանորդագիրն ամէն տեղ տասը մանէթ է:
 Ստորագրուիլ կարելի է «Փորձի» խմբագրատանը: Օտար քա-
 ղաքացիք կարող են դիմել խմբագրութեանը հետևեալ հասցէով—
 Тифлисъ. Въ Редакцію Армянскаго журнала «ПОРДЗЬ» իսկ արտա-
 սահմանից Tiflis. Redaction du journal «PORDZ»

Փ Ո Ր Զ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՀԱՆԴԵՍ

Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ Շ Ր Զ Ա Ն

«Փորձի» տարեկան բաժանորդագիրն ամէն տեղ տասը մանէթ է:
 Ստորագրուիլ կարելի է «Փորձի» խմբագրատանը: Օտար քա-
 ղաքացիք կարող են դիմել խմբագրութեանը հետևեալ հասցէով—
 Тифлисъ. Въ Редакцію Армянскаго журнала «ПОРДЗЬ» իսկ արտա-
 սահմանից Tiflis. Redaction du journal «PORDZ»

Խմբագիր—Հրատարակիչ
 ԱՐԳԱՐ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ